

"VISCH DE MON TREBALL Y SEGUINT LOS
AMOS". FRANCESOS I TREBALLADORS A LA
CATALUNYA DE MAS (BISBAT DE GIRONA, SS.
XVI-XVII)

Arnau Barquer i Cerdà

Per citar o enllaçar aquest document:
Para citar o enlazar este documento:
Use this url to cite or link to this publication:
<http://hdl.handle.net/10803/667059>

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ca>

Aquesta obra està subjecta a una llicència Creative Commons Reconeixement

Esta obra está bajo una licencia Creative Commons Reconocimiento

This work is licensed under a Creative Commons Attribution licence

Universitat de Girona

TESI DOCTORAL

“VISCH DE MON TREBALL Y SEGUINT LOS AMOS”. FRANCESOS I
TREBALLADORS A LA CATALUNYA DE MAS (BISBAT DE GIRONA, SS. XVI I
XVII)

Arnau Barquer i Cerdà

2018

TESI DOCTORAL

“VISCH DE MON TREBALL Y SEGUINT LOS AMOS”. FRANCESOS I *TREBALLADORS*
A LA CATALUNYA DE MAS (BISBAT DE GIRONA, SS. XVI-XVII)

Arnau Barquer i Cerdà

2018

PROGRAMA DE DOCTORAT EN CIÈNCIES HUMANES, DEL PATRIMONI I DE LA CULTURA

Dirigida per: Rosa Congost Colomer

Memòria presentada per optar al títol de doctor/a per la Universitat de Girona

Publicacions derivades d'aquest treball

Barquer, A. La immigració occitana al Bisbat de Girona (ss. XVI-XVII) a través de la font de Dispenses de Proclames. Comunicació realitzada a les II Jornades Predoctorals en Humanitats, Girona, 2016.

Barquer, A. La immigració occitana i la seva contribució als grups socioprofessionals gironins, s. XVI i XVII. Comunicació realitzada dins del Seminari d'Història Rural organitzat pel CRHR de la Universitat de Girona, 2017.

Barquer, A. The *treballadors* of Girona. Evidence of wage labour rising in early modern Catalonia (16th and 17th centuries). Comunicació realitzada al Rural History Congress. Lovaina, Bèlgica, 2017.

Barquer, A. Inmigración francesa y su aportación al trabajo asalariado agrícola en la región de Girona. Comunicació realitzada al Congreso Internacional Cambios y Resistencias en la monarquía hispana. Debates sobre la sociedad moderna. Madrid, 2017.

Barquer, A. The *treballadors* of Girona. Evidence of wage labour rising in early modern Catalonia? (16th and 17th centuries). Dins Fertig, C. i Paping, R. (eds.) *Landless and land-poor rural households in Europe from the 16th to the early 20th centuries*. Boydell&Brewer (en premsa).

Aquest treball s'ha realitzat gràcies al finançament atorgat per la beca FI-DGR 2015 de la Generalitat de Catalunya

Índex

Llista de Gràfiques	5
Índex de Taules	8
Índex de Mapes	11
Abreviacions usades	12
0. Introducció.....	13
1. Introducció i context. Les transformacions del camp català durant l'Edat Moderna. El bisbat de Girona entre c. 1486-1650.....	18
1.1. El desenllaç de la crisi baixmedieval i la seva repercussió en els segles moderns	18
1.2. Terres i homes. Les conjuntures demogràfiques i econòmiques en el "llarg segle XVI" (1497-1640) al bisbat de Girona	27
1.3. A tall de conclusió: El mas com articulador del treball agrari. Masoveries i l'emergència del treball assalariat.....	48
2. Fonts i Metodologia emprada.....	54
2.1. Els registres parroquials	54
2.1.1. Llibres de matrimoni	55
2.1.2. Les llibretes de compliment pasqual	58
2.2. Els registres notariais	59
2.3. Les fonts patrimonials: les llibretes de comptabilitat de pagès.....	66
2.4. Fonts específiques per a l'estudi de la immigració francesa:	69
2.4.1. Les Dispenses de Proclames.....	69
2.4.2. La Matricula de Francesos de 163774	
2.5. Fonts diverses	77
3. La immigració francesa al bisbat de Girona.....	80
3.1. Elements generals en els fenòmens migratoris.....	81
3.2. La immigració francesa i les seves causes.....	85
3.2.1. El medi històric de l'emigració. El cas d'Alvèrnia	89
3.2.2. La "frontera" pirenaica.....	101
3.2.3. Dos perfils d'immigrants abans i després de 1650?.	105
3.3. La immigració francesa a Catalunya	107
3.3.1. Temporització i ritmes	108
3.3.2. Les xifres de la immigració.....	110
3.4. La immigració francesa al bisbat de Girona	112
3.4.1. Els ritmes d'arribada.....	113
3.4.2. La distribució territorial	118
3.4.3. Les àrees de provenença.....	123
3.4.4. L'ofici dels francesos	130
3.4.4.1. La distribució territorial a partir dels oficis.....	135
3.4.4.2. Els francesos i el món artesanal	
3.4.4.2.1. La menestralia al Bisbat de Girona: el cas de la ciutat.	141
3.4.4.2.2. La formació dels artesans francesos.....	143
3.4.4.3. La categoria socioprofessional en funció del bisbat de procedència	145
3.4.4.4. El comerç transpirinenc i la figura dels comerciants francesos.	153
3.4.4.6. Els treballadors francesos al camp gironí.....	156
3.5. En la conformació d'un mercat de treball forani. Una hipòtesi pels francesos a les terres de mas	161
4. El treball assalariat en el mas català, el cas del bisbat de Giro.....	164
4.1. Introducció. El treball assalariat a l'Edat Moderna.....	164
4.2. El treball assalariat en el sistema de mas	170
4.2.2. El llibre de comptes de Benet Adroer (1622-1640)	189
4.2.3. Els treballadors	210
4.2.3.1. Cultura material i propietats immobles dels treballadors.....	210
4.2.3.2. Els treballadors i el mercat de la terra	220
4.2.3.3. Mercat matrimonial i posició socioeconòmica.	231
4.2.3.4. Salaris i terra? Les economies dels treballadors assalariats a inicis del XVII	236

5. Treballadors i francesos en una vila empordanesa a la primera meitat del segle XVII. El cas de Torroella de Montgrí.	246
5.1. Espai agrari i estructura social al Baix Ter	246
5.1.1. Evolució de la població i conjuntura demogràfica (1550-1650).....	246
5.1.2 Els masos del Baix Ter i el procés d'agriculturització durant els segles XVI-XVII	251
5.2. Els treballadors a Torroella de Montgrí	261
5.2.1. Una força de treball flotant	261
5.2.2. Un grup humil	267
5.2.3. Les activitats dels treballadors torroellencs.....	276
Conclusions	285
Bibliografia	306

Índex de Gràfiques

Gràfica 2 Nombre d'expedients de dispenses per any (1593-1640).....	72
Gràfica 3 Nombre total de nuvis de procedència francesa (1593-1640)	73
Gràfica 4 Percentatge de nuvis de procedència francesa i catalana (1593-1640).....	74
Gràfica 5 Evolució del nombre de francesos entre 1593-1640.....	¡Error! Marcador no definido.
Gràfica 6 Evolució del nombre absolut de nuvis francesos a partir dels llibres de dispenses..	117
Gràfica 7 Total de casaments de nuvis francesos entre 1585-1640 per les parròquies d’Amer (1601-1638), Banyoles (1602-1640), Besalú (1580-1638), Calonge (1575-1640), Cassà de la Selva (1589-1640), Castelló d’Empúries (1609-1640), Celrà (1585-1640) i La Bisbal d’Empordà (1600-1640).....	118
Gràfica 8 Total de casaments de nuvis francesos entre 1585-1640 per les parròquies d’Amer (1601-1638), Banyoles (1602-1640), Besalú (1580-1638), Calonge (1575-1640), Cassà de la Selva (1589-1640), Celrà (1585-1640) i La Bisbal d’Empordà (1600-1640).....	119
Gràfica 9 Nombre de mencions per any per procedència a partir de les categories definides per Nadal i Giralt.....	127
Gràfica 10 Nombres absoluts de francesos documentats per any dividits a partir de categories socioprofessionals	132
Gràfica 11 Percentatge de representació de cada categoria socioprofessional per cada any pel que fa al total de francesos documentats.....	133
Gràfica 12 Percentatge de grups socioprofessionals declarats pels francesos de la Matricula de 1637.....	134
Gràfica 13 Distribució de les edats d’arribada dels nuvis francesos de la zona de les Terres Altes i Massissos.....	153
Gràfica 14. Nombre de contractes a partir de la seva durada (1622-1640)	195
Gràfica 15 Percentatges de les diverses tipologies dels mossos que apareixen a la casa Adroer (1622-1640).....	197
Gràfica 16 Total de contractes per any (1622-1640)	198
Gràfica 17 Total de contractes en funció del mes inicial	198
Gràfica 18 Total de contractes en funció del mes de finalització.	199
Gràfica 19 Total de matrimonis per mes pel conjunt del bisbat de Girona (n=832).....	201
Gràfica 20 Total de matrimonis per mes de la zona de l’Empordà (comarques de l’Alt i Baix Empordà).....	202

Gràfica 21 Total de matrimonis per mes de la zona del Pla de Girona (comarques del Gironès i Pla de l'Estany) (n=140).....	203
Gràfica 22 Salari pagats en els diferents contractes dels quals disposem data d'inici i final (en lliures).....	204
Gràfica 23 Promig del total de lliures pagades en els contractes fets a l'hivern i els fets a l'estiu.	205
Gràfica 24 Distribució de les diverses tipologies de béns en els inventaris de treballadors de la zona empordanesa, Vall d'Aro i Girona	215
Gràfica 25 Distribució de les diverses tipologies d'utilatge comú a partir dels inventaris de treballadors de la zona empordanesa, Vall d'Aro i Girona	216
Gràfica 26 Distribució mitjana del total d'eines agrícoles presents en els inventaris de treballadors de la zona empordanesa, Vall d'Aro i Girona	216
Gràfica 27 Distribució de les diverses tipologies d'utilatge d'ús agrícola presents en els inventaris de treballadors de la zona empordanesa, Vall d'Aro i Girona.	217
Gràfica 28 Mitjana de peces de roba per treballador a partir dels inventaris de treballadors de la zona empordanesa, Vall d'Aro i Girona.....	219
Gràfica 29 Distribució de les diverses tipologies de peces de roba presents en els inventaris de treballadors de la zona empordanesa, Vall d'Aro i Girona	219
Gràfica 30 Distribució de les diverses tipologies de terra declarada en els inventaris de treballadors de la zona empordanesa, Vall d'Aro i Girona	221
Gràfica 31 Distribució de les diverses tipologies pel que fa a les peces de terra confessades a la Matricula de Francesos de 1637.	222
Gràfica 32. Distribució d'arrendaments per béns arrendats en dos períodes (1601-1606 i 1635-1639)	225
Gràfica 33 Distribució d'arrendaments per béns arrendats en dos períodes (1601-1606 i 1635-1639) a Figueres	226
Gràfica 34 Distribució d'arrendaments per béns transaccionats en dos períodes (1601-1606 i 1635-1639) a Torroella de Montgrí.....	227
Gràfica 35. Distribució de compravendes per béns transaccionats en dos períodes (1601-1606 i 1635-1639)	228
Gràfica 36 Total de dots distribuït en funció dels diversos trams (en lliures)	237
Gràfica 37 Total de dots distribuït en 3 grans trams a partir de les 30 lliures (en lliures)	237
Gràfica 38 Nombre de dots distribuïdes per quantitat de lliures pagades, per trams de 10 lliures	238
Gràfica 39 Distribució de les diverses tipologies de bestiar que confessen els treballadors francesos a la Matricula de 1637	245

Gràfica 40 Índex del guany poblacional elaborat a partir dels fogatges de 1497, 1515, 1553, el tall de 1648 i els censos de 1717 i 1787 on 1497=100.....	252
Gràfica 41 Creixement vegetatiu de la vila de Torroella (1600-1700)	254
Gràfica 42 Agrupació del nombre de treballadors contribuents en funció dels sous pagats al tall de 1648 (eix horitzontal)	274
Gràfica 43 Agrupació del nombre dels francesos contribuents en funció dels sous pagats al tall de 1648 (eix horitzontal)	275
Gràfica 44 Percentatge en funció de les contribucions (en sous) conegudes dels compradors de la botiga de blat de Torroella de Montgrí (tardor-hivern 1650).....	277
Gràfica 45 Nombre d'establiments per any (1634-1803)	285
Gràfica 46 Nombre total d'establiments en funció de les vessanes establertes (eix horitzontal). Pel total d'establiments entre 1634-1700.	287

Índex de Taules

Taula 1 Percentatge de nuvis als quals s'hi anota l'ofici	59
Taula 2 Anys de conservació dels registres de compliment pasqual de les parròquies de Breda (La Selva) i Palol d'Onyar (Gironès) i el total de masos documentats entre 1590-1640.....	59
Taula 3 Distribució de nupcials i capítols matrimonials en funció del dot declarat a partir dels barems proposats per (Gifre, 2010).....	62
Taula 4 Nombre d'instruments de compravenda per tipologia en els períodes 1601-1606 i 1635-1639	63
Taula 5 Nombre d'instruments d'arrendament per tipologia en els períodes 1601-1606 i 1635-1639.....	63
Taula 6 Nombre del total de registres per any a la vila de Castelló d'Empúries.....	66
Taula 7 Percentatges de nuvis catalans i francesos documentats pel conjunt de les parròquies d'Amer, Banyoles, Besalú, Cassà de la Selva, Calonge, Camós, Celrà, La Bisbal, Sellera de Ter, Llançà, Peratallada, Sant Feliu de Boada i Verges.....	115
Taula 8 Nombre i percentatge de nuvis francesos en el total de matrimonis	119
Taula 9.Total de focs, densitat i habitants per cada una de les comarques de la regió de Girona	121
Taula 10 Percentatges de nuvis francesos per decennis (1) i pel conjunt del període (2) a partir dels registres parroquials de Banyoles.....	122
Taula 11 Distribució de nuvis occitans per bisbats de procedència (nombres absoluts i percentatges sobre el total).	128
Taula 12 Distribució dels francesos per cada una de les zones d'emigració en funció de la zona on declaren habitar. Hem triat la representació comarcal actual per criteris d'agrupació i simplificació.....	131
Taula 13 Distribució de les etiquetes de grups socioprofessionals entre les 8 comarques pel període 1593-1620. En cursiva el nombre de casos per comarca i en parèntesi el percentatge que representen en relació al total d'oficis documentats	138
Taula 14 Representació en nombres absoluts i percentatges (entre parèntesi) de cada una de les etiquetes per cada una de les comarques actuals que conformaven el Bisbat de Girona pel període 1593-1620.....	140
Taula 15 Distribució per sectors de l'artesanat en el total del bisbat de Girona per dos períodes, 1593-1620 i 1621-1640	142
Taula 16 Comparativa de percentatges pel que fa a oficis especialitzat i no especialitzats a les principals ciutats del Principat de Catalunya i Comtats	148

Taula 17 Distribució per etiquetes professionals entre les diferents zones de procedència dels emigrants pel cas del Bisbat de Girona	149
Taula 18 Representació per grups socioprofessionals de les diverses zones de procedència immigratòria en el període 1593-1620 i 1621-1640. Font: ADG, Dispenses de Proclames.....	151
Taula 19 Distribució per rams productius dels artesans provinents dels bisbats de la zona de les Terres Altes i Massissos.....	152
Taula 20 Mitjana d'edats dels nuvis francesos que afirmen exercir com artesans.	153
Taula 21 Mitjana d'edats dels nuvis francesos que afirmen exercir com artesans i provenir de la zona de les Terres Altes i Massissos.....	153
Taula 22 Quadre combinat on hem fet coincidir el nombre de casos, dividits en grup socioprofessional, dels nuvis francesos amb els dels seus futurs sogres	160
Taula 23 Quadre combinat on hem fet coincidir el nombre de casos, dividits en grup socioprofessional, dels nuvis amb els dels seus futurs sogres.....	161
Taula 24 Relació dels dots que hem obtingut per casaments de francesos a partir de diversos instruments notariais	163
Taula 25 Estructura socioprofessional de Castelló d'Empúries a partir dels registres parroquials (anys 1525, 1555, 1585, 1607, 1627) i notariais (anys 1555, 1585 i 1627). Les xifres referents a treballadors apareixen ressaltades en negreta.....	178
Taula 26 Total de nuvis treballadors a partir dels registres matrimonials de les parròquies d'Amer, Banyoles, Besalú, Cassà de la Selva, Castelló d'Empúries i La Bisbal d'Empordà.	179
Taula 27 Nombres absoluts i percentatge de nuvis amb l'etiqueta de treballador respecte el total de nuvis de la parròquia de Castelló d'Empúries	180
Taula 28 Percentatge de francesos per sobre del total de nuvis que declaren ésser treballadors per dècades (1600-1640)	180
Taula 29 Distribució anual de mossos a 5 masos de Palol d'Onyar	189
Taula 30 Distribució per quartils del total de mossos presents a 5 masos de Palol d'Onyar ...	190
Taula 31 Estructura familiar dels masos i cases de Palol d'Onyar	192
Taula 32 Distribució per poblacions de les diverses tipologies de peces de terra confessades a la Matricula de Francesos de 1637	223
Taula 33. Total d'instruments notariais relatius a arrendaments i compravendes de les notaries de Torroella i Figueres en dos períodes (1601-1606 i 1635-1639)	225
Taula 34 Nombre d'individus en funció del grup socioprofessional que participen dels diversos mercats de compravenda i arrendament de terres, masos i cases	230
Taula 35 Distribució en nombres absoluts i percentatge de contribuents en funció dels sous declarats	273

Taula 36 Distribució percentual dels contribuents en funció del lloc on afirmen declarar durant el tall de 1648..... 273

Taula 37 Xifres absolutes i percentuals d'establerts en funció del grup socioprofessional per dècades (1640-1700)..... 286

Índex de Mapes

Mapa 1: Localitats declarades a la Matricula de Francesos de 1637	76
Mapa 3: Distribució per comarques actuals del nombre de nuvis francesos obtingut de les dispenses	121
Mapa 4: Distribució de cada un dels registres de nuvis francesos per parròquies.....	124
Mapa 5: Mapa dels bisbats occitans	128

Abreviacions usades

ADG	Arxiu Diocesà de Girona
ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó
AHG	Arxiu Històric de Girona
ATM	Arxiu Municipal de Torroella de Montgrí
ADC	Archives Départementales du Cantal

Introducció

Com passa amb tots els treballs d'aquesta magnitud, aquesta tesi no ha acabat essent allò que s'havia plantejat des d'un inici. El que s'havia plantejat com un estudi per la caracterització del fenomen de la immigració francesa per una regió encara per estudiar, com era el bisbat de Girona, ha acabat ampliant el seu camp i fent convergir dos tòpics importants en la historiografia modernista: la immigració francesa i la formació dels grups socials assalariats al camp català.

Aquest gir, és clar, no va ser casual. El buidatge de la font de les Dispenses de Proclames i dels registres parroquials, en una etapa que podríem dir preliminar de la tesi, va comportar l'obtenció d'un corpus de dades prou ingent com per encaminar les nostres intuïcions respecte el paper cabdal que va tenir la immigració francesa en la composició del grup que conformaven aquells sota l'etiqueta de *treballador*. S'imposava doncs una nova qüestió, fins a quin punt la societat catalana havia canviat en el trànsit de la Baixa Edat Mitjana a l'Edat moderna? Tenien alguna cosa a veure aquests canvis amb l'arribada de francesos i el paper que van jugar en l'estructura econòmica, especialment agrària, del bisbat de Girona?

Aquesta ha sigut, podríem dir, la pregunta motriu que ha motivat tota la recerca posterior. D'entrada, sobtava una mica la gran presència de *treballadors* en un món de masos i masoveries. No em sembla haver llegit cap debat entorn el sorgiment de la figura de l'assalariat agrícola al camp català pels segles XVI i XVII, tot i que alguns autors l'han assenyalat com un element d'importància cabdal que deuria tenir el desenvolupament d'aquest fenomen en el procés més ampli del pas de l'economia feudal a la capitalista, juntament amb el desenvolupament de noves relacions de propietat i els canvis en les relacions al voltant de l'extracció d'excedent. Sens dubte alguns modernistes han inclòs en treballs més amplis sobre el desenvolupament polític i social del Principat algun esbós de l'estructura de classes i de les conjuntures socials al camp que en fa referència¹, però m'atreviria a dir que per la història econòmica i social, l'emergència d'un grup assalariat no ha rebut especial atenció en el marc dels estudis de la Catalunya moderna.

Clarament, la temptació d'enfocar cap a un dels debats més apassionants de la historiografia moderna (el del pas del feudalisme al capitalisme) es va mostrar d'una atracció irresistible, així que vam decidir enfocar el procés d'immigració de grans contingents de francesos entre 1550-1650 com una faceta més del fenomen de desenvolupament i formació dels mercats de treball assalariat a la Catalunya moderna que hem interpretat com una conseqüència del procés de diferenciació social dins la pagesia. El procés de diferenciació social fou clau per la conformació

¹ Per exemple, en el marc dels estudis entorn la Guerra dels Segadors que podem trobar a Elliott (Elliott, 1977, pp. 32–33) o Torres (Torres i Sans, 2006, p. 52).

d'una estructura social i de classe a partir de la qual podem explicar els grans canvis de la història econòmica catalana. No sabem si fou un *primus mobile* del desenvolupament capitalista (com diria T.J. Byres) i segurament hauríem d'objectar a aquesta afirmació que el capitalisme com a mode de producció requereix d'una combinació de diferents particularitats que cal que es donin en un mateix context; però no podem negar la gran importància que va tenir el procés de diferenciació de les comunitats agràries en moltes regions de l'Europa moderna. Un procés que, en la mesura del possible, a través de visitar bibliografia secundària hem intentat descriure i dotar d'arguments que defugissin teleologies.

Així doncs, parafraçant al medievalista A. Furió, vam decidir fer la nostra aportació de la banda de la "demanda" més que de l'"oferta" d'aquells treballadors agraris que es desplaçaven "anant rere els amos"². Certament, en el moment en què vam encetar aquest projecte, la immigració francesa comptava d'un gran corpus d'estudis tant locals com regionals que han convertit el tema en un lloc comú pel que fa als estudis socials, econòmics i demogràfics dels primers segles moderns catalans. Així doncs, més que voler omplir el buit ("fill the gap" que dirien els anglesos) pel que fa al conjunt de la regió de Girona, van pensar en aportar algun element més al debat amb aquesta convergència.

La tria de la regió de Girona que, si se'm permet, confessaré que va venir simplement per la localització de la institució que amablement va decidir acollir-me, ha resultat ésser un àmbit prodigiós per a aquesta tasca. La riquesa dels arxius gironins rau en la proliferació d'etiquetes referents als diversos grups que composaven la societat agrària que hem estudiat. Aquest aspecte ha sigut especialment rellevant; sobretot pel que fa a l'emergència de l'etiqueta de *treballador*, la qual ens va permetre assentar les hipòtesis i eixos que han guiat tot el treball posterior. Potser precisament per això, un dels dubtes, un cop finalitzada, és si les conclusions que hem elaborat al final del periple podran ser generalitzades pel conjunt de la Catalunya de masos. Certament, durant el transcurs d'aquest treball hem visitat poc els arxius d'altres diòcesis pel mateix període, però en les poques vegades que ho hem fet i inclús a partir de la consulta d'altres treballs, ha aparegut l'etiqueta de *treballador*. Això ens esperança en la mesura que, esperem, doni peu a testejar les nostres troballes en altres territoris catalans.

D'altra banda, aquesta tesi mostra un fragment molt reduït dels grans canvis socials que intuïm es van produir durant aquest "llarg segle XVI" i que A. García Espuche va acotar en el "segle decisiu" que aniria de 1550 a 1650. Encara hi ha moltes facetes per estudiar a partir d'una

² Furió així s'expressava quan volia referir-se al gir pel que feia als objectius de la investigació pel que fa a la força de treball esclava en el període baixmedieval (Furió, 2006).

documentació potser no sempre agraïda. Precisament, el moment d'escriure aquesta introducció coincidia just el dia posterior d'un debat que vam tenir en el marc del Seminari d'Històrica Econòmica i Social de juliol de 2018, celebrat a la UdG, sobre els canvis rellevants que van tenir el segle XVI com escenari, i el poc que encara coneixem aquest període. Segurament els historiadors posarem com excuses la manca de fonts que ens permetin treballar com ho fem pel segle XVII, amb registres parroquials que ens dibuixen la marxa demogràfica de la població, o l'absència de censos generals, tant emprats pel segle XVIII, però les possibilitats explicatives que pot tenir per copsar els canvis en l'estructura de classes, els drets de propietat i l'articulació del territori bé ho poden valdre.

Aquest treball s'estructura a partir de 5 capítols i les seves conclusions. El primer tracta de situar el context en el qual es van donar els principals canvis que hem identificat entre la finalització dels conflictes socials de la Baixa Edat Mitjana i el període de creixement cincentista. Es tracta d'una revisió a partir dels treballs publicats pel període, que intenta situar tant les conjuntures demogràfiques, socials i econòmiques del "llarg segle XVI" català amb especial cura de centrar-les en el desenvolupament històric del bisbat de Girona. La nostra pretensió en aquest apartat introductori és definir els eixos que guiaran la formació de la societat agrària a l'època moderna just per a vincular l'emergència dels treballadors i l'arribada francesa.

En el segon capítol exposem les fonts que hem treballat, fent-ne una valoració crítica de les seves potencialitats i la seva representativitat per acostar-nos a la realitat de la immigració francesa i dels grups socials assalariats. De fet, la principal virtut i alhora feblesa del treball és que s'ha centrat en l'explotació i creuament de fonts diverses, cercant, com l'ogre de Bloch, en cada una d'elles el rastre d'uns homes que per la seva condició i context social són difícils de resseguir amb l'escassa documentació del període.

És en el tercer, quart i cinquè capítols on presentem i exposem les nostres dades i els resultats obtinguts a partir de la documentació diversa que hem treballat. En el tercer, després de plantejar el marc teòric del qual s'han nodrit els principals treballs sobre els fenòmens migratoris, fem la nostra caracterització de la immigració francesa present al bisbat de Girona, els seus ritmes, magnituds i característiques pel que fa al perfil dels immigrants. El capítol també es nodreix d'una aportació original pel que fa a les característiques d'una de les zones d'emigració, l'Alta Alvernia, aprofitant una estada predoctoral realitzada a la Universit  de Clermont-Auvergne entre els mesos de maig i juny de 2017.

Tot seguit, en el capítol quart, reprenem el fil traçat des de la introducció general del primer capítol pel que fa al sorgiment del treball assalariat a la regió de Girona. A partir de la combinació

d'un gran ventall de fonts i inclús aquelles específiques de la immigració francesa, com la Matrícula, ens disposem a copsar la dimensió social que s'amaga rere l'etiqueta de *treballador*. Potser ha sigut el capítol on ha calgut més inventiva a l'hora de combinar fonts tant diverses com els registres parroquials, les Dispenses, les llibretes de compliment pasqual, els registres notariais i inclús alguns llibres de cúria. L'ànim d'aquest esforç d'espigolatge, però, no ha estat altre que la premissa de mantenir una visió dinàmica vers aquests grups socials, defugint-ne la seva cosificació. Esperem haver-nos-en ensortit.

El darrer capítol tracta un breu estudi de cas, no prou extens com haguéssim volgut, però que insisteix en aquest darrer punt: copsar la presència del grup dels treballadors en un ambient idoni per la seva proliferació com va ser la vila de Torroella de Montgrí i el sistema agroecològic del Baix Ter durant aquests segles moderns. La tria de la vila de Torroella se'ns presentava gairebé obligada, en la mesura que és la població que més francesos consigna dins la Matrícula de 1635 pel litoral del bisbat de Girona i, de forma ben interrelacionada, agrupà un dels mercats de treball més importants de la zona empordanesa gràcies al creixent conreu de l'arròs i la configuració particular de les seves heretats. Al llarg de tot el text, hem tingut en compte de discutir les dades mentre les exposàvem, així que les conclusions ens han servit d'excusa per fer de recull general del treball i focalització dels elements més rellevants que creiem que aporta tot l'estudi anterior.

Per finalitzar aquesta breu introducció, tan sols em queda agrair a tots aquells qui han fet possible la realització i finalització d'aquesta tesi. Primerament a tot l'equip del Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona i molt especialment a Enric Saguer, Rosa Ros, Biel Jover, Antonio López, Pere Ortí, Lluís To, Núria Sala, Joaquim Ma. Puigvert, Ricard Garcia i Lluís Serrano i la resta de membres del Centre de Recerca en Història Rural. Comptar amb ells en tot moment ha sigut una autèntica sort i ajuda. No puc més que agrair-los la paciència i el tracte que en tot moment han tingut amb un nouvingut en el camp de la història econòmica i la recerca documental. Sense dubte les seves indicacions i suggerències han nodrit substancialment el resultat final d'aquest treball.

Una menció obligada és també pels membres del Centre d'Historie Espaces et Cultures de la Université de Clermont-Auvergne, especialment als qui van tutoritzar la meva estada, Patrick Fournier i Natividad Planas i al seu director, Philippe Bourdin, que em van orientar i animar en tot moment en realitzar les breus però fructuoses capbussades en la bibliografia local i els arxius alvernesos. També per tot l'equip del Cambridge Group of Population and Social Structure, entre ells el seu director i supervisor durant la meva estada, en Leigh Shaw-Taylor, així com Amy Eriksson, Juan Infante i Emiliano Travieso, els quals em van ajudar a aprofitar els increïbles

recursos que la University of Cambridge em va proveir un cop acceptat com a estudiant visitant i gràcies als quals vaig poder entrar en contacte amb la riquíssima producció historiogràfica anglesa.

També vull agrair a totes aquelles persones que d'una manera o altra m'han acompanyat durant aquest trànsit acadèmic tant tortuós com edificant. A l'Arti pel nostre petit refugi subcultural després de cada jornada de feina al nostre piset del burg de Sant Pere. Als companys i companyes de Banyoles, la meva primera residència a les comarques gironines: Alba, Aleix, Eloi, Edu (des de Londres), Marta, Pau, Palo, Pams, Xexe i tants altres al voltant del Casal Popular Independentista, que em va donar un espai de referència i compromís. Als amics, sempre presents. Amb els que he veïnat i crescut al barri barceloní del Fort Pienc, que ha sigut i segueix sent l'espai humà que potser més ha influït en la meva identitat com a persona en el món: Àlex, Laura, Marçal, Júlia, Carlota, Enric, Artur. Als del Clot per seguir-hi malgrat la distància i el temps. Als que conservo de l'etapa d'estudiant a la Universitat Autònoma de Barcelona al voltant del Col·lectiu d'estudiants Estrat Jove. Malgrat la meva traïció disciplinar, he intentat seguir tenint presents aquells elements ètics i polítics que ens feien i fan reivindicar una ciència social diferent i compromesa: Diosco, Gerard, Alba, Berta, Xavi, Marc i tants que em deixo. Evidentment, una menció especial per en Quim per aguantar-me les cabòries i els moments baixos que un sempre té, per comprendre les meves inquietuds com fan els autèntics amics. Suposo que li he d'agair més temps que no pas aquests anys d'estudi.

Clarament, un sentit agraïment pels meus pares i la meva germana, crec que no en són conscients de tot el que he après d'ells i que m'ha sigut tant necessari per acabar desenvolupant un treball d'aquesta magnitud.

Finalment, no puc deixar d'agair a la professora Rosa Congost el fet d'haver acceptat la direcció d'aquesta tesi i la seva tutoria durant aquests anys que ara semblen tant breus. A ella, juntament a tots els aquí citats, els corresponen també els encerts, suggeriments i aportacions d'aquest treball. Els seus errors i imperfeccions, com se sol dir, corren a càrrec de l'autor.

Capítol 1. Introducció i context. Les transformacions del camp català durant l'Edat Moderna. El bisbat de Girona entre c. 1486-1650.

Aquest capítol té com a principal objectiu situar el context sobre el qual es desenvoluparan les nostres aportacions empíriques en els apartats subsegüents. La nostra idea rau per una banda en dibuixar un context per comprendre el desenvolupament de la societat de l'anomenada regió de Girona durant el que s'ha anomenat el "llarg segle XVI" i per l'altra en resseguir el sorgiment i consolidació del que serà la pedra angular de les relacions productives a una part del camp català, el sistema de mas. El capítol es troba estructurat de la següent manera; primer farem una capbussada en els debats i hipòtesis, encara latents, del desenllaç de la crisi baixmedieval, que va parir una determinada estructura de relacions socials que entenem serà determinant per comprendre els segles XVI i XVII. Segon, intentarem fer un esbós de les diferents conjuntures demogràfiques i econòmiques de la regió durant el període. La nostra aproximació serà a partir de la literatura ja generada, així que ens guia més una voluntat de síntesi que no pas d'oferir noves teories o interpretacions. Finalment, la conclusió de tot aquest recorregut serà assentar les bases per a la comprensió en el seu context de la principal aportació d'aquest treball, la possibilitat de l'emergència dels mercats de treball assalariat al voltant dels masos gironins durant els segles XVI i XVII.

1.El desenllaç de la crisi baixmedieval i la seva repercussió en els segles moderns

Des de Jaume Vicens Vives (Vicens Vives, 1945, 1954), es considera que els conflictes que van travessar el camp català al llarg de tot el segle XV, són determinants per entendre l'estructura de la societat catalana moderna. El desenvolupament del conflicte remença, doncs, ha estat un lloc d'arribada pels medievalistes (que han entomat l'estudi del grup pagès que patí la remença i els mals usos) i de partida pels historiadors de l'Edat Moderna, com a punt des d'on explicar els canvis profunds que trobem en l'estructura de la propietat, els grups socials i l'articulació del treball agrari al llarg del segle XVI i durant el segle XVII. Atesa la rellevància del conflicte, Pierre Vilar no dubtà en qualificar el conflicte d'autèntica "qüestió agrària" (Vilar, 1973, p. 154).

Els nombrosos estudis al voltant del plet remença han orbitat entorn la interpretació, en termes històrics, de la Sentència Arbitral de Guadalupe de 1486, dictada pel rei Ferran II, amb la qual es posava punt i final al conflicte amb la intervenció, definitiva, de la monarquia³. El resultat de la

³ La monarquia intentà reiteradament intervenir com a àrbitre en el conflicte entre senyors i pagesos, primer amb l'intent de concòrdia de 1462 i posteriorment restaurant els mals usos el 1481. Aquest paper contrasta amb aquell que tingué al segle XIII on fonamentalment cedí davant la necessitat d'acontertar

Sentència és prou conegut, supressió dels mals usos i possibilitat de redempció a canvi d'un pagament fix en diners cada 21 d'abril. Així, no pocs historiadors han vist en la Sentència un element progressiu pel que fa a les relacions entre senyors i pagesos, en ésser l'únic text on s'abolia, ni que fos formalment, la servitud de la gleba (Freedman, 2013). Les interpretacions més optimistes foren les del propi Vicens Vives i, abans que ell, Eduardo de Hinojosa (Hinojosa & Peset, 2003). En la revisió de la nova generació d'historiadors dels anys 80, però, aquesta interpretació quedava en entredit. Ja Eva Serra plantejà que de supressió del feudalisme, res de res, sinó més aviat la seva recomposició, la qual deixava intactes els elements propis de qualsevol societat feudal: pagament de censos com a fórmula d'extracció excedentària, consolidació de la jurisdicció senyorial i, en definitiva, el manteniment de les prerrogatives de la senyoria alodial i banal que, si bé no entraven dins la lògica d'exploració econòmica de la unitat productiva pagesa (el mas), sí que tenien un impacte considerable en l'ordenació de la vida social de la comunitat sotmesa a la senyoria (Serra, 1980).

En la qüestió de les interpretacions, doncs, no hi ha consens entre la historiografia o si més no, només en determinats punts. En el cas d'autors com Gaspar Feliu es relativitzen ambdues postures i se n'extreuen elements positius de la Sentència, com ara la quitança feta sobre les rendes impagades dels pagesos revoltats, així com la supressió dels mals usos com a victòria jurídica que, si bé no afectava a tota la pagesia, s'establí com a precedent a tot Europa, on la servitud encara gaudia d'una robusta salut (Feliu, 2011). Al mateix moment, la Sentència imposa unes condicions que, presumiblement, impediran la recomposició de la renda senyorial i accentuaran la seva decadència (Duran i Pujol, 1985, 1986).

Allò que ens interessa destacar en aquest apartat és que, si bé és innegable que Guadalupe vingué a sentenciar la victòria dels senyors amb la continuïtat del poder feudal, ens serveix als historiadors modernistes per situar un abans i un després en el desenvolupament dels grups socials i de l'estructura de propietat agrària al camp català. Unes diferències prou clares però que no s'esdevenen de la nit al dia. En aquest sentit, l'adopció de la data de 1486 com a punt i a part que ens diferencia la Baixa Edat Mitjana de l'Edat Moderna a la Catalunya Vella, és purament simbòlica. Ens interessa sobretot un procés, que és el de la lenta però progressiva consolidació del domini útil, representat pel grup dels pagesos de mas, i que lluny d'esdevenir-se plàcidament entre els segles XIII al XVI és producte d'acarnissades lluites entre grups socials antagònics. Com veurem, l'element central que definia l'interès del pagès de remença orbitava

la noblesa terratinent, almenys durant els regnats de Pere el Catòlic (1196-1213) i Pere el Gran (1276-1285).

entorn el gaudi dels drets de propietat del mas, però sense les obligacions que hi vindrien associades, en concret el de fer-hi estada. Aquest conflicte, que aparentment no tenia perquè ésser incompatible amb la servitud, podia generar tensions en determinades conjuntures, sobretot després de la Pesta Negra.

Servitud, pagesia i explotació de la terra

Els pagesos de remença confessen la seva condició en els capbreus com a “homes propis, solius i afocats” (*homines proprii solidi et afocati*). Aquesta nomenclatura feia referència, respectivament, a la tinença d'un mas en domini útil (cedit en emfiteusi), al fet de ser vassall d'un sol senyor i finalment, a l'obligació que tenia el pagès de residir en el mas. Sobretot la condició d'afocat és la que entroncava amb l'estatus de remença⁴, atès que abans de la Sentència Arbitral de 1486, no podia abandonar el mas si no era a canvi d'un pagament (la remença). Aquesta condició derivava de la senyoria alodial⁵ i, tot i que tenia una afectació en l'estatus jurídic del pagès que es veia lligat al mas com a serf de la gleba, també imposava un marc de relacions al camp català que cal tenir en compte.

La remença o la servitud de la pagesia catalana s'ha d'inscriure en un context de fort control aristocràtic sobre el camp a finals del segle XII i inicis del XIII (To Figueras, 1993). Una hegemonia però que es veu perillar per la presència del rei (Farías, 2003) i els seus agents arreu del territori i pel creixement urbà que actuaria com a pol d'atracció de la població rural. En aquesta conjuntura, els senyors no dubtaran en fer valer la seva posició de força pel que fa a les relacions amb la pagesia i vincularan la servitud personal a la propietat útil de la terra. Així, la remença serà un instrument jurídic destinat a fixar la força de treball a la unitat productiva (inicialment els masos o bordes) i d'aquesta manera exercir un major control sobre l'extracció d'excedent⁶.

⁴ O almenys així ho sembla per bona part dels estudis duts a terme. Tot i que possiblement l'obligació de fer-hi estada s'hauria imposat sobretot en zones de poblament dispers on el mas configurava una unitat d'explotació compacta. Així doncs, allà on el poblament era concentrat dins de vil·les emmurallades, com en el cas de Torroella de Montgrí i la seva comarca, no es feia explícita aquesta obligació en la població remença (To Figueras, 1993).

⁵ Lluís To ja feu advertiment entorn no confondre senyoria banal i senyoria alodial. La primera consistiria en l'exercici del dret de justícia del senyor del castell i la segona feia referència a la propietat eminent de la terra que era cedida a la família del pagès per a conrear-hi a canvi d'un cens, principalment mitjançant un contracte emfiteutic (To Figueras, 1999; Víctor, 2003). Aquestes no tenia per què coincidir en un mateix senyor.

⁶ Els propis masos són també estructures vinculades als interessos i la iniciativa senyorial, la principal característica dels quals és la possibilitat de reproduir generacionalment l'explotació mitjançant la pràctica de l'heretament. D'aquí també la sintonia que sembla haver-hi amb la remença com a clàusula

Un possible impediment en l'exercici del poder senyorial seria la intervenció reial. Els senyors, però, es van procurar prou d'impedir-la, per exemple a les corts de Cervera de 1202. En aquestes, el rei Pere adoptava una política no intervencionista en les respectives jurisdiccions senyorials que es concretarà en la institució del *ius malatractandi*, més com un compromís del monarca en respectar l'autonomia de la senyoria jurisdiccional que no pas la institucionalització de la possibilitat d'emetre càstigs físics als serfs. Un fet semblant el trobem en un altre moment de feblesa reial quan, en les corts de 1283, s'adopta la constitució "En les terres o llocs" on el rei es compromet a no deixar entrar en els seus dominis a pagesos no redimits. Així els senyors feien valdre altra vegada la seva força per treure rèdits a costa de la mobilitat de la pagesia⁷.

No existí mai un corpus jurídic que determinés els límits i generalitzés per tot el territori català la condició de remença (To Figueras, 1993). En la seva aproximació, Vicens Vives fixava l'aparició dels remences entre els Usatges i les constitucions de Pere Albert, vers la primera meitat del segle XII. Sembla que no hi ha motius per considerar que va aparèixer en una data tant tardana i tampoc pateix una evolució, com afirma, d'agreujament pel fet de quantificar-ne més al llarg del XIII (fet que caldria vincular-lo amb l'augment demogràfic, que comportaria un augment de la demanda de terres, i així un augment dels contractes). La remença és una clàusula pròpia del dinamisme d'una estructura social basada en la desigualtat de la propietat de la terra, una estructura que és hereva del món romà. En aquest punt Gaspar Feliu polemiza amb Vicens, qui considerava el segle X i XI com segles de llibertat pagesa i una posterior "ofensiva" dels senyors als segles XII i XIII que implicaria la servitud. "Servitud" n'hi hauria hagut sempre, en el sentit de la necessitat d'entrar sota el patronatge d'un noble terratinent a canvi de poder conrear-hi a les seves terres, cosa que comportava un seguit de prestacions (Feliu, 2011). En tot cas, el fenomen concret de la remença i els mals usos caldria inscriure'l en un moment de pugna entre noblesa terratinent i monarquia feudal, on aquella desenvoluparia (d'una forma gens sistemàtica i amb estratègies diverses que partien de diferents realitats locals) el conjunt de normes que identifiquem com a pròpies de la servitud catalana (Farías, 2003).

per evitar que l'explotació resti abandonada, i que es fa extensiva no només al cap de casa, sinó a tota la seva família (Farías, 2003).

⁷ Particularment rellevant trobem el fet, anterior a l'adopció d'aquesta constitució, de l'enfranquiment que es fa a la vila de Figueres en 1267 (sota el regnat de Jaume I) on es permetia l'establiment d'homes i dones sense l'obligació d'haver-se redimit i d'*abandonar les seves explotacions*, i que serà revocat en 1281 per part de Pere el Gran davant les pressions nobiliàries i confirmat dos anys més tard a les corts de Barcelona (To Figueras, 1999).

Així doncs, tant la remença com els mals usos, que cal entendre com a coses separades, tenen la seva lògica en un context de fortlesa senyorial. La remença impedia o si més no dissuadia la mobilitat pagesa i, en cas que es fes efectiva, permetia al senyor treure'n rèdits obligant el pagament de la redempció⁸. Els mals usos, de la mateixa manera, responsabilitzaven al pagès de la cura del mas i de la seva reproducció ampliada⁹, amb vàries disposicions per a controlar la descendència (cugúcia) i a assegurar un hereu per continuar l'explotació en el mas (eixorquia i intestia).

És en el context d'assegurar el domini senyorial i l'extracció excedentària que cal entendre el procés de fixament de la pagesia a la terra i la paral·lela proliferació del mas com a unitat de producció i de renda. No s'han d'entendre els mals usos ni la servitud com una via d'increment d'ingressos senyorials, sinó de consolidació del domini senyorial i la seva situació de força en les relacions socials del camp baixmedieval. Així doncs, la servitud podia significar per al pagès també una via de millora en les seves condicions materials, en accedir a majors explotacions simplement canviant de senyor (amb el pagament corresponent).

Seguint això, Rosa Lluch ha demostrat, de fet, com en el cas de la regió de Girona, l'accés a la propietat útil d'un mas implicava la condició remença (Lluch, 2004, p. 447). Més que un vincle personal entre el serf i el senyor directe, aquest vincle seria entre el serf i la terra que està obligat a treballar tal i com estableix el contracte emfitèutic (Lluch, 1998). Així també ho constata Xavier Soldevila en la seva anàlisi sobre els masos del Baix Ter, "La relació d'aquestes obligacions amb el fet de tenir el domini útil d'un mas es posa contínuament de manifest als documents" (Soldevila, 2001, p. 436).

De fet, l'element que comparteixen tots els pagesos que accedeixen a la propietat útil d'un mas és la condició remença. Aquesta propietat, que no tot pagès tenia garantida, comporta l'acceptació dels mals usos com si de les clàusules d'un contracte es tractessin. La servitud doncs,

⁸ I com que qualsevol membre de la família pagesa esdevenia vinculat al mas per la remença, aquesta esdevenia una via d'extracció de rendes, per exemple, en el moment que una filla deixava el mas per casar-se (Soldevila, 1999b). De fet, en el cas de Torroella de Montgrí, més del 80% de cobraments de remença són per aquest motiu (Lluch, 2004).

⁹ Els mals usos eren 6: àrsia (que obligava al pagès a indemnitzar el senyor en cas d'incendi del mas), eixòrquia (que permetia al senyor quedar-se amb part de l'herència si el pagès moria sense descendència), intèstia (que penalitzava la mort sense testament), la cugúcia (que multava el pagès que consentís l'adulteri de la seva muller) i la firma d'espoli forçada (que obligava a vincular part de la dot de la dona al mas, permetent així al senyor cobrar-ne un percentatge en la forma de foriscapi, com si es tractés d'una transacció, i que es cobrava com una entrada al domini senyorial). Sobre l'aplicació concreta dels mals usos (no eren tots aplicats d'igual manera ni a tot arreu) pel cas d'una senyoria del bisbat de Girona, vegeu (Lluch, 2004, p. 459).

a la Catalunya baixmedieval (segles XIII-XV) no s'ha d'interpretar com "pobresa". El fet que un pagès es nomenés home propi, soliu i afocat, certament li generava uns impediments a nivell jurídic, però podia compensar-ho amb l'accés a unes condicions materials millors. De fet, els senyors no s'oposaran a la mobilitat dels seus serfs, previ pagament, és clar¹⁰.

Els estudis fets sobre les condicions de vida de la pagesia de remença gironina als segles XIV i XV, realitzats per diversos autors (Marcó, 2008; Ortí Gost & To Figueras, 2014) ofereixen uns resultats clars al respecte. Tal i com mostren els capbreus de la vall d'Aro entre el segles XIV i XV, els predis més petits (de menys de 10 hectàrees) tendeixen a desaparèixer i els trobem a finals del segle XV amb una dimensió entre 15 i 20 hectàrees. Alhora, els masos amb més de 30 hectàrees, que a mitjan segle XIV eren un 10%, a finals del XV en són un 17%. Així doncs, mentre els masos supervivents concentren parcel·les de terra que segurament haurien format part d'altres masos desapareguts després de les catàstrofes demogràfiques de la segona meitat del XIV, durant el segle XV no detectem una gran diferenciació pel que fa a la mida de les explotacions entre els masos de la vall d'Aro ni de la vall d'Amer (tot i que els masos d'Amer mostren una mida menor segons els capbreus). Una pagesia remença que s'allunya de les consideracions d'extrema polarització plantejats en els treballs d'Antoni Lluís Sanz a partir de les matisacions dels treballs de (Marcó, 2008), però que tendeix a concentrar aquelles explotacions abandonades a partir de la mortaldat de la Pesta Negra (Ortí Gost & To Figueras, 2014). Aquest quadre es reforça a partir de les informacions obtingudes dels inventaris i dels dots d'esposalles conservades, que mostren uns nivells de vida similars a aquells que podríem trobar per l'època en les poblacions urbanes de Sant Feliu de Guíxols o Girona.

Si la remença és la via d'entrada al gaudi de la propietat útil d'un mas, això no restava exempt de contradiccions. Tal i com hem vist per les valls d'Aro i Amer, la catàstrofe demogràfica de la Pesta Negra oferia l'oportunitat a molts pagesos de mas d'augmentar les seves possessions mitjançant la incorporació de parcel·les o directament de masos abandonats. El principal inconvenient, però, era la seva condició d'*afocati* que l'obligava a fer-hi residència. Sens dubte, la voluntat del pagès de mantenir els seus drets sobre el domini útil sense implicar-se directament en la gestió econòmica de l'explotació entrava en conflicte amb els interessos senyorials.

¹⁰ Marxar del mas no implica perdre el domini útil del mateix. Evidentment, però, qualsevol senyor vol que es treballin les seves terres i en aquest cas actuarà perquè o bé el remença torni a l'explotació a residir-hi, o bé pagui la redempció per a poder establir el mas de nou. Des d'aquest plantejament, la servitud podria ser una arma de doble fil des del punt de vista senyorial (Lluch, 1999).

Així doncs, un element que prefigura clarament una contradicció entre el domini útil i el domini directe es troba en el nucli de les reivindicacions pageses de segona meitat del XV. Tot i així, sorprendria que el fet que una part que no suposava la gran majoria de la pagesia baixmedieval (parlem d'un 40% de la població pagesa a la zona oriental) articulés un conflicte al voltant d'una reivindicació que només l'afectava a ella. En aquest sentint, cal puntualitzar que, si bé tots els remences patien els mals usos, no tots els pagesos que patien els mals usos eren de remença (Feliu, 2011).

Encara ara és complicat definir clarament el mòbil del conflicte. Molt autors han reclamat que els mals usos tenien un pes, tot i que no determinant, gens negligible en les economies pageses i, de fet, eren considerats com a gravosos pels contemporanis. Així doncs, els mals usos, o la servitud en general, que com hem vist s'esdevé com una imposició clara per part de la noblesa als segles XIII i XIV, toparia amb l'oposició d'una pagesia que, anys més tard, continuaria veient els mals usos no tant com un gravamen econòmic, sinó com una pràctica desmesurada i fora dels consensos comunitaris¹¹. Tot i que aquesta interpretació és acceptada per historiadores com Eva Serra, qui determinà que tot i que la guerra es va iniciar sota el pretext de l'abolició dels mals usos, hi ha consens entre els historiadors en acceptar que el conflicte remença va adquirir un autèntic caràcter antisenyorial que va aglutinar altres elements pagesos més enllà dels remences (Gifre, 1990; Serra, 1980; Vilar, 1973, p. 156).

Malauradament, tot i que els mals usos haurien actuat com a aglutinant del grup pagès (cosa que bé podria ser si en algun lloc el detentor de la senyoria banal coincidia amb el de la senyoria alodial i per tant exercia els mals usos sobre el conjunt de la població com passava als territoris dels monestirs d'Amer i Banyoles (Feliu, 2011)), la Sentència tindrà el recolzament d'una fracció pagesa, representada per Verntallat, i que correspondria als propietaris útils de masos, evidentment, com hem exposat més amunt, de condició remença. Així doncs l'arbitratge de la monarquia hauria acabat sancionant la divisió dins el grup pagès, amb l'acceptació de part de les reivindicacions del programa pagès ("supressió" dels mals usos i de la remença¹²) i la

¹¹ Per Freedman i Lluch, el principal element contra el qual lluitaven els pagesos durant les guerres remences eren els mals usos, els quals per aquests historiadors es consideren prou importants per marcar una diferència entre lliures i no lliures i així ho exposarien els mateixos representants remences a les reunions per intentar una concòrdia el 1462, quan diuen dels mals usos que paguen als senyors que són "a ells [als senyors] molt pocha utilitat e es gran suiugatio als dits pagesos e a ells molt odios".

¹² I una supressió tampoc com a tal, atès que allò que es concorda és redimir els mals usos per un pagament de 60 sous o bé de permutar-los en un pagament anual de 3 sous cada 21 d'abril.

repressió de les ales extremistes i amb un fort component de reivindicació antisenyorial, representades per Pere Joan Sala i que clamaven per l'abolició de totes les càrregues feudals.

Però quina fou la necessitat d'aquest sector de la pagesia per enfrontar-se als senyors de forma tant acarnissada? Com hem dit abans, la remença no era un impediment ni per a moure's sempre i quan es pagués. El que sí que sabem però és que aquest pagament no estava fixat ni era universal per a tots els habitants del mas. Així, mentre sabem que a Torroella de Montgrí les dones que abandonen un domini per traslladar-se al del seu marit paguen de mitjana menys de 3 sous, quan la mobilitat implicava el desplaçament o abandó del cap de família o de l'hereu la xifra creixia considerablement (fins a 100 sous). Alhora, tampoc queda clar si era del tot incompatible l'aglevament de terres al mas o inclús l'adquisició d'altres masos amb la servitud¹³.

Cal però tenir en compte una cosa; el nord de la Catalunya Vella és un territori on la senyoria no conforma una unitat territorial vasta i perfectament delimitada. El mapa esquitxat per un reguitzell d'àmbits jurisdiccionalment diversos, als quals cal a més a més sobreposar la senyoria alodial o territorial, (inclús en l'àrea d'influència d'una vil·la o d'una comarca -que són territoris relativament petits-), suposaria una situació realment difícil per al pagès que volgués adquirir terres o masos que, en el mateix àmbit, podrien formar part d'altres senyories. Després de la nefasta conjuntura demogràfica de 1348, a més a més, aquesta tensió entre senyors i pagesos s'hauria incrementat. Per una banda, les famílies pageses supervivents de l'epidèmia però de condició més humil tindrien una possibilitat de millora econòmica desplaçant-se a la ciutat en una conjuntura de salaris alts. Alhora, els de condició més benestant, aprofitarien per augmentar els seus patrimonis a partir de comprar les terres i masos abandonats (o rònecs) pels seus veïns¹⁴. Davant d'això, els senyors incrementarien la seva pressió sobre la mobilitat dels seus serfs i en mantenir habitats i en funcionament els seus masos¹⁵. Els senyors no dubtaran en incrementar la pressió sobre terres i en tornar a establir masos ocupats per pagesos, remences

¹³ Lluís To (1993) ressenya un cas exposat al llibre d'E. Serra *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII. Baronia de Sentmenat 1590-1729*, Barcelona, 1988, p.28 on s'exposa com a un pagès, dut als tribunals pel seu senyor l'any 1247 en disposar de 3 masos (i per tant, davant la impossibilitat d'acomplir el requisit de residència) se li dóna la raó en afirmar que resideix en 2 dels masos i en situa el seu fill en el tercer.

¹⁴ Rosa Lluch detecta un viu mercat de la terra després de la pesta negra a Camós (Pla de l'Estany) a partir d'un increment considerable dels sous ingressats per la Pia Almoïna (senyor del lloc) per raó de foriscapis (Donat, 1999).

¹⁵ Recorrent, en alguns casos, a la parceria, tot i que dins l'estratègia senyorial es continuarà prioritant l'establiment emfitèutic (Blanco, 2002b), cosa que no sembla que funcionés (Vilar, 1973, p. 156).

o no, situació davant la qual els ocupants s'hi oposaran fent "menaças" als nous ocupants establerts al mas¹⁶.

Aquesta situació conflictiva, de la qual els límits més visibles per la pagesia serien les potestats que donava la remença i els mals usos, podria haver sigut l'espurna que dugués finalment al conflicte. Ara, però, no com a finals del segle XIII, la pagesia es trobava organitzada i armada i capaç de plantar cara a uns senyors que amb l'epidèmia havien vist fortament disminuïts els seus ingressos.

El desenllaç, però, tal i com hem relatat més amunt, deixaria com a principal beneficiat del conflicte aquest grup pagès que podia disposar plenament dels drets que li atorgaria la senyoria útil i que podia disposar al seu favor del capbreu com a document probatori i legitimador d'aquests drets (Gifre, 2003). A partir d'aquí, la seva preeminència com l'agent principal i capdavanter en el procés d'ordenació de l'espai agrari sembla poc qüestionable. Com s'havia dut a terme la puixança d'aquest grup? Principalment a partir de l'augment dels seus patrimonis, quelcom que, en el reduït marge d'una societat i economia feudals, tan sols podia fer-se a costa dels seus veïns. De forma tant legal com il·legal, desafiant els senyors en la seva voluntat de controlar els processos de recuperació i restabliment dels masos rònecs, amb pràctiques considerades abusives pels senyors¹⁷.

El repàs al voltant del conflicte remença ens ha permès delimitar entre els segles XIII-XV de quina manera la pagesia catalana de mas aconseguia posar per davant un seguit de drets i condicions que permetran assentar les bases pel desenvolupament d'aquest grup social i explicar en part el procés de diferenciació en el si de la pagesia que trobem desenvolupant-se al llarg dels segles XVI i XVII i sobre el qual haurem de prestar-hi més atenció. Ara però, val la pena aturar-nos en

¹⁶ Pierre Vilar va fer notar com l'antiga pràctica del *mauvais gré*, definida per G. Lefebvre com quelcom habitual en les comunitats pageses del nord de França durant el període revolucionari i fins el segle XIX, també es va fer servir durant el període que ens ocupa. Aquesta consistia en la intimidació mitjançant l'erecció de "senyals de mort designants" als nous ocupants. La violència es dirigia així contra els traïdors de la comunitat, no tant els senyors. Com més propers, més odiats, en una clara evidència del manteniment de determinades solidaritats comunitàries. (Vilar, p. 295). També es recull aquesta interpretació a l'hora d'introduir en el procés de laminació del domini directe el conjunt de pràctiques de resistència que els emfiteutes haurien emprat durant aquest període (Congost, Gifre, Jover, & Lluch, 2008).

¹⁷ "És cert que la constitució "Commemorants" del 1432 (...) demana l'aplicació de la constitució precedent a tots els pagesos no propietaris i particularment als remences que, havent abandonat el mas, amenaçarien, sempre amb els mateixos mètodes, el senyor que reprendria la possessió de l'explotació, o qualsevol home que ho fes en nom seu" (García Cárcel, 1985, p. 21)

el procés de consolidació dels grans patrimonis agraris que tindran un paper preeminent en la vida social de les viles i parròquies del nord-est català.

2. Terres i homes. Les conjuntures demogràfiques i econòmiques en el “llarg segle XVI” al bisbat de Girona.

La crisi demogràfica provocada per la Pesta Negra, que provocarà una mortaldat insòlita a tot el Principat¹⁸, s'allargarà fins passat el segle XV a mercè dels reiterats brots epidèmics, les crisis de subsistència i els conflictes armats i tumults socials que patirà el camp català entre la segona meitat del XIV i la centúria següent fins a la pacificació del territori (en termes militars perquè la conflictivitat, malgrat la sentència, seguirà latent i ben present en la vida quotidiana de moltes comunitats¹⁹).

Aquest descens demogràfic deixarà una Catalunya “per omplir” en encetar el segle XVI. Pierre Vilar, seguint els estudis d'Iglésies, assenyala per 1553 un total de 331.000 habitants pel Principat, que implica una mica més que els fogatges de 1497 i 1515 i una mica menys que la població documentada al segle XIV. En comparació amb els censos castellans, Catalunya es troba en hores baixes demogràficament parlant i, en comparació amb la resta de regnes peninsulars de la Corona d'Aragó, és sens dubte la més malparada (Vilar, 1973, pp. 231–237).

Tendències demogràfiques del segle XV al XVII al bisbat de Girona

En termes generals, reconstruir la dinàmica demogràfica entre als segles moderns suposa, malgrat els grans avenços fets en demografia històrica, una tasca ingent i pausada. L'absència de censos de població entre la segona meitat del segle XVI i tot el segle XVII²⁰ ha obligat a focalitzar la recerca local en els arxius parroquials, la qual cosa implica el buidatge parròquia per parròquia per elaborar tendències susceptibles de ser exportades al conjunt d'una regió. Alhora, la majoria de registres sacramentals són disponibles molt a finals del segle XVI. Així doncs, tot i que la reconstrucció de naixements i defuncions a partir de registres de baptisme i òbits permet construir molt millor que no pas els fogatges les tendències demogràfiques (és impossible elaborar el creixement vegetatiu a partir de les dades dels fogatges, atès que es tracta d'una

¹⁸ De 104.069 focs comptats en 1365, passem a 62.234 en el fogatge de 1497 pel conjunt del Principat i els Comtats (Olivares i Periu, 2000).

¹⁹ Una conflictivitat que es farà per la via d'altres canals que no només els militars, per exemple, a partir de pledejar a l'Audiència, un recurs en cap cas marginal com demostrà (Gifre, 1990) i que mostra com les tensions socials en el camp català entre comunitat pagesa i senyoria eminent no havien quedat ni de bon tros resoltes amb la Sentència Arbitral de 1486. Un altre exemple, posat de relleu per Pere Gifre, al voltant del pagament del delme (Gifre, 2011) i (Pladevall i Font, 1973).

²⁰ En termes generals per tot el Principat, tot i que per exemple per les comarques osonenques sí que es disposa d'una font fiscal d'inicis del segle XVII (Codina, 1988).

font fiscal), les fonts i la reconstrucció demogràfica pel conjunt del Principat no està exempta de dificultats.

Partint de les dades que ens donen els censos generals pel conjunt del Principat, la caiguda demogràfica és notòria a la segona meitat del segle XIV. Els efectes de la pandèmia que es sentiren en tot l'Occident llatí van ésser igualment catastròfics en termes demogràfics en terres catalanes. A partir dels fogatges, només percebem un guany significatiu en focs a partir de 1553. D'aquesta data fins al primer cens general del Principat fet en 1717, tenim el silenci de les fonts generals. En el seu clàssic llibre sobre la població catalana a l'època moderna, Nadal i Giralt van fer notar com entre aquestes dues dates es dona una forta variació en xifres que assenyalen un fort guany demogràfic enmig dels segles moderns per tot el Principat. Focalitzant-ne la comparativa, però, aquests autors van detectar com pel que fa a la tendència demogràfica, el Principat es trobava perfectament delimitat en dues àrees: aquelles que guanyaven població durant els segles moderns (Pirineus i Prepirineus, la Depressió Central i el Litoral i Prelitoral) i aquelles que en perdien (les terres de Ponent, el Pla d'Urgell i la Terra Alta).

L'anomenada regió de Girona, doncs, forma part d'aquesta Catalunya que guanya pobladors entre el segle XVI i inicis del XVIII. Dins d'aquesta àrea, pel que fa la franja litoral i prelitoral nord, que correspondria a l'Empordà, Gironès i la Selva, es dona un nombre de focs de 12.067 en 1553, que suposa el 17,9% del total de focs de la Catalunya "en ascens" en aquella data. Val a dir que el major percentatge de la zona litoral (que aglutina el 50% dels focs comptabilitzats en 1553) el té la zona Central, representada per les comarques de la Corona barcelonina (Maresme, Vallesos, Barcelonès, Baix Llobregat, Garraf i Alt Penedès).

En la comparativa entre 1553 i el cens de 1717 veiem que el nombre de focs ha augmentat en 6.846 fins a un total de 18.913, que suposà un guany del 56,7% (mentre que la població de la zona Central suposava un guany de quasi el 90% amb l'aparició de 12.904 focs nous per un total de 27.363 focs). Pel que fa a les densitats, en el cas de les comarques gironines, el guany en focs/km² s'esdevé parell a la resta de zones. L'Alt Empordà passa de comptabilitzar 2 focs per km² a 5 per km². El Baix Empordà i el Gironès passen de 5 f/km² a 6, la Selva de 2 a 4 focs/km² i la Garrotxa de 1 a 3 focs/km². Sembla doncs que qui guanya més en densitat és precisament l'Alt Empordà.

Així doncs, i a tenor de les dades del fogatge de 1553 i el cens de 1717, la zona gironina augmenta considerablement la seva població (fins a més d'un 50%) i prefigura, juntament amb tot el litoral català fins a Tortosa, l'àrea més poblada del Principat; una franja costanera que aniria des de la

plana empordanesa fins al Baix Llobregat i, passat el massís del Garraf, es reprendria en el Camp de Tarragona. Tanmateix, la zona que sembla experimentar el major *boom* demogràfic és l'àrea litoral propera a Barcelona, en concret la costa de llevant (és a dir, l'actual comarca del Maresme).

En definitiva, l'àrea corresponent a la regió de Girona i, en concret, l'actual comarca de l'Alt Empordà, tenen un guany de població considerable després de superada la crisi del segle XV, de la mateixa manera que passa en tota la Catalunya Vella. Fins aquí, però, les dades que podem obtenir a partir dels registres generals (fogatges i censos). A l'hora de determinar els ritmes del creixement demogràfic és imperatiu adreçar-se a les fonts locals, com els registres parroquials. A les comarques gironines, però, no s'ha desenvolupat cap programa d'estudis demogràfics que entomi el repte d'estudiar un nombre representatiu de parròquies que permeti treure conclusions per tota la regió en els segles XVI i XVII²¹.

Les dades que fins ara hi ha publicades per les comarques gironines són escasses pels primers segles moderns. D'entrada disposem de les sèries d'aquelles parròquies estudiades per Nadal i Giralt, les quals van ser seleccionades amb el propòsit de representar la zona nord-oriental dins el conjunt català i per tant, no ens poden servir com a representatives del conjunt de la regió. Tanmateix, val la pena citar-les. Es tracta de les sèries de baptismes de les parròquies de Cassà de la Selva, Palamós i Cadaqués (Nadal & Giralt, 2000). Pel que fa als baptismes, a partir de la taula quinquennal, trobem que Palamós és l'única parròquia de la qual s'aporten dades per la zona nord-oriental. Aquestes comencen en 1591 i es mantenen força estables fins 1620 (amb un lleuger descens en el període 1601-1610 (de 96 i 84 segons base 100). Un cop ens situem en el període 1621, la fase d'estabilitat passa a un moderat augment (es dona una successió de quinquennis amb guany poblacional seguits de quinquennis amb descens).

La lectura d'aquestes dades, implicà per aquests autors l'existència d'un creixement vegetatiu constant però moderat, una tendència que troben per tot el Principat. En el cas de les comarques gironines, un estudi pioner en aquest àmbit fou el de Jaume Portella que a partir dels registres

²¹ Com per exemple, sí que disposem en altres regions del litoral i prelitoral català durant aquestes centúries. Vegi's els estudis realitzats per Jaume Dantí, pel que fa al Vallès Oriental (Dantí i Riu, 1986), d'Alexandra Capdevila per la comarca del Maresme, de Jaume Codina pel Baix Llobregat (Gual i Vilà, 1991) i de Valentí Gual per la Conca de Barberà (Nadal, 1984). A partir de tots aquests estudis, els quals matisen en algun punt l'obra de Nadal i Giralt, però sense desviar-s'hi excessivament pel que fa a les tendències demogràfiques. Aquestes assenyalen a grans trets un període de guany poblacional moderat a partir de finals del segle XV i al llarg del segle XVI que en alguns casos s'allargaria fins a les primeres dècades del XVII. A partir de llavors, la tendència és de desaceleració i estancament conforme s'arriba a mitjan segle XVII.

de les parròquies de Caldes, Santa Coloma de Farners i La Bisbal ens serveix per complementar les dades obtingudes pels fogatges per la zona baixempordanesa (Portella i Comas, 1976).

Extrapolant les dades de les parròquies estudiades, el Baix Empordà i La Selva tingueren un creixement demogràfic notable en el període que abraçaria de finals del XV a finals del XVI. Pel que fa als saldos vegetatius obtinguts de les parròquies de Santa Coloma de Farners i Caldes de Malavella, es documenta un fort impuls a finals del segle XVI, la qual cosa vindria a complementar les dades obtingudes pels fogatges de 1497, 1516 i 1553, també positives pel que fa al guany de focs. Aquesta dinàmica alcista quedaria interrompuda en entrar a la tercera dècada del segle XVII a partir d'un seguit de fenòmens climàtics (aiguats que afectaren el Baix Empordà, Gironès i Pla de l'Estany en 1617, tardor de 1623 i tardor i primavera de 1625), crisis de subsistència (amb el considerable augment del preu del blat) i la manca de braços provocada, suposadament, per la marxa de francesos a mercès d'una Crida reial feta a Figueres el 1629 on s'exhortava a tots els immigrants amb menys de 10 anys de permanència a tornar a França (Simon i Tarrés, 1996). Aquesta situació s'agreujaria poc temps després amb brots epidèmics en 1629 i 1632 i amb l'esclat de la Guerra dels Segadors que entre 1640-1650 i en un règim de mortalitat catastròfica, haurien frenat la tendència alcista del creixement cinc-centista (Portella i Comas, 1976). No serà fins al darrer terç del segle XVII que tornem a trobar saldos positius en el creuament de baptismes i defuncions que (amb alguna ensopegada conjuntural) encaminaran cap al creixement ininterromput del XVIII català.

En un altre cas de treball sobre fonts parroquials, trobem el de Torroella de Montgrí, estudiat per Enric Torrent (Torrent i Bagudà, 1985), on les fonts permeten recular l'estudi demogràfic un xic més que les del Palamós estudiat per Nadal (el primer llibre de baptismes s'inicia en 1585). Segons les conclusions de l'autor, el creixement a partir del recompte del saldo entre baptismes i defuncions seria positiu fins 1600-1630. Entre aquestes tres dècades, però, la població no augmenta (malgrat els pics positius que es detecten). Els anys de poc creixement o nul, podrien correspondre a aquells donats per Portella com a anys dolents per la Bisbal (amb un decalaix de 2 anys més o menys). Entre 1631-1660 s'entomen els pitjors anys de la conjuntura: pesta l'any 1629, guerra a partir del 1640 (tot i que Torroella se'n salva prou i no patirà les incursions dels soldats fins la dècada següent). La dècada dels 50 les corbes demogràfiques baixen segurament en resposta a l'estímul de la guerra i les epidèmies de les quals se'n fan ressò els cronistes. No serà fins entrada la tercera dècada del segle XVII quan es reprendrà el creixement vegetatiu. La conclusió general de Torrent és que Torroella segueix la tendència del Principat amb el manteniment de l'impuls positiu del

segle XVI durant els primers decennis del XVII que s'encallaria a tenor de les conflictives dècades de la meitat de la centúria²².

Més enllà dels estudis dels registres de les parròquies, que ens assenyalen una tendència interessant que complementa el nostre coneixement per la dinàmica demogràfica de les comarques gironines i ens permet entroncar-la amb aquella desenvolupada per altres regions del Principat, les fonts municipals i locals també han fornit de dades interessant per establir la tendència demogràfica. És el cas de la ciutat de Girona i els seus registres fiscals, ben estudiats per Narcís Castells, que abasten el període entre el darrer terç del segle XV fins el darrer terç del XVI (Castells, 1994). En aquest cas, els prolífics registres de talles i nominacions pels fogatges generals ens donen una evolució del nombre de focs o llars de la ciutat de Girona que reforcen la idea d'un creixement gradual de focs durant el segle XVI.

A partir de quasi 90 recomptes depositats als arxius municipals de la ciutat, es detecta una tendència clara, amb els seus alts i baixos, a un guany de població entre la finalització dels conflictes armats de finals del XV i finals del XVI, amb un saldo de amb prou feines 700 focs, a més de 1000 focs al cap de 110 anys. Aquest guany és possible entre altres coses, gràcies a l'èxit de la política d'enfranquiments que farà la ciutat a finals del XV per atraure població i també a l'acoblament que farà la ciutat a la tendència alcista i expansiva que representarà el segle XVI per la Corona d'Aragó²³ i que es detecta per un increment notable de l'activitat gremial i constructiva a la ciutat (Alberch i Fugueras et al., 1984).

Les dades fiscals de la ciutat de Girona, però, s'aturen abruptament en 1572. Sortosament, es disposa de registres parroquials per algunes de les seves parròquies per la segona meitat del segle XVI i bona part del segle XVII, estudiades per Antoni Simon i Ramon Alberch. Per aquests autors, a partir de 1553 i fins 1670, el balanç demogràfic de la ciutat és clarament poc optimista (Simon i Tarrés & Alberch i Fugueras, 1982), cosa que contrasta amb la tendència alcista que, en termes generals, proposarà Narcís Castells anys més tard i que acabem de ressenyar.

A partir dels registres parroquials de baptismes i defuncions, però, Simon i Alberch detecten un saldo vegetatiu pobre, del qual no poden explicar del tot les causes. Un element a tenir en

²² Sobre la conjuntura demogràfica torroellenca, ens estendrem a bastament en el Capítol 6.

²³ I que Nadal, en comparar-la amb la conjuntura castellana, considera amb un encaix cronològic més gran, finalitzant al 1600. Els màxims de naixements responen entre 1586-90 a Girona i entre 1596-1600 a Palamós, segons els registres parroquials, una tendència que tindria el seu ressò en els testimonis dels cronistes com el jesuïta Pere Gil (1600), Francisco de Gilabert (1616) i Esteve de Corbera (1620 i 1630) (Gifre, 2009, pp. 263–303).

compte és la recurrència dels pics de mortaldat, identificats amb brots epidèmics (en 1519-21 o en 1530-31) o crisis de subsistències per sequeres (1566-68) i males collites (1571 i 1580). Tot i així, els autors reconeixen la presència documentada d'immigrants francesos a partir de les ordinacions dels gremis, així que imputen la mala conjuntura demogràfica a d'altres factors. La cosa anirà a pitjor durant les dècades centrals del segle XVII, a mercès de la guerra i les epidèmies de la dècada dels 50. Fins el darrer terç del XVII no es reprendrà una tendència on no influiran els pics de mortaldat que permetrà reprendre el creixement poblacional.

Encara queda una altra font documental, molt poc treballada, que és la corresponent als censos de maridatges i coronatges fets entre 1378 i 1680 i que disposem pel conjunt de la vegueria de Girona. Aquestes dades, publicades per (García Cárcel & Martínez Ruiz, 1976), ens permetrien delimitar el nombre de pobladors (en focs) per la regió al llarg del període que aniria de la 2na meitat del XIV a finals del XVII. Per la seva interpretació global, hem fet una reelaboració en la taula següent:

	1378	1427	1477- 80	1491	1501	1526	1558	1571	1622	1680
AEM	828	718	359	190	430	514	1009	970,5	745,5	834
BEM	1698	671	478	896	1537	1562,5	2092	1843	1333,5	1733,5
GIR+PDE	3017	1205,5	314	1315	2303	2555	2769	2621	2265,5	2430,5
GAR	1508	168	295	215	767,5	879	1200,5	785,5	916,5	964,5 ²⁴

A tenor d'aquestes dades esparses, podem fer un balanç global de les tendències demogràfiques a les comarques gironines. En termes generals, el segle XVI suposa una centúria de creixement, però no de recuperació del total poblacional anterior a la pesta negra. Aquest creixement però s'estabilitzarà a principis del XVII, per tornar a patir altra volta els efectes de les epidèmies i la devastació acompanyada pel fet que Catalunya i sobretot les comarques nord-orientals, passaran a ser camp de batalla durant la Guerra dels Trenta Anys. No serà fins a finals d'aquest

²⁴ En aquest apartat reproduïm les dades tal i com ens les presenten García Cárcel i Martínez Ruiz. Evidentment és lícit preguntar-se per l'avinència de l'ús de les comarques actuals com a marcs territorials per a l'estudi històric. Més endavant ens fem aquesta qüestió i n'excusem el seu ús (vegeu pp. 102)

centúria que es reprendrà el ritme de creixement demogràfic que ininterrompudament farà augmentar la població del Principat al llarg del segle XVIII fins la Guerra Gran.

Tanmateix, cal prendre aquestes dades en consideració. Si ens fixem en les xifres dels censos detallats per García Cárcel, no hi ha una evolució gradual del conjunt de les comarques que componen l'actual regió de Girona. El Baix Empordà i el Gironès (que comprèn també l'actual comarca del Pla de l'Estany) serien els territoris on primer es notaria la recuperació demogràfica i tot seguit l'Alt Empordà i la Garrotxa. Aquestes dades, però, posades en relació amb aquelles obtingudes pel fogatge de 1553, no semblen reflectir nítidament la importància en focs d'alguns territoris. En el cas de l'Alt Empordà, per exemple, que en el coronatge de 1558 apareix amb 1009 focs, en el fogatge de 1553 en reuneix 3141, darrere del Baix Empordà (amb 3203) i el Gironès (que amb el Pla de l'Estany en té 3691), però molt per davant d'una Garrotxa que en la sèrie de maridatges i coronatges es veuria per davant de l'Alt Empordà quan realment no seria així, atès que en el fogatge de 1553 reuniria 1734 focs.

En conclusió, doncs, cal que retinguem que la regió de Girona s'inscriu dins una tendència de guany poblacional que afectarà el conjunt del Principat recent sortit de les crisis epidèmiques i socials del segle XV. Aquest creixement no és homogeni arreu i, exceptuant el cas de la ciutat de Girona, es circumscriu als anys centrals del segle XVI i arriba fins a la tercera dècada del segle XVII, aproximadament. En tot aquest temps, però, no s'hauria arribat en cap moment als nivells de poblament anteriors a la Pesta Negra. Tot i que el creixement vegetatiu no és negatiu, cal també introduir per explicar l'enorme guany de població que trobem al segle XVIII el factor immigratori, qüestió a la qual centrarem atenció al llarg del capítol 2.

Conjuntures econòmiques. Les fluctuacions de preus i salaris entre 1500-1700.

És prou coneguda la conjuntura econòmica general que s'atribueix al "llarg segle XVI" pel que fa a tota la Corona Hispànica. El clàssic treball d'E. Hamilton va esbossar un escenari on la puja de preus i salaris provocada per l'arribada de l'or americà durant c. 1530 va influir de forma determinant en la conjuntura econòmica. Els estudis desenvolupats al llarg de la segona meitat del segle XX van posar en matisar els plantejaments de Hamilton, fos demostrant que la inflació fou anterior a l'arribada de les grans remeses monetàries, o bé atribuint altres causes com l'augment demogràfic i per tant, l'augment de la demanda. De fet, pels historiadors, la preocupació ha anat més encaminada a cercar la relació entre aquest augment de preus i la resta de factors com el demogràfic, o el procés d'urbanització i expansió comercial. Aquesta

perspectiva obligaria a considerar una aproximació més complexa a l'hora de definir el fenomen de l'augment de preus, sobretot si es tracta de valorar diversos països (Yun Casalilla, 2004, p. 132-133). En tot cas, el debat entorn l'impacte de l'economia atlàntica vers les economies europees i els fenòmens que provocà i que per molts autors suposen l'element decisiu del canvi econòmic o social en aquest període decisiu, no ens interessa tant més que per assenyalar quin és el possible impacte que pogué tenir el fenomen de "la revolució dels preus" al Principat de Catalunya.

En un article que feia balanç de l'estat de la recerca l'any 1978 en el marc del 1er col·loqui d'Història Agrària, E. Serra i R. Garrabou plantejaven el coneixement que es tenia sobre les fluctuacions dels preus agraris abans del s. XVIII, segle on els treballs de P. Vilar havien dotat de certa lluminositat. No era així pels segles XVI i XVII, on les dades, obtingudes principalment de les institucions eclesiàstiques, no reflectien la realitat dels mercats locals. D'altra banda, les sèries elaborades derivaven de fonts eminentment barcelonines. En aquest estat de la qüestió, els dubtes al voltant del segles XVI i XVII deixaven oberts una sèrie d'elements.

Primerament, el desconeixement pel que feia a les fluctuacions de preus durant aquests segles, la qual cosa impedia aproximar-nos a conjuntures rellevants com ara crisis de subsistències o augment o reducció del poder adquisitiu durant aquest període. En segon lloc, la dependència pel que feia a les sèries de preus barcelonins impedia determinar diferències regionals en un moment on el Principat segurament no funcionava amb un mercat interior cohesionat. Derivat d'això darrer, paradoxalment, tampoc es podia determinar el nivell d'influència que exercia Barcelona en el conjunt del país, en un moment on la seva dinàmica econòmica comença a expandir-se vers tot allò que coneixerem posteriorment com la corona barcelonina.

Els únics índexs de què disposem pels segles XVI i XVII són aquells reunits per Gaspar Feliu. La sèrie elaborada pel que fa als preus del blat i que ens poden esbossar les diverses conjuntures on hi podem detectar encariment d'aquest producte bàsic, de demanda força inelàstica i, per tant, elements indicatius de crisis de subsistències, fou elaborada per aquest autor a partir d'alguns treballs previs. Primer, a partir de la sèrie publicada per Emili Giralt en 1958; elaborada a partir de fonts disperses i mal catalogades de les quals avui dia resulta impossible reprendre-la. Les va treure del *Pastrim* de la Catedral de Barcelona. La sèrie és interessant perquè va de 1493 a 1603 i està elaborada durant els mesos de la collita. Els números figurants són de les compres de blat que feu la catedral i incorporen el transport (encara que no consta). Feliu també pren les dades directament de les sèries de la mateixa Catedral a partir del *Llibre de Mesades* (1525-1609) i també dels fons del *Pastrim*. En els llibres s'anotava el preu setmanal del blat.

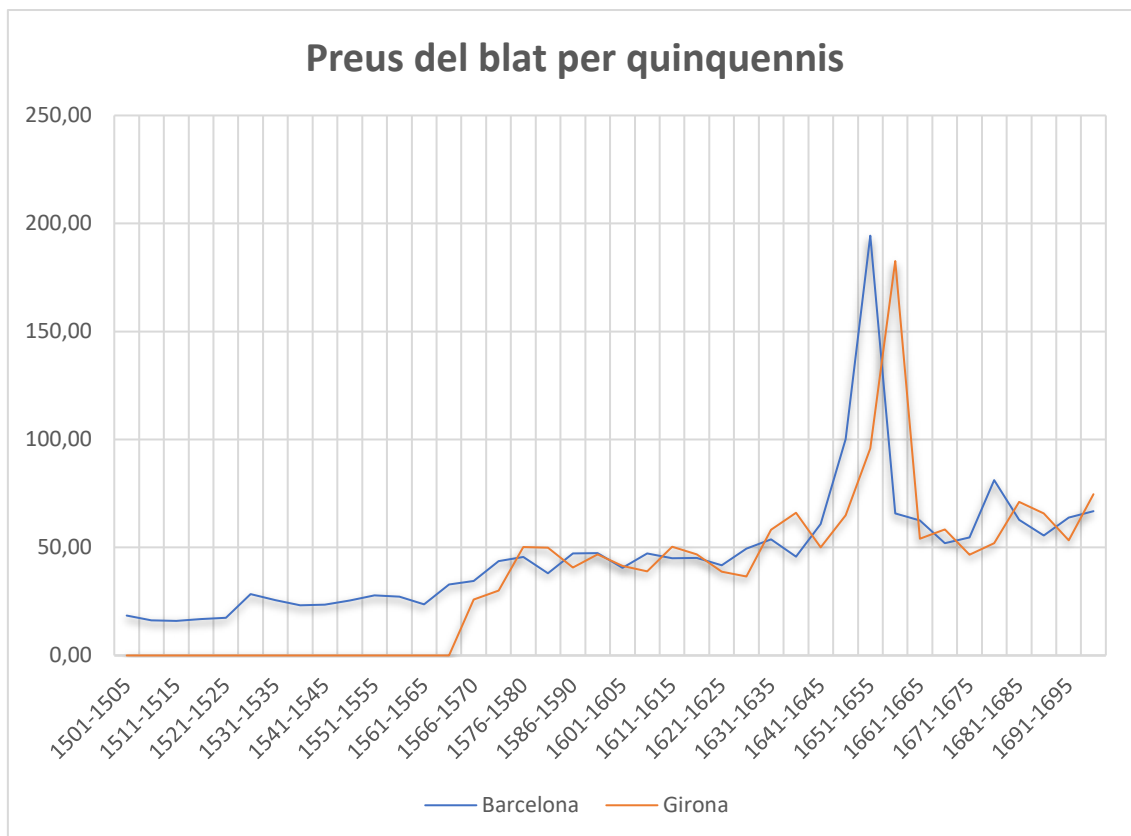
Una altra de les sèries reunides fou la d'Eva Serra, publicada en 1988, i extreta de la documentació deixada pel Convent dels Agustins. Feliu l'enfila amb l'anterior, completant-la anant enrere des de 1559, aconseguint variacions molt altes però només en pocs anys (1/3, de 35), la desviació mitjana és del 3%. La sèrie segueix fins 1729.

La sèrie elaborada per Feliu a partir de les dades ressenyades, mostra un increment dels preus nominals del blat a Barcelona de fins a 10 vegades. Si tenim en compte l'equivalent en plata el creixement és d'una multiplicació de 4,5 de finals del XV al segle XVIII.

Pel que fa al període que aniria des d'inicis del segle XVI fins a mitjan del XVII, les tendències mostren creixements desiguals. Els anys 1526-1530 representen un augment del 60% respecte el quinquenni anterior (conjuntura de carestia). Els preus pujarien altra vegada entre els quinquennis 1561-1565 i 1581-1585, quan es doblen en 20 anys. L'alça acabaria amb un màxim relatiu en 1596-1600, per estancar-se definitivament fins 1640 en preus nominals i començar una lleugera caiguda en preus plata. Finalment, un cop superada la crisi central del segle XVII, els preus seguirien una tendència lleugerament alcista fins 1750, amb dos moments de pic en el quinquenni 1675-1680 i durant la Guerra de Successió.

El cas de Girona és més difícil de resseguir. Gaspar Feliu recupera les dades provinents de les *Estimes*, publicades per M. Duran el 1984 i Alberch i Castells l'any següent. La sèrie s'inicia l'any 1569 i arriba fins 1776. La sèrie es complementa amb les dades de la Mercurial que van de 1670 a 1858 i mostren una evolució força semblant a les *Estimes*.

Pel que fa a la nostra àrea d'estudi i a la cronologia que ens ocupa, n'hem tingut prou en agafar les dades proveïdes per Feliu i comparar les sèries de Barcelona (la sèrie triple elaborada per ell mateix) i de Girona (a partir de les *Estimes*). De moment, podem disposar d'aquestes sèries per intentar esbossar una conjuntura pel que fa a la fluctuació de preus entre 1500-1700 (Gràfica 1)

Gràfica 1 Preus del blat per quinquennis pel que fa a les ciutats de Barcelona i Girona (1501-1700). Elaboració pròpia a partir de les dades de (Feliu, 1991b).

A partir del quinquenni 1566-1570, quan disposem dades per la sèrie gironina, veiem com la tendència segueix els preus de Barcelona amb un retard de 5 anys i les fluctuacions solen ser més pronunciades. Els casos paradigmàtics són els dels quinquennis 1621-1625, quan els preus de Girona passen a ser un 17% inferiors als de Barcelona i en el quinquenni següent (1636-1640) quan passen a estar un 13% per sobre. El gran pic que representa la Guerra dels Segadors també es veu representada en la sèrie gironina si bé, com comentem, tingué més afectació durant la dècada dels 50 que en l'esclat de la Guerra i durà més. Com a balanç, queda ben dibuixat l'augment dels preus, si bé de forma moderada, durant tot el llarg del segle XVI i fins la primera meitat del XVII (exceptuant el període de guerra i potser les distorsions socials que van acompanyar la Revolta dels Gorretes en 1679).

En general, doncs, veiem una sèrie molt fluctuant, que pogué ocasionar en cada puja de preus una situació de carestia a partir de la forta demanda del producte. Seria el cas de la fam que es detectà a Blanes durant el 1530, quan podem identificar a la gràfica un lleuger augment del preu del blat, on la quartera de blat pujà de 25 sous 3 diners a 43 sous 2 diners després d'una temporada de certa estabilitat (Zucchitello, 1989). La recuperació d'episodis com els de Blanes, on es va requerir l'abastament de la vila per via marítima, ens ajuden a interpretar les fluctuacions de les sèries de la gràfica. Les dades proveïdes per l'ingent tasca de Feliu, ens

permeten emplenar els buits que detectaven Serra i Garrabou a finals de la dècada dels 70; malgrat encara depenguem de les sèries elaborades per les grans institucions (catedrals, convents) o les ciutats. Falta encara per elaborar una sèrie de preus de venda al detall entre els quals hi hauríem d'incloure el preu del pa com a indicador més fiable per a determinar crisis de subsistència, sobretot des del punt de vista de l'estudi dels grups humils que no eren els principals compradors de gra.

A tenor de les sèries que hem pres i elaborat pel període 1500-1700 pel cas de Girona, doncs, podem concloure que a grans trets van seguir la mateixa tendència a l'alça que detectem a Barcelona acusada sobretot a la 2na meitat del segle XVI, tal i com ja van assenyalar P. Vilar i J. Nadal, però amb un cert retard. Si això suposava una eclosió més tardana de les crisis frumentàries, no en tenim constància.

Les sèries de preus del blat ens serveixen com a deflactors de les sèries nominals de salaris i ens permeten inferir el poder adquisitiu dels diversos grups socials. S'ha escrit molt i s'han aportat moltes dades per a determinar tant el creixement econòmic en sí (de Vries, 1994; van Zanden, 2005) com la capacitat de poder adquisitiu per part dels diversos grups socials. En aquest segon apartat és on trobem més interessant fer un breu resum dels treballs desenvolupats pel cas català, el qual no ha estat tan treballat com en d'altres zones europees. Principalment hi trobem els treballs de Feliu a inicis dels 90, que van complementar i ampliar les aportacions fetes per Hamilton, bàsicament amb dades del Regne de València.

Les sèries catalanes, com en d'altres àrees estudiades, són sobretot confeccionades a partir dels salaris de la construcció. Les sèries s'han fet en base a les dades de la catedral i convents de Barcelona i la catedral i monestir de Sant Daniel de Girona. Aquests es combinen amb les sèries de P. Vilar pel XVIII (Feliu 1991). Les sèries estan compostades per diverses categories que en la seva evolució difereixen entre elles. Per exemple, el jornal en plata de mestre de cases es manté al llarg del segle XVI de forma bastant estable, a partir de 1580 pateix una pujada molt forta fins quedar estancat durant la Guerra de Separació; una tendència seguida de prop pel jornal de paleta, mentre que el peó a inicis del XVI consisteix en 3/4 parts del jornal d'un mestre i un 15% inferior al del paleta i arriba a ser un 60-65%, respectivament, a mitjan segle XVII.

En general, Feliu descriu la sèrie secular de la següent manera: “estabilidad durante la primera mitad del siglo XVI, incremento acelerado en la segunda mitad de siglo, larga meseta ligeramente descendiente a lo largo del siglo XVII, seguida de una fuerte caída tras la Guerra de Sucesión, recuperación en la segunda mitad de siglo [XVIII], con fuerte alza en el último cuarto” . En canvi, pel que fa als salaris en funció del preu del blat, destacaria la “fuerte caída hasta 1580,

en dos fases: 1526-1530 y 1561-1580, con una cierta recuperación entre ambas. Recuperación posterior, hasta el momento inmediatamente posterior a la Guerra de Separación, pero que no logra en ningún caso recuperar los niveles originales; y descenso pausado hasta finals del siglo XVIII, con niveles superiores a los del momento más bajo del siglo XVI.” (Feliu, 1991a, p. 81).

Aquesta tendència apareix de forma més o menys recurrent en la resta d'oficis dels quals s'ha pogut comptabilitzar el salari. Així, el jornal d'un mestre fuster és 4 sous per la primera meitat del XVI i entre 5 i 7 sous per la segona. Es manté a 6 sous per la primera meitat del XVII fins la Guerra dels Segadors que es dispara fins a 12 i inclús més en alguns anys. El del fuster segueix s'inicia amb 3 sous per la primera meitat del XVI i segueix la mateixa tendència.

Com hem comentat, la principal funció d'elaborar sèries salarials és per comparar-les amb el cost de la vida, sovint representada per les sèries de preus del blat o del pa (atès que era aquest el producte adquirit pels sectors assalariats al cap i a la fi)²⁵ o a partir de l'elaboració d'una “cistella” conformada per diversos productes alimentaris entre els quals hi trobaríem evidentment el pa i la carn, però també l'oli, el vi, els llegums, el peix, diversos productes làctics, sucre i dolços, i combustible com el carbó o la llenya. Elaborar una sèrie de cost de la vida a partir de les dades de salaris i preus tan sols és possible a partir de conèixer de forma detallada la composició del consum familiar i els seus canvis al llarg dels períodes estudiats (introducció de nous articles de consum, canvis en les pautes d'alimentació, major o menor dependència dels mercats en l'accés als productes bàsics, etc.); això requereix de fonts prou detallades i de registres disponibles que ens permetin solucionar els més que probables buits temporals.

Tots aquests requisits són molt difícils d'acomplir pel període preindustrial i en concret per l'Alta Edat Moderna. Si bé disposem de dades per finals del segle XVII i al llarg del XVIII per diverses ciutats de la Corona Hispànica²⁶, no és així per la major part del territori peninsular durant els segles XVI i XVII. En el cas del Principat de Catalunya, disposem sobretot de les dades barcelonines recollides per Feliu, les quals prenen com a base d'elaboració la cistella madrilenya elaborada per Pascual (2002) per la segona meitat del segle XVIII (Feliu 2004).

G. Feliu conclou que durant el segle XVI el cost de la vida (contrastat a partir de comparar la cistella de la compra amb els salaris -principalment d'oficis de la construcció-) va augmentar

²⁵ Tot i que s'ha fet servir com equivalent, segons Feliu, un quilo de blat acabava equivalent a un quilo de pa, atès que el pes que perdia la farina en el procés de moltura es guanyava posteriorment quan es coïa (Feliu, 2004).

²⁶ A part de l'estudi clàssic de Reher i Ballesteros per Castilla la Nueva (Reher & Ballesteros, 1993), també cal destacar els treballs d'Enrique Llopis sobre Madrid i la zona nord-occidental castellana (Llopis & García Montero, 2009).

prop d'un 60%. Durant la primera meitat del segle XVII es manté amb certa tendència a la baixa fins a mitjan de la segona dècada quan la tendència torna a ser de creixement però queda distorsionada amb l'esclat de la Guerra dels Segadors i els forts augments de preus que detecta. El cost de la vida s'estabilitzarà durant la segona meitat del segle XVII amb la pau posterior i encetarà un període alcista gairebé continuat al llarg del XVIII.

El cost de la vida a la ciutat de Barcelona durant l'Edat Moderna, doncs, segueix la tendència de descens dels salaris reals que s'ha detectat per bona part d'Europa després de la crisi baixmedieval. És possible que aquesta fos la tendència generalitzada per tot el Principat, lleugerament més benèvola que aquella detectada per la major part de les ciutats castellanes (Reher, Llopis). Com ja van apuntar alguns autors, el període de decadència que viuria el Regne de Castella a finals del segle XVI no es notaria al Principat fins l'esclat de la Guerra dels Segadors.

Poca cosa més podem aportar de moment pel que fa als nivells de vida. El caràcter eminentment familiar de les explotacions agrícoles (els masos) de la regió nord-oriental catalana, tal i com no hem deixat d'insistir en tot aquest capítol, no han deixat grans registres que ens permetin una reconstrucció dels salaris dels treballadors rurals, així que pel període entre 1500-1650 les úniques sèries que disposem són les ja ressenyades de Feliu extretes dels salaris de la construcció de la catedral de San Daniel de Girona. Però, cal tenir en compte l'orientació eminentment urbana de les sèries, que caldria contrastar amb les evidències del món rural, atès que el cost de la vida a la ciutat (en especial aquelles que exercien de nuclis manufacturers i comercials, com podien ser Madrid, Londres o, evidentment també, Barcelona) s'ha considerat tradicionalment més elevat que no pas a la ruralia.

Val a dir, però, que la investigació respecte els nivells de vida no ha deixat d'avançar ampliant un seguit de qüestions a tenir en compte. D'entrada, cal esmentar que a part d'augmentar la llista de productes a incloure dins les cistelles²⁷, les despeses dels grups humils també cal comptabilitzar-les en concepte d'habitatge i tenir en compte els efectes de la fiscalitat municipal sobre l'alça de preus (Andrés i Lanza 2013). Un element posat de relleu recentment per Allen és la comptabilització del nombre de dies treballats per any, en la mesura que permet determinar quin era el temps de treball que les llars dels treballadors havien d'invertir per assolir un determinat estàndard de consum i com aquesta inversió podia variar en el temps, especialment en el període en el qual va tenir lloc la revolució industrial (Allen i Weisdorf 2011). Alhora, s'ha reivindicat la reconstrucció de les llars a partir de la inclusió dels membres més dependents, com

²⁷ Pel cas de Madrid a finals del XVII, s'ha proposat fins a més de 30 productes (Llopis, García Hiernaux, García Montero, & González Mariscal, 2007).

ara dones i nens, en el còmput global de la cistella i no només tenint en compte el salari real masculí. La qual cosa permet modificar algunes de les asseveracions fetes a partir d'una lectura quantitativa de les sèries salarials en relació als nivells de vida²⁸.

En definitiva, el cas del Principat de Catalunya no diferiria especialment en tendència pel que fa a la resta de països de la Corona Hispànica ni del conjunt d'Europa Occidental durant els primers segles moderns. El fet més destacable és que els salaris van augmentar a partir de mitjan segle XVI, però per sota dels preus. Això comportà un encariment del cost de la vida per aquells grups socials que extreien una part important del seu ingrés a partir dels jornals. Malauradament, les fonts a partir de les quals Feliu elaborà els seus índexs no ens permeten sèries molt més completes que permetin, per exemple, detectar les evidents diferències regionals que existirien entre Barcelona i la resta del territori i, en concret, el bisbat de Girona. Fins ara hem exposat de forma panoràmica i a tall d'introducció els elements macro que ens permeten dibuixar el context econòmic en què es trobaven els assalariats agrícoles durant el procés de consolidació de les estructures i relacions socials propis de la Catalunya de masos. La nostra intenció és reprendre aquest punt a partir de l'explotació d'altres fonts de caràcter més qualitatiu en el Capítol 4.

La recuperació del nombre de pobladors es dona en un procés de reocupació de les explotacions abandonades (masos rònecs), segurament iniciat ja a finals del segle XV (Ortí Gost & To Figueras, 2014). En aquest context de reforçament del domini útil, la iniciativa de reconquesta de l'*ager* correspondria al sector de la pagesia beneficiat en la finalització del plet remença. L'ocupació i posta en marxa de les explotacions, com veurem, mitjançant la parceria i amb el manteniment del mas i la força de treball pagesa tindria sentit en un context de salaris elevats que per tot Europa es considera que es donà entre la segona meitat del segle XIV i el 1500. Si, com hem dit, durant la segona meitat del segle XVI és quan arrenca la difusió del contracte de masoveria, això coincideix en un moment de descens dels salaris reals. Aquest suposat decalatge mostra més dubtes que no pas certeses. Si ens haguéssim de basar en les dades específicament macroeconòmiques i en les sèries de preus i salaris, forçosament hauríem de concloure que el procés de concentració patrimonial que detectem podria dur a la formació de grans patrimonis explotats amb mà d'obra assalariada, però això no fou així. Per intentar copsar el sistema agrari català modern, caldrà focalitzar-nos en la seva dimensió històrica.

Aglevament de masos i concentració territorial als segles XIV al XVII

²⁸ Vegeu les crítiques de (Humphries, 2013) a Allen (R. C. Allen, 2009, 2011, 2015).

A finals del segle XIII, la superfície conreada a bona part de la Catalunya Vella s'havia ampliat considerablement. El creixement de les centúries precedents deixaven a les portes del segle XIV el món ple que s'ha plantejat per bona part de l'Occident llatí en el crepuscle de l'Edat Mitjana. La crisi de mitjan segle XIV, com hem plantejat en l'apartat anterior, deixà bona part de l'actual regió de Girona sota mínims demogràfics, amb una lenta recuperació que només aconseguiria a finals del segle XVII de situar-se als mateixos nivells que en l'etapa prèvia a la Pesta Negra. Evidentment, aquesta davallada en el nombre de persones implicà el despoblament de bona part del territori i en l'increment de les possibilitats d'abandó que van obligar als senyors a prendre mesures per a no accentuar més la forta disminució d'ingressos senyorials que ja havia causat la conjuntura. Una política que va tenir dins les seves repercussions el conflicte que ressenyàvem a l'inici d'aquest apartat.

La caiguda en el nombre de focs, l'hem d'entendre com a caiguda del nombre de masos; una situació a la qual els senyors van intentar de diverses maneres posar remei. L'intent de tornar a establir els masos caiguts en abandó està ben testimoniada per exemple a la Vall d'Amer on el monestir, quasi únic senyor del lloc, es veu obligat a rebaixar considerablement les condicions d'entrada al mas a uns nivells impensables una centúria abans (Blanco, 2002b). Una estratègia, però, que es provarà del tot fallida. La recuperació de l'*ager* serà a mercès de la iniciativa dels masos supervivents, tots serfs del monestir d'Amer, que al llarg del segle XV veuran incrementades les seves possessions a partir de l'absorció dels masos abandonats pels seus veïns (o rònecs) o per les parcel·les d'aquests, establertes pel senyors sota la forma de *membra disiecta*. S'encetarà així una dinàmica de creixement d'aquests masos supervivents que durarà fins al segle XVIII, quan en el capbreu de 1738, 6 propietaris útils han incorporat als seus patrimonis fins a 18 masos, 15 d'ells després de la Sentència Arbitral de 1486.

Aquesta dinàmica per la vall d'Amer, anirà acompanyada d'una tendència a l'increment de la mida de les explotacions, l'altre gran tendència que es detecta en la comparativa de capbreus de finals del XIV al XVI. Segons Blanco, "el 50% de les peces ha passat de mesurar d'1ha a 4ha entre 1503 i 1932" (Blanco, 2002, p. 62). Aquest increment en la mida de les parcel·les s'ha fet, primer, a partir de la reducció de la zona boscosa, del *saltus* a favor de la terra campa. I segon i més important, a partir de l'aglevament de diverses parcel·les adjacents per part d'un mas. Respecte això, és important destacar que més que l'annexió de masos rònecs al mas principal, com comentàvem abans, l'estratègia dels propietaris útils prioritzarà en augmentar la dimensió de les seves parcel·les. Aquesta estratègia, però, s'haurà d'emmotllar a l'existència d'un parcel·lari dispers així que els pagesos hauran de prioritzar unes parcel·les grans a unes parcel·les

annexes al capmàs. Aquest fet durà de fet a la reducció relativa de la importància pel que fa a superfície del capmàs: si al segle XIV correspon al 60% de la superfície del mas, a finals del XV aquest percentatge s'ha reduït fins a un 10%. A la inversa ha passat amb els masos rònecs, els quals, a partir del despreniment de parcel·les de terra (via endeutament, o via establiments com a *membra disiecta*) augmentaran el pes relatiu del seu capmàs. De la mateixa manera, i no menys important, cal posar en primer pla el fet que ens trobem dins un marc jurídic i econòmic feudal, on el mas en forma part com un engranatge clau en el procés d'extracció de la renda. La segmentació i rearticulació del parcel·lari no es donava en un marc d'absoluta llibertat (com es pressuposaria en un mercat abstracte), sinó que els interessos del senyor hi jugaven un paper clau. En aquest sentit, cal recordar que els senyors no van ser derrotats el 1486, seguien mantenint el control del mas com a senyors eminents i la seva voluntat era mantenir-los, una realitat a la qual els pagesos s'hi van haver d'emmotllar. Sense aquests dos elements, un parcel·lari dispers i travessat per múltiples "senyories" i el caràcter feudal de les explotacions agràries, no podem entendre el procés d'aglevament de masos tal i com es va donar, i que ens ajuda a explicar per què no van sorgir grans explotacions agràries ja durant el segle XVI²⁹.

Així doncs, els masos supervivents a la crisi del segle XV, s'hauran beneficiat de la caiguda en benevís de masos veïns, del seu abandó i de la vivesa d'un mercat de terres que els haurà permès augmentar considerablement el seu patrimoni al llarg d'aquesta centúria. El creixement de la superfície cultivable dels masos serà més aviat degut a l'annexió de parcel·les de terra, que no per l'aglevament d'un mas rònec sencer.

Però no tots els masos a incorporar seran masos abandonats. Durant el segle XV i sobretot el segle XVI, es pot detectar la incorporació de parcel·les pertanyents a masos "actius". La incorporació de noves terres als masos supervivents i que apareixen a finals del XVI amb una dimensió considerable (més de 40 ha), es farà en detriment dels seus veïns. A la vall d'Amer, a partir dels capbreus, es pot veure com mentre que al llarg del segle XV la majoria de masos han augmentat la seva mida, la superfície de terra conreable del senyoriu es troba prou repartida entre tots aquests. Estaríem en un moment de creixement dels masos "mitjans". Una tendència que sembla confirmar-se per la veïna vall d'Aro (Ortí Gost & To Figueras, 2014). Per altra banda, però, a la segona meitat del XVI, la tendència és de polarització: a Amer, 5 masos (menys d'un terç del total de masos de la vall) posseeixen més del 50% de la terra disponible i acumulen cada

²⁹ Com R. Brenner creia que havia succeït (Brenner, 1976; Torras, 1978).

un més de 200 jornals d'extensió, un d'ells amb més de 400 jornals. En canvi, els masos "mitjans" han passat de ser un 75% a inicis de la centúria, a ser menys del 45% a la segona meitat.

Com es pot explicar això? Joan Blanco fa una apreciació interessant pel que fa als capbreus en el tombant del segle XV al XVI: comencen a aparèixer mencions de petits drets de propietat com ara els drets de pas. Sembla que a inicis del XVI ens trobem en què les possibilitats de creixement de l'ager arriben al seu final i els propietaris que desitgen ampliar les seves terres es veuen cada cop amb menys possibilitats d'adquirir-ne sense que aquestes afrontin amb un veí. Tot i així, els masos seguiran augmentant de mida durant el segle XVI. Aquesta dinàmica, només és explicable a partir del creixement a costa dels altres. Mentre uns creixen, altres es desprenen de terres i inclús perden el seu mas (com semblen indicar-nos les dades dels capbreus de la vall d'Amer). Les vies d'adquisició de noves terres van ser principalment dues, el mercat i les polítiques matrimonials. Pere Gifre ha insistit en com d'important era per a la reproducció i continuïtat del patrimoni familiar el fet de saber casar bé els fills i, sovint, dins d'una estratègia a llarg termini, però deixa clar que l'element determinant que conduirà a la formació dels grans patrimonis agraris serà la participació activa en el mercat de la terra (Gifre, 2003). Efectivament, ja hem comentat que Rosa Lluch plantejava per la segona meitat del segle XV una vitalitat important en el mercat de terres. Aquesta serà una característica més o menys recurrent durant els segles XVI i XVII i serà el vehicle del fenomen de creixement i ampliació dels masos gironins a inicis de l'edat moderna.

Mercat de la terra, crèdit i endeutament als primers segles moderns

La conjuntura posterior a la crisi baixmedieval va servir com a estímul i va permetre l'ampliació dels masos a partir d'una iniciativa pagesa que es podria veure poc limitada pels senyors. Tanmateix, resulta obvi que no podem circumscriure el procés d'acaparament de terres tan sols durant el segle XV, i pressuposar que a partir de llavors els patrimonis pagesos haurien romàs estables durant tota l'Edat moderna. Ans al contrari, el procés que veiem iniciat després del malastre baixmedieval tindrà la seva repercussió en el segles posteriors, que veuran l'ascens i caiguda de les famílies pageses i els seus patrimonis, mentre la bretxa social dins de la comunitat s'anirà ampliant com a conseqüència de l'acumulació de terres per part d'unes poques heretats.

Aquest procés però, com diem, no serà ni immediat, ni complet. Queda clar que "les dades de capbreus de començament del segle XVI, en aquest cas dels homes de Vallors i de l'Esparra (la Selva), entre 1512 i 1514, a favor dels senyors de Farners, confirmen, una vegada més, que el procés de concentració s'ha produït definitivament durant el segle XV, o si es vol després de

1348, quan trobem que són confessats 23 masos, amb només 16 pagesos de mas: cinc en confessen dos i un en confessa tres. A Brunyola (la Selva), en senyoria de l'Almoïna del Pa de la Seu de Girona, en el capbreu de 1530-1538, un total de 26 capbrevants que confessen ser senyors útils i propietaris de masos declaren estar en possessió de 39 masos, això és, que divuit en declaren un, quatre en declaren dos (que fan un total de vuit), tres en declaren tres (amb un total de nou) i un, quatre (...) la tendència a l'augment de la superfície dels masos durant la primera època moderna sembla d'una evidència inqüestionable "(Gifre, 2009, pp. 519–520). Conclusions semblants podem extreure pels casos de l'Alt Empordà (amb l'estudi de la parròquia de Vilajoan fet per Santi Soler (Soler, 1988)) i Baix Empordà, amb els casos de la Vall d'Aro, estudiats per Portella, Sanz i Brugada i el de Cruïlles, estudiat per Elvis Mallorquí.

Així doncs, som testimonis durant els segles XVI i XVII d'aquests processos de consolidació de grans patrimonis pagesos. Els treballs de Pere Gifre per la regió de Girona evidencien la importància que va tenir el mercat de la terra per l'ascens però també la caiguda d'aquests patrimonis agraris³⁰. Al llarg dels segles XVI i XVII no és estrany constatar el despreniment patrimonial de no poques famílies, sigui per destinar el capital així obtingut en una nova compra, sigui per evitar la pèrdua del patrimoni alienant una part del mateix, això sí, sempre amb la intenció, inicial i difícilment realitzable, de recuperar-la més endavant. A partir d'un canal dels actes notariais entre 1559 i 1655 de les parròquies de Caldes i Llagostera, es constata que el mercat de la terra als segles XVI i XVII es forneix de petites parcel·les, sobretot, però també de masos. Molts d'ells venuts a carta de gràcia, com a resultat final d'un més que probable procés d'endeutament que ha dut a la ruïna a més d'una família (seria el cas del mas Vendrell de Llagostera). Alhora, a partir de l'anàlisi de la trajectòria particular d'algunes famílies, Gifre conclou que "Sens dubte, l'endeutament es troba en els processos de compra i de venda. El mercat de la terra ens apareix en aquestes trajectòries com un mercat forçat pels deutes." (p. 275). Les unions matrimonials serviran per consolidar les adquisicions o bé per obtenir numerari que serà utilitzat en noves compres, gairebé sempre amb l'encarregament de censals.

Una particularitat del mercat de terres en aquest període és que es tracta de vendes de parcel·les de poca extensió, tot i que a la segona meitat del segle XVI i ja durant tot el segle XVII no serà estrany trobar transaccions que afectin a masos sencers, com a resultat final d'un procés de desmembrament territorial degut als deutes. En aquestes transaccions hi tindran un paper creixent els sectors provinents de l'entorn urbà o si més no, no vinculats a activitats agràries

³⁰ Vegeu tant el capítol 6 de la seva tesi (Tello, 1983), també recollit en la contribució al llibre *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)* a

(paraires, mercaders i negociants), però qui decisivament participa del mercat de la terra són pagesos; molts d'ells antics pagesos de remença. Ambdós confluïran en la conformació d'un grup de propietaris rurals prou consolidat a la segona meitat del segle XVII (Gifre, 1999a).

Hem parlat d'un mercat de la terra de petites parcel·les esperonat pel crèdit. La tendència a l'endeutament és un dels trets més característics de la societat pagesa durant l'edat moderna. Es tracta de l'evidència de la penetració d'un element "extern", propi del desenvolupament del capital comercial que fa el seu aterratge en un món agrari caracteritzat per l'estabilitat, el desenvolupament primigeni de pràctiques capitalistes? Segurament no; els estudis sobre mercat de la terra i crèdit han insistit força sobre el caràcter estructural del fet d'endeutar-se dins la lògica reproductiva de la pagesia medieval i moderna.

La continuïtat de l'explotació pagesa requeria de diversos moments que d'una manera o altra duïen al pagès a la cerca de crèdit: reposició de béns necessaris per a la subsistència (grans, bestiar, etc)³¹, participació en el mercat matrimonial amb el pagament de dots i legítimes i adquisició de terres i habitatge en el cas dels fadrísters (Tello, 1983). Joan Antoni Padrós també insisteix de la funció de l'endeutament en el cas de conjuntures demogràfiques en què el creixement arriba al seu topall i impedeix l'extensió via augment de superfície conreable (Padrós, 2000). En aquest cas, el crèdit serveix per a mantenir un cert nivell d'ingressos que no es poden augmentar per la via de la productivitat. Rosa Lluch plantejava que en un determinat moment, pel que fa a Camós, apareixen conflictes lligats a determinats drets de propietat entre pagesos, cosa que semblaria anunciar el final d'un procés artigador immediatament posterior a la Pesta Negra i, per tant, l'inici de la necessitat d'augmentar els ingressos sense disposar de l'expansió de terres.

Per què ens interessa copsar les dinàmiques d'endeutament de la pagesia moderna? Principalment per la relació que teòricament té el fet d'endeutar-se amb la participació al mercat de la terra. En el que sembla una conjuntura de forta demanda de terres com ho fou el període entre finals del XV i inicis del segle XVII, l'obtenció de crèdit per a destinar a la compra de peces seria un mecanisme a l'abast de moltes explotacions pageses. Malauradament, l'endeutament, que per sí mateix no és ni "bo" ni "dolent", en determinats moments tant de la conjuntura

³¹ Cal tenir present que aquests elements no conformen de cap manera una forma de "capital" que el pagès podria invertir. Com diu Tello, es tracta de mitjans per garantir la subsistència als quals el pagès sovint hi accedia des d'unes condicions certament desfavorables que l'obligaven a endeutar-se (Torres i Sans, 1995, 1999).

econòmica com en les històries particulars de cada família, podia dur perfectament a la pèrdua del patrimoni, contribuint així en la dinàmica de diferenciació en el si de la pagesia.

Què podem considerar endeutament? En el seu estudi sobre l'endeutament a la Vall d'en Bas al segle XVI, J. Antoni Padrós ens ofereix un ampli catàleg de pràctiques i instruments que constituïen la forma en què els pagesos incorrien en l'endeutament (Padrós, 1997). Des d'aquelles pràctiques del tot vinculades al consum quotidià com podria ser la compra a crèdit (ben documentat en el cas dels grans, com testimonien les èpoques i deutoris³²) o l'aplaçament dels pagaments; a aquelles altres molt més regulades i protocol·litzades, com els censals³³ i les vendes a carta de gràcia.

De tots aquests instruments, el censal va esdevenir un element clau en el sistema d'endeutament tardofeudal. Enric Tello i Llorenç Ferrer han estudiat per a dates posteriors les implicacions que tenia el crèdit i en concret el sistema censalista en la distribució de la propietat de la terra (Ferrer i Alòs, 1983; Tello, 1986). En la seva caracterització per les zones de Catalunya Nova al segle XVIII, defineixen una estructura de classes en què una minoria de propietaris amb capitals col·locats a censals parasiten la producció d'una pagesia fortament endeutada que veu la seva capacitat d'inversió productiva en la terra fortament restringida. El petit marge de benefici d'aquesta pagesia, que anirà a pagar pensions dels censals, cal centrarlo en destinar una part substancial de la producció al mercat, dins una lògica de "mercantilització forçada" (Tello, 1990).

³² Certament, es tracta de pràctiques que deixen una petja lleu en la documentació, atès que no reben el tractament meticolós d'altres instruments crediticis. Aquesta dificultat es magnifica en el cas dels grups amb poca presència en els registres notariais, com és el cas dels treballadors. Tot i així, de tant en tant en trobem alguna referència, com és el cas del testament fet pel treballador d'origen francès Jaume Felip, qui a 4 de desembre de 1601 afirma en el seu memorial de deutes que deu a Joan Font, sastre de Sant Climent Sescebes, un total de 77 lliures i 6 sous (AHG Fi 105 f. 175). En donarem més exemples en el Capítol 4.

³³ El sorgiment del censal cal entendre'l en un moment en què l'endeutament no és ja un element necessari, sinó quotidià, com passà en el món urbà baixmedieval. El censal ve a suplir les inconveniències d'un sistema de crèdit que difícilment pot estendre's a llarg termini. Els terminis de devolució dels capitals són curts i tan sols és possible allargar-los amb l'encadenament de més crèdits, cosa nefasta pel deutor, però tampoc desitjable pel creditor, que veu sobre seu pesar la càrrega de la usura. El censal, doncs, esdevindrà la fórmula creditícia per excel·lència als regnes de la Corona d'Aragó a partir de la segona meitat del segle XIV. A part de superar les limitacions de la pràctica creditícia, cada cop més estesa, és també una forma de donar rendibilitat al principal actiu del moment: la terra. Amb el censal es creen nous drets sobre la terra que seran susceptibles d'ésser comercialitzats en la forma de censos (d'aquí el seu nom). La lògica feudal de drets sobre la terra s'aplica en l'intercanvi. Més sobre el sorgiment del censal a (García Marsilla, 2007). Per la seva utilització com a instrument propi de l'economia feudal (i, per tant, lluny d'un suposat caràcter "capitalista" atribuït al comerç i al crèdit), vegeu els treballs ja clàssics d'Enric Tello i la valoració que en fa G. Bois dels "censos consignatius" (Bois, 2009, pp. 37–40).

Però quina és la relació entre la tendència a l'endeutament i el mercat de la terra? Tant a la Vall d'en Bas cinccentista estudiada per Padrós, com en la Segarra i l'Anoia que ens relaten Tello i Ferrer pel segle XVIII, el censal apareix com l'instrument estrella del sistema creditici d'Antic Règim. La virtut del censal consisteix en què es tracta de l'únic instrument de crèdit que permet l'endeutament a llarg termini, atès que dona un rendiment molt baix i no acostuma a establir una data límit per al retorn del capital prestat; consisteix en una inversió estable i segura. El censal beu d'una lògica feudal que permet revaloritzar la terra i dotar-la de nous drets que seran susceptibles de ser comercialitzats en la forma de censos, és "la intersecció de dos mercats ben distints: el del crèdit i el de les rendes immobiliàries" (García Marsilla, 2007). El censalista esdevé doncs un rendista i la seva intenció restarà lluny de voler capitalitzar el deute, al contrari: voldrà allargar al màxim possible l'extracció de la renda pagesa. A partir d'aquesta lògica, quan el deutor hagi de respondre al deute amb els seus béns (un fet recurrent), el censalista tornarà a situar l'immoble en circulació ràpidament. L'interès no està en l'explotació, que requereix desemborsar capital per a millorar la producció, sinó en el manteniment en l'esfera de la circulació monetària del capital acumulat.

El censal al segle XVI es troba perfectament estès a la vall d'en Bas i així ho hem d'entendre pel conjunt del camp català. Això no implica però que totes aquestes famílies es trobin en una situació de bancarrota. L'endeutament via censal, però, situa un sostre de vidre al crèdit pagès i n'hipoteca els ingressos futurs gràcies a aquesta tendència a eternitzar el pagament de pensions que comentàvem. Això provocarà que en determinades conjuntures, l'acumulació de pensions censals i la incapacitat de lluir-les obligarà a la venda de part dels patrimonis per lluir o endeutar-se més encara. Aquests moments seran aprofitats pels grans patrimonis, participant en el mercat de terres, tal i com descriu Pere Gifre pel cas de la vegueria de Girona. La contrapartida, però, serà la pèrdua patrimonial de les famílies obligades a vendre per deutes. A la Vall d'en Bas entre 1500-1580, es tracta de 18 famílies, d'un centenar que aconseguen mantenir les seves propietats. En l'altra cara de la moneda, 15 acumularan noves terres i les incorporaran al seu patrimoni. Un procés en el qual no podem fer referència a guerres ni conjuntures generalitzades de males collites o epidèmies i que hem d'atribuir pròpiament a l'endeutament estructural.

¿Van ser els límits al procés roturador, a partir de l'aglevament i reocupació de masos rònecs al llarg del segle XV els que van generar una forta demanda de terres durant el segle XVI que es va veure agreujada per la pressió demogràfica en la qual hi hem d'incloure tant el creixement endogen com la immigració francesa? No tenim estudis que ens permetin confirmar aquestes

hipòtesis. El que sembla clar és l'evidència que un grup de propietaris agraris aprofitaran aquesta conjuntura per augmentar el seu patrimoni, sumat amb el creixent interès que rebrà la renda de la terra per part d'uns sectors urbans que, sobretot durant la segona meitat del XVI, hi destinaran les seves inversions a partir de la crisi del tèxtil que patiran tant la ciutat de Girona com les principals vil·les draperes de la vegueria, com Castelló d'Empúries (Torres i Sans, 1999).

La incorporació de noves terres, però, no culminarà amb la creació de grans latifundis. Hem comentat que es tracta sobretot d'un mercat de terres dominat per les petites parcel·les; almenys així ho ha demostrat Pere Gifre en els seus estudis sobre uns quants patrimonis empordanesos. Un mercat esperonat pel crèdit i l'endeutament. Més amunt, hem comentat que aquest fet obeïa a la realitat del parcel·lari característic del camp català, eminentment dispers, que hauria obligat als pagesos a prioritzar l'adquisició de parcel·les grans, més que parcel·les annexes. Un fet que, assumint la pressió per part dels senyors -que seguien molt presents en l'estructura productiva del camp català- en mantenir la seva principal unitat d'extracció de renda, impediria la desarticulació del mas i la seva reconfiguració en la forma de grans explotacions. Aquesta caracterització de l'espai agrari serà determinant per entendre les fórmules d'explotació del camp durant tota l'edat moderna i el paper que hi jugaran els productors.

3. A tall de conclusió: El mas com articulador del treball agrari. Masoveries i l'emergència del treball assalariat.

Hem parlat a l'inici d'aquest capítol del sorgiment del mas com a unitat d'extracció senyorial durant l'edat mitjana. Els senyors van tenir especial cura en adequar la realitat de l'estructura de tinençes prèvia a la crisi baixmedieval a la unitat del mas, cosa que va comportar no poques tensions, sobretot entre els senyors i un sector de la pagesia amb una posició benestant (Benito, 2001). A finals del segle XIII, però, els senyors hauran tingut èxit en imposar el mas i el sistema d'hereu com a principal unitat estructuradora del paisatge agrari. Després de la crisi baixmedieval, la pagesia de mas va imposar-se sobre les pretensions que guiaven l'acció senyorial unes centúries abans consolidant els seus drets de propietat no tan sols sobre el mas familiar, sinó també sobre aquells que incorporava al seu patrimoni i sobre els quals els senyors de la terra exercien major control (reclamant-hi l'estada i el cobrament del lluïisme). Aquesta victòria d'un sector de la pagesia, però, s'aconseguí com hem relatat a partir de dures pugnes i un arbitratge, el de 1486, que per una banda confirmava el control senyorial sobre la terra a través de l'afirmació de la jurisdicció, però per l'altra oferia a la pagesia de mas consolidar els

seus drets sobre el domini útil, cosa que va saber aprofitar participant activament en el mercat de terres, endeutant-se, i en el mercat de masos quan tenia l'oportunitat.

Potser és a partir d'aquest precari equilibri de forces que podem entendre per què el sistema de mas, un sistema de relacions socials, està absolutament consolidat als segles XVI i XVII. Què era el mas als primers segles moderns? Tal i com s'ha definit per l'edat mitjana, el mas era tant una unitat d'explotació agrària, com una unitat de renda i fiscal. En aquest apartat, però, no ens interessa tant el seu caràcter fiscal que, de fet, suposa pocs canvis entre el segle XV i el XVI (és a dir, abans i després de Guadalupe), sinó com a nucli de relacions socials al camp modern.

El mas català (des dels seus inicis medievals fins al segle XIX), consisteix en un nucli d'hàbitat (la casa), juntament amb les dependències annexes (paller, corrals i altres edificacions construïdes a posteriori) i les parcel·les associades. El mas medieval documentava l'existència del capmàs, el nucli de terres que es trobaven al voltant de la casa, que hem vist que durant el procés d'aglevament de masos i augment de la mida dels mateixos, es redueix considerablement en el cas d'aquells que sobreviuen a la Pesta Negra. Entre finals del XV i el segle XVII, podem afirmar que les terres annexes a la casa del mas no formen una unitat compacta. El mercat de terres estava conformat sobretot per petites peces, més que masos sencers, i les adquisicions que han servit per augmentar la mida dels masos han deixat com a resultat un parcel·lari dispers que suposava per alguns masos el fet de tenir terres inclús en altres parròquies.

El mas no consisteix en una determinada forma de poblament. La visió d'una casa aïllada envoltada de camps pot correspondre's o no a la realitat del mas. Pel cas del Baix Ter, per exemple, hi trobem un hàbitat de tipus concentrat, segurament a causa de la geologia particular de l'indret³⁴.

Així doncs, el mas és una explotació agro-silvo-ramadera compacta que es defineix per unes determinades pràctiques que tenen el seu origen a la baixa edat mitjana. Aquestes pràctiques consisteixen en una fórmula de treball i reproductiva: la família pagesa nuclear i el sistema d'hereu. El mas s'articula al seu torn amb una estructura de la propietat determinada d'un temps històric i que identifiquem clarament amb l'anomenada propietat bipartida o feudal: domini útil del pagès sobre el conreu de la terra i l'organització productiva i domini directe del senyor com a titular de les rendes que aquella genera i dels drets "vius" sobre la mateixa (fadiga i lluïsmes).

³⁴ En les possessions del Monestir d'Amer al Baix Ter, les parròquies de Fontclarà i Colomers, la majoria de residències i capmasos es trobaven dins el clos emmurallat.

El mas obeeix a un règim de propietat hereditari i vitalici, que en determinarà la seva evolució i els canvis posteriors.

El mas és un element que relaciona la família pagesa amb el detentor del domini directe; el senyor, laic o eclesiàstic. Tanmateix, Rosa Congost ja ha assenyalat el fet que cal defugir dels plantejaments simples a l'hora d'analitzar el sistema de mas (Congost et al., 2015). Per una banda, el procés que hem relatat de consolidació del domini útil del mas per part d'una elit pagesa, que passa per l'aglevament i creixement de la superfície d'uns masos a costa del desmembrament, reducció i desaparició d'uns altres, ens obliga a entendre aquesta com una realitat canviant que, al seu torn, genera noves relacions socials en el camp català. Si bé la família pagesa és la principal unitat de treball, aquesta serà insuficient per abastir el conjunt de l'explotació quan aquesta creixi. La necessitat de mans, doncs, que cal també relacionar amb la davallada demogràfica que es farà notar al llarg del segle XV i primera meitat del XVI, tindrà dues vies de resolució: la incorporació de treball extern, sigui mitjançant treballadors fixos (mossos) o estacionals o a partir de l'ús de cessió a tercers d'alguns dels masos incorporats al patrimoni, una pràctica que durant l'edat moderna es concreta en el contracte de masoveria.

La cessió a tercers de masos que, per alguna raó, no poden conrear-se per la manca d'una unitat de treball com la família no és en cap cas un fenomen nou de l'edat moderna. Al llarg de la baixa edat mitjana, ja trobem casos on el senyor, després de declarar el mas en benevís, el cedeix a un home propi (sovint un pagès amb una situació benestant) per a què hi estableixi un dels fills o bé a un tercer que, sovint, es tracta d'un membre de la comunitat (Benito, 2001). Aquestes cessions de masos es van efectuar a partir de determinades fórmules com ara els contractes *ad laborandum*, amb moltes similituds amb el posterior contracte de masoveria, atès que tenia una durada determinada i contemplava el pagament al propietari d'una part de la collita (Donat, 1999).

En tot cas, però, durant els segles XIV i XV, la cessió de masos a parcers obeeix a situacions de crisi dins de les famílies pageses o bé per mitigar la mortaldat causada per la Pesta Negra i es tracta d'un recurs emprat tant pels domini útil com pel domini directe, sovint com a solució temporal per esperar a què creixi l'hereu, en el cas de minoritats, o bé que es presenti en les successives crides fetes pels senyors davant la mort sense descendència dels seus pagesos. A partir del segle XVI (sobretot a la segona meitat), però, el contracte començarà a proliferar, amb el fet cada cop més accentuat que qui arrenda el mas és un pagès. A finals del XVI, la proporció de pagesos arrendadors ja ronda el 50%. Menys d'un terç es tracta de casos de desestructuració del nucli familiar que vèiem en els períodes anteriors, però les dues terceres parts fan referència

a una altra realitat: l'engrandiment patrimonial per via d'adquisició de masos. Així ho identifiquen Congost i altres (1999), els quals van estudiar els contractes de masoveria entre el segle XV i el XIX. Avancem aquí una de les principals conclusions, en la línia que guia aquest capítol "[aquests contractes] eren producte de la diferenciació social interna de la pagesia catalana; un procés en curs des de l'època medieval, però que pot explicar, si no l'origen, almenys la difusió o consolidació de la masoveria(...)" (Congost et al., 1999, p. 278). Així doncs, tot i que veiem no pocs mercaders i negociants que arrenden masos fent servir aquesta modalitat a la segona meitat del XVI, no en serien la causa de la difusió de la masoveria. Respon més a una realitat pròpia de la dinàmica pagesa que no pas a les pressions dels capitals urbans³⁵.

El contracte de masoveria es defineix per determinades característiques associades. Principalment, l'obligació a fer estada al mas; el pagament a parts de fruits (normalment el terç), la no participació de l'arrendador en les despeses de l'explotació, fent-se càrrec l'arrendatari del pagament de talles i la majoria de censos (delme i primícia) i de conrear "a ses despeses propies" i, finalment, la temporalitat del contracte, entre 3 i 5 anys, tot i que sovint es prorrogava per més temps.

L'eclosió de la masoveria, doncs, queda estretament lligada al creixement del cinc-cents, que tindrà, com hem vist, una de les seves principals expressions en l'engrandiment dels patrimonis de la pagesia benestant via l'acapament de masos. En aquest context, la masoveria es va imposar davant d'altres estratègies que podria haver seguit el propietari útil, com ara el sotsestabliment (que veurem com l'element preferit pels propietaris de masos a partir de la segona meitat del XVIII) o l'empenyorament dels masos que no es podien explotar via venda a carta de gràcia. El desavantatge d'aquestes opcions era que el propietari no podia recuperar el patrimoni en el curt i mig termini (Congost et al., 1999). Així doncs, l'element clau que fa reeixir el contracte de masoveria sembla ser la seva temporalitat i el fet que permet al propietari, l'amo, un control força estricte dels processos productius que es donen a l'interior del mas cedit.

Aquest darrer aspecte és el que dota els contractes de masoveria d'una enorme vàlua pels i per les historiadores agràries. En les clàusules relatives als tipus de conreu (majoritàriament blat), a les pràctiques i calendari (la rotació biennal, la poda de vinya, "cavar" les oliveres, etc) es fa

³⁵ Aquesta apreciació es fa en la mesura que en d'altres territoris mediterranis, els contractes de parceria obeïren a una estratègia de "colonització" de la terra per part dels capitals urbans, com és el cas de la *mezzadria* toscana. A la Catalunya Vella també veiem mercaders i negociants arrendant masos i atorgant contractes de masoveria (Torres i Sans, 1999), tot i que ni de bon tros en el mateix percentatge que els pagesos.

evident que es tracta d'un contracte que defuig els formalismes i que ens mostra les pràctiques més "vives" del camp català durant l'època moderna. Així doncs, trobem referències al conreu de l'arròs a les masoveries del Baix Ter que ens informen del conreu d'aquesta espècie en terres inundables o a la introducció de faves i llegums (exempts de pagament) o bé a les pràctiques associades als boscos, amb la prohibició de fer-hi tala.

En definitiva, l'ús de la masoveria primerament s'exerceix per a una situació de desequilibri en la força de treball després de la crisi baixmedieval, on hi veiem l'empremta dels senyors també. Conforme es consolida la iniciativa de la pagesia benestant al llarg del cinc-cents, la masoveria adquireix un caràcter més vinculat a uns intents de regular l'espai agrari i controlar els processos productius per part d'uns propietaris que han consolidat els seus drets sobre la terra. Com passà amb la realitat del mas, la masoveria es recolza amb pràctiques anteriors i s'adapta a les noves demandes de les relacions socials del camp català. Al centre d'aquestes, hi veiem el patrimoni pagès, focalitzat en el mas familiar, del qual en seran dependents. L'ús cada cop més estès del contracte de masoveria permetia salvar doncs la contradicció a la que es veien abocats molts propietaris útils després d'augmentar considerablement els seus patrimonis amb l'annexió d'altres masos. Atès que el règim de treball es basava en la força de la família pagesa, es feia impossible treballar totes les terres adquirides. Una fórmula emprada en època medieval i que ja hem vist consistia en col·locar un dels fills fadrísters en un dels masos, però ja llavors es tractava d'una estratègia molt contingent, que no totes les famílies podien dur a terme i que, a més a més, es veia subjecta a l'atzar.

La masoveria, en canvi, permetia aprofitar el creixement demogràfic del segle XVI a partir de vincular el treball de famílies pageses externes al mas i permetent al propietari útil guardar els seus drets de propietat sobre l'explotació cedida. Sens dubte, aquesta pràctica tan sols podia donar-se en un context de fortlesa d'una elit pagesa: coneixem d'antuvi la pràctica senyorial de segmentar els masos dels quals n'ha recuperat el domini útil per després distribuir-los a partir de nous establiments (Blanco, 2002a).

La pregunta que ens podem fer, però, és per quina raó es va optar per aquesta solució, que passava per la cessió a tercers de les explotacions i no es va consolidar un règim agrari amb grans explotacions a partir de treball assalariat? Ja hem al·legat que la realitat del mas i de la solidesa d'un parcel·lari molt fragmentat impossibilitava o feia enormement costós l'agrupació de parcel·les obtingudes per la via del mercat de la terra. El mas, tot i contemplat com una explotació agrícola productiva, no deixava de ser tampoc una unitat fiscal i de renda pel senyor

directe. Tots aquests factors deuen menar a la masoveria com una solució prou bona per enquadrar el treball de les famílies pageses en l'estructura sorgida de la crisi baixmedieval.

Tanmateix, constatem l'existència de treballadors assalariats als masos catalans durant l'edat moderna. Aquestes figures podien ser fixes, com els mossos i criades, els quals passaven a residir al mas durant un període limitat (la majoria de contractes estipulen un any, però podia ser menys); o bé estacionals, per feines determinades del calendari agrícola. De les característiques de cada grup en parlarem més concretament al llarg dels capítols següents: per una banda, concretarem l'aportació que rebé el grup d'assalariats per part de la immigració francesa i, per l'altra els trets principals que ens permeten descriure els assalariats agraris a partir de l'escassa documentació a la qual s'hi fa referència pels primers segles de l'edat moderna.

Els canvis en l'estructura de la propietat que hem ressenyat fins ara van generar canvis en els grups socials en el "llarg segle XVI". En el cas de la Catalunya Vella, la consolidació del mas com element enquadrador de l'espai agrari i l'acumulació de molts d'aquests masos per part de les elits pageses locals, van mantenir en la base de l'explotació agrícola la família pagesa nuclear. En la seva pervivència, hi va tenir un paper cabdal la difusió i generalització del contracte de masoveria. Però també es va generar un mercat de treball al voltant dels masos. Aquest implicava a noves figures la presència de les quals és testimonial en època medieval, però que en els inicis de l'edat moderna apareixen amb una presència remarcable. No coneixem les causes exactes d'aquests canvis, fins ara ens hem centrat en explicar la transformació general del camp català a partir dels treballs existents. Serà al llarg del treball que haurem d'avançar unes hipòtesis que ens permetin conceptualitzar el sorgiment de grups assalariats en un món de masos i masoveries.

Capítol 2. Fonts i Metodologia emprada.

En aquest apartat farem una breu relació de les fonts emprades a partir de la consulta en els diversos arxius abans de passar a exposar les dades que n'hem obtingut i que donaran cos a tot el treball. Aquest capítol ens permetrà discutir les principals virtuts i defectes que l'investigador ha de tenir en compte a l'hora de tractar amb les diverses fonts i com les hem explotat o bé de quina manera hem minimitzat els seus possibles biaixos.

La dificultat d'un estudi d'aquestes característiques, principalment partint del fet de l'escassetat de fonts pels segles XVI i XVII però també a causa de la temàtica tractada, ens ha obligat a diversificar força el nostre ventall documental. Per una banda, això és tota una riquesa, atès que ens ha permès aproximar-nos a la realitat estudiada des de múltiples perspectives, quelcom que permet escapar-se una mica de les interpretacions basades en la fredor de les sèries estadístiques. Amb tot, però, no ens podem queixar pel temps i les possibilitats disponibles en un treball d'aquestes característiques.

2.1. Els registres parroquials

Els registres parroquials van fer la seva entrada en els treballs dels historiadors a partir de la seva gran utilitat per al desenvolupament de la demografia històrica (Goubert, 1954; Mée, 1995; Rosental Paul-André, 2003). Aquesta disciplina, que emergí amb força a mitjan segle XX especialment a França, va valoritzar aquestes fonts per a l'estudi de la història econòmica i social de les societats precapitalistes. En el cas català, un desenvolupament pioner fou el desenvolupat per Jordi Nadal i Emili Giralt, els quals van analitzar una mostra de parròquies pel conjunt de Catalunya per elaborar un assaig de desenvolupament demogràfic de la població catalana. Posteriorment, estudioses com A. Cabré van assentar els fonaments del que serà el desenvolupament posterior (Cabré, 1999).

Precisament el treball realitzat per Nadal i Giralt a partir dels registres parroquials posà al descobert, com exposarem més endavant, les primeres evidències de la gran allau d'immigrants francesos en terres catalanes d'ençà, com a mínim, 1500. L'ús de registres parroquials per a l'examen dels processos migratoris, doncs, esdevingueren a partir de llavors un lloc habitual en els estudis sobre el fenomen. Podríem citar gran quantitat de treballs efectuats en diverses geografies, tant catalanes com peninsulars, però preferim entretenir-nos en aquest punt durant el Capítol 3, quan tocarà fer balanç de les investigacions sobre la immigració francesa.

Si bé els registres parroquials van ser i són una font d'obligada consulta per aquests estudis atès el gran erm documental que són els segles XVI i primers decennis del XVII per a les temàtiques

d'història social i econòmica (sempre i quan excloem els rics arxius notariais i els propis parroquials), també ofereixen alguns elements interessants que els continuen fent uns registres d'allò més útils inclús per a segles posteriors. Un d'ells és precisament la naturalesa del seu registre. Si bé els censos de població ens fan una relació en forma d'*stock* de la població en un moment i espai concrets, els registres parroquials ens relaten el seu moviment, a partir del flux que assenyalen els diversos esdeveniments vitals dels individus registrats. Els registres parroquials són "els únics documents capaços d'establir el moviment continu de naixements, de les defuncions i dels casaments" (Vilar, 1973, pp. 16) i, en conseqüència, establir un estudi "evolutiu" de la població (Nadal, 1992, p. 6).

Un altre aspecte prou interessant és el fet que els registres parroquials ens parlen en tot moment de realitats locals. Si bé això és un escull important a l'hora de desenvolupar estudis a nivells territorialment amplis i diversos³⁶ (Planas, 1985), permeten a l'historiador un nivell de concreció molt important per avaluar la representativitat i establir matisos quan s'usen censos de població o altres fonts d'ampli espectre geogràfic (Gual i Vilà, 1988). Pel cas de l'estudi de la immigració francesa aquests dos aspectes són particularment rellevants, tot i que la possibilitat de disposar d'una font que cobreixi tot el bisbat ha suposat una enorme ajuda, com exposarem més avall en parlar de les Dispenses de Proclames. En l'estudi de les migracions, però, no tots els registres són igual d'interessants i útils. Si bé els registres baptismals ens poden indicar l'origen dels pares i els testimonis, es tracta d'una anotació més aviat estranya i per inferir la presència d'estrangers en aquestes llistes caldria recórrer a metodologies d'identificació patronímica, de tant difícil aplicació en els segles XVI i XVII. Alhora, l'ús dels registres de defunció, en el cas que indiquin la procedència del finat o finada, no ens concreten si aquest era veí o veïna o si simplement passava per allà quan li sobrevingué la mort. Així doncs, els registres parroquials de matrimoni són potser aquells que permeten una aproximació més clara a l'estudi dels fenòmens migratoris atès que un requisit era la residència dels nuvis a la parròquia.

2.1.1 Llibres de matrimoni

Els registres parroquials de matrimoni no van començar a proliferar fins la celebració i les disposicions posteriors del Concili de Trento, que obligaven als preveres encarregats de la cura de les ànimes de les seves parròquies a enregistrar religiosament (mai millor dit) les principals

³⁶ Perquè implica el buidatge sistemàtic de varis registres que no sempre es troben en les mateixes cronologies per cada una de les poblacions, tanmateix, val a dir que l'estructura dels registres és la mateixa a tot el Principat i els Comtats, amb l'excepció que a partir del segle XVIII el francès desplaça el català (Peytaví Deixona, 2010).

activitats sacramentals dels seus feligresos, principalment el bateig, el matrimoni i la defunció. Si bé disposem d'alguns registres baptismals primerencs per alguns bisbats catalans³⁷. Pel que fa al matrimoni, almenys pel que fa al bisbat de Girona, haurem d'esperar fins ben bé al darrer terç del segle XVI per disposar de les primeres llistes i a partir de 1600 per disposar-ne d'un nombre acceptable per parròquies.

A part dels aspectes que constitueixen els registres matrimonials una font molt rellevant per a la demografia històrica, també hem considerat als registres parroquials com una font molt interessant per a esbossar l'estructura socioprofessional. Aquest aspecte no és nou, ja havia estat assajat per autors com Miquel Planas pel conjunt de les comarques gironines al segle XVIII i XIX (Planas, 1985) o per Josep Colls, qui s'hi va aproximar a partir dels registres baptismals de Castelló d'Empúries amb resultats molt suggerents³⁸. Tot i que ofereix possibilitats molt interessants pel que fa l'estudi del desenvolupament de l'estructura ocupacional a Catalunya durant l'edat moderna i especialment en el període previ a 1717, cal tenir en compte les limitacions intrínseques a la mateixa font, principalment al fet que no és habitual, sobretot durant els primers registres, d'esmentar l'ocupació exercida pel nuvi.

Hem pogut accedir als registres dipositats a l'Arxiu Diocesà de Girona a partir de la tasca ingent que va realitzar el projecte Family Search de fotografia i divulgació dels fons i que en permet l'accés telemàtic. En un primer estadi de la recerca, vam plantejar l'ús de cates que ens permetessin establir algunes tendències per treballar hipotèticament. Vam seleccionar 14 parròquies amb registres entre 1600 i 1640³⁹: Amer, Banyoles, Besalú, Calonge, Cassà de la Selva, Camós, Castelló d'Empúries, Celrà, la Bisbal, La Celler de Ter, Llançà, Peratallada, Sant Feliu de Boada i Verges (Mapa 7). En aquest primer moment, vam fer dues cates de deu anys (1600-1610 i 1630-1640), posteriorment, els bons resultats obtinguts ens van convèncer per aprofundir en el buidatge i vam ampliar-lo fins cobrir totes les dècades des de 1580 fins 1640 en 6 d'aquestes

³⁷ Pel cas del bisbat de Girona, es disposa del llibre de baptismes de Santa Pau, elaborat el 1499. Tres anys després, un edicte del bisbe Berenguer de Pau estableix l'obligatorietat de portar registres de baptismes sota pena de 20 sous. D'altra banda, el concili provincial de Tarragona de 1555 pressuposa que ja existeixen els llibres de baptismes i defuncions a totes les diòcesis catalanes, atès que pena amb "excomunió i penyor de 50 sous els rectors que no tinguin cura de portar-los" (ambdues referències a Nadal i Busquets pp. 10-11, extretes de Pons Guri, J. M. *Llibre de baptismes* (v. Baptisme) a "Gran Enciclopèdia Catalana", 3, 1971, p. 167).

³⁸ J. Colls *D'artesans a pagesos. L'evolució del treball en una vila de la Catalunya moderna, Castelló d'Empúries (segles XV-XVII)*, 2002, treball de recerca de doctorat inèdit. El manuscrit es pot consultar a la sala Vicens Vives de l'Institut de Recerca Històrica de la UdG.

³⁹ Excepte el cas de Castelló d'Empúries que, atesa la seva importància demogràfica i a mercè als treballs previs desenvolupats per J. Colls, vam decidir incloure també. Els registres parroquials de matrimoni d'aquesta vila s'inicien en 1609. Tanmateix, aquest fet sembla que no ha afectat en cap cas els resultats.

14 parròquies: Amer, Banyoles, Besalú, Cassà de la Selva, La Bisbal i Castelló d'Empúries. Aquest darrer recompte ens ha donat un total de 2333 casaments per la diòcesi de Girona entre 1580 i 1640.

Mapa 1 Parròquies consultades a partir dels seus registres parroquials de matrimoni (c. 1580-1640)

En el nostre estudi hem parat especialment atenció a les referències a l'origen del nuvi o núvia, els quals, en el cas dels immigrants, venien acompanyats amb l'adjectiu *frances* o *gascho*. Com dèiem, la presència cada cop més freqüent d'anotar l'ofici del nuvi també ens ha sigut molt útil en les etapes preliminars de la recerca, en la taula 1 aportem el percentatge de nuvis que declaren el seu ofici per dècada per les parròquies estudiades per tot el període 1600-1640.

	total matrimonis	% nuvis que declaren ofici
1600-1610	454	62,33%
1611-1620	483	68,32%
1621-1630	571	72,33%
1631-1640	518	74,90%

Taula 1 Percentatge de nuvis als quals s'hi anota l'ofici. ADG, Registres parroquials de matrimoni d'Amer, Banyoles, Besalú, Cassà de la Selva, La Bisbal i Castelló d'Empúries.

Aquest ús dels registres parroquials, fins ara inexplorat durant els primers segles de l'edat moderna i especialment pel període 1550-1650 planteja idees suggerents per a l'elaboració de l'estructura ocupacional, almenys al bisbat de Girona, on la proliferació d'etiquetes socioprofessionals com la de *treballador* permeten, com volem demostrar en aquest treball, afegir major complexitat al procés de rearticulació del camp català després de la crisi baixmedieval.

2.1.2. Les llibretes de compliment pasqual

Les visites pastorals eren una pràctica habitual la funcionalitat de la qual s'ha associat a l'estreta relació i control local que exercia l'estructura eclesiàstica sobre el territori regit per la parròquia. Una pràctica de control social que trigarà força a temps a exercir amb la mateixa intensitat el poder terrenal dels estats (Puigvert i Solà, 2001, p. 19). Aquests registres consistien en què el bisbe o el seu representant visitessin anualment la parròquia, per Pasqua, per avaluar el nivell de religiositat. Sovint s'anotava en una llibreta les cases per on s'hi passava i s'especificaven els membres que hi habitaven i en molts casos quina funció exercien en la llar, inclosos els mossos. No cal dir que aquesta informació és enormement valuosa en el període que ens ocupa, malgrat la pervivència d'aquests registres entre 1550-1650 és molt escassa. Pel bisbat de Girona només n'hem pogut fer servir dos referents a les parròquies de Palol d'Onyar i Breda (Taula 2). Tanmateix, guiant-nos a partir dels estudis desenvolupats sobre el servei domèstic a Catalunya en períodes posteriors, hem pogut extreure dades interessants per a avaluar aquesta institució a finals del segle XVI i inicis del XVII.

	Anys	total masos
Breda	1595-1617	26
Palol d'Onyar	1595-96, 1601, 1605-1625, 1631-1634	21

Taula 2 Anys de conservació dels registres de compliment pasqual de les parròquies de Breda (La Selva) i Palol d'Onyar (Gironès) i el total de masos documentats entre 1590-1640.

L'ús d'aquesta font presenta, però, molts problemes durant aquest període; derivats de l'escàs rigor en què els visitadors prenen nota de les llars. No és estrany trobar dificultat en discernir entre el primer matrimoni que hi apareix i el següent que en fa el relleu generacional, més si trobem anys buits entremig com en la sèrie de Palol d'Onyar. Nogensmenys, creiem com a

indicador de la presència de mossos als masos gironins és una font prou vàlida, atès que ens permet una aproximació a nivell parroquial (local) mentre que altres fonts, com els comptes de pagès fan tan sols referència a una sola explotació.

2.2. Els registres notarials.

Els historiadors catalans s'han beneficiat enormement de l'enorme quantitat de registres notarials presents des d'època medieval als arxius. L'hàbit d'anar al notari per deixar constància de transaccions, crèdits o traspessos en el període que ens ocupa i especialment en les centúries precedents són la font principal per a l'estudi econòmic i social de la Catalunya medieval i moderna. Nosaltres hem fet un gran ús dels diversos instruments notarials presents en les notaries gironines, principalment pel que fa a testaments i nupcials de francesos i treballadors, així com instruments relatius a la compravenda de terra o a l'arrendament. Alhora, també hem fet una capbussada en els inventaris post-mortem.

Els instruments de contractació matrimonial: nupcials i capítols matrimonials

La institucionalització de la figura de l'hereu durant el període baixmedieval i la necessitat d'imposar aquest nou costum sobre la llei goda que estipulava el repartiment equitatiu dels béns entre tots els fills "obligava" a les famílies a passar pel notari a l'hora de concertar els matrimonis dels seus fills, on s'establia també l'heretament. Això explica l'enorme quantitat de documents d'aquesta tipologia en les notaries catalans i, especialment, en aquells indrets on el mas exercia d'articulador de l'espai social.

Els documents referents al mercat matrimonial entre 1550-1650 eren principalment dos, els nupcials, instruments de tradició medieval i els capítols matrimonials, una nova tipologia documental que farà la seva aparició durant els primers decennis del XVII i que s'anirà imposant progressivament. El seu ús es trobava estès en tots els grups socials, des dels bracers o treballadors fins la noblesa. Els nupcials (*nuptialia*) consistien en com a mínim 3 documents diferenciats que podien trobar-se a la mateixa notaria o en diverses, en funció de les famílies que escripturaven l'acord matrimonial. En primer terme tenim l'heretament, si es tracta d'un pagès de mas, seguit del contracte matrimonial, on s'estipula el dot; el tercer és la renúncia d'un dels cònjuges a l'herència familiar i, finalment, el debitori o àpoques de pagament del dot. En el cas dels capítols matrimonials, per contra, tots aquests documents sols es reuneixen en un mateix instrument, facilitant i fent més versàtil l'acta notarial; un document que principalment servia com a prova d'un acte, el del matrimoni, totalment vinculat a les pràctiques de transmissió

i conservació patrimonial que es troben en el cor del procés d'enfortiment dels patrimonis pagesos durant els segles XVI i XVII⁴⁰.

L'ús principal que ha fet la historiografia pel que fa als instruments de contractació matrimonial s'ha basat en la capacitat d'aquesta documentació per avaluar les desigualtats socials. Aquesta capacitat té a veure amb l'exercici de dotar la núvia. Els dots són fàcilment interpretables com a definidors de grups socials. De fet, ja existia aquesta concepció per part dels coetanis: els síndics gironins a les Corts de Montsó de 1599 duien com a proposta mantenir uns índexs de referència del dot en funció del grup social, així "seria bé que lo manesteral no pogués donar més de fins en cent lliures, lo artista fins en tres-centes, lo mercader fins en sis-centes, lo ciutedà fins en vuyt-centes y lo cavaller fins a mil lliures..." (Gifre, 2010: 66). Aquest proposta reia en la voluntat de les elits de mantenir uns topalls clarament diferenciadors en un moment de crisi de la noblesa. En les Corts inconcluses de 1626, els síndics gironins tornen a la càrrega augmentant els topalls. Com en el cas anterior, segueixen fent referència a l'àmbit urbà i el blanc de la proposta segueix essent la noblesa: cap grup social havia de superar el topall que se li havia assignat ni podia excedir-se en els vestits i aixovar. Les mil lliures era la línia que seguia definint les classes rendistes de la resta.

Diferents estudis han demostrat aquest caràcter estratificador dels dots que en el cas del període comprès en aquest estudi també té relació amb el tipus d'instrument usat (Congost, 2010; Gifre, 2010; Ros Massana, 2013). En la nostra mostra, on hem reunit fins a 48 instruments entre nupcials i capítols matrimonials, trobem encara una aclaparadora majoria de nupcials entre 1630-1640 (Taula 3), la qual cosa podria explicar-se pel fet que ens hem entretingut en recollir aquests instruments sempre que fessin referència a treballadors o francesos (dos perfils que, com veurem sovint coincidien).

	nupcials	capítols matrimonials
<=25 lliures	14	1
25-50 lliures	13	1
>=50 lliures	10	4

⁴⁰ Aquesta és la interpretació de Pere Gifre per explicar el predomini dels capítols matrimonials com a tipologia notarial predilecta a partir de mitjan s. XVII; vegeu Gifre, P. "El procés final d'implantació dels capítols matrimonials" dins Ros, R. (ed.) Els capítols matrimonials. Una font per a la història social, Biblioteca d'Història Rural, Girona, 2010, pp. 55-71.

Taula 3 Distribució de nupcials i capítols matrimonials en funció del dot declarat a partir dels barems proposats per (Gifre, 2010). ADG, To 145, 146, 148 201, 203, 204, 206 i Fi 105, 107, 110, 160, 166, 167.

S'ha apuntat que les dotacions per sota de les 25 lliures fan referència a treballadors o bracers i és on els nupcials serien predominants durant els primers decennis del XVII. En la nostra petita mostra, però, veiem que no és tant la quantitat dotal aportada allò que determina l'instrument, sinó més aviat el grup socioprofessional i, en el cas que ens ocupa, sembla que es confirma aquesta vinculació entre treballadors i ús de nupcials. Paradoxalment, això sembla reforçar l'argument de Gifre pel qual la incorporació dels capítols matrimonials com a instrument notarial predilecte per als contractes de matrimoni aniria molt vinculat als canvis que s'operen en aquest moment dins el grup social pagès. Els nupcials, doncs, seguiran encara en aquesta primera meitat de segle l'instrument notarial emprat per part d'aquells grups socials allunyats de la propietat del mas.

Testaments

L'anàlisi dels testaments s'ha utilitzat per l'estudi de la immigració francesa, sobretot en aquells aspectes més qualitius que ens poden donar informació del conjunt de relacions que configurava el migrant entre els familiars, amos i altres individus (Capdevila, 2014, p. 37). Un seguit de relacions que ens parlen de la xarxa establerta per la immigració i que tant important és per a l'estudi de les migracions. Tanmateix, també ens han sigut molt útils per avaluar aquests aspectes en el grup dels treballadors, sobretot d'aquells que actuaven com a mossos, i per fer una aproximació a elements sovint soterrats per l'estudi de les economies humils, com és el crèdit informal i la capacitat d'accedir a una economia monetària.

Instruments relatius al mercat de la terra

L'estudi del mercat de la terra té grans implicacions per al desenvolupament de les teories del canvi econòmic i social: endeutament, integració i dependència dels mercats, mercantilització de la terra, proletarització, etc. El comportament dels diversos agents pel que fa al mercat de la terra, però, també ens permet analitzar l'accés de determinats grups a la propietat en les seves formes històriques. En un període on la propietat de la terra revestia d'una gran complexitat, és clau una aproximació que tingui en compte aquest dinamisme i no quedar-nos només amb evidències extretes dels capbreus o els censos.

La inclusió d'una aproximació, molt parcial i acotada, al mercat de la terra busca precisament això; poder copsar quina relació van poder establir els grups socials humils pel que fa a l'accés a la propietat immoble. Per això hem fet servir, com és habitual en els estudis realitzats entorn el paper social de la propietat de la terra en l'estructura de classes agrària, els instruments relatius a la compravenda, però també a l'arrendament, de peces de terra per dues notaries empordaneses: Figueres i Torroella de Montgrí.

Els criteris del buidatge han sigut tots els documents de compravenda (incloses les vendes a carta de gràcia) i d'arrendament (inclosos els de masoveria) en dos períodes: 1601-1606 i 1635-1639. També hem inclòs les vendes a carta de gràcia i els rearrendaments. En les taules 4 i 5 es poden veure el nombre d'instruments documentats per any.

tipologies compravenda			
	compravenda	venda a carta de gràcia	total
1601	22	1	23
1603	25	5	30
1604	22	9	31
1605	18	2	20
1606	8	15	23
1635	16	1	17
1636	32	6	38
1637	35	4	39
1638	7	1	8
1639	20	9	29
total	205	53	258

Taula 4 Nombre d'instruments de compravenda per tipologia en els períodes 1601-1606 i 1635-1639. Font: AHG. Notaries de Figueres i Torroella (respectivament: Fi 105, 107, 110, 111, 160, 162, 163, 166, 167 i To 145, 146, 148, 201, 202, 203, 204, 206)

tipologies arrendaments			
	arrendaments	rearrendaments	total
1601	37		37
1603	56		56
1604	35	3	38
1605	31	1	32
1606	11	3	14
1635	17	1	18
1636	46	3	49
1637	36	3	39
1638	4		4
1639	28		28
total	301	14	315

Taula 5 Nombre d'instruments d'arrendament per tipologia en els períodes 1601-1606 i 1635-1639. Font: AHG. Notaries de Figueres i Torroella (respectivament: Fi 105, 107, 110, 111, 160, 162, 163, 166, 167 i To 145, 146, 148, 201, 202, 203, 204, 206).

Els inventaris post-mortem i l'estudi del consum i els nivells de vida

En les constitucions de Perpinyà de 1350-51, s'estipulava l'obligatorietat de realitzar inventari en les següents disposicions. Primer, a partir de la constitució Hac Nostra, la vídua havia de realitzar l'inventari dels béns del seu marit en el termini d'un mes des de la seva mort si volia conservar els béns corresponents a la dot nupcial i gaudir de l'usdefruit dels béns del marit durant l'any de plor (Lencina, 1999). Segon, en els casos en què els hereus del difunt fossin menors de 25 anys, els tutors havien d'inventariar tots els béns dels progenitors per mantenir la integritat de l'herència durant el període de la tutela. Finalment, a part d'aquests dos motius centrals, s'hi sumen d'altres com ara els inventaris fets per deutes, obligats per la cúria, o bé aquells casos en què l'hereu ordenava inventari per *conservatio bonorum* o per avaluar els béns llegats i llavors decidir si acceptava l'herència.

El fet que la pràctica d'inventariar els béns fos recollida en el dret civil català i es trobés estesa a tot arreu del Principat converteix els inventaris en una font molt valuosa, atès que qualsevol família n'acabaria fent, independentment del seu estatus socioeconòmic⁴¹. El fet que sigui una tipologia present en bona part dels territoris de l'occident llatí ha fet que sigui una de les fonts predilectes per a l'estudi del consum i els nivells de vida i la seva evolució històrica a l'Europa preindustrial.

En el nostre estudi, l'ús dels inventaris post-mortem ha sigut més aviat auxiliar i ha tingut més a veure amb un assaig metodològic que no pas amb un enfocament central propi dels estudis sobre consum i nivells de vida. En el nostre cas, el buidatge d'inventaris s'ha centrat en aquells realitzats pel grup dels treballadors, com una manera d'avaluar el seu accés a la propietat de la terra o altres béns immobles, així com alguns indicadors a partir de diversos "objectes clau". L'ús dels inventaris com a font per a l'estudi de les pautes de consum i els nivells de vida, parteix d'uns quants problemes metodològics que cal subratllar⁴². Les crítiques van sorgir sobretot a partir del treball de J. De Vries sobre els canvis en les pautes de consum que li permeteren hipotetitzar un viratge cap a la "industriositat" de les unitats familiars entre el darrer terç del segle XVII i el segle XVIII (De Vries, 1993, 2008). Un plantejament i un ús metodològic de la font que no ha escapat a crítiques fonamentades.

⁴¹ A Catalunya, el preu d'un inventari era de 10 lliures el 1684, que equivalia a un mes de feina per a un artesà especialitzat (Marfany, 2012).

⁴² I també teòrics, en la mesura que el seu ús enfocat cap a l'estudi del creixement econòmic pot dur a atorgar una centralitat excessiva a la "demanda" de béns (Yun Casalilla, 1999; Yun Casalilla & Torras Elías, 2003).

Per una banda, cal tenir en compte que, la gran majoria de les vegades es fan en una etapa vital molt determinada: la vellesa. Això pot afectar la riquesa dels individus inventariats. La mateixa problemàtica tenim si apliquem criteris de gènere. Pel cas d'Igualada, durant el s. XVIII els percentatges d'inventaris que recullen béns de dones és molt baix (12%) inclús més que a Anglaterra, que es situen entre el 15-17% (Marfany, 2012).

D'altra banda, cal tenir en compte un fet àmpliament ressenyat pels estudis d'inventaris aplicats als grups humils, que és que si bé tendeixen a sobrerrepresentar aquells grups més pudents, també sobrerrepresenten aquells estrats més rics pel que fa als grups humils (Keibek & Shaw-taylor, 2013; P. King, 1997, pp. 55–91). Tenint en compte aquestes mancances, un element del qual hem pogut disposar per calibrar les evidències que obteníem dels inventaris, ha sigut la Matrícula de Francesos de 1637, la qual, com exposarem, ofereix dades interessants per a complementar els inventaris post mortem de treballadors.

En la nostra mostra, feta sobre un total de 332 inventaris dels quals ens hem centrat en el buidatge exhaustiu de 34 pertanyents a treballadors, hem classificat els diversos ítems a partir de 10 tipologies: utilatge agrícola, utilatge artesanal, armes, bestiar, contenidors, utilatge comú, immobles, mercaderies, mobles i roba⁴³. És important tenir en compte el lloc a l'hora d'estudiar pautes de consum, al mateix temps que és important tenir ben caracteritzats els diversos objectes que apareixen en els inventaris i què signifiquen en el seu context material. Per això és important recollir la qualitat i també el material amb el que estan fets, cosa que hem fet. Pels primers segles moderns o en concret la conjuntura 1550-1650 cal tenir clar de què ens poden parlar els inventaris i a què cal que fiquem la nostra atenció a l'hora de fer-los servir. D'això també dependrà molt el grup social que estiguem estudiant, com és el nostre cas.

Altres instruments

Cal esmentar també l'ús ocasional que hem fet dels registres notariais de Castelló d'Empúries, a partir del buidatge fet per Josep Colls en el seu estudi⁴⁴. La recopilació feta dels noms i oficis diversos individus que protagonitzaren tot tipus d'instruments notariais durant diverses cates de 3 anys (v. Taula 6), ens ha servit de complement a l'hora de fer-nos una idea de l'estructura

⁴³ Obtinguts de diferents llibres d'inventaris de Castelló d'Empúries (Ca 1300 i Ca 1375), Torroella de Montgrí (To 176 i To 177), Peralada (Pe 466) i el hinterland de Girona (Gi-01 859, Gi-01 984 i Gi-01 985).

⁴⁴ Colls, J. 2002, *D'artesans a pagesos...*

ocupacional i de la presència de francesos a la vila a partir d'una font anterior als registres parroquials i les Dispenses de Proclames.

Any	total registres
1525-28	11
1555-58	188
1585-88	202
1607-10	58
1627-30	259

Taula 6 Nombre del total de registres per any a la vila de Castelló d'Empúries. Font: Colls, J. 2002, D'artesans a pagesos...

2.3. Les fonts patrimonials: les llibretes de comptabilitat de pagès.

L'ús de comptabilitats és d'enorme ajuda per abordar diferents qüestions de la història agrària i, per extensió, de la història econòmica i social de les societats precapitalistes. Poden revestir qualsevol tipus de document on hi figurin els comptes d'entrada i sortida de despeses i ingressos d'una unitat productiva i, atès que aquestes podien variar enormement al llarg del temps i l'espai, els diversos documents emprats pels seus administradors té una amplíssima variabilitat en funció de la cronologia i la geografia en què ens situem. D'aquesta manera, l'heterogeneïtat de les comptabilitats és, potser, el seu tret més característic com a font d'estudi.

No es coneix ni es té clar quan comencen a aparèixer les primeres comptabilitats agràries per part de productors directes⁴⁵. Sembla però que durant els primers decennis del XVI comencem a trobar-ne a Anglaterra, Holanda, Toscana i, efectivament, Catalunya. Els requisits per a la difusió de la comptabilitat entre petits terratinents i pagesos propietaris semblen haver estat l'expansió de l'alfabetització i la integració en els diversos mercats; juntament amb el fet que havien de gestionar l'explotació i compartir el treball en els camps amb altres membres de la família i uns quants assalariats (Saguer, Jover, & Benito, 2013, p. 31). La convergència d'aquests factors explicaria el caràcter peculiar dels primers comptes de pagès: s'hi barrejen memòries, consells, anotacions familiars, comptes de salaris, entrades i despeses, etc.

Cal fer notar que a la regió de Girona s'ha fet una gran feina de catalogació i estudi empíric sobre els arxius patrimonials, atès el profund interès que ha existit en la historiografia agrària en investigar la realitat del mas⁴⁶. La documentació comptable que podem trobar en els arxius patrimonials gironins es troba inscrita en la lògica característica de la pagesia de mas que no és altra que la de l'ampliació i sobretot conservació del patrimoni i, especialment, del mas familiar (Gifre, 2013b).

Així doncs, allò que es conserva són aquells documents que poden provar els drets de propietat sobre el mas; capítols matrimonials, precàries, capbreus, actes de compravenda, etc. Alhora, però, a vegades trobem llibretes "de memòria" o llibres de comptes, molt rudimentaris, on el propietari del mas anotava tant elements importants pel dia a dia de la comptabilitat familiar (vendes de cereal, vi i oli, salaris de mossos i treballadors, deutes, etc.) com ara episodis fora de

⁴⁵Durant l'Edat Mitjana es disposen de comptabilitats provinents principalment d'institucions eclesiàstiques. Tenim bons exemples del seu estudi a tot Catalunya i a Girona en particular, com per exemple els treballs de Rosa Lluch amb els comptes deixats per l'Almoïna del Pa de Girona (Lluch, 2010).

⁴⁶ Malgrat la gran dificultat que tradicionalment ha existit en l'accés per part dels investigadors en aquestes fonts pel seu caràcter privat, val a dir que a l'Arxiu Històric de Girona se'n troben diverses col·leccions, com ara la relativa a la família Adroer i que hem pogut emprar en aquest estudi.

la normalitat i consells fruit de la seva experiència personal, des d'esdeveniments meteorològics excepcionals, com fets relatius a la situació política i social del moment, com trobem en les múltiples relacions del pas dels exèrcits espanyols i francesos que es troben en els dietaris de Joan Guàrdia o el llibre de comptes de Benet Adroer. Els propietaris de mas, escrivien els seus llibres sobretot pensant més en la utilitat pràctica que podien tenir de cares als seus descendents; l'exercici i el pes donat a "la memòria" és un element recurrent en les escriptures llegades per aquests pagesos.

D'altra banda, és habitual en el cas de la pagesia de mas d'identificar la presència de llibres de comptabilitat quan es tracta de donar comptes de minoritats en tutoria o quan un propietari ha de gestionar més d'un mas. En el cas dels arrendaments a masoveria, és especialment rellevant pel propietari per mantenir el control sobre la gestió de la propietat i la renda generada i evitar-ne el frau. Aquestes anotacions, però, segueixen en la lògica dita abans: no és un llibre de memòries del pagès, sinó un llibre de memòries del mas.

El llibre de comptes de Benet Adroer

En el nostre estudi hem fet servir el llibre de comptes de Benet Adroer, dins el conjunt de documents que conformen l'Arxiu Patrimonial Adroer dipositat a l'Arxiu Històric de Girona⁴⁷. El llibre de comptes abraça des d'inicis del segle XVII al segle XIX i està conformat per 17 unitats documentals. Entre 1622 i 1648, Benet Adroer, entre altres anotacions, va escripturar les contractacions de mossos i criades, així com de treballadors ocasionals. El format no és desconegut respecte altres llibres de comptes on hi aparegui la contractació de treball assalariat, com ara el cas dels llibres de Pere Martí, estudiats per P. Gifre (Gifre, 2010: 479-526) o el del Mas Terrats, estudiat recentment per A. Serramontmany (Serramontmany, 2016).

A partir d'aquest fragment entre 1622 i 1640, hem fet servir el llibre de comptes de Benet Adroer per intentar aproximar-nos a les característiques del mercat de treball assalariat al mas català durant les primeres dècades del segle XVII. Per l'estudi dels mercats de treball, és especialment clau per entrar en detall en com es realitzava la contractació de mossos i treballadors en el marc d'una explotació. Ara per ara, no disposem de cap altra font que ens ofereixi aquestes característiques. Gràcies a aquestes anotacions, podem trobar el nombre de treballadors contractats per any, el període que romanien al mas, la seva manutenció i salari i fins i tot petits detalls com ara la seva procedència (molt rellevant pel cas dels mossos francesos).

⁴⁷ AHG. Adroer de Viladasens, Llibre 23, Quadern de comptes de Benet Adroer.

A partir del seu buidatge, i de les dades que n'hem extret, podem confirmar que els llibres de comptes continuen essent una font necessària i imprescindible per a l'estudi dels mercats de treball agraris del període preindustrial. Els mercats de treball es configuraven en aquest moment a partir de factors econòmics i demogràfics, però el pes de les institucions, encarnades en disposicions corporatives i en el costum, ens obliguen a una visió el més detallista possible. El tipus de font que representen els llibres de comptes, a més a més, permet posar en valor figures i subjectes que la resta de fonts de caràcter general tendeixen a obviar, com és el cas de dones i nens o adolescents (Jover, 2013).

2.4. Fonts específiques per a l'estudi de la immigració francesa:

2.4.1. Les Dispenses de Proclames

Hem parlat de la gran rellevància que tenen pels historiadors les fonts que han enregistrat d'una forma o altra la pràctica social del matrimoni. A casa nostra, tant els registres parroquials com els capítols matrimonials han sigut les fonts predilectes no només per l'aproximació vers les variables demogràfiques (nombre de casaments, major o menor presència de vidus i sobretot vídues, per exemple) sinó també per indicadors interessants des del punt de vista de la història econòmica i social. Malauradament, tant els registres matrimonials com els capítols ens permeten aproximacions molt locals, a nivell de parròquies individuals o notaries, les quals tenen un àmbit d'actuació geogràficament reduït (no serà fins la posada en marxa del Registre d'Hipoteques a partir del s. XVIII que disposarem d'una font que abraci tota la vegueria de Girona).

El cas de les dispenses de proclames com a font d'estudi ens permet abordar aquest doble aspecte demogràfic i econòmic i social però, a més a més, fer-ho des d'una aproximació regional, superant l'àmbit local a què ens releguen la resta de fonts del període. En el nostre cas concret, hem treballat la sèrie que va de 1593 a 1640 del bisbat de Girona i hem pogut explorar múltiples aspectes que detallarem en aquest apartat.

La funció de les dispenses en la societat gironina a l'edat moderna

Els aspectes formals del matrimoni van ser motiu de discussió al llarg del segle XV (de fet, no és fins al Concili de Florència, el 1458, quan s'estableix el matrimoni com a sacrament) i al Concili de Trento (1545-1563) es van establir els aspectes formals que li donaven validesa canònica. Aquests es basaven en tres aspectes, la publicitat, la celebració i el consentiment patern que feien del matrimoni un fet legal (Ghirardi & Irigoyen López, 2009). El primer aspecte, la publicitat, obligava a la realització d'amonestacions per informar al conjunt de la comunitat la realització del fet sacramental. Això a la pràctica es traslladava en què a cada parròquia on els contraents haguessin habitat calia que el prevere anunciés durant tres diumenges consecutius la celebració de l'enllaç. En cada una d'aquestes amonestacions dominicals, cada un dels feligresos podia manifestar la seva disconformitat exposant l'existència d'impediments per a la celebració del matrimoni.

Aquest fet podia ser superat per tal d'una dispensa, la qual havia de ser sol·licitada a la seu diocesana, per tal d'evitar aquest procediment. En la seva sol·licitud, el sol·licitant (majoritàriament el nuvi, tot i que no és estrany trobar-hi dones) havia de demostrar que no

reunia cap de les condicions considerades com a impediments (llargament detallades en les resolucions tridentines), sovint amb la declaració jurada de dos o més testimonis. Un cop donades les informacions, les quals podien fer referència a l'estat civil, ofici, procedència i edat del sol·licitant, el vicari general autoritzava la cessió de la dispensa sota la forma *remissis monitionibus*, cosa que l'habilitava per a tirar endavant el matrimoni dins la legalitat eclesiàstica i "en fas de la Santa Mare Església".

L'ús de dispenses, però, no és un fet socialment estès en el bisbat de Girona fins entrat el segle XVII. En l'estudi de la sèrie que hem realitzat, entre els anys 1593 i 1640, hem vist clarament una cesura que es situa a finals de la segona dècada del segle XVII i que ens deixa veure com la font va tenir una funció molt específica a finals del segle XVI. Aquesta fou la d'escripturar i regular els casaments realitzats pels nuvis provinents de bisbats del Regne de França, fenomen massiu i ben conegut per la historiografia modernista catalana. Precisament, la regulació dels casaments protagonitzats per estrangers fou una de les preocupacions del Concili de Trento i així quedà plasmat en una de les seves sessions, concretament la XXIV en el seu capítol VIIè, on alerta sobre els casaments d'homes "que vaguen" i la necessitat, per cautela, que es facin certes investigacions, així com l'obligatorietat que es casin amb una llicència⁴⁸.

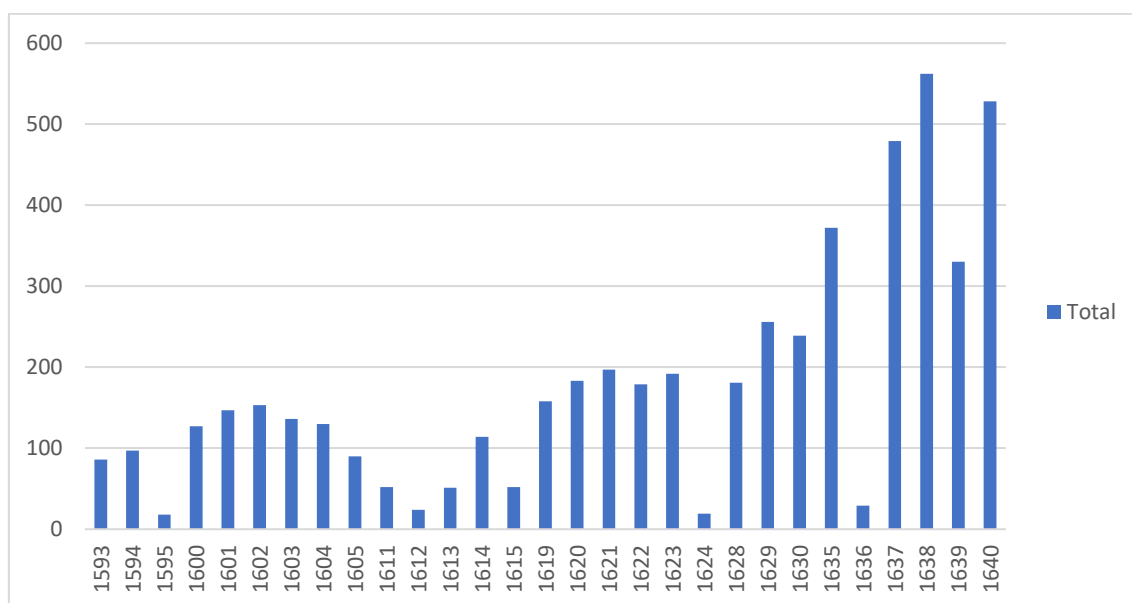
No tenim constància de cap edicte especial del bisbe de Girona pel qual s'obligui als pretendents d'origen occità a demanar dispenses per a poder-se casar, però les disposicions del Concili de Trento, i el fet que els primers llibres que recullen les informacions demanades per atorgar llicències facin menció explícita als francesos, ens permet deduir que en el seu inici aquest mecanisme va ser utilitzat pel bisbe de Girona per mantenir un cert control sobre la població nouvinguda. D'aquesta manera, fins a finals de la primera dècada del segle XVII, a les tapes dels llibres es poden llegir com a títols *liber informatiorum gallum* o "llibre d'informació per casar-se francesos", entre d'altres exemples. Així doncs, en els registres que hem documentat que van de 1593 a 1620, aproximadament, hi ha una altíssima representació de nuvis francesos com no hem vist que existeixi en cap altra font que faci referència a aquest contingent poblacional en el bisbat de Girona, que tendirà a disminuir mentre es donen dos factors. Per una banda, el progressiu descens del fenomen migratori a partir de les primeres dècades del XVII i, per l'altra,

⁴⁸ "Muchos son los que andan vagando y no tienen mansión fija, y como son de perversas inclinaciones, desamparando la primera mujer, se casan en diversos lugares con otra, y muchas veces con varias, viviendo la primera. Deseando el santo Concilio poner remedio a este desorden, amonesta paternalmente a las personas a quienes toca, que no admitan fácilmente al Matrimonio esta especie de hombres vagos; y exhorta a los magistrados seculares a que los sujeten con severidad; mandando además a los párrocos, que no concurren a casarlos, si antes no hicieren exactas averiguaciones, y dando cuenta al Ordinario obtengan su licencia para hacerlo." El text és consultable a IntraText <http://www.intratext.com/IXT/ESL0057/P1C.HTM> i el manuscrit a Biblioteca Digital Hispánica (f. 189).

l'inici de l'ús cada cop més estès per part de la població del bisbat de Girona de les dispenses com a tràmit per a la contractació matrimonial, fins al punt que un percentatge molt important de casaments es deurien fer mitjançant dispensa⁴⁹.

La sèrie de 1593 a 1640

Al llarg d'aquest període, hem recomptat un total de 5553 expedients que conformen una sèrie quasi seguida, tan sols interrompuda per la no conservació dels documents d'alguns anys. Tal i com es pot observar en la Gràfica 2, el nombre absolut de dispenses enregistrades en els llibres de l'Arxiu Diocesà augmenta considerablement a partir de la segona dècada del 1600 fins a situar-se als nivells que, ben entrat el segle XVII i sobretot al segle XVIII, assolirà l'ús d'aquest mecanisme.

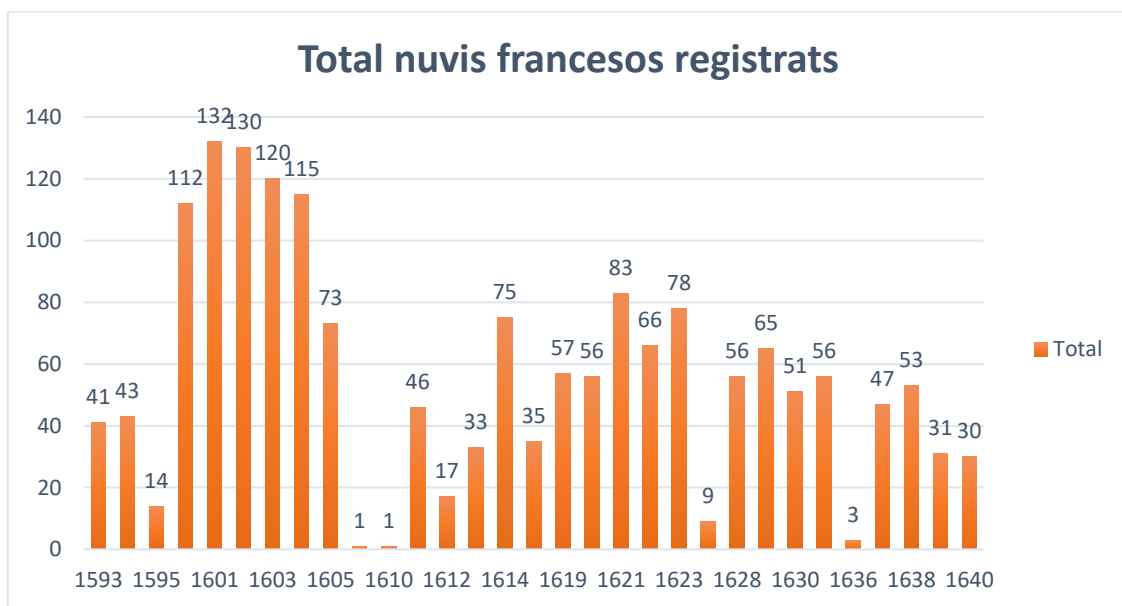
Gràfica 1 Nombre d'expedients de dispenses per any (1593-1640). Font: ADG, *Dispenses de Proclames*.

Tal i com ens referíem, però, en el punt anterior, en els seus inicis les dispenses són demanades principalment per nuvis francesos. Així ho representem en les gràfiques 3 i 4, on podem veure com a nivell percentual prop del 90% dels nuvis que demanen dispenses entre els darrers anys del segle XVI i els primers del XVII (*grosso modo* entre 1593 i 1605) són de procedència ultrapirinenca. Aquesta tendència es veu progressivament invertida, amb l'aparició de cada cop

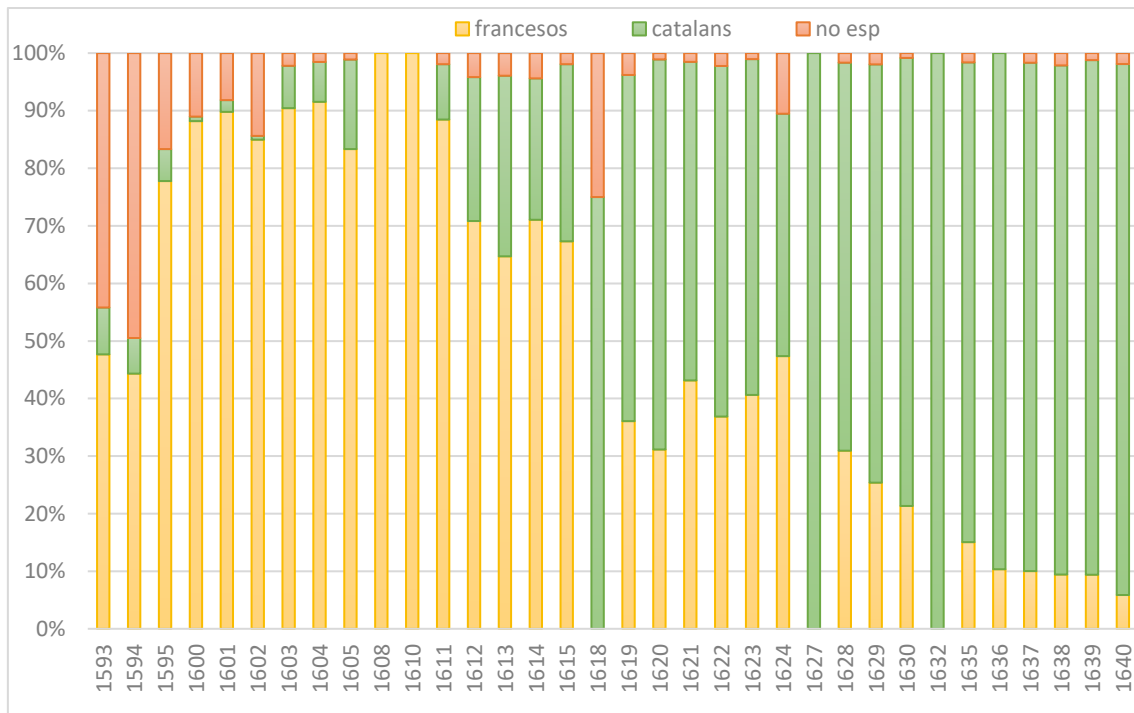
⁴⁹ Així ho testimonien Congost i altres (2013), on afirmen que pels segles XVIII i XIX els matrimonis efectuats amb dispenses podien representar entre un 70-75% del total.

més nuvis catalans, sobretot a partir de la segona dècada del segle XVII. A partir d'aquest moment, i coincidint amb l'època en què l'ús de dispenses sembla que es dispara, a la font hi trobarem predominantment representada la població local.

Com hem dit, això obeeix a fenòmens diferenciats, atès que no implica que l'ús de dispenses passi a ser efectuada només per catalans i que els nuvis provinents de França hagin de cercar la llicència pertinent per casar-se en un altre lloc. Sembla ser que les dispenses són emprades per cada cop més gent, siguin locals o estrangers, i que l'explicació en la disminució del percentatge de francesos calgui trobar-la en la progressiva disminució del flux migratori. De fet, aquesta explicació s'adequa a la temporització proposada per Jordi Nadal i Emili Giralt a la seva obra (Nadal and Giralt, 2000: 123-129) i que ha sigut confirmada amb gran nombre d'estudis locals sobre la presència d'immigrants occitans a altres indrets de Catalunya, inclòs aquest mateix treball (v. Capítol 3).

Gràfica 2 Nombre total de nuvis de procedència francesa (1593-1640). Font: ADG, *Dispenses de Proclames*.

Gràfica 3 Percentatge de nuvis de procedència francesa i catalana (1593-1640). Font: ADG, Dispenses de Proclames.

2.4.1.2 Les Dispenses, una font rellevant per a la història econòmica i social

La riquesa documental de les Dispenses té a veure amb la forma en com es troba configurada la font. Per desprendre's de la possible acusació de bigàmia, els sol·licitants havien de dur dos testimonis que referissin el seu bon comportament o adhesió a la fe catòlica. Els relats contempnen l'edat d'arribada del nuvi, la forma en com ho va fer (sol o acompanyat), les viles i contrades per on hi va passar fins a establir-se definitivament, el seu ofici o mode de vida, i de forma més intermitent, l'existència de parents habitants al Principat. Sovint són aquests o algun compatriota els qui fan de testimonis, però també trobem naturals del país, tant companys d'ofici com també amos o inclús preveres de la parròquia on hi resideix. Així doncs, entre les confessions del nuvi i les aportacions dels testimonis podem resseguir les experiències particulars dels immigrants, la seva xarxa humana i ens dona una idea de quines són les relacions que ha establert en el país de destí.

2.4.2. La Matrícula de Francesos de 1637

El 6 de juny de l'any 1635, després d'una escalada de tensió geopolítica, el Regne de França declarava la guerra a la Corona Hispànica i decretava tots els súbdits espanyols habitants a França enemics del regne i prosseguia a l'embargament dels seus béns. Es tractava d'un conflicte més dins el marc de la Guerra dels Vuitanta Anys i que tanta importància tenia per al manteniment de l'hegemonia dels Habsburg a l'Europa continental. A finals del mateix mes, Felip IV va retornar les mesures prèviament desplegades per França i va dictar ordre d'embargament pels francesos residents a la Península i en prohibia els intercanvis comercials.

Per dur a terme tota aquesta política d'assetjament als francesos, es va crear una Junta per organitzar les represàlies, la qual va ordenar la confecció d'una llista per a "saber el numero cierto de franceses que ay en los Puertos y lugares maritimos desta provinsia sus caudales, estado y forma de vivienda, assi cassados como solteros", per això, Don Enrique de Aragón Folch de Cardona y Cardona, duc de Segorbe y de Cardona, ordenava "nombrar personas de inteligencia, platica y sperientia que vayan a las partes maritimas que se les senyalaren" i que "haveriguen con mucho cuydado y desuelo que franceses habitan en ellos su edat, stado. Y forma de vivienda con los años que ha que residen en sta Provinsia si tienen parientes o no en ella y si sus mugeres son naturales o los hijos casados y su asienda con todas las circunstancias necesarias para poder tener entera notitia de las personas discerniendo sobre cada una de ellas con mucha claridad y distintion"⁵⁰.

La font recull confessions de francesos des de Salses fins a Tortosa però la seva confecció no es va fer de forma unitària pel mateix grup de persones. En funció de cada bisbat, es va atorgar a notaris i oficials diferents. D'aquesta manera, les llistes elaborades pels Comtats i el Bisbat de Girona mostren la particularitat d'haver-se escrit en català, mentre que no és així pels bisbats de Barcelona, Tarragona i Tortosa. En el nostre estudi, ens hem centrat en la llista elaborada pel Bisbat de Girona, la qual es troba en el Quadern 3. Segons ordre donada en una missiva del 2 de gener de 1637 per part del mateix duc de Segorbe i Cardona, calia elaborar una llista des "de Banyuls del Maresma inclusive hasta la Villa de Blanas inclusive y en cada uno dellas y sus distritos".

En resposta a la missiva, el 27 de gener, Don Garau de Guardiola, lloctinent en l'ofici de Mestre Racional de la real Casa i Cort en els Regnes d'Aragó, atenent a què "estoy ocupado en esta villa de Rosas sirviendo el officio de Provehedor General del Armada Real del mar Oceano del Cargo del Almirante General Don Antonio de Oquendo que esta en este Puerto de la Villa de Rosas y

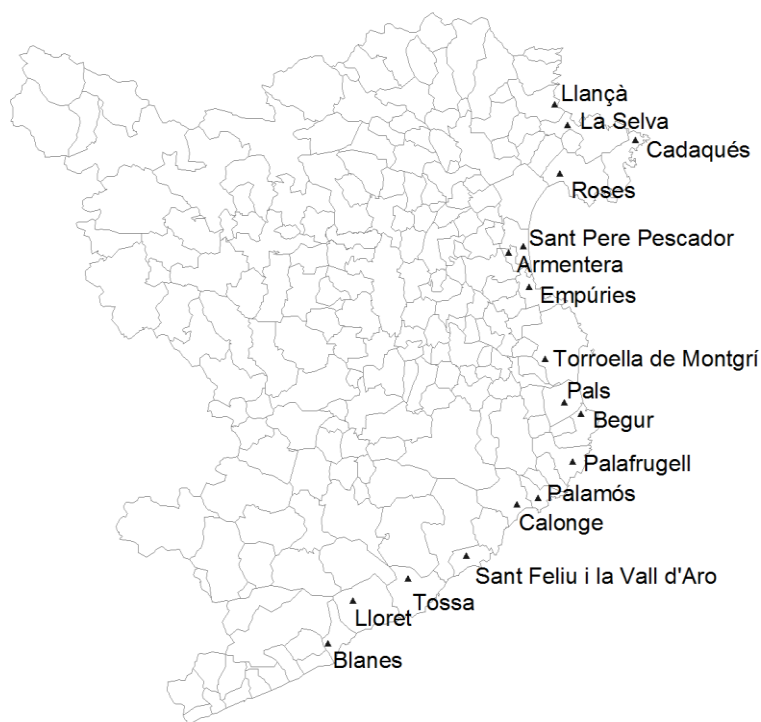
⁵⁰ ACA, Consell d'Aragó, Lligalls 551, Quadern 3, p. 2

no puedo acudir personalmente a cumplir lo que su Excelencia manda” nomena al magnífic Joan Antoni Pujadas Vilar, de Figueres, comissari per a dur a terme la tasca; fent servir els criteris de “legalidad, prudentia, sperienta y buenas partes”.

Així finalment es resolgué que “tots los francesos tant casats com solters, acudescan devant dit m. Joan Antoni Pujadas Vilar (...) sots pena de dos cents ducats de or o, altres majors o menors a arbitre de sa Excelencia”. A més a més, la requesta no deixava exempts als naturals del país, dient que “tots los naturals caps de casa hagen de denuntiar o fer anar devant dit Mr. Joan Antoni Pujadas Vilar los francesos solters que residiran y habitaran en llurs casas sots la mateixa pena de dos cents ducats de or”.

El total de confessions recollides, tenint també en compte aquells francesos que van haver-se de “denuntiar” per part dels seus amos o empleadors, arriba a 515 individus distribuïts de la següent manera entre les poblacions interrogades.

Lloc de declaració	N. francesos
Armentera	10
Bagur	12
Blanes	40
Cadaques	32
Calonge	6
Empúries	5
La Selva	18
Llançà	49
Lloret	11
Palafrugell	14
Palamós	17
Pals	19
Roses	40
Sant Feliu de Guíxols	51
Sant Pere Pescador	41
Torroella de Montgrí	137
Tossa	13

Mapa 6 Localitats declarades a la Matricula de Francesos de 1637. A l'esquerra, nombre de francesos que hi confessen en cada una d'elles. Font: ACA, Consell d'Aragó, Ligall 551, Quadern 3.

La Matrícula és una font excepcional i té una llarga tradició d'ús pels estudis sobre la immigració francesa. Ja Nadal i Giralt la van fer servir en la seva aportació pionera. També la trobem en els treballs més recents d'Alexandra Capdevila per la costa del Maresme (Capdevila, 2003, 2014) i de Joan Peytaví per la Catalunya Nord⁵¹. Les particularitats de la Matrícula a partir del seu qüestionari elaboren una imatge molt interessant de l'*stock* de població francesa habitant a unes quantes vil·les i pobles del Principat. Això ens permet disposar ben bé d'un cens per la població francesa (de fet aquesta era la seva primigènia intencionalitat) en un període de la història de Catalunya on no disposem de cap font d'aquest tipus (el cens de població més proper no arribarà fins 1717).

Les dades de la Matrícula s'han emprat principalment per determinar l'ocupació dels francesos i establir, per exemple, en quin grau es tractava d'una immigració especialitzada o no. Malgrat la tardana data de la seva elaboració (el 1637 la immigració va de capa caiguda, de fet) la informació que proveeix aquesta llista i el seu caràcter regional va permetre a Nadal i Giralt establir les seves hipòtesis sobre l'inici del jornalerisme agrícola, entre altres coses. Alexandra Capdevila utilitzà la font per entomar una de les problemàtiques més interessants vinculades a l'estudi de les migracions, com és l'estudi de les xarxes relacionals que converteixen els fluxos migratoris en elements orgànics que "escapen" del determinisme dels requeriments dels mercats de treball.

En el nostre estudi, també ens hem centrat en aquests aspectes, però hem posat especial èmfasi en la "asienda" que confessaven els individus, un aspecte poc treballat en les investigacions prèvies i que hem trobat fonamental en la caracterització del grup dels *treballadors* (v. Capítol 4). Com dèiem, el particular aspecte de cens de la font ha sigut un element complementari al treball realitzat sobre els registres notariais i particularment els inventaris post-mortem.

⁵¹ "detallisme, seriositat i formalisme són els termes que més bé defineixen la tasca de notaris i escrivans que se'n van encarregar" (Peytaví Deixona, 2005, p. 161).

2.5. Fonts diverses

En aquest apartat enumerarem totes les fonts que hem emprat de forma més aviat auxiliar i que no hem pogut incloure en els apartats anteriors. Algunes ens han ofert matisos interessants o ens permeten reforçar alguns dels plantejaments exposats a partir de les fonts i bibliografia consultada. L'escassa documentació del període entre 1500-1650 ens ha obligat a tenir en compte qualsevol tipus de registres, atesa la seva fragmentació.

Coronatges i maridatges

Els registres de coronatges i maridatges es troben dipositats al fons del Mestre Racional de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i no han estat usats encara de forma sistemàtica. L'únic estudi del qual tenim constància que els hagi fet servir correspon a un petit treball de Ricardo García Cárcel i Martínez Ruiz sobre l'evolució demogràfica del bisbat de Girona durant els primers segles de l'Edat Moderna⁵². La font consisteix en un seguit de registres que abraçarien des de 1378 a 1680⁵³ que comptabilitzen les contribucions fiscals fetes pels casaments d'Infants i coronacions. Les anotacions fan referència als focs que en cada parròquia van pagar la contribució, anotant-hi el tipus de jurisdicció que pertanyien (reial, senyorial o eclesiàstica) i si els contribuents eren aloers, és a dir, propietaris. A partir del segle XVI, hi apareixen també focs sota l'etiqueta de *joers*. No hem pogut aprofundir en la font, durant el procés que va durar la realització d'aquesta tesi no era accessible a l'ACA així que vam tractar les dades proveïdes pels autors d'aquell estudi. Malgrat no hem considerat rigorós extreure'n conclusions directament, les hem emprat a l'hora de parlar de l'evolució demogràfica del bisbat de Girona. Els focs representats a la font mostren una gran diferència respecte les dades que ens proveeixen els fogatges generals (entre el total de focs que mostra el fogatge de 1553 i el total del coronatge de 1558 hi ha una diferència de 3438 focs). Tanmateix, ens es útil per fer-ne una avaluació relativa, atès que en ser registres consecutius ens permet traçar el ritme i la tendència demogràfica de la regió durant els anys dels quals no disposem de fogatges ni altres registres de tipus general, bàsicament des de mitjan segle XVI fins finals del XVII.

⁵² Vegeu García Cárcel, R. i Martínez Ruiz, V. *Población, jurisdicción y propiedad del obispado de Girona: siglos XIV/XVII*, Publicació del Col·legi Universitari de Girona, 1976

⁵³ Els anys comptabilitzats són 1378, 1427, 1477-80, 1491, 1501, 1526, 1558, 1571, 1622, 1680 (íbidem)

Llibres de la cúria

Les fonts judicials són un dels principals suports documentals per a l'estudi dels sectors humils i en la configuració d'una història "des de baix" que no acostumem a trobar en les fonts més usades i conegudes per la historiografia⁵⁴. En els arxius de les vegueries s'hi guardaven diversos processos que serien susceptibles de ser usats amb aquesta finalitat en ésser el veguer el responsable d'impartir justícia en instàncies superiors a la cort jurisdiccional. Lamentablement, pel cas de la vegueria de Girona, no se n'ha conservat l'arxiu; no n'ha quedat res. Això ens ha obligat a centrar-nos en els llibres de la cúria, on no és rar trobar alguns requeriments referents a un plet. Concretament, ens hem centrat en la cúria de Torroella de Montgrí amb resultats no del tot satisfactoris, però que assenyalen elements prou interessants per continuar esmerçant esforços en aquest tipus de documentació si volem seguir caracteritzant les relacions socials als segles XVI i XVII.

Talls de Torroella de Montgrí

Els talls eren recaptacions que es feien a les vil·les o altres entitats territorials amb la finalitat de sufragar una despesa fixa. Normalment aquesta despesa provenia de tasques d'arranjament realitzades al propi terme, o bé d'imposicions fiscals per part del monarca. La quantitat total es repartia entre els diversos membres de la vila de manera proporcional als seus béns, així que són bons indicadors del repartiment de riquesa dels diferents contribuents sempre i quan hi hagi un nivell de representació acceptable.

Hem emprat dos talls de la parròquia de Torroella de Montgrí realitzats respectivament el 1633 i el 1648. Desconeixem els motius de realització del primer, realitzat el 20 d'octubre de 1633 i trobat enmig d'un dels llibres de la notaria de Torroella. En l'encapçalament, tan sols se'ns indica que es tracta d'un "Memorial de les persones que nos a aparegut segons notras bonas convaninentias de tallas per pagar mals de la present vila"⁵⁵. El segon, recollit i publicat per Josep Clara, se'ns indica que és un tall realitzat per sufragar els costos derivats de la guerra; "per

⁵⁴ La historiografia anglesa té una llarga tradició en l'ús d'aquest tipus de registres tant per avaluar els nivells de vida i estratègies de supervivència d'aquests individus. Un exemple en els diversos treballs que conformen King, S. i Tomkins, A. (eds) *The poor in England 1700-1850. An economy of makeshifts*, Manchester University Press, Manchester, 2003. Un altre ús magistral d'aquests a Linebaugh, P. *The London Hanged*, Verso, 2006. Per Catalunya potser el cas més reeixit d'estudi de fonts judicials és el realitzat pels plets realitzats a la Reial Audiència, estudiats per J. Olivares (Olivares, J. *Viles, pagesos i senyors a la Catalunya dels Àustria: conflictitat social i litigació a la Reial Audiència, 1591-1662*), Pagès, Lleida, 2000.

⁵⁵ AHG, To 201 20/10/1633

pagar los soldados dita universitat té per guarda y defensa de les fortalezas de las Medas y Torra del Cap de la Barra del Startit” (Clara, 2002).

Si bé com a font fiscal no ens permeten elaborar una fotografia fidedigna de l’estructura sociodemogràfica i a nivell ocupacional de la vila, ambdós talls ens han sigut molt útils després del creuament de dades entre la Matrícula i els registres notariais, amb una gran presència de les notaries de Torroella en la nostra mostra.

Capítol 3. La immigració francesa al bisbat de Girona.

La immigració francesa sobre el Principat de Catalunya com a fenomen característic de l'època moderna fa temps que ocupa un lloc reconegut en la historiografia catalana. Des dels treballs de Jordi Nadal i Emili Giralt a inicis dels seixanta, s'ha pogut resseguir l'impacte demogràfic i econòmic de l'espectacular arribada de joves provinents d'Occitània a través de diverses zones del Principat, a partir de la tasca local i regional de molts historiadors i historiadores. Malgrat tot, encara falta un estudi sistemàtic que actualitzi per tot el Principat i pel conjunt dels regnes que composaren la monarquia hispànica l'arribada de milers de d'individus provinents de l'altra banda dels Pirineus.

En aquest estudi, hem volgut analitzar aquest fenomen pel que fa al Bisbat de Girona, atès que disposem d'una font que cobreix tot el seu àmbit territorial i que ens pot donar claus del seu impacte en els diferents territoris que composaven la diòcesi. No hem menystingut, però, l'estudi a nivell parroquial que ens va donar unes primeres hipòtesis aproximatives a partir de l'estudi del fenomen en 8 parròquies del bisbat⁵⁶ en la línia de la multitud d'estudis que s'han anat desenvolupant des dels vuitanta a casa nostra⁵⁷. Hem complementat les dades a partir de la font de la Matrícula de Francesos de 1637 (vegeu Capítol 2), també usada tradicionalment per estudiar la immigració francesa.

També hem complementat les fonts emprades amb la consulta puntual dels registres notariais, en especial la notaria de Salvador Prats a Figueres entre els anys 1601-1605 i 1635-1639.

En aquest apartat fem referència a la possible necessitat d'un grup humà a deixar el seu lloc d'origen per a buscar-se la vida en un altre lloc. Des de mitjan segle XX, diversos especialistes de les ciències socials s'han aproximat al fenomen de les migracions atesa la seva enorme importància durant la darrera centúria i a la intuïció que la seva explicació transcendia aspectes merament conjunturals i podia fer referència a processos fortament vinculat amb el

⁵⁶ Es tracta de les parròquies d'Amer, Banyoles, Besalú, Calonge, Cassà de la Selva, Celrà, Castelló d'Empúries i La Bisbal. També hem buidat la parroquia de Camós, al Pla de l'Estany, però degut a la seva migrada representació hem decidit excloure-la de l'estudi. Per a estudiar-ne l'impacte de la immigració francesa, hem buidat els registres matrimonials entre els primers anys dels quals tenim registres (variable en funció de cada parroquia) però ens hem centrat en el període 1600-1640.

⁵⁷ Ja Nadal i Giralt van fer servir els registres parroquials de matrimoni en el seu pioner estudi sobre el fenomen (Nadal & Giralt, 2000), també José Antonio Salas Auséns pel regne d'Aragó, en un estudi de mitjans dels setanta on precisament reivindicava aquesta font, tot i advertint-ne les limitacions (Salas Auséns, 1975-1977). Seguidament, els estudis ulteriors l'han pres com a principal font per a l'estudi de la immigració francesa, essent gairebé obligat consultar els registres parroquials a part d'explorar altres fonts documentals, vegeu Capítol 2, *Registres parroquials*.

desenvolupament global de l'economia capitalista. Això va servir com a revulsiu pels historiadors d'època moderna i contemporània per preguntar-se sobre els fenòmens migratoris en els seus respectius camps d'estudi i per a remarcar-ne la importància a l'hora d'analitzar processos com ara el desenvolupament de la indústria i el sorgiment del proletariat modern. Al mateix temps, també va servir als modernistes per donar compte de la vivacitat de les societats d'Antic Règim, lleugerament emmascarada per una concepció estàtica de les comunitats agràries, on la mobilitat hi exercí un paper molt més quotidià del que s'ha considerat tradicionalment. En el nostre cas, després d'una breu aproximació teòrica als fenòmens migratoris, exposarem el fructífer corpus de dades obtingut a partir de les Dispenses de Proclames i la Matrícula de Francesos amb la voluntat de situar l'arribada de francesos en un context social que en va determinar el seu assentament i posició dins l'estructura social sorgida entre els segles XVI-XVII.

3.1. Elements generals en els fenòmens migratoris

L'estudi dels fenòmens migratoris ha sigut un tema interessant per multitud de disciplines de les ciències socials. En el cas de la història, ha tingut especial dedicació per part dels estudis demogràfics i per part de la història econòmica, atès que el desenvolupament de la societat industrial i la seva relació amb el camp va tenir en molts casos com a protagonistes a masses camperoles desplaçades cap a la ciutat. Des d'aquest aspecte, doncs, l'estudi de les migracions era un element central per entendre el sorgiment i mobilitat del factor treball, clau per poder explicar els processos econòmics vinculats al desplegament de la industrialització.

En aquest primer apartat, volíem posar de relleu breument els principals marcs conceptuals que s'han desenvolupat per a l'estudi dels fenòmens migratoris, com diem especialment influïts pels canvis socials del naixent capitalisme i molt centrats en el procés de formació de la mà d'obra urbana a principis de l'època contemporània. Com veurem, per l'estudi de fenòmens similars en les societats d'Antic Règim no disposem d'elements teòrics generals, ben segurament degut a l'extrema particularitat d'aquests fenòmens a l'època moderna que en la majoria de casos no tenen ni de bon tros l'encaix demogràfic, econòmic i cultural que trobem en l'anomenat èxode rural i que modificarà per sempre la relació entre el camp i la ciutat. Tanmateix, hem trobat rellevant posar sobre la taula certs debats perquè hi ha elements que són igualment aplicables pel cas de la immigració francesa, pel que fa a les diverses aproximacions conceptuals a les causes de les migracions, que han tendit a superar els determinismes.

Els estudis sobre els fenòmens migratoris, de la mateixa manera que la gran majoria d'estudis relatius als fenòmens socials, s'iniciaren a finals del segle XIX. El seu estudiós més destacat fou

el britànic E. G. Ravenstein⁵⁸, qui analitzà els processos migratoris camp-ciutat que tingueren lloc a Londres durant aquell període. El seguit de conclusions que va treure, les quals foren conegudes com a Lleis de Ravenstein, constaven de diversos punts amb voluntat generalitzadora, la gran majoria rebatudes o matisades durant el desenvolupament dels estudis científics sobre els fenòmens migratoris durant el segle XX. Així, tot i que Ravenstein ja assenyalava que les migracions s'efectuaven principalment per motius econòmics, els seus punts consistien en valoracions descriptives del fenomen que va observar i que va emmarcar de forma genèrica dins d'un esquema de *pull and push* (repulsió-atracció), és a dir, existia una balança de causes entre dos llocs on mentre un d'ells atreia la població, l'altre l'expulsava.

Malgrat que avui dia és de consens entre els investigadors que Ravenstein no va desenvolupar en cap cas una teoria, el model *pull and push* és present en la gran majoria d'estudis sobre immigració. A grans trets implica considerar que existeixen causes que expulsen a la gent del seu lloc d'origen; principalment econòmiques -misèria, salaris baixos, difícil accés a la terra; però també demogràfiques -superpoblació- o inclús polítiques -devastació causada per les guerres, exclusions sectàries, etc. Això, en combinació amb d'altres zones on hi ha millors condicions econòmiques (pels períodes posteriors a la industrialització identificades amb salaris més alts o menors taxes d'atur), comportaria el trànsit migratori, sovint del camp a la ciutat o, amb la consolidació del sistema-món capitalista i l'economia globalitzada, de les perifèries als centres. Tanmateix, per alguns estudiosos això tampoc explica el *per què* es donen les migracions com a respostes socials. En tot cas, és precisament a partir d'aquest model causal com Jordi Nadal interpretava el fenomen: "Las razones del fenómeno pueden reducirse a dos grupos: los meridionales franceses emigran (...) expulsados por unos motivos de repulsión; los franceses llegan, se instalan en Cataluña, movidos por unas causas de atracción." (Nadal, 1984, p. 65).

No obstant, triar com a sortida a totes aquestes situacions que trobaríem en els llocs d'origen no és una resposta mecànica, sinó una solució meditada no només per l'individu sinó també pel nucli de decisió, que pot ser la família nuclear o la comunitat. Una decisió sovint que ve influïda per les expectatives de millora social o de les condicions de vida (no només del salari). Aquesta idea va ser fortament esgrimida en resposta als models migratoris elaborats des de l'individualisme metodològic, propi dels estudis neoclàssics, presents en bona part dels treballs

⁵⁸ Ravenstein però no elabora estrictament una teoria dels fenòmens migratoris. Bàsicament es dedicà a caracteritzar-los assenyalant diversos punts que ell considerà de major rellevància i que no seran matisats i ampliat fins la dècada dels seixanta amb les aportacions de (Lee, 1969).

sobre migracions fins ben entrats els anys setanta⁵⁹ i que prenen com a subjecte decisor principal un concepte de l'emigrant que actuaria des d'una lògica optimitzadora de costos i beneficis. A partir de llavors, les idees renovadores, provinents de les noves teories de la "nova economia migratòria"⁶⁰ i del desenvolupament d'una escola historiogràfica vinculada a l'evolució de la institució de la família, van ajudar a tornar més complex el conjunt d'elements que operaven en la presa de decisió final sobre la idoneïtat o no d'emigrar⁶¹.

Les crítiques es van centrar en l'aplicació del paradigma de la teoria racionalista. En aquesta, el immigrant era elevat a un punt en què se l'imaginava actuant a partir dels supòsits neoclàssics d'accés absolut a la informació i mercats perfectes; un nivell de racionalització impropï si tenim en compte els condicionants socials dels personatges històrics que protagonitzen els trajectes d'immigració. La visió de l'*homo oeconomicus* pretenia que la decisió d'emigrar era el resultat racional d'un simple balanç de costos-beneficis tenint en compte la situació del lloc d'origen i les possibilitats del lloc de destí, sempre obeint a una lògica de maximització dels ingressos. Aquest plantejament obviava el fet que l'emigrant no tenia per què disposar d'una informació veraç, atès que la seva visió respecte el lloc de destí i la situació pròpia es pot veure tranquil·lament distorsionada a través de varis sedassos. Sobre aquest aspecte, els autors de la nova economia migratòria apliquen el concepte de "carència relativa", és a dir, la percepció més o menys exacta del futur migrant i de la seva família que les oportunitats de subsistir en el lloc d'origen s'incrementarien substancialment amb la remesa d'ingressos obtinguts en altres zones (Stark, 1993). No tant per una certesa exacta que hi ha una situació desigual entre dues àrees, sinó perquè en relació amb d'altres situacions en el propi lloc d'origen es considera que el propi ingrés familiar és insuficient i per tant cal cercar altres oportunitats en un altre lloc, empenyent a l'individu i al seu nucli familiar a valorar l'opció de complementar-lo a partir de l'emigració d'un o varis membres de la família.

En posar la família com a principal espai de presa de decisió pel que fa a guanyar-se la vida a un altre indret, també hi jugà un paper important la irrupció dels corrents historiogràfics vinculats a la història de la família. A partir de les seves aportacions, es van poder incorporar més elements

⁵⁹ Els principals exponents d'aquest enfocament serien els estudis desenvolupats per (Schultz, 1978) i (Sjaastad, 1975), complementats per (Todaro, 1976). Referències extretes de (Silvestre Rodríguez, 2000)

⁶⁰ Corrent o proposta que apareix després de la publicació del llibre d'O. Stark *La migración del Trabajo*, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1993.

⁶¹ Sobre un estat de la qüestió entorn les principals teories i marcs conceptuals emprats per a l'estudi de les migracions -principalment en època contemporània i des de l'economia política- vegeu el treball de (Silvestre Rodríguez, 2000), de qui hem extret la majoria de referències dels principals marcs interpretatius.

als marcs conceptuals i interpretatius dels fenòmens migratoris, on cobraven rellevància elements clau molt lligats a aquest apartat historiogràfic: factors demogràfics, d'accés a la propietat, transmissió patrimonial, etc. D'aquesta manera, el prisma es situa des del nucli familiar, i no tant des de l'individu, qui emigraria o no impel·lit per una major o menor pressió segons l'estratègia adaptativa del nucli de parentiu. Al mateix temps, caldria incloure en el marc d'anàlisi altres factors d'arrel històrica més enllà de l'econòmic, com ara les estructures culturals.

Totes aquestes aportacions conceptuals són rellevants per a l'estudi de les migracions en la mesura que els seus protagonistes són éssers humans que tenen en el desplaçament i canvi de residència i lloc de treball una motivació de millora de les seves condicions de vida. Malgrat la gran majoria dels estudis se centren en períodes contemporanis o molt recents (com és el cas dels estudis històrics entre finals del segle XIX i primera meitat del XX), podem allargar molts d'aquests plantejaments per entendre els casos de mobilitat a l'època moderna. Aquest allargament és possible en gran part perquè es tracta de punts de vista que parteixen d'un enfocament micro, centrat en les motivacions i estratègies del nucli familiar, principalment, per a decidir-se a emigrar. Tanmateix, varis autors han posat de relleu la necessitat de tenir en compte, a part d'una visió global del període i espai estudiat, un marc conceptual macro, que permeti explicar a nivell general els processos migratoris. Dins aquests intents hi tenen un paper rellevant aquells models elaborats per explicar els processos de desenvolupament desigual entre països, molts derivats de l'esquema de centre-perifèria o sistema món desenvolupat per Immanuel Wallerstein a finals dels setanta (Wallerstein, 1979). Altres autors plantegen la necessitat de combinar ambdós enfocaments, atès que tracten qüestions diferents, però complementàries (García Abad, 2004; Silvestre Rodríguez, 2000).

Però, de la mateixa manera que les migracions del finals del XIX no són les mateixes que les del segle XX i per tant, requereixen d'aproximacions teòriques diferents, en el cas de les migracions d'època moderna també calen marcs interpretatius adequats a la realitat social i econòmica de les societats preindustrials.

En el cas de l'emigració durant les societats d'Antic Règim com podria ser el cas de l'emigració francesa, cal posar en relació els contextos macro (polítics i econòmics) amb les circumstàncies personals, de l'entorn i familiars (que pertocarien a aquest "nucli decisor", en paraules de J.A. Salas Auséns). En el context dels segles XVI i XVII, cal esmentar que existeixen causes vinculades directament als requeriments productius per a què es donin processos migratoris. La transició cap a les economies capitalistes a l'Europa occidental es va caracteritzar per un augment dels

sectors socials que obtenien parts importants dels seus ingressos a partir dels mercats de treball que s'anaven desenvolupant tant al camp com a les ciutats. Aquests mercats de treball tenien com un dels seus trets més recurrents una alta temporalitat. Per altra banda, en tant que parlem d'economies regionals i no nacionals, els diversos ritmes demogràfics que acompanyaven els processos expansius o recessius demandaven o expulsaven població per mitjà de diversos mecanismes. En els casos concrets, l'existència d'institucions que facilitessin o no el tràfic de persones, les conjuntures polítiques i socials, i la presència o no d'una xarxa familiar desplegada en el lloc de destí, contribuiran a exercir més o menys pressió dins els nuclis familiars per mostrar la via de l'emigració com una estratègia favorable. En tot això hi jugaran les experiències prèvies de veïns, amics i familiars i les impressions i imatges que circulin per aquestes xarxes.

En resum, la decisió d'emigrar o no té més a veure amb condicionants directament vinculats a l'existència quotidiana dels individus que protagonitzen les migracions que no pas de l'existència d'unes condicions objectives que ho afavoreixin des d'un punt de vista macro. Evidentment, però, aquestes tindran la darrera paraula en el desenllaç de moltes històries personals, que normalment no donaran compte d'aquestes expectatives de millora social que acompanyaven a molts nois i joves a creuar els Pirineus. El cas de l'emigració francesa vers el Principat és un panorama esplèndid per contemplar i analitzar aquests processos de mobilitat social en un període que se'ns apareix cada vegada més dinàmic, però que roman encara tant desconegut.

3.2. Mobilitat i migracions a l'època moderna: la immigració francesa.

Les migracions en època moderna són encara un fenomen amb poc utilitat teòric. Les aproximacions macro que permeten traçar contextos generals on encabir els fenòmens demogràfics i delimitar-ne les "causes objectives" en el cas de l'estudi del passat no poden tirar de definicions generals de l'economia durant l'Antic Règim, atès que no existeixen grans consensos en el funcionament general de les economies precapitalistes⁶². Aquest és un sobre esforç important pels historiadors modernistes a l'hora de delimitar els aspectes fonamentals que poden donar peu a l'emigració per part de grans contingents humans durant els segles XVI, XVII i XVIII. ¿Com traçar processos i relacions entre regions que no es poden

⁶² Els intents en sistematitzar o definir les "lleis" que regeixen el feudalisme com a mode de producció han quedat en això, intents. Sense massa cas per part de les corrents historiogràfiques actuals. Tanmateix, són fructífers i han proveït i proveeixen d'idees molt interessants, per exemple (Kula, 1991; Bois, 2009)

explicar mitjançant les dependències desiguals derivades del colonialisme amb la manca de plantejaments com les de la teoria del sistema-món o la dualitat salarial?

Es donaven en les societats preindustrials elements estructurals que afavorien la mobilitat dels individus? Les comunitats i les famílies veien l'emigració com un fenomen o un element quotidià que constituïa una part més del seu univers? Un element important a l'hora de parlar dels processos migratoris a l'Edat Moderna i posar-los en relació amb el desenvolupament general que tindran les societats europees a partir de 1650, és el paper que tingué la mobilitat geogràfica en les societats d'Antic Règim.

Per algunes tradicions de la demografia històrica, com la francesa, les migracions són un fenomen més aviat anecdòtic en les societats europees o, si més no, a França (Possou, 1988). És possible que en altres països hi hagués hagut una major tendència a la mobilitat interna, com en el cas d'Anglaterra. Des dels treballs de Laslett, molts autors han defensat que seria habitual el desplaçament durant una determinada etapa del cicle de vida (especialment en aquella que es podria considerar "de formació", entre l'adolescència i el casament -c. 15 als 23 anys-) i aquest seria un element comú arreu d'Europa occidental, sobretot pel que fa a les famílies amb menors recursos (tot i que durant el segle XVII esdevindrà una pràctica comuna a totes les llars pageses (Kussmaul, 1981a; Page Moch, 1992). L'entrada a una unitat familiar com a mosso o aprenent, que deixar el grup familiar, era alhora una estratègia de subsistència de moltes famílies amb poc recursos per alimentar a la seva mainada i alhora una via per al o la jove per a adquirir coneixements del treball agrícola i alhora fer cert estalvi per a establir una petita explotació (en el cas dels nois) o per incrementar la quantitat del dot en el moment de casar-se (pel cas de les noies).

Tanmateix, la mobilitat així observada, en el cas del cicle de vida, i fenòmens com les migracions temporals, també la trobem en societats definides tradicionalment com a sedentàries on l'arrelament al nucli familiar i a la vila o parròquia hi juga un paper fonamental. En aquest aspecte es fonamentà la crítica d'Alain Croix als plantejaments de bona part dels demògrafs francesos, i especialment a la tesi de Pierre Goubert sobre l'arrelament com un fet "éclatant" durant l'Antic Règim (Croix, 1999). Però, mobilitat i migració eren el mateix? En les societats rurals, un fet habitual és el d'anar a cercar dins els mercats matrimonials fora de la vila d'origen. Ara bé, aquest desplaçament es fa dins d'un radi conegut que s'ha definit a partir del concepte "d'espai de vida". Aquest espai és difícil de delimitar. Hi ha diversos cercles de reconeixement en l'individu, el vital (vila o parròquia), el proper (vall, viles veïnes, bisbat, etc.) i una àrea perifèrica els límits de la qual no són massa clares (Dupâquier, 2002).

Eren aquests desplaçaments habituals assimilables a processos migratoris? Sembla que no podem respondre afirmativament a aquesta qüestió: si qualsevol desplaçament més enllà del nucli familiar el considerem com una migració, llavors tot desplaçament ho és i perdem així la capacitat de donar compte a fenòmens de desplaçaments geogràfics realment importants i que cal destacar (Possou, 2000). El concepte, doncs, d'espai de vida, és clau, atès que permet distingir mobilitat habitual de migració. La darrera seria un desplaçament motivat per la cerca d'una vida millor i que implica un desarrelament.

Encara que remarcables, les migracions no deixarien de ser moviments conjunturals, en una normalitat de pràctiques sedentàries on, almenys pel cas de França, els habitants romanien a les seves parròquies i viles d'origen, amb una mobilitat màxima d'entre 10 i 20 km. Aquest model de permanència al territori vindria acompanyat de tota una dimensió cultural i moral respecte el fet de marxar. Algú que no es troba lligat a la terra, a la família i la seva comunitat local es considera un malfactor; quelcom prou evident en el cas dels immigrants francesos a Catalunya, que són objecte d'escrupoloses avaluacions i llistes per part dels poders laic i religiós tal i com mostren els processos del Sant Ofici ⁶³. Els que migren serien una minoria perillosa i sovint de pobres: "sédentarité de la plupart et mobilité d'une minorité" (Possou, 2000, p. 23).

Malgrat les reserves dels investigadors en generalitzar sobre el paper més o menys present de les migracions en l'Europa d'Antic Règim; és innegable que van complir un paper important en territoris concrets; malgrat tenir un caràcter generalment temporal, a la cerca de feina o per la venda de minsos productes manufacturats en els mercats urbans per obtenir un mínim ingrés complementari a l'economia familiar. Algunes zones, tant de França (com veurem al següent apartat) com de la Península Ibèrica, són paradigmàtiques d'aquesta realitat, i més conforme augmenta la pressió fiscal al llarg del període i el petits propietaris veuen reduïdes les seves possibilitats a l'hora d'incrementar i mantenir les seves explotacions. Existeix una forta correlació entre immigrant i petit propietari, atès que les activitats realitzades en altres territoris permeten complementar els ingressos d'uns béns del tot insuficients per permetre viure decentment a les famílies i d'estalviar. No és estrany doncs que els immigrants es situïn en zones amb un difícil accés a la terra que els fa depenents dels mercats de treball limítrofs, com els casos de Galícia o algunes regions franceses (Meijide Pardo, 1960; Moulin, 1985; Possou, 1988, p. 112).

Possou, però, remarca que si l'opció d'emigrar és rara i marginal durant la França d'Antic Règim, és també perquè "ni les ofertes de treball, ni les possibilitats ofertes fora dels límits originaris no

són encara suficients per exercir un poder veritablement atractiu sobre una gran massa de gent."(Possou, 1988, p. 130). Evidentment això casa amb una visió dominant de França com un país d'immigració, però no d'emigrants: "Ils [els francesos contemporanis] imaginent que l'émigration française fut seulement l'effet de persécutions ou de crises révolutionnaires" com l'èxode dels hugonots després de l'edicte de Nantes el 1685 o de la noblesa i el clergat després de la Revolució (Bennassar, 1990, p. 4). Precisament aquesta idea és la que hem de sotmetre a la crítica pel que fa a la Catalunya moderna com a lloc d'atracció, atès que com veurem i sostenim, el cicle expansiu del "llarg segle XVI" català va comportar precisament la capacitat de mobilitzar grans contingents de mà d'obra. Hi tornarem sobre això.

El debat al voltant del caràcter més "mòbil" o no de les societats rurals és important per desprendre's d'una visió que relega les societats d'Antic Règim a un cert estaticisme, amb unes comunitats tancades i idealitzades, aïllades dels grans esdeveniments que, per altra banda, trobem en els manuals on hi prima una història centrada en els fets de les monarquies i on el camp i la ciutat apareixen com entitats tancades en sí mateixes. El paradigma que contraposa camp-ciutat, agricultura-comerç, subsistència-economia monetària, es troba prou lluny de representar la complexitat de les economies i societats feudals, on el mercat i la possibilitat de creixement foren habituals des de la plena edat mitjana i on s'establiren complexes relacions entre ambdós espais. En aquest nou marc els desplaçaments de població en general són més susceptibles d'encabir-se com un fet més habitual que no semblaria a primera vista i no tan sols com una resposta mecànica a un fet fortuït o una conjuntura exògena com guerres, epidèmies, persecucions religioses, etc. Defensar que la societat francesa era aclaparadorament "sedentària", no s'ha de considerar des d'un prisma arcaïtzant ni que posi en dubte l'existència de mobilitat interna ni l'obertura d'aquestes comunitats. Per alguns autors, de fet, l'existència d'aquests patrons de mobilitat, vinculats al cicle de vida i a l'emparellament, són fenòmens que reforcen el model d'una societat majoritàriament molt arrelada a les seves parròquies i pobles d'origen (Dupâquier, 2002).

Un altre aspecte d'aquests desplaçaments i mobilitats són les migracions temporals. Aquests fenòmens, que podem definir clarament com a migracions en la mesura que hem definit abans, no són contemplats com fenòmens totalment desvinculats del model social proposat per la demografia històrica francesa. Segons els autors, tot i tractar-se de processos d'obertura a l'exterior, lluny del paisatge conegut, no implicaria un desarrelament, almenys durant els primers estadis, dels respectius llocs d'origen. Potser l'element més polèmic consisteixi en delimitar la seva extensió i importància. Com hem dit, aquesta es minimitza en al mesura que poques vegades la tradició francesa ha considerat el propi país com un país d'emigració. Ara bé,

això no treu que en determinades zones sigui ben coneguda la tendència de les seves gentes a emprendre la via cap a l'exterior per a complementar els ingressos familiars. Es tractaria de gentes pobres, de muntanya principalment, que marxen per algunes estacions o alguns anys a cercar feina o vendre els seus productes. El cas paradigmàtic seria el dels alvernesos i els savoyards, ben documentats arreu de França i a Espanya durant el segle XVIII. Els elements estructurals, doncs amb els quals s'ha definit la França d'Antic Règim i els patrons de micro-mobilitat característiques del seu model de poblament, no ens donen pas cap resposta a explicar el perquè dels fenòmens migratoris moderns que detectem al Principat i als comtats. Tenint en compte l'aspecte selectiu dels processos migratoris que hem assenyalt, elaborar unes mínimes hipòtesis de treball ens obliga a un estudi més detallat de les conjuntures econòmiques i socials tant a nivell local com regional.

Així doncs, què podem dir de les àrees que envien immigrants any rere any durant ben bé un segle vers el Principat i els Comtats? Si bé és difícil generalitzar per àmplies regions europees on nombrosos autors han certificat la pervivència d'un model "sedentari", amb micro-mobilitats a nivell local que no hauríem de confondre amb autèntiques migracions (Possou, 2000), creiem que els estudis regionals, des d'una perspectiva econòmica i social, poden donar-nos claus per entendre els fenòmens migratoris, els quals en algunes zones es trobaven totalment imbricats en la dinàmica de reproducció de les comunitats implicades.

3.2.1. El medi històric de l'emigració. El cas d'Alvèrnia.

En el cas que ens ocupa, val a dir que l'àrea d'emigració que fou documentada per Nadal i Giralt i confirmada per tots els estudis posteriors, no se li pot donar compte d'una forma genèrica. L'amplíssim territori que abraça des dels Pirineus al Massís Central conté una heterogeneïtat geogràfica i humana que ho fa impossible. Les causes, doncs, si ens entestem a cercar-les en la concreció de l'estudi històric i més enllà de les apreciacions genèriques que podem fer a partir de la generalització de determinats fenòmens propis de les societats agràries precapitalistes, no poden comprendre's més que a partir d'estudis regionals, concrets, i fent servir les eines de la història comparada. Un objectiu que es troba lluny d'aquest estudi, on tan sols ens plantegem fonamentar aquesta asseveració amb unes lleus referències a un dels territoris de procedència de l'emigració, que és la dels massissos volcànics del "país" d'Alvèrnia⁶⁴ que com veurem en els

⁶⁴ Aquí presentarem el resultat d'una breu estada a la Universitat de Clermont-Auvergne realitzada a la primavera-estiu de 2017 a partir de la qual vam poder accedir als estudis bibliogràfics locals sobre la societat rural alvernesa en general i el fenomen de l'emigració en particular. Atès que no vam disposar de prou temps per realitzar una autèntica revisió dels treballs (molts d'ells antics) realitzats fins ara, i tenint

propers apartats dins d'aquest capítol va tenir un pes important en el fenomen migratori a la regió de Girona i disposa de treballs específics sobre la matèria efectuats des de la història local que, si bé antics, continuen essent d'allò més útils per a copsar les característiques demogràfiques, socials i econòmiques d'aquesta àrea d'emigració.

Abel Chatelien plantejava en un article aparegut a la revista *Annales* de 1955 que "*Les campagnes françaises ne peuvent être étudiées aux XVIIIe et XIX siècles sans l'analyse des migrations temporaires : des régions rurales ont fourni une main d'oeuvre que d'autres régions ont reçue; c'est un aspect de la vieille France des villages, pas toujours montagnards*" (p. 437). Així, la gran majoria d'estudis sobre la vida rural al país d'Alvèrnia, el qual es componia històricament de dues àrees radicades a partir de les viles de Clermont (Bass Auvergne) i Aurillac o Orllac (Haute Auvergne) han entomat el fenomen migratori com un tret quasi estructural en les economies i en l'articulació de la vida rural dels seus territoris a l'època moderna i contemporània. Per la historiografia francesa sobre les migracions, els territoris del Massís Central (entre els quals destaquen l'Alvèrnia i el Llemosí) constituïen les zones d'estudi preferent en els treballs sobre aquest fenomen als segles XVIII i XIX i el lloc d'origen de la gran majoria d'immigrants que a partir dels estudis sobre demografia històrica de finals dels setanta i els vuitanta apareixen a les fonts: "*Au cours du XVIIIe siècle, si l'immigration pyrénéenne ne sort guère du Sud-Ouest de la France, en dehors des traditionnels départs vers l'Espagne, on trouve partout Auvergnats et Limousins, et à un degré moindre Alpins.(...) C'est certainement la situation géographique du Massif Central, à son rôle de château d'eau qui n'est pas seulement fluvial mais qui est aussi migratoire, que l'on doit cette dispersion: Auvergnats et Limousins vont partout: à Paris comme à Lyon, à Marseille comme à Bordeaux...*"(Poussou, 1977).

Per què aquest fenomen? Molts historiadors i geògrafs s'han centrat en els aspectes relatius al clima i geografia muntanyesa. Les fonts parlen de la pobresa i infertilitat del sòl⁶⁵ i del clima rigorós i amb un horitzó mental situat vers el sud per obtenir un ingrés que hom no pot obtenir en el seu propi territori; "*pays pauvre, pays tourné vers le Midi*" o, en paraules de Michelet, "*pays*

en compte que l'objecte del nostre treball no es tracta d'un exercici d'història comparada, l'aportació que fem sobre com s'ha tractat el fenomen migratori des del lloc de partida amb les conclusions dels i les investigadores locals, creiem que és prou interessant com per plantejar que aquesta línia d'investigació té recorregut encara avui dia. Aprofito per agrair a Patrick Fournier, Natividad Planas, Stéphane Gomis i Álvaro París el seu acolliment, ajuda i suggerències durant el mes i mig que vaig ser a Clermont-Ferrand.

⁶⁵ I, en cas que l'anyada fos bona, calia restar-hi el seguit d'obligacions censals pròpies del règim senyorial "*si dès la moisson le décimateur ne prélevait pas la onzième gerbe, et si les quinze seigneurs titulaires de directes ne s'adjugeaient pas en toute légalité environ trois cent setiers de tous grains, de 120 livres chacun. Ainsi, le quart du produit des emblavures au bas mot s'évanouit d'entrée de jeu.*"(Poitrineau, 1983, p. 11).

froid, sous un ciel déjà méridional". Com diu l'historiadora medievalista Léonce Buysson "*Tourné vers le Midi, telle était l'autre caractéristique du pays. Se parenté avec les régions du Sud s'affirmait par ses institutions et son commerce, et l'attrait qu'elles exerçaient sur lui se traduisait par l'émigration.*" (Buysson, 1939, p. 86). Seria a més a més, una constant de la regió, atès que hi trobem la mateixa explicació per donar compte del fenomen al segle XVIII des del punt de vista dels contemporanis:

En paraules de l'intendent Lefevre d'Ormesson, en la seva "*Mémoire concernant la province d'Auvergne*", adreçada per *Monseigneur* el duc de Borgonya en 1697-98: "*Le surplus de l'industrie des habitants consiste au grand nombre qui en sort pour aller travailler en Espagne, aux offices viles que les Espagnols tiennent au-dessous d'eux: porter l'eau, panser les chevaux, faucher les prés, couper les blés, servir les maçons et autres de cette nature. On sait que ces sortes d'offices se font en Espagne uniquement par les Français qui y passaient tous les ans...*"(Delaspre, 1954). Una imatge que s'acosta prou a la que tenim a l'altra banda dels Pirineus, fornida de referències a les tasques, poc reconegudes, que farien els contingents de francesos allà establerts.

Una altra referència apareguda en un informe anònim depositat als Arxius departamentals de Cantal, es fa ressò de la mateixa problemàtica "*Aperçu des causes et effets de l'émigration dans les différentes parties de la province d'Auvergne, et de l'état du peuple*": "*Le sol des montagnes basses (est de la province) produit du grain, mais tout autre chose leur manque...Des élèves de bestiaux, que les habitants font avec toute l'industrie profitable, est la seule rentrée certaine, et insuffisante pour payer les impôts. Ils y suppléent par l'émigration annuelle. Ils vont exploiter une partie des forêts de toute la France, ou entreprendre des chaussées ou des transports de terre. Ils vont ensuite faire...les moissons du Languedoc et de la Bourgogne, reviennent faire les leurs et semer les terres que les femmes ont cultivées pendant la belle saison...*"⁶⁶.

Així doncs, l'emigració es veu com una resposta a una situació de pobresa endèmica, provocada per la incapacitat de treballar una terra inculta i a mercè de les inclemències meteorològiques. Això semblen indicar els contemporanis, si més no com a excusa per a justificar una rebaixa impositiva durant els períodes de tributació reial. Per exemple, en motiu de la notícia de l'augment del tallatge demanat per Enric IV, els còsols d'Aurillac, Mauriac i Sales (Alta Alvèrnia) es planyen dels efectes de la guerra que han obligat a la gent a cercar refugi a Espanya: "*...pour raison desquelles foulles par esdits habitans souffertes de la gendarmerie en allant, revenant,*

⁶⁶ ADC, 4C -33 de 1787-89, referenciat per (Delaspre, 1954).

*séjournant audict hault païs, que occasion des susdites guerres civiles, sept ou huit grandes lieues de pays est du tout demeuré désert sans aucune culture ne semence, les terres toutes pleines de chardons, estant plus de trenre parroisses abandonnées il y a tantost sept ou huict ans passés, s'estant les habitants d'icelles réfugiés au royaulme d'Espagne mendier leur pain, et qui pis est, lorsque les paouvres laboureurs se mettent en debvoir de cultiver et labourer lesdites terres, ils sont la pluspart devorés par les loups et bestes farouches.*⁶⁷

Una excusa que, com veiem, apareix recurrentment des del segle XVI al XVIII i es planteja com un autèntic problema a la regió i, en especial, a la zona de l'Alta Alvèrnia (actual departament de Cantal i corresponent, *grosso modo*, a l'antiga diòcesi de Saint-Flour). L'economia local no dona prou ingressos i, per tant, la immigració esdevé l'única via per a obtenir el complement necessari per a la reproducció domèstica. Com veiem, però, aquesta necessitat apareixeria fortament en les zones de muntanya, així, a la Baixa Alvèrnia de la segona meitat del XVIII (antiga diòcesi de Clermont), Suzanne Delaspre trobà el fenomen especialment present a les parròquies de Mazoires, Saint-Donat, Bangols, Bourg-Lastic, La Celle près Fernoël, Combraille-en-Val, Condat-en-Combraille, Augerolles, Condat près Montboissier, situades a les cotes més elevades dels massissos. En les zones al marge dels massissos, com Tours, l'emigració és menor, i té una població d'un 30% de jornalers que poden buscar feina a les zones veïnes, com la Limagne o en altres províncies (Delaspre, 1954).

Les zones muntanyoses s'han considerat tradicionalment com àrees exportadores de mà d'obra durant la França de l'Antic Règim (les "fàbriques d'homes", de Braudel). L'historiador alvernès Abel Poitrineau va assajar en el seu llibre *Remus d'hommes* com des de les zones muntanyoses de l'Alvèrnia, el Llemosí, el Quercy, el Roergue, però també dels Pirineus (Comminges, Rodez, País de Foix) i l'Alta Provença baixaven grans contingents d'homes (principalment) al "*bas pays*" per a cercar-hi un complement pels seus ingressos fins al punt que més de la meitat de la suma exigida per les talles al segle XVIII es fornien dels recursos monetaris obtinguts treballant en diversos oficis i activitats fora del "país" d'origen. Una línia que han seguit alguns estudiosos i que ha tingut desenvolupaments prolífics no només per la zona dels Massissos, sinó per exemple per la Provença, on a partir d'un estudi de cas (la parròquia de Saint-André-les-Alpes) s'ha documentat un important allau migratori cap a les zones baixes, sobretot vers les ciutats d'Aix i Marsella, fornint de jornalers i *domestiques* les àrees rurals i de treballadors i gents d'oficis a les àrees més urbanitzades a finals del XVIII; fins al punt que Michel Vovelle plantejà que el creixement demogràfic que viurien aquestes ciutats es trobava fortament vinculada a l'arribada

⁶⁷ ADC, serie AA Assemblies du Tiers-Etat p. 464

d'aquests *gavots* o muntanyesos que van conformar bona part de les classes assalariades (Collomp, 1985).

De fet, pel propi cas de la Península Ibèrica, les anotacions de viatgers francesos deixen testimoni d'aquests muntanyesos. Jean Bodin escrivia a finals del XVI que *"aussi tous les ans il en passe un nombre infini en Espagne, comme j'ay veu estant à Narbonne, mesmement du país d'Auvergne et du Lymousin, pour y bastir, planter, défricher les terres et faire tous les ouvrages de main..."*. El 1612, un viatger anònim també se'n feia ressò, narrant que *"les estrangers montagnards de Gascogne, Languedoc, Auvergne, Périgort, Limosin, aillent faire tous les travaux et cultures de la terre dont ils ont besoin pour vivre"* (Poitrineau, 1985b, p. 25). La visió que els propis compatriotes tenien d'aquests contingents també és rellevant: *"C'est une quantité de misérables, répandue dans toutes les provinces pour cultiver la terre, couper les blés, porter de l'eau, faire la brique et la tuile, la chaux et le charbon (...)"* (Poitrineau, 1985b, p. 30); segons paraules del marquès de Villers a finals del segle XVII. Una imatge que es troba darrere del mot occità *gavach* (catalanitzat *gavatx*) que Barthelemy Joly confongué amb una deformació de "gerdevaches" o del gentilici referit als habitants del Gévaudan, d'on vindrien els miserables que es lloguen com a bracers. Una interpretació similar a la que feia Pièrre Labat, qui en 1705 escrivia que el tractament de *"gavaches"* significava *"homme de néant, un gueux, un lasche et répond assés à ce que nous nommons en français un béliste et un coquin"* (Poitrineau, 1985b, p. 26).

De fet, el mot *gavach* en occità és una referència pejorativa a un habitant de les muntanyes, generalment rude i de pocs recursos, del qual mot hauria derivat fins al provençal *gavot*. Certament, Labat vincula aquest nom amb les dels *"plus de vingt mil français des provinces d'Auvergne, de la Marche, du Limosin, et des environs de la Garonne, dont le métier est de porter l'eau dans les maisons, de vendres dans les rües du charbon, de l'huile, du vinaigre, de servir dans les hotelleries, de labourer les terres et de travailler les vignes et faire les moissons."*

Els motius que donen els cronistes -la pobresa endèmica-, però, han estat matisats des dels estudis desenvolupats que han decidit focalitzar les causes a partir de plantejaments que posin en primer terme elements tan sols cognoscibles a partir de l'anàlisi econòmica i social. Delaspre mateix planteja que l'organització del treball al llarg de l'any agrícola en l'agrosistema muntanyenc tindria un pes importantíssim en el fenomen migratori. Per aquesta autora, en les economies de muntanya (principalment pastorils i cerealícoles), el medi obligaria a tenir períodes d'inactivitat de 4 o 5 mesos davant la impossibilitat de no poder desenvolupar altres conreus ni activitats com la indústria rural. Aquesta "estació morta", al segle XVIII, seria

aprofitada pels homes -sobretot- per anar a desenvolupar altres feines a llocs on es requerís mà d'obra, especialitzada o no. En canvi, a les regions amb millor potencial de conreu, tals com la Limagne, podien desenvolupar altres conreus, com la vinya i per tant disposar d'ocupació per a tot l'any, per la qual cosa l'emigració no seria una opció tan evident (Delaspre, 1954).

Alhora, les formes particulars de reproducció de la família pagesa del Midi, centrades en la figura de l'hereu únic per a facilitar la unitat del patrimoni i la seva transmissió generacional⁶⁸ també jugarien un paper fonamental en la inclinació de molts fadrísters a emprendre la via immigratòria. Amb únic capital que una petita llegítima a la qual es veia obligada a pagar l'hereu de l'explotació segons els contracte d'heretament, sovint empenia un camí que el podria dur a establir-se definitivament lluny de la seva parròquia d'origen. Abel Poitrineau també insistí, dins d'aquest aspecte, en la possibilitat que les estructures familiars de les regions muntanyoses del Massís Central afavorissin la predisposició migratòria. Segons aquest autor, les terres altes i les zones baixes mostrarien dues organitzacions familiars diferents: a les primeres predominaria una tipologia de família extensa, amb entre 6 i 7 membres per foc; mentre que a les darreres no arribaria als 5 habitants per foc. En la lògica familiar, on estaria institucionalitzada la figura de l'hereu únic, el cònjuge extern entraria a formar part del nucli familiar "*et implique l'expulsion postérieure ou antérieure de la plupart des autres enfants, dotés.*" (Poitrineau, 1977).

Alfred Durand, autor d'una extensa monografia sobre la vida rural als massissos de l'Haute Auvergne a la fi de l'Antic Règim on hi dedicava un capítol al fenomen migratori, coincidia amb Poitrineau i Delaspre en valorar el fenomen migratori com quelcom estretament vinculat a l'ecosistema rural de muntanya, tot i que com hem vist, Poitrineau posà també l'accent en l'estructura familiar i el règim demogràfic. El matís consistiria en integrar-ne tots els elements més que destacar-ne un com a causa principal. Durand assenyala el paper que jugaria l'estructura de la propietat agrícola en una emigració principalment de "*ouvriers agricoles et domestiques*", conclouent que si això és així, és perquè "*la misère a donc été une porvoyeuse de l'émigration*" (Durand, 1946, pp. 378–379). Poitrineau ens aporta dades respecte aquesta agricultura que no aconsegueix nodrir les masses d'homes, fornides a partir d'una conjuntura demogràfica positiva. La defineix com un "mal necessari" i molt influïda pel clima, als minsos productes de la qual cal sumar els llevaments de censos feudals. Però no per això cal deduir que

⁶⁸ Unes pràctiques ben documentades sigui mitjançant una jurisprudència ben establerta en els codis, com en el cas del Llemosí, o bé acceptada pel costum, com a l'Alvèrnia, i que seria un tret característic dels "països" del Migdia francès (Poitrineau, 1988).

la població es troba condemnada a morir de fam quan hi ha crisis de subsistència, el complement que ofereix la ramaderia lletera, la fa més resistent que a les economies menys diversificades de la plana, inclús. Per tant, cal posar de relleu elements com l'accés a la propietat: "*Les structures foncières contribuent indiscutablement à orienter le devenir des populations des régions montagneuses*". Una repartició desigual de la terra que genera grans patrimonis agraris cedits en arrendament (*métayage*) i una massa de petits propietaris o jornalers que estan obligats a anar a guanyar-se la vida a "*les provinces étrangères*".

Estructura de la propietat, règim de treball agrícola, tipologia de conreus, conjuntura demogràfica, conformen una totalitat que, en determinades conjuntures, poden dur al col·lapse de les societats muntanyenques del Migdia⁶⁹. Així ho relata Poitrineau per la segona meitat del XVIII, on la intervenció d'un seguit de factors propiciaran l'emigració com una via com més va, més atractiva. Per una banda, el creixement demogràfic que es detecta a tot Europa per la segona meitat del set-cents. Per l'altra, una conjuntura alcista pel que fa als preus del blat i el vi, que no pot ser assumida pels ingressos que dona una producció de derivats de la llet i la ramaderia que patirà una fora sotragada a partir d'alguns episodis epidèmics que faran caure el preu d'aquests productes i la capacitat d'adquisició dels productors. En alguns moments de clemència climàtica i relaxament en les pressions senyorials, les zones muntanyoses podien viure autèntiques crescudes en la població a partir d'un augment en la nupcialitat i la fertilitat i un descens en les taxes de mortalitat. Tanmateix, un canvi sobtat en la fertilitat dels sòls i el clima que afectés a les collites, podia fer estralls en l'ecologia muntanyesa⁷⁰.

En aquesta situació, Poitrineau detecta un augment considerable del flux migratori cap a les "zones baixes" principalment les planes provençals i aquitanes o vers les grans ciutats i viles del Midi o l'Ile-de-France (en especial París). Una emigració que contribuirà també al creixement que tindran aquests centres urbans durant la segona meitat de la centúria.

Així doncs, la necessitat física, de subsistència, existeix. Però com hem exposat, en les recerques sobre el fenomen migratori desenvolupat des de les ciències socials, tot i que és necessària

⁶⁹ S'han estudiat per a altres zones de muntanya a més a més de l'Alvèrnia i el Llemosí: A. Molinier pel Llenguadoc, amb l'arribada de Roergans i de gent del Gévaudan; P. Marrès pels Causserands i Cévenols vers el Mediterrani; al comtat de Niça estudiat per Raoul Blanchard i després per H. Costagna (Tots estudis referenciats a l'obra de Poitrineau (Poitrineau, 1983)) i al Delfinat per (Bonnin, 1977).

⁷⁰ "Subsistence crises were probably endemic and conditions generally worsened with the rapid advance of the Little Ice Age from the late sixteenth century and particularly from the end of the seventeenth century" (Siddle, 2000, p. 49).

l'existència d'unes causes "d'expulsió" i "d'atracció", per si soles no són suficients per explicar el perquè l'emigració acaba essent una opció tant estesa en les societats de muntanya. Aquests autors coincideixen en què cal establir també una dimensió cognitiva. En aquest sentit, cobrarien importància les xarxes d'informació que permetrien configurar en l'imaginari dels individus migrants l'expectativa d'una millora de la seva situació amb l'opció d'anar a cerca a fora una font d'ingressos alternativa (Nahoum-Grappe, 1985). La sensació de "carència relativa" que s'ha fet servir per explicar les migracions contemporànies i que hem ressenyat més amunt, s'adaptaria bé en un context, el de les migracions muntanyenques, on les xarxes immigratòries hi tenen un paper destacat⁷¹.

Alguns elements propis del fenomen migratori exposat fins ara i que el farien característic d'una societat rural entre finals del XVII i principis del XIX, no concorden del tot amb les dades amb les quals ens forneixen les fonts a partir de les quals hem detectat l'enorme arribada de francesos entre el segle XVI i XVII a Catalunya. En el cas del perfil dels immigrants, a Catalunya hi trobem sobretot nois joves, mentre que, per exemple en el cas de l'Alta Alvèrnia, al tombant del segle XVIII al XIX (anys III i V de la Revolució), l'estudi dels passaports atorgats demostra que de 797, tan sols 37 (4,5%) eren menors de 18 anys i 1% menors de 16. Les Dispenses de Proclames de la diòcesi de Girona, com veurem, mostren una aclaparadora presència de joves que afirmen haver arribat a Catalunya entre els 10 i 20 anys i, tot i que podria ser producte d'un biaix de la font, trobem aquestes dades totalment coherents amb aquelles amb les que ens forneix la Matricula de Francesos de 1637.

Un altre aspecte, prou lligat a l'anterior, és la temporalitat del fenomen. Per Poitrineau i la resta d'estudiosos, bé sembla que es tracta en tot moment d'una immigració estacionària, ben adequada a la lògica dels mercats de treball que aprofitarien les "estacions mortes" entre Sant Miquel de setembre i Sant Joan de juny, o bé per a llogar-se per a la collita durant els mesos d'estiu; però també en el cas d'artesans amb tasques més especialitzades, com el cas dels picapedrers de la Marca, que en els seus contractes de matrimoni a finals del XVIII estipulen períodes d'absència entre els 12 i els 30 mesos. En canvi a Catalunya, si bé documentem aquesta immigració temporal o estacional, aquesta no és major als contingents d'immigrants que finalment s'estableixen al país, principalment per la via del matrimoni amb una muller catalana.

⁷¹ Ben plantejades pel que fa a la immigració francesa a Catalunya (Capdevila, 2014) i a l'Aragó (Salas Auséns, 2009) i amb estudis de cas interessants des de la historiografia francesa com és el d'Anne M. Moulin pel que fa als picapedrers i mestres de casa de la Marca a finals del XVIII (Moulin, 1985).

Finalment, no deixa de sobtar que dos dels fenòmens que s'han considerat més vinculats a la crisi de les economies de muntanya, l'augment progressiu de la càrrega fiscal i el recrudiment de les condicions climàtiques a partir de la Petita Edat del Gel (Siddle, 2000, pp. 46–47), es situïn cronològicament *després* del període de plenitud de la immigració occitana al Principat, als Comtats i a l'Aragó.

Sembla doncs que existeixen algunes diferències si ens situem a l'inici i al final d'aquest fenomen característic de la societat rural muntanyenca de la França d'Antic Règim. Com hem dit a l'inici d'aquest apartat, aquests interrogants tan sols es poden solventar a partir d'una recerca sistemàtica amb un bon coneixement de les fonts tant catalanes com sobretot franceses i amb una comprensió clara de l'evolució de les societats rurals dels Massissos al llarg de tota l'Edat Moderna.

La historiografia francesa que ha treballat la problemàtica de les migracions coneix l'existència d'un corrent migratori vers la Península Ibèrica durant els primers segles de l'Edat Moderna, però hi ha ben poques aproximacions a donar-hi unes causes concretes que permetin explicar el perquè la Corona Hispànica és un destí preferent. Segons Poitrineau "*Ces Français, Auvergnats et Limousins, mais aussi Béarnais, Languedociens, Commingeois, Quercinois ou Rouergats, ils passent en Espagne en troupes au long de XVIe siècle, repoussés par la misère engendrée dans leurs pays de montagne par la suppression démographique et les mauvaises récoltes, et encore accrue par les guerres de religion, attirés aussi par les hauts salaires, dans une Espagne (dans des Espagnes) qu'irriguent tous les trésors des Indes occidentales, et où le prix de l'homme au travail ne cesse de s'élever par suite de la désaffection pour les activités productives d'une population rare, tournée vers les armes, la prière et la vie picaresque*" (Poitrineau, 1985a).

Es tractaria d'un moment conjuntural; als segles XVI i primera meitat del XVII, la Corona Hispànica seria vista com una font de riqueses, sobretot a partir de l'afluència de metalls preciosos ràpidament monetitzables. La immigració, però, com a fenomen estructural d'un determinat ecosistema pagès, romandria encara fins ben entrat el segle XIX, amb uns ritmes diferents d'aquells que detectem des de les fonts catalanes i espanyoles. Quan detectem el decreixement de la migració a partir de la segona meitat del XVII i fins el XVIII, als llocs d'origen es detecta la qüestió inversa, s'incrementen les observacions dels contemporanis envers el fenomen.

Tenim capacitat de quantificar-ho? Sembla ser que la nostra dependència vers determinades fonts pel que fa a aquest aspecte és absoluta. A Catalunya, en disposar de les fonts parroquials de matrimoni i altres registres que permeten seriacions temporals (com els registres dels hospitals), podem documentar-lo entre c. 1550-1700, però a França només les fonts de finals del XVII i durant el XVIII permeten fer una aproximació similar: passaports, informes dels intendents, etc. "*Si l'on parle dès le XVe siècle des gens de Queyras qui se dirigent qui vers la Provence, qui vers le Piémont, ou des Auvergnats qui fréquentent l'Espagne, c'est aux XVIIe et XVIIIe siècles que les documents se multiplient significativement, et dans la seconde moitié du XVIIIe siècle que le phénomène semble prendre toute son ampleur...*" (Poitrineau, 1983, p. 45). Així doncs, les condicions que des del lloc d'origen obliguen a emigrar, són encara presents, si més no, en el moment en què a Catalunya deixem de percebre aquest fenomen. Com és doncs que les vies migratòries es desvien cap a altres destins? Cal cercar la resposta en l'eclosió i creixement de les zones urbanes (a Marsella, Lyon, Aix, Tolouse...) i de l'agricultura de la plana ultrapirinenca (la Baixa Provença, el *bassin aquità*)? O bé amb la crisi que pateix el camp català durant les dècades centrals del segle XVII i les perturbacions posteriors (però properes) de la Guerra de Successió? Potser amb la forta recuperació demogràfica del país que els estudis de la població han detectat a finals del XVII i que eclipsen les causes d'atracció, molt més poderoses al segle XVI i inicis del XVII?

Així doncs, no podem delimitar una conjuntura especialment favorable per al corrent migratori per l'interval entre els anys 1500-1650, i que correspondria al període d'augment i plenitud immigratòria a Catalunya, de la manera que ho fa Poitrineau per l'Alvèrnia de mitjan segle XVIII. Tanmateix, hem documentat l'existència d'aquesta corrent als segles XVI i XVII amb les informacions obtingudes tant des de la bibliografia sobre la història rural medievalista com en els propis arxius, a partir de les anotacions dels contemporanis; des de les referències de viatgers com l'ambaixador francès a finals del XVII, el marquès de Villers, o Pièrre Labat. Al mateix temps, les *communes* del massís de Cantal es queixaven a finals del XVI com la terrible conjuntura bèl·lica havia dut a l'abandó de set o vuit "llocs" i més de 30 parròquies abandonades. Podria ser ben bé una exageració dels cònsols amb la intenció d'aconseguir una rebaixa en el tallatge, atès que el recurs a les fugides dels pobladors no és desconegut tampoc a Girona (Castells, 1994); però sobta l'exacta referència al "royaulme d'Espagne". Sens dubte, no pot ser baladí la seva aparició i les sòlides dades recollides en les investigacions a Catalunya recolzarien que deuria ser més que un simple recurs retòric.

De fet, des de mitjan segle XVI i fins ben entrat el segle XVII, diverses regions de la Corona francesa seran l'escenari de no poques revoltes engegades per la resistència de les comunitats davant les imposicions fiscals; les quals anaven lligades al desplegament d'una administració reial que entrava en contradicció amb les fòrmules "compostes" dels *états provinciaux* com podrien ser els del Llenguadoc, Lemousin, Quercy, Bordelais i Périgord. Aquests aixecaments van tenir el seu focus en diverses zones de reconeguda activitat migratòria, com el Lemousin i el Périgord⁷². Aquest fet, doncs, podria donar compte no tant d'una immigració causada per motius polítics (les fonts catalanes detecten poques famílies estrangeres), però sí d'una conjuntura on el fisc hagués accelerat la necessitat de complementar l'ingrés pagès.

Comptat i debatut, les recerques fetes sobre aquest fenomen en les regions d'origen, ens confirmen les suspicàcies de Nadal i Giralt, qui ja van plantejar que "El veïnatge territorial, l'afinitat de l'idioma o la tradició de les relacions polítiques són insuficients per a explicar la magnitud del corrent migratori des del Midi francès cap a Catalunya". (Nadal & Giralt, 2000, p. 187). Certament, les causes beuen de l'especial reconfiguració dels territoris d'emigració en termes econòmics i socials després de la crisi baixmedieval, on segurament hi hauria de tenir un paper clau les experiències migratòries prèvies, quasi testimonials, però que trobem a finals de l'edat mitjana a Catalunya.

Som conscients, que la simple presència de factors d'atracció (com es refereixen Nadal i Giralt) no són tampoc suficients per explicar el corrent migratori, però sí que són un substrat necessari per a què en l'experiència quotidiana i distorsionada d'aquells francesos que disposarien d'algun tipus de contacte amb el Regne veí, sigui com a mercaders, pastors, temporers, etc., el pas a dominis de la Corona espanyola fos vist com una autèntica oportunitat per a millorar les pròpies condicions de vida i qui sap si per a obrir-se pas en un futur incert. Bé, insistim, hi trobem dins la cosmovisió de l'època la visió de la Corona Hispànica com una terra on hi afluïa l'argent; Louis Guyon, metge que escriu durant els tumults provocats pels aixecaments dels croquants al Llemosí i al Périgord, intenta justificar la necessitat de les talles, causa principal de la ira dels pagesos, fet notar que és una pràctica comuna a totes les monarquies, inclús la de Felip II

⁷² Entre 1593 i 1595 s'alcen els pagesos del Limousin i el Périgord contra els efectes de la soldadesca a la qual havien de prestar establiments. S'anomenen a sí mateixos els Tard-avisés (traducció seria com els "massa pacients" en referència a la gran quantitat de vexacions que van haver de suportar) i que historiogràficament es coneixen amb el mot despectiu de Croquants. El moviment, però, s'estendrà per les zones afectades per les guerres de religió i els aixecaments seran aprofitats tant pels Ligueurs com pels Royaux: al Sud-Oest, afecten Comminges, el Velay (la regió alvernesa més meridional) i la Borgonya. Per una ressenya dels esdeveniments (Bercé, 1991).

“encore qu’il aye et qu’on luy apporte grand quantité d’or et d’argent des Indes tant orientales qu’occidentales (Cassan, 2005).”

S’ha insistit en altres estudis sobre processos migratoris la importància determinant que hi juguen les xarxes d’informació. En el cas d’un acuradíssim estudi sobre les migracions rurals a la *ría* de Bilbao, García Abad va poder mostrar com en el cas d’aquells individus amb un major capital cultural, deduït a partir de les dades sobre escolarització en els llocs d’origen, eren més susceptibles d’emprendre la via de l’emigració (García Abad, 2004). Aquest fet també es té en compte en les migracions contemporànies, on es considera que aquestes característiques poden influir en concebre que les possibilitats d’èxit són majors, de la mateixa manera que es troben relacionades amb la possessió de major coneixement i contactes.

Aquestes hipòtesis són molt difícils de testar amb la manca de dades característica del període que ens hem proposat estudiar, però sens dubte cal que ens plantejem si la possibilitat que la informació, encara que fos esbiaixada, podia circular des de la zona d’acollida fins a l’àrea de la qual molts immigrants eren originaris. Això ens obliga a preguntar-nos sobre les relacions entre el sud de França i els regnes limítrofs de la Corona Hispànica, com Aragó o el Principat de Catalunya. La frontera “natural” que simbolitzen els Pirineus o el cantó nord de l’Albera era tal durant els segles XVI i primera meitat del XVII?

3.2.2. La “frontera” pirenaica

La construcció de la frontera com espai mental, jurídic i físic ha tingut un impacte determinant en el desenvolupament dels processos migratoris. Així, avui dia vivim en la paradoxa que el fenomen globalitzador, que ha eliminat límits a la circulació de mercaderies, comporta alhora l'erecció de forts mecanismes per impedir el desplaçament de les persones. És rellevant, doncs, preguntar-se la naturalesa i el paper que van exercir els límits -tant físics com mentals- en els grans desplaçaments que van tenir lloc entre França i l'antic regne d'Aragó i el Principat de Catalunya.

Els Pirineus, no es poden considerar en cap cas una frontera com l'entenem avui dia⁷³. A part del fet que les terres dels comtats de Rosselló, Vallespir i Cerdanya pertanyien encara al Principat, les zones que limitaven sota les respectives sobirania del rei de França i el monarca hispànic mantenien des de temps remots un constant contacte i relacions prou fluïdes. I és que durant bona part de l'Edat Moderna (com a mínim fins al darrer terç del segle XVII) la delimitació territorial es troba relegada estrictament al límit de la sobirania d'un monarca⁷⁴. La inexistència d'una clara homologació entre l'Estat i el caràcter “nacional” (en termes contemporanis) del territori que controlava no tenia el mateix efecte que té avui dia en la delimitació conceptual de “l'altre” com a estranger, una delimitació inclús discutible avui dia en alguns punts. En la configuració de les identitats col·lectives d'aquestes poblacions, com en de moltes altres regions durant els segles XVI i XVII, el localisme és un tret característic (Torres Sans, 2003). En el seu monumental estudi sobre el poblament nord-català durant l'edat moderna, Joan Peytaví també posà de relleu com l'articulació del sentiment de pertinença es feia a partir de “cercles concèntrics” (una idea manllevada de P. Sahlins): Cercles on la identificació geogràfica i filogènica comencen amb la “casa”, el terme o parròquia, la “nació” o la “terra” i després ja els estrangers (Peytaví Deixona, 2010) .

En el cas de la frontera entre Aragó, Catalunya i les regions limítrofes sota el Regne de França (Béarn, Aude, Comminges o Couserans) la gestió dels conflictes, l'ordenació territorial i la negociació entre els diferents agents, cau en gran part sota responsabilitat de les institucions

⁷³ La frontera no existeix amb anterioritat a finals del XVII “(...) el concepte de frontera no està definit a la fi del segle XV. No podem parlar d'interpretacions físiques o geogràfiques per part de la població dels territoris, sinó més aviat de representacions mentals i tradicionals. Els habitants dels Comtats descobriren la importància que tenia llur posició fronterera ab el regne de França quan aquest va entrar i atacar una vegada i altra llurs pobles” (Jané Checa, 2006, p. 76).

⁷⁴ I la qüestió és encara més complexa en la mesura que el territori no acaba de ser un tret d'estatalització com l'entenem actualment, atès el caràcter pluriestatal de les monarquies compostes (Núria Sales, 2002, pp. 83–94)

locals, consells, noblesa i elits enriquides a partir del comerç transfronterer. Patrice Pujade⁷⁵ ha pogut caracteritzar aquestes nissagues mercaderes i el seu paper en el manteniment d'unes rutes comercials que aconseguien posar en contacte espais i territoris ben allunyats. Productes alimentaris bàsics, pells (inclús d'Andalusia), llanes, i sal de les mines de Cardona i les salines pirenaïques. Especialment el comerç de matxos i altres productes manufacturats (claus, armes, etc.). Aquests productes entraven en contacte amb les xarxes establertes per comerciants provinents de llocs tant distants com l'Alvèrnia i el Llemosí.

Aquesta vivacitat econòmica és clau per al manteniment de les poblacions frontereres les quals a més a més havien de pagar impostos i mantenir militarment la frontera. Les elits locals, enriquides pel comerç, eren les principals beneficiàries però també els administradors i procuradors reials per poder mantenir l'ordre. Així doncs, les comunitats, sota un o altre regne, disposaven d'institucions compartides com ara els acords de lligues i patzeries. Aquests tractats sorgiren paral·lels a les convencions pastorals entre valls. La seva funció era precisament garantir la pau, delimitar els pastos, reglamentar els accessos i la utilització de les herbes, aigües i boscos a les zones limítrofs entre dues comunitats i organitzar el pas de bestiar.

És el cas de l'*Index dels privilegis* d'Andorra, on diu que els habitants de les valls "gosan del privilegi de poder comerciar dins de Fransa, encara que esia en temps de guerres contra de la España" tot tipus de productes "blat, pa, llegums, y altres grans, vi, oli, bous, vacas, obelles, moltons, y tot genero de carn, y mercaderies, per lo pro ús, de las Valls(...)sense pagar dret algun"(Pujade, 2008). Aquests pactes, que podien ser bilaterals entre dues valls o agrupar-ne una dotzena, permetien el manteniment del comerç inclús en períodes de conflicte bèl·lic, amb clàusules perquè una part n'avisés l'altra en cas d'ofensiva militar, tal com mostren els exemples dels tractats entre Àneu i Coserans o Aran i Castillonès entre 1653-54, en el context del final de la guerra entre Espanya i França encetada el 1635 (Pujade, 1998).

Així doncs, les fronteres o els límits, almenys al Pirineu durant els segles XVI i XVII no s'han d'entendre com espais de separació. Al contrari, sovint són amalgamadors de poblacions atès que és a partir de la seva existència que es dona el contacte: és l'anomenada "porositat" de la frontera que documentem a bastament en els Pirineus aragonesos i catalans i que tenen la seva cristal·lització en aquests tractats de "lligues i patzeries", la frontera, com a límit, seria "más fictícia que real" (Sanz, 2008). Aquesta convivència, el manteniment d'un comerç que resulta beneficiós pels regnes i les comunitats de frontera, explica en part una obertura que serà

⁷⁵ Pujade, P. *Une Société marchande. Le commerce et ses acteurs dans les Pyrénées modernes*. Presses Universitaires du Midi, 2008.

constantment desafiada per les aspiracions militars tant des dels Àustries com dels Borbons. Els Estats exercien el seu domini en llurs territoris i malgrat que les seves disposicions es feien per aturar els intercanvis i frenar el trànsit migratori (sobretot pel cas de la zona meridional dels Pirineus), aquestes, tal i com demostren les dades, tenien un efecte limitat. Les migracions, com qualsevol pràctica social, i les iniciatives legislatives ben sovint segueixen vies divergents. Una cosa però són les disposicions, iniciatives sorgides de la Cort de Madrid i ben sovint sense el recolzament directe i ben poc entusiasta de les institucions dels regnes on cal aplicar-les, principalment Aragó, València i Principat de Catalunya, però també als Comtats (Peytavi Deixona, 2010, p. 264) . Constantment qüestionades i impugnades per les Corts i tribunals, restaran sense aplicació o amb una de molt limitada que mai tindrà efectes immediats en la regulació de la immigració provinent del Regne de França (no com en el cas dels moriscos, per exemple)⁷⁶.

Les comunitats resistiran en un primer terme els embats de la guerra. Les ràtzies constants de soldats, les exaccions i els saquejos no impediran que es segueixi el tràfic de mercaderies, encara que sigui en la forma de contraban, o que gent hi continuï passant. Això ens indica la capacitat de resiliència de les poblacions fronteres i les seves institucions (Jané Checa, 2008). Tanmateix, amb l'escalada del conflicte bèl·lic i els esdeveniments militars, especialment amb la presa i ocupació de Montsó pel cas aragonès, la situació es farà cada cop més complicada i excepcional. En el cas de Catalunya, l'estancament i declivi pel que fa a l'arribada dels immigrants francesos a partir de 1620 podria donar-se també en part pel clima d'hostilitats que acompanyen les dècades centrals de la centúria, amb la guerra francoespanyola encetada el 1635, amb els disturbis provocats per l'alçament de 1640 -que va tenir un focus important a les comarques gironines- i la consegüent pacificació del territori per part de les tropes. Al mateix torn, la continuació del conflicte en el territori català més enllà de la data oficial de finalització del conflicte armat en 1652, es deixa veure a partir de les fonts. Així, en el seu llibre de comptes, Benet Adroer escriurà la necessitat de mantenir l'arrendament de Jaume Marti perquè "se coltivas la [casa?] y no es perdes que moltes sen an perdudes er no troba arandado y se son armades y perdudes las plantas y aso per memoria fou la causa de la [guerra]"⁷⁷.

⁷⁶ Vegeu el capítol relatiu als poders públics i la seva incidència sobre la immigració a (Salas Auséns, 2009, pp. 77–96)

⁷⁷ AHG, Casa Adroer, Quadern 5

La frontera o els límits entre les diverses regions pirinenques, doncs, són més un lloc de trànsit, més que no pas una barrera, mental o física, que separi ambdós territoris ("França i Espanya") durant bona part de l'edat moderna i especialment durant els segles XVI i la primera meitat del XVII, que és quan es desenvolupa de forma més massiva i accentuada el corrent migratori francès cap als regnes de la Corona d'Aragó. A partir de ben entrada a la segona meitat del segle XVII, però, amb la lògica de construcció de l'estat absolutista, sobretot a França, la frontera perdrà aquest caràcter "porós" per passar a esdevenir un element limitador no només en termes de sobirania, sinó també militars, jurídics, fiscals, etc. La frontera deixarà de ser gestionada de forma independent per les comunitats i passarà a ser-ho per l'Estat (Jané Checa, 2008), qui exercirà el monopoli i el control sobre les portes de la pàtria.

Això tindrà efectes i conseqüències no només per fenòmens com la immigració o el comerç, sinó també en l'afectació psicològica de les pròpies comunitats i en la configuració de la seva identitat. A partir del Tractat dels Pirineus i amb el manteniment d'una situació de conflicte internacional amb la Guerra de Devolució, Guerra d'Holanda i Luxemburg, la militarització i la voluntat de control sobre el nord català s'accentuarà, amb l'erecció de forteses com la de Mount-Louis a finals de la dècada dels setanta. Tota aquesta presència francesa sobre un territori de cabdal importància geoestratègica assentarà les bases de la profunda francofòbia present en la mentalitat dels catalans fins ben entrat el segle XIX.

Pel cas que ens ocupa, la frontera durant el període comprès entre 1500-1650 era més aviat un espai d'interrelació, contacte i traspàs que no pas un límit establert que separava les comunitats. Aquest fet, juntament amb l'evidència de l'important comerç transfronterer de nord a sud i en direcció inversa, testimonieja els vincles entre el sud de França i els regnes de l'antiga Corona d'Aragó: "[l]a existencia de una tradición en los contactos entre dos zonas actúa como un factor de atracción canalizando a los emigrantes desde ciertos orígenes a determinados destinos, así como favoreciendo la persistencia de flujos migratorios" (García Abad, 2004).

Alguns autors han atorgat un paper important a aquests canvis. Després del Tractat dels Pirineus, s'albira un canvi en les arribades d'immigrants "vénen amb finalitat menys immigratòria" i els immigrants "són cada vegada més treballadors fronterers"; amb la següent conclusió: "La immigració occitana, com a tal, s'estanca en aquest final d'època moderna a la Catalunya septentrional, annexada a França." (p. 257). Pel nostre cas, si la "construcció de la frontera" atribuïbles als anys centrals del segle XVII en endavant van afectar el desenvolupament dels corrents migratoris, és quelcom que no podem demostrar. El que sembla clar és que es

detecta un canvi important, una certa cesura, pel que fa a les característiques dels immigrants abans i després de l'erecció de la, ara amb totes les lletres, frontera pirenaica.

3.2.3. Dos perfils d'immigrants abans i després de 1650?

Per Nadal està clar i és evident que la immigració francesa s'ha de posar en context amb el període de recuperació demogràfica de la població dels regnes de l'antiga Corona d'Aragó. En aquest sentit, la presència de francesos la veu com "la savia fecundíssima de los hijos sobrantes de las regiones meridionales de Francia". (Nadal, 1984, p. 72). Aquesta no és la visió que es té de la presència de colònies mercantils en la resta de ciutats andaluses o basques o de la pròpia capital de Madrid. En els regnes de València, Aragó i Catalunya els francesos "en la agricultura son los que tienen arrendadas las tierras y campos blancos y la mayor parte de los jornaleros que cultiva las heretades son desta nación", segons el memoràndum elevat al monarca per part dels jutjats de Saragossa el 1635.

Sembla evident, per aquest autor, que la immigració francesa a la Corona d'Aragó juga un paper ben diferent i molt més important que no pas a la resta de regions de la Corona hispànica. Per Nadal la immigració comporta un procés de redreç demogràfic que permetrà l'arrencada final d'una conjuntura de creixement iniciada a finals del XV i durant la primera meitat del XVI, que amb l'arribada de mà d'obra provinent de la zona septentrional dels Pirineus permetrà la consolidació de la bonança fins com a molt els inicis de les hostilitats amb França a partir de la tercera dècada del segle XVII, moment en què s'iniciarà la fase descendent que afectarà a tot Europa i que es coneixerà historiogràficament com la crisi del segle XVII.

És en aquesta lògica com Nadal i Giralt diferencien la immigració en aquesta conjuntura de la d'altres, com les que es continuaran donant, de fet, al llarg de tota l'edat moderna en tot el territori hispà i que ha estat ressenyada per J.A. Salas Auséns. A partir de 1650 parlarem "d'un gènere nou" (Peytaví Deixona, 2010, p. 307); el mateix plantejament que trobem en d'altres treballs de síntesi de l'altra banda dels Pirineus. En el monogràfic "Les Français en Espagne à l'époque moderne", editat pel CNRS, s'hi mostra que el immigrant francès canvia progressivament en la seva natura en 3 segles. Durant els primers segles moderns, es tracta sobretot de "prolétaires", des de jornalers, drapaires, treballadors de la construcció, aiguaders...provinents de les regions de parla d'Oc (Bennassar, 1990).

Auséns, però, en la seva obra subratlla una continuïtat pel que fa als processos migratoris provinents del Regne de França, almenys fins ben entrat el segle XVIII, quan Espanya deixaria de ser un destí preferent per a emigrar, un cop les regions més dinàmiques de França substitueixin

les expectatives de millora econòmica que Espanya representava en l'imaginari de molts francesos i franceses. Com hem vist pel cas de l'Alvèrnia, com per la resta de regions muntanyoses que són les que principalment expulsen homes, la immigració com a fenomen no s'aturarà quan davallí acusadament el seu nombre segons les fonts catalanes. Precisament, serà a finals del XVII i sobretot durant el XVIII que els estudiosos francesos detectaran una tendència immigratòria creixent, vinculada a l'expansió urbana i als grans canvis econòmics i socials del set-cents (Delaspre, 1954; Poitrineau, 1983).

En aquest continuïtat, Salas Auséns rebutja la divisió que estableix unes primeres onades de gent molt humil i sense habilitats laborals "qualificades", identificada durant els segles XVI i XVII, enfront d'una de perfils vinculats a l'artesanat, el comerç i a tasques més especialitzades. Tal i com demostra a partir de la documentació aragonesa, en tots dos moments hi ha casos d'immigració per necessitat, per molt que la presència de mercaders a partir de la segona meitat del XVII sigui més evident a ciutats i viles. No existiria una cesura entre dues onades, però tampoc hi hauria una evolució cap a un "millor perfil" de la figura del migrant.

Tot i que les aportacions empíriques de Salas Auséns són inqüestionables, és alhora innegable que l'impacte que tingué la immigració depenent del moment en què es donà en funció de la conjuntura socioeconòmica fou diferent. Primer perquè prioritzà uns perfils per damunt d'altres (i en aquest sentit, tot i que no deixen d'haver-hi individus d'ascendència humil, no trobem de forma tan generalitzada les munions de treballadors i mossos del camp de finals del XVI, inicis del XVII), i segon que la seva imbricació en els propis processos demogràfics i econòmics que van donar peu a la societat posterior no va ser tan acusada. En aquest sentit, Nadal afirma que és en el mateix decenni de 1620-30 que comença a reduir-se l'aportació francesa que comença a deteriorar-se la situació de creixement econòmic i demogràfic.

És especialment rellevant la conjuntura que es viu a nivell geopolític i econòmic, si més no pel cas català, per entendre el perquè l'emigració té el seu *boom* en les dècades que comprenen 1550-1640 i a partir de llavors comença a decaure la seva importància. És rellevant perquè és durant aquest temps que podem considerar-lo un factor demogràfic (com van demostrar Nadal i Giralt malgrat els matisos d'autors posteriors com Jaume Dantí) i econòmic (com esperem demostrar nosaltres) de primer ordre. Com puntualitzà en el seu memorial Jaume Damians, argumentant que la riquesa d'un país no és només la massa monetària que conté, sinó que "noy ha cosa més important que la indústria de moltes fàbriques y arts".

3.3. La immigració francesa a Catalunya

La immigració francesa com a fenomen demogràfic, econòmic i social a Catalunya, es circumscriu clarament a inicis del segle XVI fins a les primeres dècades del XVII, tot i que es té constància de la presència de nousvinguts de l'altra banda del Pirineu des de l'Alta Edat mitjana i durant els segles posteriors; quelcom que no ens hauria de sorprendre si tenim en compte la relació i influència mútua que deuria existir entre el Principat de Catalunya i els diversos territoris francesos a nivell cultural, polític i econòmic (sobretot comercial). La proximitat, les xarxes comercials i una semblant llengua i cultura eren elements propiciatoris per a la connexió i intercanvi de persones entre ambdós territoris.

Aquest sembla ser el rerefons o els condicionants previs a la conjuntura que ens pertoca explicar des de la història. De totes maneres, però, la simple interrelació entre ambdós territoris no és capaç d'explicar en cap cas com és que durant gairebé un segle centenars de persones van deixar les seves llars i van recórrer grans distàncies per a establir-se definitivament a l'estranger. Hem assajat, a partir dels estudis disponibles als llocs d'origen, de delimitar-ne les causes d'expulsió, però què oferiria Catalunya com a regió d'arribada i com s'hi va concretar? Per a intentar esclarir-ne les causes, doncs, primer cal analitzar el fenomen tal i com ens apareix en les fonts, especialment pel que fa la cronologia, implantació territorial i, sobretot, pel que fa a les implicacions socioeconòmiques que aquest contingent poblacional va tenir sobre l'economia i la societat de les actuals comarques gironines. En un primer moment, però, volem plantejar allò que coneixem ara per ara a nivell de tot el Principat, atès que es tracta d'un fenomen que va afectar a tota la Corona d'Aragó (exceptuant potser el cas del Regne de Mallorca⁷⁸) i no només a un territori concret. La nostra intenció serà fer balanç i síntesi del conjunt d'estudis locals i regionals desenvolupats fins ara i que ofereixen moltes claus per a la valoració històrica de la immigració al bisbat de Girona.

Ara per ara, disposem d'estudis que ens permeten valorar l'aportació i la presència de la immigració francesa a diverses regions del Principat. Tot i que predominen els estudis locals en poblacions molt concretes, en alguns casos aquests són prou nombrosos com per fer una valoració de l'impacte de la immigració francesa en àrees ben distants del Principat. Entre aquestes, trobem els exemples del Baix Llobregat, Maresme, Empordà, Vallès i Plana de Vic

⁷⁸ Tal com s'expressava el virrei de Mallorca en 1667 "En esta isla no hay franceses, *que es cosa milagrosa*", referència extreta de (Nadal, 1984, p. 65), cursives seves. Però que deixarem en entredit, atès que sí que trobem referències a francesos establerts a l'Illa: *Johanne La Crotz dudum ville Aurelhaci, nunc vero en Malhorca habitatore* (ADC, 3 E 76/4 Obrerii, fol. 164).

entre els casos documentats per la Catalunya Vella⁷⁹. Pel que fa a les àrees de la Catalunya Nova, trobem molta més dispersió en no haver-s'hi efectuat tants treballs, però podem destacar el cas de Lleida (Vilalta, 2003), Vilafranca del Penedès (Nadal & Giralt, 2000), Cervera (Llobet Portella, 1989), Reus (Rovira i Gómez, 1998) i la Conca de Barberà (Gual i Vilà, 1991). Com veurem, malgrat que la immigració francesa va resultar en un fenomen estès i a voltes heterogeni, en general va tenir trets molt característics i comuns per tot el territori català. Els anomenem a continuació.

3.3.1. Temporització i ritmes

Ja en la seva obra sobre la població catalana a l'edat moderna, Nadal i Giralt van fer una primera proposta sobre els ritmes que va adquirir l'arribada de persones provinents del Regne de França i que apareixien, de forma prominent, en les diverses fonts que aquests investigadors van fer servir per caracteritzar les fluctuacions demogràfiques de la població catalana després de la profunda crisi que va viure el país durant els segles baixmedievals. En la seva proposta, els autors divideixen el fenomen en tres moments consecutius que abraçaven tot el segle XVI fins al darrer terç del XVII. Aquests tres moments es podrien plantejar com d'arrencada o auge, plenitud i finalment, declivi. Aquests períodes coincidirien amb els inicis del segle XVI fins 1540, pel moment ascendent, entre 1540 i 1620 pel moment de plenitud i, a partir de 1620, s'iniciaria el declivi, molt lligat també a les conjuntures polítiques i econòmiques per les quals van travessar les Corones de França i Espanya (Nadal & Giralt i Raventós, 2000: 170).

Aquesta proposta de periodificació s'ha vist confirmada en gran part per la resta d'estudis locals desenvolupats a Catalunya fins a dia d'avui, encara que variant un xic d'una zona a una altra. Per a les àrees que hi ha estudiades, com el Maresme, s'ha establert una periodificació que arriba fins el 1700 (Capdevila, 2014, p. 55); així com el Baix Llobregat, comarca en la qual la presència francesa és molt notable i on la tendència es manté, atès que el període amb major presència detectada de francesos és en les darreres dècades del segle XVI i en el tombant cap al segle XVII (Gual i Remírez, Gual i Vilà, & Millàs i Castellví, 1998; Millàs i Castellví, 2005), igual que la zona

⁷⁹ També hi ha referències i estudis relatius a diverses poblacions del Bisbat de Girona, entre elles Olot (de Solà Morales, 1970), el conjunt de l'Alt Empordà (Planas, 1985) i Castelló d'Empúries (Colls, 2002b) a més a més d'alguna referència en els estudis més amplis, com per exemple en el cas de Cassà (treballat per Nadal i Giralt), a les quals ens hi referirem més endavant, atès que és el marc geogràfic en el qual es circumscriu el present estudi. Les historiadores Ana Maria Corredor i Alexandra Capdevila també han fet breus aportacions a partir de les dades de la Matrícula de Francesos pel Baix i Alt Empordà, respectivament (Capdevila, 2011; Corredor i Plaja, 2000).

que ocupa l'actual comarca del Vallès Occidental (Canyameres, 1994; Sánchez i González, 2003). El mateix trobem a Lleida, on els estudis de M. José Vilalta han mostrat com el pic d'arribada de joves francesos es dona a partir de 1560 i durant les dècades següents, i entra en fase de desacceleració a partir del 1700 (Vilalta, 2003), el mateix tenim observat per la resta de territoris de la Catalunya Nova, com Cervera (Llobet Portella, 1989), la Conca de Barberà (Gual i Vilà, 1991) i Vila-Rodona (Vives i Vives & Comas i Pié, 1984).

Finalment, si comptem amb les dades que disposem pel bisbat de Girona (que desenvoluparem de forma més extensa en un altre apartat), podem concloure que l'arribada d'immigrants, tot i tractar-se d'un fenomen heterogeni, que no comprenia una sola onada de contingents humans, va ser un fenomen amb unes causes o sota l'influx d'una conjuntura que li van marcar uns tempos específics.

Un element interessant pel que fa aquest apartat, és la possibilitat de comptar les diverses onades generacionals d'emigrants francesos. En aquest sentit, Nadal i Giralt fan una proposta a partir de la matrícula de francesos de 1637, en la que s'elabora el ritme d'arribada amb les dades que es donen per cada part del litoral català, referents a l'edat i al temps d'estada dels declarants amb la qual poden reconstruir les possibles escales de l'emigració. A partir d'aquesta anàlisi, poden concloure que efectivament, l'emigració comença a les zones més properes dels seus territoris d'origen, com el Rosselló, i a partir d'aquí va penetrant per tot el territori català. El monumental estudi de J. Peytaví pels Comtats i molt en especial el buidatge de la llista de francesos dels anys 1542-43 realitzada, com la de 1637 a causa de les tensions fronteres entre el Regne de França i la Corona Hispànica, mostra ja una presència ben notable abans de mitjan de segle (Peytaví Deixona, 2010, p. 321)

Alhora, també es detecten rutes d'entrada en períodes més antics (a inicis del XVI) que aprofiten les vies del comerç de la llana que ressegueixen els rius Ebre i Segre. Semblaria ésser aquesta una casuística que hauria afectat ciutats com les de Lleida i Vic (Torres i Sans, 1995), en situar-se just en aquestes vies comercials que l'emigració hauria aprofitat des d'inicis del XVI i especialment en donar-se el pic que es documenta arreu.

Així doncs, d'una manera o altra, al llarg del segle XVI el Principat anirà rebent aportacions de diversos contingents que s'aniran distribuïnt pel territori en funció de les seves possibilitats demogràfiques. Evidentment, la distribució territorial de l'emigració ens dona claus molt interessants per a valorar, a més a més del règim demogràfic, la situació econòmica i social de cada territori i això fa referència directa a les possibilitats d'establir-se o trobar feina. Això ens

permet copsar l'estructura productiva de cada regió, així com els canvis que es poden haver generat en tot el territori català en el seu conjunt durant els primers segles de l'edat moderna.

3.3.2. Les xifres de la immigració

Pel que fa a les xifres que els diversos investigadors i investigadores han quantificat i que permeten definir la importància del fenomen migratori, generalment s'accepta que cau dintre els paràmetres de la normalitat un percentatge d'entre el 10 i 20% de nuvis francesos pel total de matrimonis dins el gruix dels anys de major flux migratori (c. 1550-1640). Així ho van plantejar Nadal i Giralt quan van publicar les dades de 5 parròquies representatives de bona part del litoral català (Palamós, Cassà de la Selva, Vilafranca, Sitges i Creixell). Alhora, en la majoria de treballs que han analitzat aquesta problemàtica en diversos punts del Principat, s'ha confirmat la tendència. Així, pel conjunt del Baix Llobregat, Francesc Gual dona una xifra relativa d'un 10% de nuvis francesos (Gual i Remírez et al., 1998), percentatge que en algunes parròquies és superada per molt en alguns anys, com a Begues (Mata, 2016); també al Vallès Occidental a partir de l'estudi de les viles de Sabadell, Sentmenat i Sant Cugat del Vallès s'ha establert una mitjana que ronda el 20% de nuvis francesos documentats entre aquest període, en alguns moments inclús superior. Pel cas de ciutats com Lleida i Mataró trobem uns respectius 16.6% i 19%, i així sembla que es manté el percentatge pel conjunt del Maresme (Capdevila, 2014). També a l'Aragó trobem percentatges similars a partir dels registres de matrimoni de diverses poblacions com Barbastre o Saragossa (Salas Auséns, 1988).

Tot i que sembla que per la majoria de llocs on s'han fet estudis demogràfics en base a dades quantitatives el percentatge ronda aquell assenyalat per Nadal i Giralt, també cal esmentar que s'ha documentat llocs on aquesta presència no és tant acusada. Alhora, és particularment important assenyalar que aquests casos no pertanyen a zones remotes del Principat, sinó que es donen en les mateixes regions que ja hem assenyalat i on la presència de la immigració fou notable. Així, en una zona tant ricament representada com és la del Baix Llobregat, hi tenim el cas del Papiol, amb una presència de nuvis francesos no majors a un 7% (Millàs i Castellví, 1996) o el de la parròquia de Sant Julià d'Altaura, pel cas del Vallès Occidental (Canyameres, 1994), el qual destaca amb un percentatge inferior al 10% a la vora de la resta de viles de la mateixa comarca.

Un cas similar l'ofereixen les comarques de la Conca de Barberà i el Vallès Oriental, estudiades respectivament per Valentí Gual i Jaume Dantí (Dantí i Riu, 1986; Gual i Vilà, 1991). En ambdós territoris, els autors defensen una presència en general molt més reduïda que la defensada per Nadal i Giralt, per la qual cosa, l'impacte demogràfic de la immigració seria menor a la defensada

per aquests autors, pels quals la immigració francesa és un dels pilars fonamentals sobre els que es sustentà el redreç demogràfic de Catalunya durant els segles moderns. Si aprofundim en els casos concrets del Vallès Oriental i la Conca de Barberà, ben documentats en general, veiem que efectivament hi ha parròquies amb una presència d'immigració molt reduïda en els anys considerats "de plenitud" immigratòria. Serien aquests els casos de Pira, Forés, Vallclara, Vilanova o Montbrió pel cas de la Conca; mentre que pel cas del Vallès Oriental, tot i que no s'ofereixen sèries, J. Dantí posa els exemples de les parròquies de Martorelles, Santa Agnès, Bigues i Vilanova de la Roca. Tot i que no es nega que hi haguessin més francesos que no registren els documents parroquials, l'argument principal d'aquests autors és que en no contraure matrimoni, no haurien incrementat els índexs de fecunditat de les poblacions d'acollida.

Tot i així, en ambdós territoris trobem exemples que sí que segueixen la tendència. Són els casos de Sant Celoni pel Vallès i de les poblacions de Vimbodí, Vilaverd i de la zona de l'Alt Gaià per la Conca. Des del nostre parer, aquestes evidències testimonien un fet que també sospitem pel que fa a la distribució de la població immigrada en les comarques del bisbat de Girona i que no és altre que l'heterogeneïtat del fenomen i del fet que determinades poblacions o determinades àrees conformaven un pol d'atracció que les feia més atractives que no d'altres. Això invalida les tesis de Nadal i Giralte pel que fa a la importància de l'aportació demogràfica de l'emigració francesa? Creiem que en termes generals, això no és així, almenys pel bisbat de Girona i més si tenim en compte que precisament a les ciutats i viles més grans és on es detectarà el "redreç demogràfic" que en alguns casos doblarà la població. Tot i així, també hem pogut comprovar que la presència de nuvis francesos és irregular per tot el territori estudiat. Serà important, doncs, tenir en compte aquesta variable per poder caracteritzar l'evolució de la immigració francesa i les seves pautes de comportament, quelcom que ens disposem a fer en el proper apartat.

3.4. La immigració francesa al bisbat de Girona

El cas del bisbat de Girona no s'ha estudiat amb l'extensió amb què sí s'ha fet a d'altres regions del Principat, però no podem dir que la recerca hagi sigut inexistent. Tenim bons exemples pel que fa a casos de viles concretes com són Olot i Castelló d'Empúries, el litoral empordanès i les dades pel que fa als registres matrimonials de Palamós i Cassà de la Selva publicades per Nadal i Giralt.

La documentació parroquial, però, tot i que molt útil gràcies a què es troba present en quasi qualsevol població, té com a principal mancança el fet que només ens parla d'una sola parròquia⁸⁰, per la qual cosa és necessari esmerçar esforços en vèries d'elles per poder-nos fer una idea d'un conjunt regional. Pel cas del bisbat de Girona, però, hem pogut disposar d'una font fins ara inèdita⁸¹ i que ha resultat molt interessant per l'estudi de la immigració francesa. Es tracta del fons de Dispenses de Proclames, a les quals hem fet referència al capítol 2 i que per les seves característiques ens ofereix la possibilitat d'estudiar l'emigració francesa entre finals del XVI i la primera meitat del XVII pel conjunt del bisbat de Girona.

Com ja hem comentat, les Dispenses es van fer servir al llarg del segle XVII com a mecanismes d'acceleració dels tràmits matrimonials, però en una primera etapa, que podríem situar entre els anys 1593-1620, van ser emprades per la Diòcesi com a tràmit necessari per autoritzar el casament a nuvis ultrapirinencs. D'aquesta manera, tenim registre de les sol·licituds que els nuvis feien davant de l'escrivà i que ens ofereixen un conjunt d'informacions molt valuoses per a aproximar-nos de forma quantitativa i qualitativa als immigrants francesos del conjunt del bisbat de Girona. Principalment, se'ns dona informació sobre el lloc de procedència, l'ofici desenvolupat, el lloc de residència actual i sovint tot i que no sempre, l'edat d'arribada. En funció de qui prengué declaració i sobretot durant els primers anys, és freqüent trobar relacions extenses on el sol·licitant i els seus testimonis donen informació sobre la vida del futur nuvi des que va arribar, els llocs de residència i de treball previs, si era casat o no a França, o inclús els trajectes que havia fet en algun moment a la seva parròquia de procedència. La nostra voluntat

⁸⁰ Els registres parroquials han sigut i són una molt bona font d'estudi demogràfic però no estan exemptes de mancances. Vegeu la valoració que n'hem fet al capítol 2. Per una síntesi antiga però encara útil de l'ús dels registres parroquials al bisbat de Girona, vegeu (Portella i Comas, 1976).

⁸¹ Existeix una breu aproximació a l'obra de Joan Busquets (Busquets Dalmau, 1994), on a partir de dades extretes de l'Arxiu Diocesà assenyala la font com un document interessant per l'estudi de l'emigració francesa. Tanmateix, les dades que ofereix pel que fa al nombre de lligalls es queden curtes, segons hem comprovat un cop buidada la font.

ha sigut la de poder sistematitzar el gran nombre d'informació disponible, però en molts casos ha sigut impossible atesa l'heterogeneïtat de les declaracions.

Les Dispenses de Proclames, doncs, ens donen una informació valuosa per entendre aquell contingent de persones migrades que van aconseguir establir-se a Catalunya amb un ofici i un lloc fix de residència; un pas del tot indispensable per a la integració dins la societat d'acollida. Sense aquests passos previs, sovint l'immigrant podria ésser vist amb recel i augmentava la seva situació d'indefensió davant els poders públics⁸².

A partir d'aquestes informacions, doncs, ens podem disposar a donar una imatge general de varis aspectes interessants per entendre el fenomen de la immigració al conjunt del bisbat de Girona i per altra banda elements que afegixen noves dades a aquest tema historiogràfic provinents d'una zona encara poc estudiada.

3.4.1. Els ritmes d'arribada

També nosaltres hem fet una petita capbussada en els registres de 15 parròquies⁸³ entre les dècades de 1600-1610 i 1630-1640 com a primera aproximació a la problemàtica. El resultat obtingut d'aquest estudi, ens ha permès constatar que a grans trets es confirmava la tendència assenyalada per la majoria d'estudis, en situar-se els nivells màxims de nuvis francesos entre els anys 1600-10, mentre que a la darrera dècada la presència de francesos disminuïa globalment, tal i com es pot veure en la Taula 7.

any	català	francès	total matrimonis
1600-10	89,20%	10,68%	833
1630-40	93,76%	6,12%	834

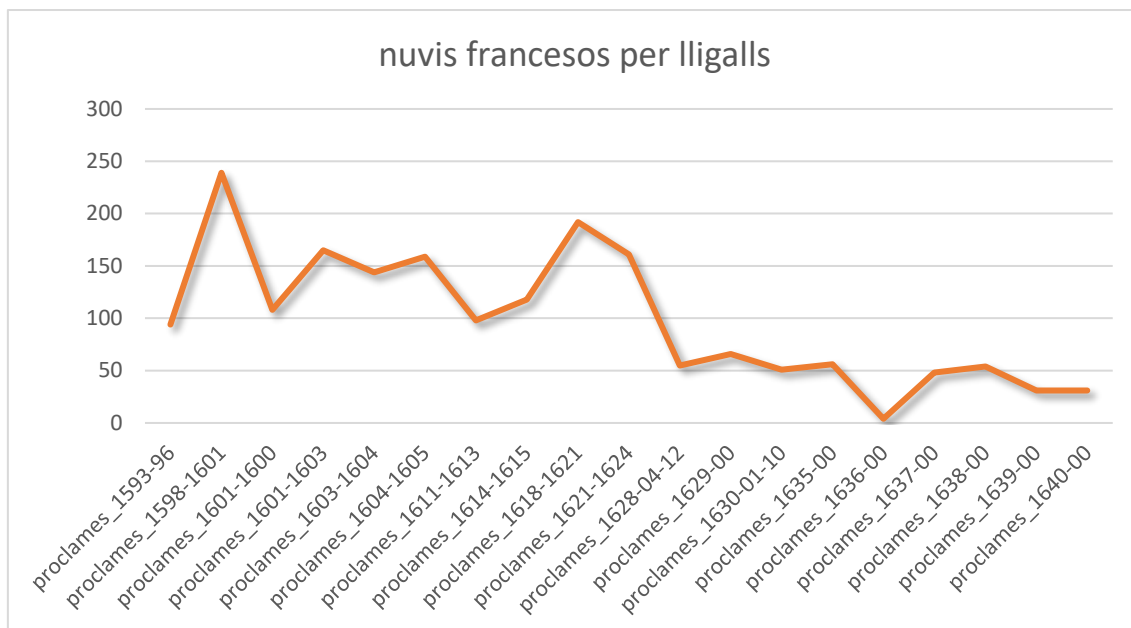
Taula 7 Percentatges de nuvis catalans i francesos documentats pel conjunt de les parròquies d'Amer, Banyoles, Besalú, Cassà de la Selva, Calonge, Camós, Celrà, La Bisbal, Sellera de Ter, Llançà, Peratallada, Sant Feliu de Boada i Verges. Dades obtingudes a partir dels registres de matrimoni a partir de cates decennals. Hem exclòs la parròquia de Castelló d'Empúries perquè els seus registres de matrimoni s'inicien l'any 1609.

⁸² Referències a la pressió per part dels poders públics a Colls, 2002; Torres Sans, 2000 i Vilalta, 2003. Sobretot la darrera pel que fa als "requisits", els quals s'han conservat en una Crida Real que afectà a la ciutat de Lleida i que demana apressar als súbdits del rei de França "que no sien casats", "vagabundos y alguns armats", que "no tinguen cert domicili" o "no siguen a soldada" (Vilalta, 2003).

Al mateix temps, a partir de la font de Dispenses de proclames, hem pogut identificar 2767 francesos entre nuvis, testimonis i pares al llarg de la sèrie que va des de 1593 (el primer any en què disposem de les dispenses) a 1640. Tal i com s'ha fet per la resta d'estudis sobre la immigració francesa, hem plantejat de situar aquest nombre al llarg del temps per fer-nos una idea del ritme de la immigració i veure si s'adiu a la tendència assenyalada pel conjunt del Principat. Els resultats obtinguts els hem situat en el gràfic 1 i donen com a resultat una forta presència de francesos durant la darrera dècada del XVI i la primera del XVII. Serà a partir de llavors que la presència de francesos en termes absoluts dins la font de dispenses serà cada cop més reduïda, tot i que no desapareixerà del tot.

Les Dispenses també ens permeten fer una petita aproximació a l'impacte demogràfic dels francesos a partir de l'índex de nupcialitat. Si assumim el total de població que ens dona el fogatge de 1553 (uns 60.335 habitants, a partir d'un nombre de focs de 12.067 per la regió), i agafem el promig de matrimonis del quinquenni que aniria entre 1600-1604 (per considerar-se el període de major presència immigratòria a partir de la tendència que hem ressenyat), tenim un índex de 2 per mil. Evidentment es tracta d'una xifra orientativa, cal guardar-nos d'assumir que hi hauria la mateixa població que 50 anys abans. Tot i així, ens ajuda a copsar la dimensió que hauria tingut l'arribada d'ultrapirinencs en el mercat matrimonial, representant 2 matrimonis de cada mil habitants.

Cal tenir en compte el fet que la sèrie queda tallada en alguns anys, però si fem el seguiment de la representació a partir dels volums estudiats, tenim una línia molt més clara (veure Gràfica 5)

Gràfica 4 Evolució del nombre absolut de nuvis francesos a partir dels llibres de dispenses. Font: ADG, *Dispenses de Proclames*.

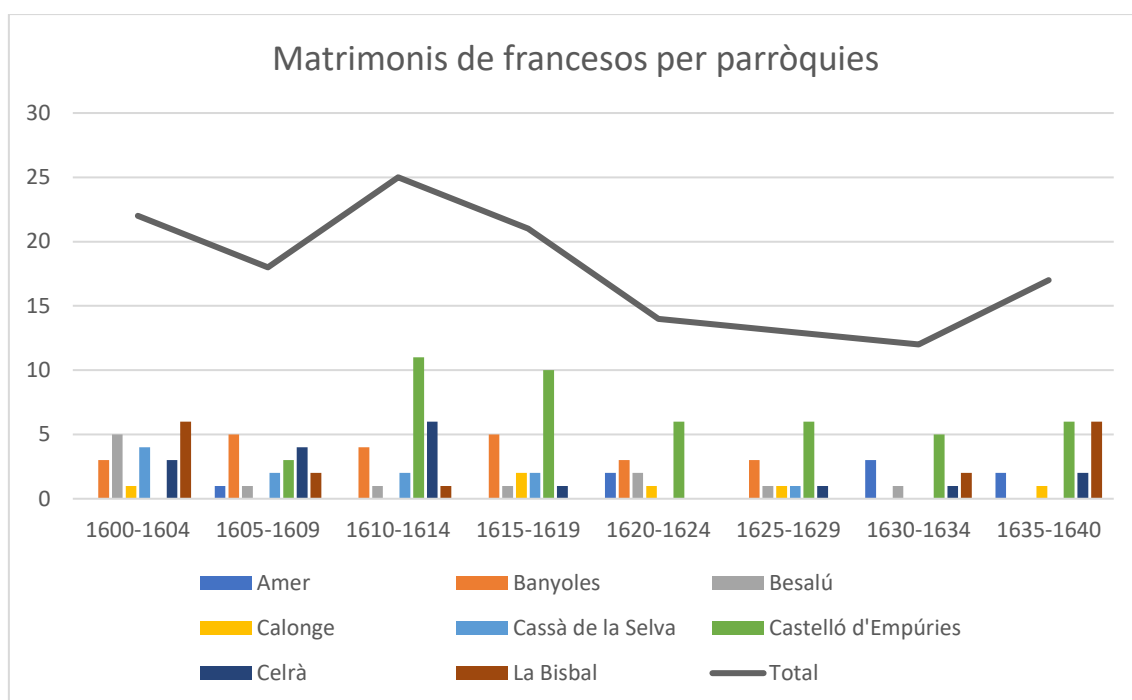
Preses globalment, les dades no deixen cap dubte que el ritme que seguí la presència de ultrapirinenecs al bisbat de Girona segueix la tendència assenyalada per Nadal i Giralte i la majoria d'estudis ulteriors. Queda reflectit el moment d'auge en el tombant del segle XVI al XVII (la qual cosa explicaria la gran presència de nuvis entre les dècades de 1600-10 i 1610-20) i el posterior declivi de la presència de francesos a partir de 1620.

De totes maneres, tot i que creiem que la font ens permet copsar la tendència general, cal assenyalar la mancança que suposa el fet que parteixi de 1593, atès que tenim constància de la presència de francesos des de mitjan segle XVI, o això ens suggereixen les dades obtingudes a partir del buidatge dels protocols notariais de Castelló d'Empúries, els quals entre 1555-58 ens ofereixen la xifra de 102 francesos documentats, la més elevada pel que fa d'altres anys⁸⁴. El mateix succeeix en algunes regions, com el Baix Llobregat, on el moment d'auge cal cercar-lo durant la segona meitat del XVI (Gual i Remírez et al., 1998). Lamentablement, però, pel cas dels registres parroquials de les comarques gironines, ens és impossible anar més enrere, atès que la majoria de registres s'inicien com a molt d'hora a la darrera dècada del segle XVI. Tan sols disposem dels casos de Besalú, Calonge i Cassà de la Selva dins el conjunt de parròquies estudiades a partir dels registres parroquials de matrimoni, amb un nombre relativament baix de ultrapirinenecs entre 1580-1590, però amb una presència destacada de francesos entre 1590-

⁸⁴ Agraïixo a Josep Colls la consulta de les dades que va obtenir a partir del seu treball en aquest camp.

1600 (15 nuvis francesos sobre 99 matrimonis totals que suposen un 15% a Besalú i 10 sobre 62 -un 16%- pel que fa a Cassà).

De fet, el buidatge dels llibres de matrimonis de 8 parròquies de tots els anys entre la dècada dels vuitanta del segle XVI i 1640 ens mostra una evolució força semblant a la que veiem a les dispenses pel que fa a la presència de francesos, amb un ascens de comptabilitzacions a partir de 1590 i descens a partir de 1620 (Taula 8 i Gràfica 6).

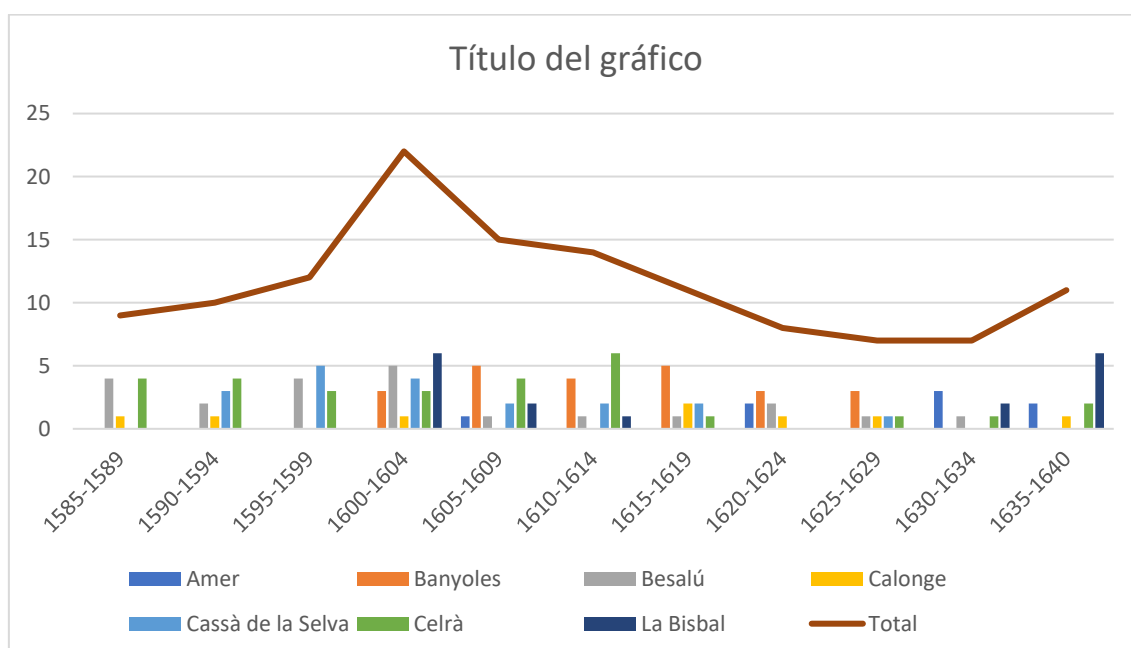

Gràfica 5 Total de casaments de nuvis francesos entre 1585-1640 per les parròquies d'Amer (1601-1638), Banyoles (1602-1640), Besalú (1580-1638), Calonge (1575-1640), Cassà de la Selva (1589-1640), Castelló d'Empúries (1609-1640), Celrà (1585-1640) i La Bisbal d'Empordà (1600-1640). Font: registres parroquials de matrimoni.

Un descens, però, que s'inicia una dècada abans si en el mateix còmput de parròquies excloem a Castelló d'Empúries (Gràfica 7), amb molt la parròquia amb més presència d'immigrants (recordem el potencial demogràfic de la vila inclús a inicis del segle XVII) i que exerceix una forta influència sobre el total de la mostra. Tot i així, sense Castelló, sembla clar que després del pic de matrimonis de finals del segle XVI i primer anys del XVII la presència de francesos aniria disminuint, segurament afectant més a les petites parròquies rurals, que no pas a les viles amb una economia més diversificada com seria el cas de l'antiga capital del comtat d'Empúries. Així doncs, si bé pot resultar complicat afirmar que és a partir de finals del XVI que hi ha un pic important en els casaments de francesos (la majoria de registres s'inicien llavors), no ho és tant determinar-ne els anys de menor presència i, com hem vist, d'esllanguiment del corrent migratori, cap a la segona dècada del XVII.

	Total matrimonis	Nuvis francesos	%
1600-1610	454	74	16%
1611-1620	549	90	16,39%
1621-1630	571	50	8,76%
1631-1640	518	37	7,14%
1600-1640	2026	232	11,50%

Taula 8 Nombre i percentatge de nuvis francesos en el total de matrimonis. Font: Registres matrimonials d'Amer, Banyoles, Besalú, Cassà de la Selva, Castelló d'Empúries i La Bisbal.

Gràfica 6 Total de casaments de nuvis francesos entre 1585-1640 per les parròquies d'Amer (1601-1638), Banyoles (1602-1640), Besalú (1580-1638), Calonge (1575-1640), Cassà de la Selva (1589-1640), Celrà (1585-1640) i La Bisbal d'Empordà (1600-1640). Font: ADG, registres parroquials de matrimoni.

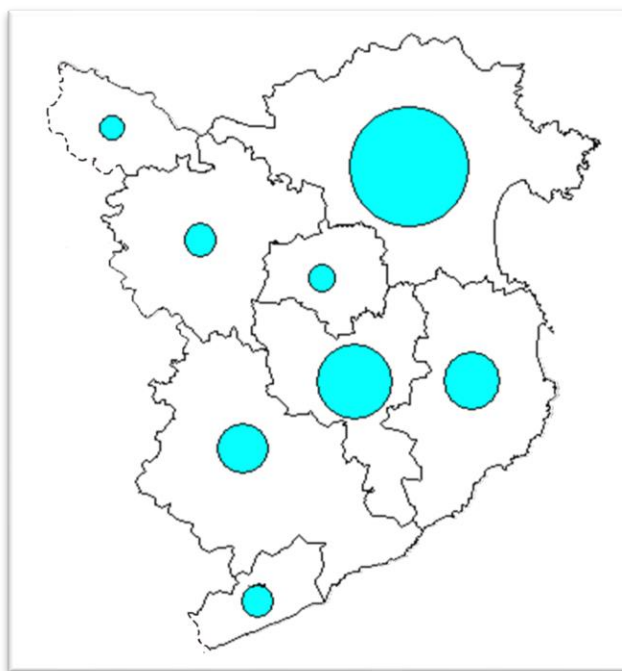
En resum, doncs, podem afirmar clarament que la immigració francesa pel conjunt del bisbat va viure el seu moment de plenitud entre la segona meitat del segle XVI i les primeres dècades del XVII i començaria a declinar després de 1620 (amb repunts ocasionals), quelcom que confirma les tesis de Nadal i Giralt per la regió estudiada.

3.4.2. La distribució territorial

El bisbat de Girona cobreix les actuals comarques de l'Alt i Baix Empordà, Gironès, Pla de l'Estany, Garrotxa, La Selva, l'àrea septentrional del Maresme i la zona oriental del Ripollès, és a dir, un territori extens i heterogeni. Tot i que segons les tesis que es desprenen de l'estudi de Nadal i Giralt es podria dir que la immigració era present a tot arreu del territori català, és sabut i les dades disponibles pel conjunt del Principat així ens ho mostren que els percentatges de representació de l'emigració varien entre diverses zones geogràfiques. Així, tenim que un 60% dels immigrants presents en la Matricula de Francesos de 1637 es troben establerts al Maresme (Capdevila, 2003; Nadal & Giralt, 1966), de la mateixa manera que en zones on en general es detecta una important presència de nuvis francesos hi ha llocs amb baixa representació (casos de Sant Julià d'Altaura (Canyameres, 1994) i el Papiol (Millàs Castellví, 1996). Així doncs, el fenomen, pel conjunt del Principat, no fou homogeni. També creiem que no ho va ser dins de zones com el bisbat de Girona, amb una realitat demogràfica i socioeconòmica diversa, per això hem cregut convenient estudiar la distribució dels francesos en cada una de les àrees que formaven el bisbat de Girona. Som conscients que l'ús de comarques no seria el més adequat per a una aproximació històrica rigorosa a les diverses realitats socials i geogràfiques que composaven el bisbat. Però una aproximació d'aquest tipus requeriria de treballs previs que determinessin aquelles àrees o zones amb prou relació geogràfica, social i de població que es correspongués a les formes de poblament i explotació del medi del període que ens ocupa. Aquest treball resta encara per fer, així que no hem tingut més remei que fer servir les comarques actuals per delimitar, *grosso modo*, espais prou diferenciats fins al punt que han mantingut les seves particularitats fins avui dia.

En el nostre estudi, hem pogut comprovar que, principalment, la presència de nuvis francesos documentats en els llibres de dispenses es troben distribuïts entre la ciutat de Girona i el seu *hinterland* i les comarques de l'Alt i Baix Empordà.

Pel total de nuvis francesos, entre els anys 1593-1640 trobem una distribució per comarques en què l'Alt Empordà es situa al capdavant amb un 34% dels nuvis, seguit pel Gironès amb un 26%, tot seguit el Baix Empordà (14%), La Selva (11%), Garrotxa i Maresme (ambdós 5%), Pla de l'Estany (3%) i finalment el Ripollès amb un 2% (v. Mapa 2). Cal tenir en compte que les comarques del Maresme i el Ripollès, en formar part tan sols parcialment del bisbat de Girona, es veurien subrepresentades dins el conjunt de dispenses i així mateix la seva contribució en l'acollida dels nouvinguts (i més si tenim en compte que un nucli tant important i ben estudiat com Mataró queda fora del nostre estudi).

Mapa 2 Distribució per comarques actuals del nombre de nuvis francesos obtingut de les dispenses. Font: ADG, Dispenses de Proclames. A priori, les xifres mostren que l'Empordà fou una terra on la immigració hi va deixar una forta petja. Si sumem els dos Empordans, tenim un percentatge que ratlla el 50% d'individus francesos per tot el bisbat de Girona. Si tenim en compte l'altre gran pol d'atracció, la ciutat i el territori de Girona, això deixaria poc marge per a la distribució dels nousvinguts en la resta de zones del bisbat.

Com és això? A priori caldria remarcar que a mitjan segle XVI, són precisament la zona empordanesa i el Gironès (comprentent també el Pla de l'Estany) les zones més poblades del bisbat a partir de les dades del fogatge de 1553, que ens dona el total de focs per cada una de les comarques actuals.

Fogatge de 1553			
	focs	focs per km2	conversió a hab.
Alt Empordà	3141	2,8	15705
Baix Empordà	3203	5,5	16015
Garrotxa	1734	2	8670
Gironès (+PdE)	3691	5,2	18455
Selva	2032	2,5	10160

Taula 9. Total de focs, densitat i habitants per cada una de les comarques de la regió de Girona. Dades extretes de (Nadal & Giralt, 2000), hem afegit la darrera columna d'habitants totals multiplicant el nombre de focs per 5 com a convertidor.

Així doncs, caldria preguntar-se: la font de Dispenses de Proclames té sobrerrepresentats els matrimonis provinents de les zones més habitades del territori? En aquest punt entren en valor

les dades obtingudes a partir dels registres parroquials, que ens serveixen de contrast per a zones més concretes. Així doncs, en el cas de Banyoles (Pla de l'Estany) hem documentat la presència de fins a un 10% de nuvis francesos en el conjunt de matrimonis entre 1600-1640. D'aquesta manera, la presència relativa de nuvis francesos a nivell parroquial difereix de les dades obtingudes per les dispenses, a partir de les quals podríem concloure, per exemple, que la presència de francesos al Pla de l'Estany va tenir un impacte quasi testimonial, mentre les dades obtingudes des del registre parroquial de matrimonis de Banyoles confirma que es tracta d'una presència important i més durant els primers decennis (entre 1600 i 1620) quan documentem percentatges que ronden el 15% (en els decennis posteriors, fins 1640, les dades són solidàries amb la tendència general i tenim un descens sostingut de nuvis ultrapirinencs fins a no trobar-ne cap).

Banyoles (1)

1600-1609	14,46%
1610-1619	15,74%
1621-1630	6,19%
1631-1640	0,00%

Banyoles (2)

nº matrimonis francesos	35
nº total matrimonis	320
1600-1640	10,94%

Taula 10 Percentatges de nuvis francesos per decennis (1) i pel conjunt del període (2) a partir dels registres parroquials de Banyoles (ADG).

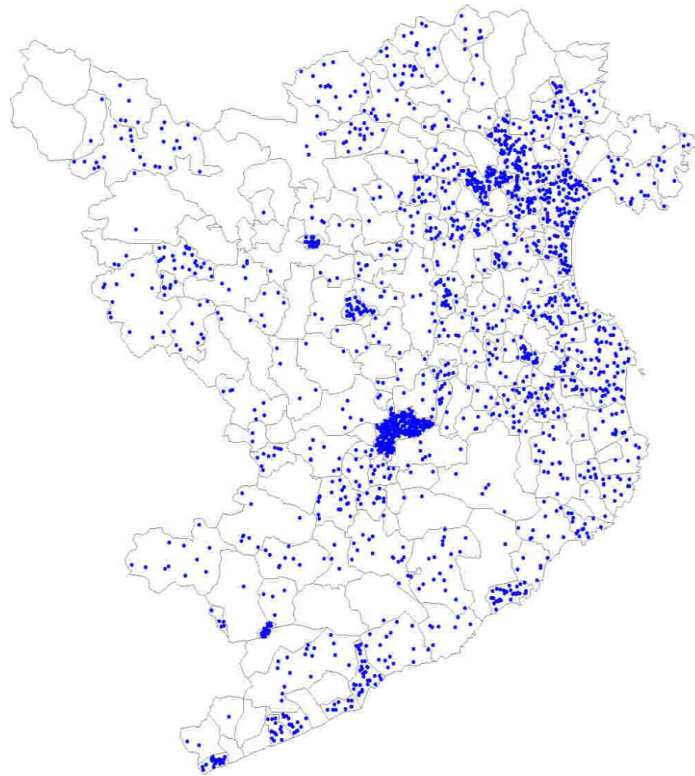
Sembla evident que les zones més habitades, com les viles i ciutats, van exercir una major atracció pel fenomen migratori. L'existència d'una economia més diversificada i les necessitats de determinats sectors com ara el tèxtil o la construcció en una fase expansiva com és la que va de 1550 a 1650 explicarien que bona part del corrent migratori s'hi dirigís. En el conjunt del bisbat de Girona, el cas de l'Alt Empordà, amb les dades ja exposades, sembla que s'adiu bé a aquesta explicació si tenim en compte la presència de poblacions que destaquen pel seu poblament i potencial productiu durant la baixa edat mitjana i l'edat moderna, com són els casos de Castelló d'Empúries, Figueres o Peralada. Però, van ser aquestes viles les que van concentrar el gruix de l'emigració? És aquesta present en àrees de poblament més disperses?

Si agafem les dades obtingudes a partir de la font de Dispenses, i en veiem la distribució per les parròquies altempordaneses pel període de més afluència d'immigrants francesos (és a dir, entre 1593 i 1620), podem constatar que el conjunt de les viles de Castelló d'Empúries, Peralada,

Figueres i Roses⁸⁵ aglutinen un 33% dels nuvis ultrapirineus que sol·liciten dispensa. El restant 67%, doncs, es distribueix per la resta de parròquies de la comarca, les quals suposen cada una entre l'1 i el 3% del conjunt de francesos identificats a l'Alt Empordà. Així, una vila com Castelló d'Empúries reuniria el 13% d'immigrants de la comarca, una dada important, però que ens impedeix afirmar que la immigració fos un fenomen específicament urbà o en tot cas sense presència més enllà de les poblacions més habitades. Pel cas de l'Alt Empordà, més de la meitat dels francesos es van establir (estem parlant en tot cas de casaments, cal recordar-ho) en zones de poblament dispers.

Precisament el cas contrari ens el dona altra vegada el Pla de l'Estany, on quasi el 55% dels immigrants que demanen dispensa afirmen residir a la vila de Banyoles. Així doncs, i tenint en compte les dades provinents dels registres parroquials i que hem exposat més amunt en la taula 8, la presència al Pla de l'Estany, tot i ser notable en termes relatius, es circumscriu sobretot a aquesta població, tenint un impacte molt menor en les àrees més disperses que el que semblaria per l'Alt Empordà. El cas paradigmàtic de la distribució territorial enmig d'un sistema urbà ens el dona la ciutat de Girona i el seu territori; quasi un 65% dels francesos presents al Gironès per aquest període de plenitud es troben establerts a la ciutat. Aquestes dues realitats, que suposen un element interessant per a remarcar comportaments diferenciats pel que fa a les tendències d'assentament de la immigració en una mateixa regió com és el bisbat de Girona (si més no eclesiàsticament), les hem representat gràficament en el Mapa 3.

⁸⁵ Les 4 poblacions que s'aproximen molt o depassen els 200 focs segons el fogatge de 1553

Mapa 3 Distribució de cada un dels registres de nuvis francesos per parròquies. Font: ADG, Dispenses de Proclames.

Un cop plantejada la distribució de la immigració en el període de major auge immigratori, cal veure què passa en el moment immediatament posterior, que per la nostra sèrie correspon als anys que van del 1620 al 1640. Tal i com hem plantejat més amunt, és en aquestes dues dècades que el fenomen immigratori comença a declinar i això podria afectar en la forma en què els francesos es distribueixen pel territori, donant peu a fenòmens de concentració o de dispersió. A partir d'una anàlisi a nivell comarcal com fins ara, hem pogut detectar comportaments diversos que ens permeten afirmar que efectivament es van donar alguns canvis d'un moment a un altre. Pel que fa a les comarques de l'Alt Empordà i el Gironès, veiem repetits els mateixos patrons que en el període 1593-1620. Això és, una àmplia dispersió pel territori pel cas altempordanès i una acusada concentració de la població francesa al voltant de la ciutat de Girona pel cas de la comarca del Gironès. A l'Alt Empordà hem detectat, això, sí, un descens generalitzat dels percentatges d'ultrapirinencs situats en aquelles poblacions de major concentració poblacional (c. 200 focs el 1553) respecte el total de tota la comarca; quelcom que interpretem com una caiguda general en el moment de declivi immigratori. Pel cas de Girona, aquest fet és més acusat i el descens percentual deixa a un 4% la relació de francesos respecte el total de gironins identificats per les dispenses. Assumim aquesta dada com a indicador d'un gran descens de la presència francesa a la ciutat partint de la premissa que a partir de 1620 l'ús

de les dispenses s'ha estès per tot el bisbat i per part de tothom, per la qual cosa és una font representativa del total de matrimonis (Congost, Portell, Saguer, & Serramontmany, 2013), quelcom que comportaria un biaix important pel període precedent.

Les comarques del Baix Empordà i La Selva mostren comportaments semblants. Els percentatges de francesos també baixen molt però com en el cas del Gironès i l'Alt Empordà, es manté la mateixa distribució per la comarca. També es documenta una pèrdua en nivells percentuals pel que fa a la distribució en determinades viles, com ara Blanes, que passa d'aglutinar el 22% de francesos de la Selva a només un 12% o Torroella de Montgrí, que del 21% passa al 7% entre 1620-40. Un fet que contrasta amb el guany en termes relatius pel que fa al nombre d'ultrapirinencs d'ambdues comarques per part d'altres viles, com serien els casos de La Bisbal i Hostalric, que passen respectivament d'un 5% a un 21% i d'un 14% a un 18%.

Altres casos que assenyalen un canvi entre ambdós períodes són els del Pla de l'Estany i la Garrotxa. En aquests, les viles que havien exercit d'importants pols d'atracció pels immigrants durant el període d'auge, durant el 1620-40 no depassen d'un 3% de representació del total de francesos presents a aquestes comarques. El cas de Banyoles és altament significatiu, atès que durant el període anterior més del 50% d'immigrants del Pla de l'Estany provinents de França afirmaven residir-hi. El mateix podem afirmar pels casos d'Olot i Besalú. A tall d'hipòtesi, tan sols podem plantejar que el retrocés del flux migratori va afectar molt més a zones no tant potents demogràficament i més allunyades dels grans pols econòmics del territori gironí.

En resum, gràcies a la font de Dispenses de Proclames podem aproximar-nos a la distribució dels immigrants francesos disseminats per tot el territori comprès dins el bisbat de Girona que, com hem vist, presenta tendències diferents en el mapa comarcal que de moment tan sols podem assenyalar i aventurar-ne les hipòtesis. Sens dubte, els canvis detectats plantegen el repte d'intentar explicar-los i per això és necessari entendre la tasca que desenvolupaven els nouvinguts al conjunt del territori del bisbat, però també a cada una de les seves àrees geogràfiques. Aquest punt és especialment rellevant si volem donar compte, des d'un estudi que posi en relleu els aspectes econòmics i socials, d'aquest fenomen a les comarques gironines.

3.4.3. Les àrees de provinença

Les àrees de procedència dels immigrants comprenen varies regions del territori històric que coneixem com Occitània, territori que pel període estudiat es troba des de fa temps subjecte sota el domini de la Corona Francesa i és part integrant del Regne de França; d'aquí que

principalment les referències contemporànies des dels llocs d'assentament d'aquests individus parlaran de *francesos*, més que no pas d'occitans, malgrat seria aquest l'apel·latiu més corresponent a partir dels trets culturals i lingüístics dels nouvinguts⁸⁶. En comptes d'això, es tindrà sempre present la seva subjecció al monarca francès, malgrat que molts d'ells hauran passat més temps de la seva vida sota domini de la Monarquia Hispànica i els seus Regnes que no pas sota el domini de la corona francesa.

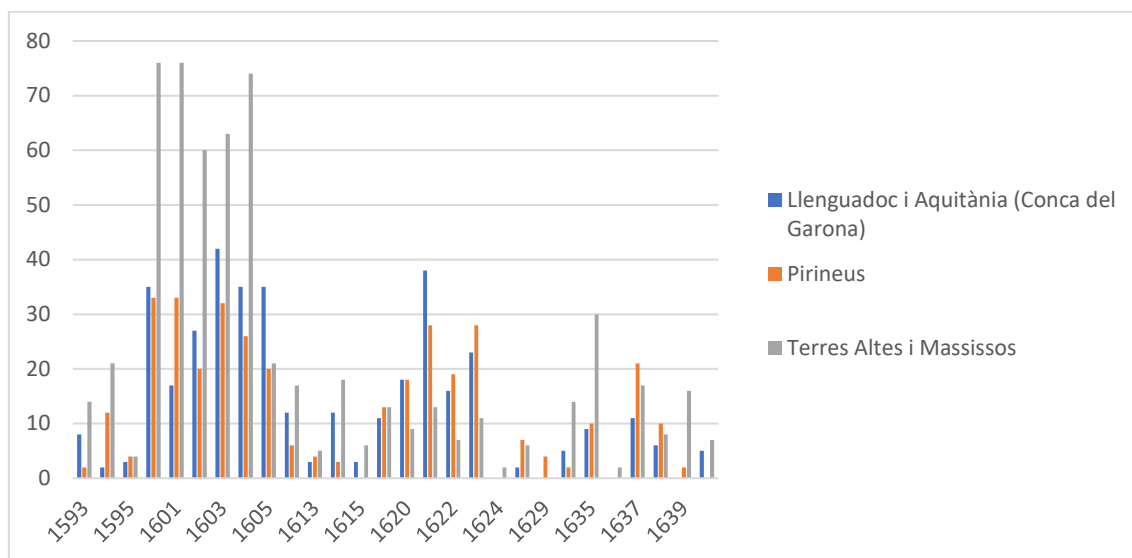
La regió francesa, però, no comprèn ni ara ni llavors un territori homogeni. Les diverses característiques del clima i l'orografia, així com les particulars evolucions de cada territori van donar peu a zones amb un caràcter propi, les quals en el detall van generar condicions específiques per afavorir el procés migratori. A conveniència de determinar les diferents causes i perquè del fenomen de l'emigració, Nadal i Giralt van fer una proposta de categorització que ha tingut èxit en els i les investigadors posteriors. En aquesta proposta partien l'àrea d'irradiació en tres parts que resseguien de sud a nord tot el territori occità: començant pels Pirineus i les valls properes, les terres del Llenguadoc resseguint el pas del riu Garona i finalment la zona dels Massissos Centrals.

Pel que fa a la majoria d'estudis sobre immigració francesa a Catalunya, coincideixen en assenyalar l'àrea pirenaica i circumpirenaica com la zona que majors aportacions fa al corrent migratori. L'explicació més plausible sembla ser la proximitat geogràfica, doncs parlem de territoris adjacents, i si tenim en compte les continuades relacions entre les valls pirinenques i la participació dels circuits comercials sembla lògica la seva major presència en els diversos registres on comptabilitzem immigrants.

Sorprenentment, però, les dades obtingudes pel bisbat de Girona ens mostren una aclaparadora majoria d'immigrants (nuvis i testimonis) procedents dels bisbats de la zona septentrional d'Occitània, sobretot durant la primera dècada del segle XVII, que és el període on en documentem més (Gràfica 9). Aquesta zona pertany a la categoria que Nadal i Giralt van definir com la zona de les Terres Altes i Massissos, la qual faria referència sobretot a l'Alta Auvèrnia, el Baix Carcí i el Gavalvà o Gévaudan. Pel que fa a les informacions obtingudes de les dispenses,

⁸⁶ "Dit això, què significa altra vegada "francesos"? Òbviament, i no em cansaré de repetir-ho perquè la historiografia sovint els ho nega, són subjectes del rei de França, però són de naturalesa o de nació no francesa; en tot cas, són de civilització i de llengua occitana, i més aviat de dialecte gascó. Per això cal interessar-me pel lloc de procedència d'aquests occitans, i aproximar-me a una geografia de l'emigració" (Peytaví Deixona, 2010, p. 279). Estem molt d'acord amb J. Peytaví en aquest aspecte, però per altra banda l'existència d'una identitat "occitana" és segurament discutible així que hem cregut més rigorós referir-nos als nouvinguts com a "francesos" que és com els defineixen a les fonts consultades, sense que això vagi en contra de ressaltar quan faci falta les particularitats ressenyades per Peytaví i altres autors.

correspondrien als bisbats d'Angoûleme, Cahors, Llimoges, Mende, Périgueux, Rodez, Saint-Flour, Sarlat i Tulle. En el cas de Saint-Flour, tenim més de 113 mencions, Rodez ens n'ofereix 144, Cahors 146, Limoges 60 i Sarlat i Tulle 70 i 71 respectivament (Taula 11 i Mapa 4).

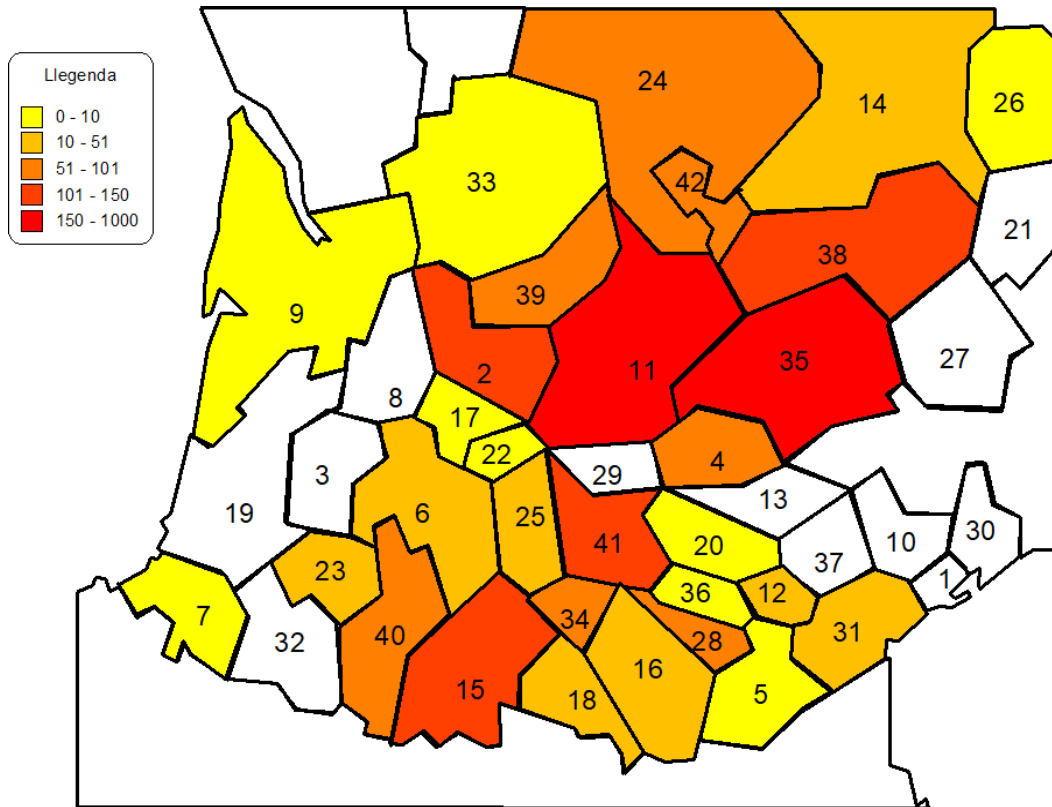
Gràfica 7 Nombre de mencions per any per procedència a partir de les categories definides per Nadal i Giralt. Font: ADG, Dispenses de Proclames. Pel cas del Llenguadoc, representat per la presència de les diòcesis d'Agen, principalment (sovint abreuiat com a "Gen" en la documentació i de lluny el bisbat d'aquesta zona amb més referències), seguit de Tolouse i Albi (ambdues ciutats), Lombez i Carcassone (bisbats com Sant-Papoul, Lavaur, Bordeux i Lectoure tenen una presència molt testimonial).

Pel que fa a la zona pirenaica, el bisbat més representat és el de Comminges, seguit per Tarbes, Couserans, Mirepoix, Rieux i Pamiers. Comminges però hi té una enorme presència amb més del doble de mencions que cadascuna de les diòcesis d'aquesta zona, cosa que no ens deixa de sorprendre, atès que per les referències que en tenim dels estudis previs, és el bisbat més present en fonts com la Matrícula de 1637 o els registres hospitalaris (Nadal & Giralt, 2000, pp. 143–145).

Pirineus				Llenguadoc i Conca del Garona				Terres Altes i Massissos			
ref. mapa	Bisbat	Mencions	%	ref. mapa	Bisbat	Mencions	%	ref. mapa	Bisbats	Mencions	%
5	Alet	3	0.72	2	Agen	118	31.05	11	Cahors	146	23.93
7	Bayonne	2	0.48	4	Albi	55	14.47	24	Limoges	60	9.48
15	Comminges	114	27.21	6	Auch	5	1.32	33	Périgueux	6	0.98
18	Couserans	76	18.14	9	Bordeaux	3	0.79	35	Rodez	144	23.61
23	Lascar	2	0.48	12	Carcassone	25	6.58	38	Saint-Flour	113	18.52
28	Mirepoix	56	13.37	20	Lavaur	2	0.53	39	Sarlat	70	11.48
16	Pamiers	42	10.02	22	Lectoure	11	2.9	42	Tulle	71	11.64
34	Rieux	54	12.89	25	Lombez	36	9.47	14	Clermont	20	0.03
40	Tarbes	70	16.71	31	Narbonne	19	5.00	26	Lyon	2	0.003

				36	Saint-Papoul	9	2.37			
				41	Toulouse	97	25.53			
	TOTAL	419	100		TOTAL	380	100		TOTAL	632
										100

Taula 11 Distribució de nuvis occitans per bisbats de procedència (nombres absoluts i percentatges sobre el total).
 Font: ADG, Dispenses de Proclames.

Mapa 4 Mapa dels bisbats occitans. De groc a vermell, de menor a major nombre de nuvis francesos que declaren provenir-ne. El número dels bisbats els correspon amb el dels de la Taula 11⁸⁷. Font: ADG, Dispenses de Proclames.

La preponderància de les zones més septentrionals d'Occitània com a llocs d'origen de la població establerta a partir del corrent migratori no s'ha documentat en gaires llocs de Catalunya; si agafem exemples dispersos de la geografia catalana. Pels casos de Nadal i Giralt, les procedències dels immigrants documentats a l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona i a la Matrícula de 1637 pertanyen principalment a la zona pirenaica o llenguadociana, en segon terme (d'on en destaca notablement el bisbat de Comminges), i la presència d'immigrants de l'Alta Alvèrnia o Baix Carcí serien, exceptuant la diòcesi de Cahors, poc representades. Pel cas de la Conca de Barberà estudiada per Valentí Gual, trobem una gran representació del bisbat de Tarbes, situat a la zona dels Pirineus (al costat occidental de Comminges), seguida de la presència

⁸⁷ Els bisbats en blanc no comptabilitzen cap nuvi que en procedeixi i no apareixen a la taula, es tracta dels bisbats de (1)Agde, (3)Aire, (8)Bazas, (10)Béziers, (13)Castres, (17)Condom, (19)Dax, (21)Le Puy, (27)Mende, (29)Montauban, (30)Montpellier, (32)Oloron, (37)Saint Pons.

de bisbats septentrionals, principalment Clermont, seguit de Cahors i finalment trobaríem la presència de llenguadocians. Situació semblant trobem a Lleida, amb destacada presència de la zona circumpirenaica sobretot els centres de Comminges i Tarbes i alguns altres com Oloron, Lescar, Rieux, Couserans i Pamiers. En segon lloc, provinents de la Narbonesa, el Baix Garona i el Llenguadoc. En darrer lloc, els provinents del Massís Central: Limoges, Cahors, Clermont i Rodez (Vilalta, 2003). Finalment, els estudis de Llobet i Portella sobre els registres parroquials de matrimoni de Cervera entre 1501 i 1700 també estableixen aquesta escala (zona circumpirenaica, Llenguadoc i finalment Massissos Centrals).

Ara per ara no podem explicar el perquè d'aquesta diferència. Un primer element que ens hauria d'alertar a l'hora de prendre com definitives aquestes dades és el fet que provenen d'una mateixa font: els llibres d'informacions de Dispenses de Proclames; la qual, tot i contenir les sol·licituds de llicències de més de 1600 nuvis francesos en un període de 50 anys (i més de 2750 entre testimonis i pares), és l'única font de la que disposem pel bisbat de Girona per aproximar-nos a les zones de procedència dels immigrants atès que, malauradament, els llibres parroquials de matrimoni no acostumen a indicar el bisbat de procedència, exceptuant casos molt minsos. Alhora, pel cas de les Dispenses, tan sols 1669 francesos fan referència al seu bisbat d'origen (cal tenir en compte que en aquest apartat hem agafat també les dades de testimonis i dels pares), cosa que suposa un 60% del total d'immigrants identificats.

La distribució territorial segons el lloc de procedència

Quins són els bisbats més representats? Tenim casos de concentració en determinats indrets com passa, per exemple, en el Maresme estudiat per A. Capdevila? Tal i com hem assenyalat més amunt, la principal presència pel que fa a totes les zones geogràfiques de la immigració la trobem a l'Empordà. Efectivament, de totes les zones, és la que més percentatge s'endú pel cas dels Pirineus en un 54.25%, els bisbats del Llenguadoc i la Conca del Garona un 59% i a la zona de les Terres Altes i Massissos que, tot i que amb un percentatge del 42%, és on hi trobem una major concentració. Cal destacar l'enorme presència de llenguadocians i habitants de la zona pirenaica, sobretot provinents dels bisbats veïns d'Agen, Comminges i Tarbes. Pel que fa a una concentració tal, no en tornarem a trobar en cap altre indret del bisbat, exceptuant el cas de la ciutat de Girona i el seu territori que pels pirinencs representa un percentatge d'un 16% i pels provinents del Llenguadoc un 13%. En canvi, per aquells francesos provinents de les zones septentrionals, en especial d'aquells oriünds dels bisbats de Sarlat i Limoges, es troben molt ben

representats a Girona (tot i que la major presència d'immigrants de bisbats com Saint-Flour, Rodez o Cahors la trobem a la zona empordanesa⁸⁸). Vegeu Taula 12.

<i>Pirineus</i>	<i>cap</i>	<i>MAR</i>	<i>AEM</i>	<i>BEM</i>	<i>GAX</i>	<i>GIR</i>	<i>PES</i>	<i>RIP</i>	<i>SEL</i>	<i>Total</i>
<i>Agen</i>	7	3	38	20	3	25	5		11	112
<i>Comminges</i>	17	13	27	28	3	10	5	3	2	108
<i>Couserans</i>	6	1	25	11	1	20	2		4	70
<i>Mirepoix</i>	8	2	24	4	1	12	1	2	2	57
<i>Pamiers</i>	3		18	9	5	4		4	2	45
<i>Lescar</i>	1			4		3			3	11
<i>Rieux</i>	5	3	18	6	4	8	4	1	6	55
<i>Tarbes</i>	7		38	17		3	1	4	1	71
TOTAL	54	22	188	99	17	85	18	14	31	529
	10,21%	4,16%	35,54%	18,71%	3,21%	16,07%	3,40%	2,65%	5,86%	100%

<i>Llenguadoc i Conca del Garona</i>	<i>Cap</i>	<i>MAR</i>	<i>AEM</i>	<i>BEM</i>	<i>GAX</i>	<i>GIR</i>	<i>PES</i>	<i>RIP</i>	<i>SEL</i>	<i>Total</i>
<i>Aix</i>	3	1	7	4	2	4		1		22
<i>Albi</i>	10	1	29	5		5			5	55
<i>Carcassonne</i>	4		9	3		3			1	20
<i>Lombez</i>	2	1	23	3		5	1		3	38
<i>Toulouse</i>	17	3	28	24	4	14	3	1	4	98
<i>Lectoure</i>		3	3	3	2	1	1	1	2	16
<i>Saint-Papoul</i>			5	2	1	6			1	15
<i>Narbonne</i>	2		18	5	1					26
TOTAL	38	9	122	49	10	38	5	3	16	290
	13,10%	3,10%	42,07%	16,90%	3,45%	13,10%	1,72%	1,03%	5,52%	100%

<i>Terres Altes i Massissos</i>	<i>Cap</i>	<i>MAR</i>	<i>AEM</i>	<i>BEM</i>	<i>GAX</i>	<i>GIR</i>	<i>PES</i>	<i>RIP</i>	<i>SEL</i>	<i>Total</i>
<i>Tulle</i>	14	3	12	6	8	13	3	3	13	75
<i>Limoges</i>	8	6	9	8	5	16			6	58
<i>Sarlat</i>	8	1	13	9		30	1		8	70
<i>Saint-Flour</i>	11	6	39	23	6	27	3		5	120

⁸⁸ Dades en consonància amb aquelles que troba Josep Colls a partir dels registres notariais de Castelló d'Empúries per la segona meitat del segle XVI, on els immigrants procedents de l'àrea de les Terres Altes i Massissos suposarien més d'un 40% del total de francesos registrats (Colls, 2002b).

Rodez	20	7	61	15	8	29	3	3	12	158
Cahors	22	10	48	31	6	31	6	3	15	173
TOTAL	83	33	182	92	33	146	16	9	59	654
	12,69%	5,05%	27,83%	14,07%	5,05%	22,32%	2,45%	1,38%	9,02%	100%

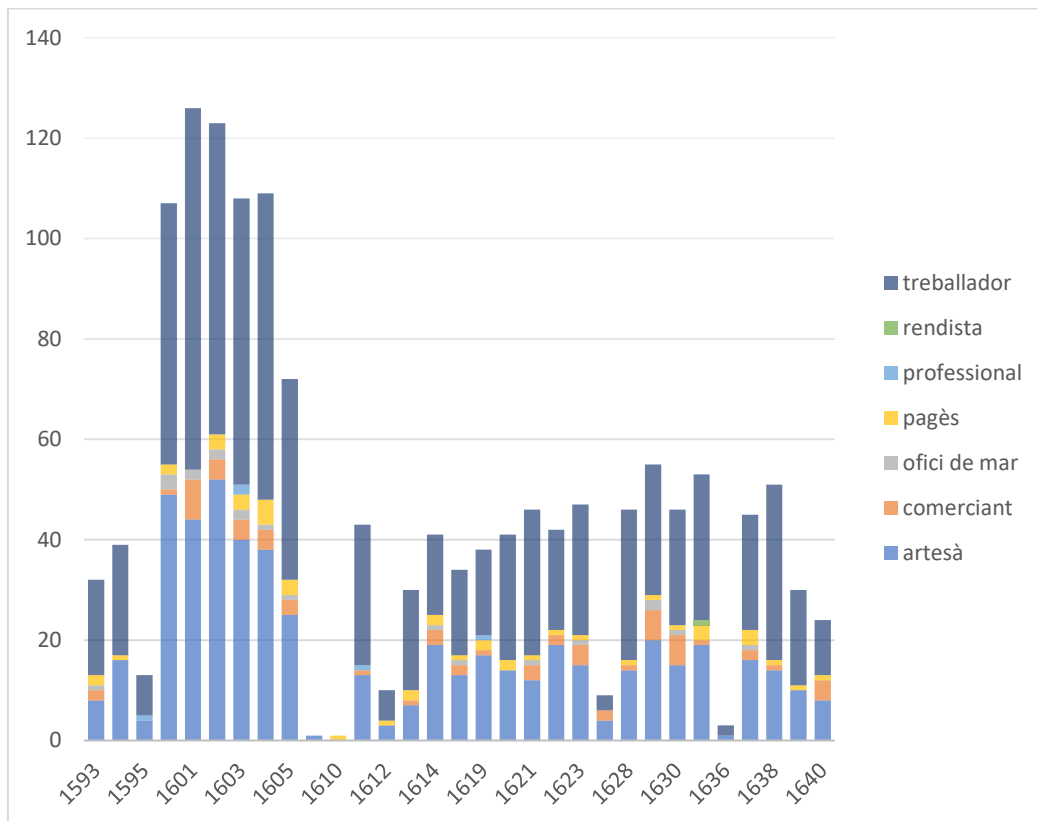
Taula 12 Distribució dels francesos per cada una de les zones d'emigració en funció de la zona on declaren habitar. Hem triat la representació comarcal actual per criteris d'agrupació i simplificació. Font: ADG, Dispenses de Proclames.

Si bé la tendència a la concentració entre l'Empordà i Girona es dona en francesos de totes les procedències, també es pot apreciar que pel cas dels alvernesos existeix una major distribució per tot el bisbat. Tanmateix, la distribució d'immigrants de cada una de les tres regions es correspon amb aquella general que havíem vist pel que fa al conjunt de l'emigració: molta presència a la zona empordanesa i per la ciutat de Girona i el seu territori. Filant més prim, detectem la major presència d'alvernesos i carcinols, provinents sobretot dels bisbats de Cahors, Rodez i Saint-Flour en tots dos territoris, seguits d'aquells provinents dels bisbats de Comminges, Agen i Couserans, molt més representats a la resta del territori català segons altres fonts. Finalment, els llenguadocians naturals de ciutats com Tolouse o Albi estarien ben representats a la zona empordanesa, però molt menys que la resta de francesos pel que fa a Girona.

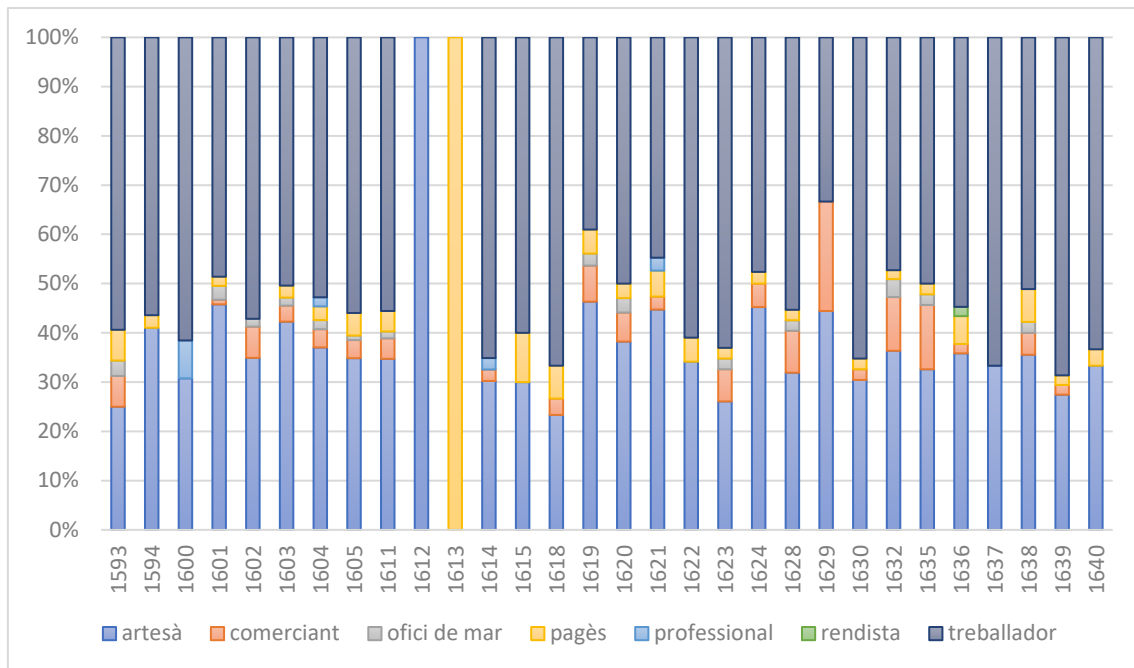
4.1. L'ofici dels francesos

Una de les dades que trobem més interessants de la font de Dispenses, és la declaració de l'ofici per part de les persones que prenen part en la declaració de sol·licitud. Aquest element, no sempre present als registres parroquials, per exemple, ens ha permès documentar un aspecte molt rellevant per l'estudi de l'emigració francesa.

Atesa la gran diversitat d'oficis que apareixen a les fonts i a més a més amb nomenclatures i etiquetes diferents, els hem agrupat a partir de les següents categories: pagès, treballador, artesà, rendista, professional, ofici de mar i comerciant. Hem representat els resultats obtinguts en nombres absoluts pel que fa als oficis declarats pels sol·licitants de dispensa francesos en el Gràfica 10, mentre que hem representat el seu valor relatiu en el Gràfica 11.

Gràfica 8 Nombres absoluts de francesos documentats per any dividits a partir de categories socioprofessionals. Font: ADG Dispenses de Proclames.

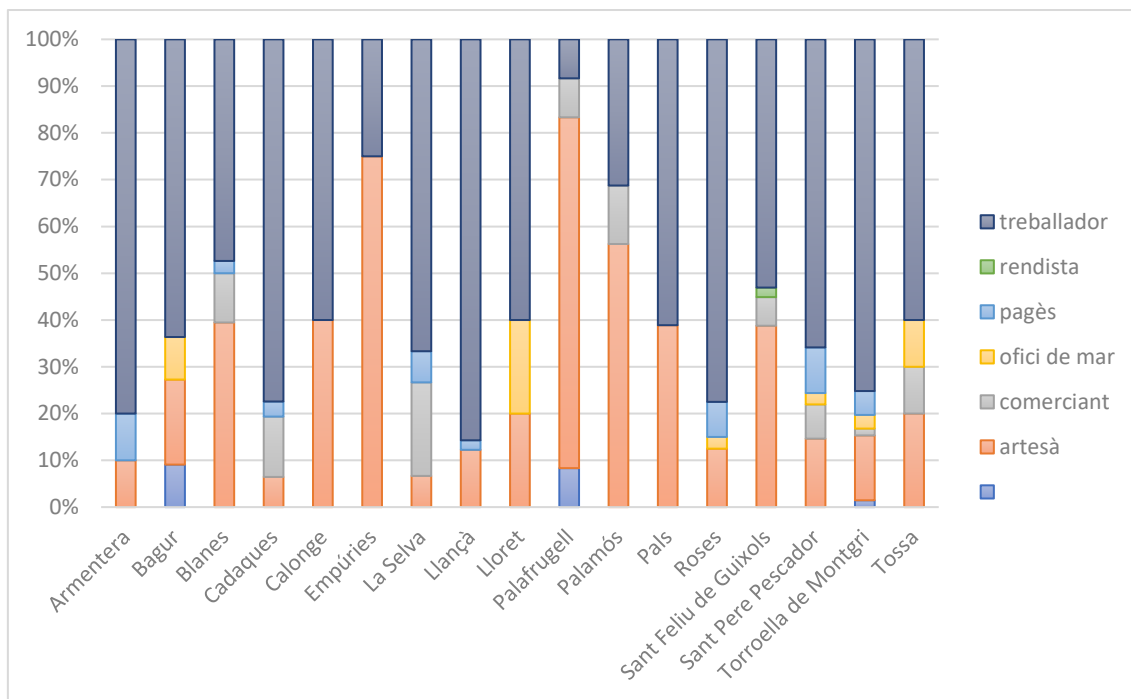

Gràfica 9 Percentatge de representació de cada categoria socioprofessional per cada any pel que fa al total de francesos documentats. Font: ADG, Dispenses de Proclames.

Les dades mostren que, majoritàriament, les tasques desenvolupades pels nuvis francesos eren com a *treballadors*, segurament vinculats al camp⁸⁹. Tampoc tenen una representació gens menyspreable els artesans (etiqueta dins la qual cal incloure un elevadíssim nombre d'oficis i que ens és útil simplement per determinar el pes de la resta de categories), la qual cosa casa molt bé amb les dades sobre distribució territorial, on les viles i la ciutat de Girona van rebre una gran aportació d'immigrants durant els anys de plenitud. Val la pena esmentar que una distribució molt similar trobem en les dades esparses que Nadal i Giralt presenten pel bisbat de Girona a partir dels exemples de Cassà de la Selva i Palamós fins el 1659 (Nadal & Giralt, 2000, p. 131).

Un dels problemes a l'hora de fer servir una font matrimonial, però, és que sovint fa referència a una determinada franja d'edat o, més concretament, a una determinada etapa vital dels individus. Per complementar aquest fet, podem recórrer a la llista elaborada a partir de la Matrícula de Francesos de 1637, on trobem representats tot tipus d'edats.

⁸⁹ Aquest grup socioprofessional agrupa les etiquetes de *treballador* i *bracer* i totes aquelles referents a tasques agrícoles poc especialitzades, normalment realitzades a canvi d'un salari; com tot tipus de pastors (eugassers, pastors, porquer, bovers, etc.), transportistes (traginers), treballadors domèstics en les seves particulars nomenclatures. En el cas de les Dispenses, les etiquetes que trobem directament a la font i que conformen aquest grup socioprofessional (creat per poder representar millor les dades) fan referència en un 94% a la nomenclatura de *treballador* o *bracer* o bé a les seves formes llatines *laborator* i *bracerius*.

Gràfica 10 Percentatge de grups socioprofessionals declarats pels francesos de la Matricula de 1637. Font: ACA, Consejo de Aragón, Lligalls, 553, Quadern 3.

En el seu global, la Matricula ofereix una presència més notable de treballadors que la mostra obtinguda pels nuvis francesos de les Dispenses de Proclames. Els pagesos continuen essent una part ínfima (4% del total de declarants). En el seu total, els treballadors són un 66,3% i puja el seu percentatge a la vila de Torroella de Montgrí, que reuneix a més d'un quart de tots els francesos de la costa de Girona.

Com dèiem, cal assenyalar que la Matricula ofereix una mostra més àmplia de perfils d'edat, amb joves i solters que tenen més probabilitats de guanyar-se la vida amb una feina no especialitzada. En el cas dels solters, un terç del total de francesos confessants, el 80% són treballadors.

En el cas dels francesos que confessen ésser casats (53%), el percentatge de treballadors és del 58,33% i un quart són artesans (25,38%). Finalment, pel que fa als vidus, el percentatge de treballadors torna a créixer fins a gairebé dos terços (67%) mentre el nombre d'artesans es manté en un quart (24,2%).

Si agafem aquestes dades pel bisbat de Girona i les posem en discussió amb la resta d'estudis sobre immigració francesa arreu del Principat, trobem que no estem davant un fet aïllat. Arreu és acceptat que el gruix de nouvinguts van arribar atrets per la manca de braços per treballar, tant a l'agricultura com en la naixent indústria tèxtil que comença a prendre una gran

importància per la zona de la corona barcelonesa⁹⁰. Així era vist pels mateixos testimonis de l'època, quan parlen d'una Catalunya "deshabitada" (Torres Sans, 2000) o amb referències magnificades sobre la vagància dels catalans, com és el cas de la coneguda cita d'Esteve de Corbera en la qual exposa que "De Marte y Tolomeo dice que hace los Hombres laboriosos y trabajadores, però vemos en Cataluña su influencia casi del todo aflojada y remetida en sus naturales... [els francesos] labran los campos, tratan la agricultura, guardan los ganados, benefician la hacienda y se emplean en todo lo que imaginan les ha de ser de provecho" (Vives i Vives & Comas i Pié, 1984).

Les referències a la peresa i manca de propensió pel treball dels habitants del Regne d'Espanya serà un lloc comú pels visitants francesos durant tot el segle XVII. En el llibre de J. García Mercadal *Viajes de extranjeros por España i Portugal*, citat per J. Salas Auséns (pp. 55-57), hi trobem fornides referències. Així, Antonio de Gramont comentava el 1659 que "[referint-se als espanyols] la pobreza es grande entre ellos, lo que proviene de su extrema pereza, porque si muchos de nuestros franceses no fuesen a segar henos, a cortar sus trigos y a hacer sus ladrillos, creo que correrían la suerte de dejarse morir de hambre y de vivir bajo tiendas por no tomarse el trabajo de construir casas". També pel mateix any, Francisco Bertaut escrivia que "la esterilidad del país y esa falta de cultivo viene de cuatro causas: de los pocos hombres que la habitan, de su pereza y de su orgullo, de la sequedad de la tierra y de los grandes impuestos con que los pueblos están cargados" ... "la costumbre que tenían los españoles de hacer trabajar a los moriscos...los ha mantenido en la holgazanería y en el orgullo, que hace que desdeñen todos el trabajo". Deu anys més tard, en 1669, Jean Herauld relatava que "no me costó Trabajo descubrir la extremada pereza y al mismo tiempo vanidad de estos pueblos".

En els casos, ja citats, de la resta del Principat els francesos apareixen sovint associats a l'agricultura en la seva major part, sigui com a simplement pagesos (cas del Baix Llobregat estudiat per Codina Millàs i Gual (Codina, 1988; Gual i Remírez et al., 1998; Millàs i Castellví, 2005) o com a treballadors, bracers o mossos. Atès que la problemàtica de la immigració s'ha agafat com una problemàtica de demografia històrica, pocs autors han intentat aprofundir en la complexitat que impliquen les categories del camp català, sovint magmàtiques i sense una definició clara. Ja Nadal i Giralt van donar una primera aproximació a aquest fet quan, a partir de les dades de la Matrícula de 1637 advertien sobre l'ús que feien els notaris dels diversos mots.

⁹⁰ Sobre la importància del relançament econòmic en el segle que cobreix les dates 1550-1650 i les seves implicacions per l'economia catalana durant l'edat moderna, vegeu García Espuche, A. *Un siglo decisivo: Barcelona y Cataluña, 1550-1640*, Alianza Editorial, Madrid, 1998.

Així, mentre que en altres zones qualsevol persona dedicada a l'agricultura podia rebre l'etiqueta de *pagès* o *labrador* (cas de la zona maresmenca i del litoral tarragoní) a Girona tenim ben distingit qui treballa en el seu propi mas (en propietat o bé cedit en arrendament, seria el cas dels pagesos) o a terra d'altri (els treballadors i bracers que trobem també a les Dispenses).

Així doncs, en el cas dels francesos documentats pel conjunt del bisbat de Girona, tenim que en més de la meitat de casos es tracta de treballadors del camp que no són els propietaris titulars de les terres que treballen. Aquest fet està en la base d'una hipòtesi que no ha estat refutada però que tampoc s'ha acabat d'instaurar de forma concloent i que té implicacions, al nostre parer, importants per a l'estudi econòmic i social de la Catalunya moderna. La hipòtesi la trobem plantejada per primer cop a l'opuscle de Ramon d'Abadal escrit com a pròleg al llibre de J. Nadal sobre la immigració francesa a Mataró. En aquell llibret, Abadal planteja que l'època posterior de gran crisi demogràfica, econòmica i social que assolà Catalunya durant el segle XV, ofereix possibilitats d'expansió passats els desgavells del camp català. En aquest punt, la resolució del conflicte remença amb la sentència arbitral de Guadalupe de 1486 va permetre, segons l'opinió d'Abadal, l'artigament i posta en funcionament dels masos rònecs i la seva integració dins les propietats del mas, la qual cosa va generar un incentiu per a l'ampliació de les heretats pageses i l'expansió de l'agre català. Aquesta possibilitat, però, topa amb les condicions en què s'articula el treball pagès durant els segles XVI i XVII, que té la seva base en el nucli familiar.

Des del propi nucli familiar, es faria impossible la posada en funcionament i la gestió de noves terres, és en aquest moment quan es dona la necessitat de braços que permeti ampliar la força de treball més enllà del nucli familiar i és on la immigració, composta principalment per homes solters i joves era necessària pels senyors útils que desitgessin ampliar el seu domini. Per Abadal, doncs, l'aportació econòmica que farien aquests nouvinguts del Regne de França seria un pilar fonamental pel redreç de l'economia catalana durant els segles XVI i XVII i un element imprescindible per a posar les bases del que ell anomenà "l'estructura típica de Catalunya", això és, la Catalunya de masos (Abadal, 1965).

A partir d'aquí, alguns autors se n'han fet ressò i han situat el paper dels *francesos* en aquests termes. Així, Núria Sales, en el volum IV de la *Història de Catalunya* dirigida per P. Vilar, afirma que "Aquesta mà d'obra assequible i flotant alhora (mossos i jornalers), o semiflotant (petits masovers, cabaners, parcers), guanyarà molt de terreny en el segle XVI precisament, i no sols alimentarà les masies-nucli que aniran estenent-se per terres vacants veïnes, substituint els extingits o expulsats emfiteutes, sinó que s'instal·laran a "cabanes" i "casesnoves" i faran "boïgues" i "artigues" que de vegades prendran nom, i aquelles al seu torn s'escindiran sota la

“senyoria útil” o “mitjana” de l’amo de la casa gran, o bé s’instal·laran (i els refaran) als “antics poblets de sagrera, al volt de les esglésies parroquials”, o en els carrers nous i barris nous de pagesos de poblacions més importants on nodriran “el gremi de pagesos de poble, ben distints dels masovers del camp”, i contribuiran també, en tant que serradors, a la represa -o suposada represa- de la construcció naval i de les drassanes barcelonines.” (Sales, 1989: 111).

També Ramon Planes fa referència a aquest fet en un article a *l’Avenç* quan parla de la importància del període per comprendre els processos de diferenciació social en el si de la pagesia catalana, amb l’expansió dels patrimonis d’una elit pagesa que tendirà progressivament a la cessió de masos amb contractes de parceria i on “[els] immigrants “francesos”, ocupats sobretot a treballar de mossos i pastors, de masovers i parciers, forniran la força de treball en aquest procés d’extensió i recuperació d’antics conreus” (Planes i Albets, 1988).

Disposem també de referències d’aquest tipus a l’obra de M.J. Vilalta sobre la ciutat de Lleida⁹¹, i inclús es ressenya aquest fet per les obres més crítiques amb la tesi subjacent de l’estudi de Nadal i Giralt, com en el cas del Vallès Oriental estudiat per J. Dantí (“Tenint present que la major part de francesos consten com a bracers, en el camp o en la manufactura...”), però en un sentit contrari al ressenyat per Abadal, on la baixa presència de bracers o treballadors agrícoles no hauria sigut un instrument emprat pels propietaris del domini útil per expandir les seves possessions, la qual cosa s’hauria produït a partir de l’ús del crèdit i la participació en el mercat de la terra (Dantí i Riu, 1986).

3.4.4.1. La distribució territorial a partir dels oficis

Les dades que acabem d’exposar són pel conjunt del bisbat. Però la font de Dispenses ens permet analitzar territorialment l’estructura d’oficis i comparar-la amb la tendència general que sembla que assenyalen les dades en el seu conjunt. Això és important, perquè tal i com hem assenyalat en el primer punt d’aquest apartat, els comportaments del fenomen de la immigració són heterogenis pel que fa al conjunt del bisbat i això també tindria repercussions en la forma en què els francesos s’integrarien en el complex productiu de cada regió.

⁹¹ “En este sentido, resulta evidente que la inmigración francesa, aportando mozos, braceros, aparceros, jornaleros y todo tipo de trabajadores campesinos, facilitó la reconstrucción del Principado porque permitió la reocupación y puesta en marcha del espacio rural y la reconstrucción de villas y ciudades de dimensiones muy variadas” (Vilalta, 2003)

En el moment d'analitzar les dades per comarques (fetes ja les consideracions al principi sobre l'ús d'aquesta divisió) hem vist que podien respondre dos tipus de preguntes. Per una banda, veure la distribució d'oficis o grups socioprofessionals per cada una de les comarques, per l'altra, però, també hem volgut preguntar-nos sobre la distribució d'un mateix grup pel conjunt de comarques que composaren la diòcesi.

Alhora, veient el canvi de tendència pel que fa a la representació de les dispenses al final de la primera dècada del segle XVII, hem elaborat dues taules que ens permeten fotografiar els dos períodes. El primer, de 1593 a 1620, ens permet respondre les preguntes plantejades en el moment de màxima plenitud de la immigració francesa documentada a les fonts; el segon, en canvi, ens permet observar els canvis en el moment de declivi del fenomen.

A la taula 13 hem volgut respondre la primera de les preguntes que ens plantejem en aquest apartat. Quin pes va tenir cadascuna de les etiquetes socioprofessionals que hem establert pel període en cada una de les diverses regions del bisbat de Girona? En general, les dades són

	MAR	AEM	BEM	GAX	GIR	PES	RIP	SEL	total oficis
artesà	12 (4%)	91 (30,2%)	48 (15,9%)	25 (8,3%)	79 (26,2%)	15 (5%)	3 (1%)	28 (9,3%)	301
comerciant	0	13 (43,3%)	4 (13,3%)	1 (3,3%)	9 (30%)	0	0	3 (10%)	30
ofici de mar	2 (16,7%)	5 (41,7%)	3 (25%)	0	1 (8,3%)	0	0	1 (8,3%)	12
pagès	1 (4%)	12 (48%)	2 (8%)	0	7 (28%)	1 (4%)	1 (4%)	1 (4%)	25
professional	0	2 (40%)	2 (40%)	0	1 (20%)	0	0	0	5
treballador	20 (4,8%)	188 (45,3%)	78 (18,8%)	19 (4,6%)	51 (12,3%)	14 (3,4%)	10 (2,4%)	35 (8,4%)	415

Taula 13 Distribució de les etiquetes de grups socioprofessionals entre les 8 comarques pel període 1593-1620. En cursiva el nombre de casos per comarca i en parèntesi el percentatge que representen en relació al total d'oficis documentats. Font: ADG, Dispenses de Proclames.

solidàries amb la distribució en termes absoluts i percentuals dels nuvis de procedència francesa que hem mostrat en el punt precedent. En tots els casos, la majoria d'oficis es troben localitzats en poblacions de l'Alt Empordà, la zona on hem identificat el major nombre de nuvis ultrapirinenecs. A priori, doncs, seria difícil considerar que una regió o comarca aglutinés un determinat grup professional, ja que veiem que la distribució segueix clarament la tendència marcada pel total. Si ens fixem però en la distribució entre les dues etiquetes amb les quals ens apareixen els nuvis francesos a les dispenses -artesans i treballadors- veiem que, tot i que la tendència se segueix, sembla apuntar comportaments diferents. Per una banda, la presència de *treballadors* a l'Alt Empordà és molt notòria i destaca força per sobre de la resta de comarques

si tenim en compte el volum de casos documentats (415 treballadors en total, dels quals 188 declaren viure a poblacions altempordaneses). Per altra banda, en el cas dels artesans, tot i disposar també d'un nombre molt elevat de casos (301) trobem una distribució més equilibrada entre les regions que reben una major aportació d'immigrants, els dos Empordans i el Gironès. El mateix podríem dir pels comerciants, tot i que en documentar-se'n molt poc (30) tampoc voldríem fer cap afirmació categòrica. Finalment, tot i disposar també d'una *n* reduïda el cas dels pagesos també mostra percentatges elevats tant a l'Alt Empordà com al Gironès. L'exercici doncs, resulta útil per la seva coherència amb allò que assenyalàvem en el punt anterior i perquè ens indica possibles tendències que caldrà comprovar, ara sí, analitzant la distribució dels diversos grups professionals dins de cada una de les comarques.

Per aquest exercici, hem elaborat la taula 14, on hem agrupat el total d'immigrants documentats a cada comarca i els hem distribuït per cada una de les etiquetes ja exposades. Els resultats no deixen de remarcar la idea de fons que venim desenvolupant fins ara, segons la qual la zona empordanesa ocupà bona part dels nousvinguts en l'agricultura i, concretament, com a *treballadors* o jornalers. Mentre que per altra banda, el cas de Girona ens mostra una realitat en la qual els francesos es dedicaven majoritàriament a la menestralia i a la realització de diversos oficis especialitzats.

	MAR	AEM	BEM	GAX	GIR	PES	RIP	SEL
artesà	12 (34,3%)	91 (29,3%)	48 (35%)	25 (55,6%)	79 (53%)	15 (50%)	3 (21,4%)	28 (41,2%)
comerciant	0	13 (4,2%)	4 (2,9%)	1 (2,2%)	9 (6%)	0	0	3 (4,4%)
ofici de mar	2 (5,7%)	5 (1,6%)	3 (2,2%)	0	1 (0,7%)	0	0	1 (1,5%)
pagès	1 (2,9%)	12 (3,9%)	2 (1,5%)	0	7 (4,7%)	1 (3,3%)	1 (7,1%)	1 (1,5%)
professional	0	2 (0,6%)	2 (1,5%)	0	1 (0,7%)	0	0	0
treballador	20 (57,1%)	188 (60,5%)	78 (56,9%)	19 (42,2%)	51 (34,2%)	14 (46,7%)	10 (71,4%)	35 (51,5%)
total	35 (100%)	311 (100%)	137 (100%)	45 (100%)	149 (100%)	30 (100%)	14 (100%)	68 (100%)

Taula 14 Representació en nombres absoluts i percentatges (entre parèntesi) de cada una de les etiquetes per cada una de les comarques actuals que conformaven el Bisbat de Girona pel període 1593-1620. Font: ADG, Dispenses de Proclames.

La resta de comarques, com ara la Garrotxa i el Pla de l'Estany i les poques dades que representen les àrees del Ripollès i el Maresme, segueixen més o menys la tendència assenyalada pel global de dades i que hem representat en la taula 14.

Aquestes dades són interessants, perquè demostren com els contingents immigrants van emmotllar-se a situacions i estructures socials heterogènies, la qual cosa, de passada, ens permet copsar que en una mateixa entitat territorial i jurisdiccional com el Bisbat de Girona s'hi donaven realitats i processos econòmics diferents. D'entrada, l'Empordà sembla destacar com una zona amb un gran pes de l'agricultura, cosa que sobta si comparem les característiques que mostrava durant els darrers segles medievals, amb viles molt potents com ara Castelló d'Empúries i Figueres, molt vinculades al món del tèxtil. Per altra banda, Girona com a ciutat mantenia un pol d'atracció important pels nouvinguts i el pes de treballadors especialitzats (artesans) i comerciants és molt més elevat que al territori empordanès. Per acabar de reblar aquesta hipòtesi, val la pena esmentar que Nadal i Giralt arriben a les mateixes conclusions en valorar la presència d'immigrants que desenvolupen tasques especialitzades o no a les diferents ciutats del Principat. A partir de la Matrícula de 1637, queda clar que la distribució que detecten al camp, molt polaritzada cap al treball agrícola no especialitzat, queda molt més matisada en ambients urbans, així, enfront la distribució de 8 a 2 que donen les dades de les àrees rurals de la costa catalana pel que fa a ocupacions no especialitzades/especialitzades, en el cas de les ciutats la comparativa és de 6 a 4 o 5 a 5, aproximadament.

3.4.4.2. Els francesos i el món artesanal

L'artesanat és l'altre gran grup social on hi veiem una altíssima representació de francesos. A partir de les Taules 13 i 14, podem veure com l'artesanat es distribueix entre la zona empordanesa i la ciutat de Girona, principalment, però no tingué ni de bon tros el mateix impacte si analitzem la seva presència relativa dins les mateixes regions. Així, al Gironès, com al Pla de l'Estany i Garrotxa, suposen l'ocupació de més del 50% de nuvis francesos.

En els diversos estudis desenvolupats sobre la immigració, s'ha documentat també una gran presència de francesos realitzant tasques artesanals en els diversos llocs d'acollida, i s'ha destacat certa especialització en determinats sectors productius. Així, a partir de la Matrícula de 1637, Nadal i Giralt assenyalen l'alta presència de francesos que treballen a la fusta i la

construcció, sobretot com a serradors i paletes. Dels primers, inclús assenyalen com una “especialitat dels emigrants francesos” situats en la zona de costa que aniria des de Calonge fins a Vilassar, zona que constituïa un autèntic “port fuster” . Pel cas de la construcció, Nadal i Giralt fan referència a estudis específics sobre arquitectura de l'època que plantegen com l'allau immigratòria i la gran presència de francesos que treballarien com a picapedrers va aconseguir aportar nous dissenys constructius com la teulada a doble vessant. Inclús en algunes zones del Principat, com Osona, la presència de francesos en la construcció ha sigut qualificada de “monopoli”⁹² Els estudis posteriors també han documentat la gran presència de francesos en el sector de la construcció i la fusteria, així ho veiem en el cas de Lleida, Maresme, Vallès Occidental i Saragossa. Pel cas de les comarques gironines, l'estudi local per Olot desenvolupat per Josep Maria de Solà també mostra el fort impacte dels picapedrers i paletes francesos en les primeres etapes del procés migratori (de Solà Morales, 1970).

El cas del tèxtil també mereix una menció. L'alta presència de francesos que treballen com a teixidors, sastres, paraires, etc. tampoc ens hauria de sorprendre atès que el tèxtil exerceix un paper cabdal en el desenvolupament econòmic de la Catalunya moderna. Tal i com diuen Nadal i Giralt, la presència de francesos que es dediquen al sector tèxtil al 1637 es circumscriu a les viles més poblades i a les ciutats. Així ho constatem per exemple en ciutats com Saragossa, Lleida o Mataró. És interessant alhora destacar el cas del Vallès Occidental, on el tèxtil representa un 22,2% del total d'oficis artesanals de les parròquies de Sabadell, Sant Cugat del Vallès, Sant Julià d'Alta i Sentmenat (Canyameres, 1994). El cas del Vallès Occidental casa molt bé amb la tendència que es detecta a partir de la segona meitat del segle XVI cap al desenvolupament de la indústria manufacturera per la zona de la “corona” de Barcelona tal i com se'n desprèn dels treballs de García Espuche. Totes aquestes dades semblen indicar que els immigrants van adaptar-se a una estructura productiva naixent, que es comença a generar sobretot a partir de la segona meitat del XVI i que rep amb la immigració una alenada d'aire per desenvolupar-se durant els decennis de finals del XVI i la primera meitat del XVII.

I què passa al Bisbat de Girona? Gràcies a la font de Dispenses de proclames i a la menció explícita que se'n fa dels oficis dels contraents, podem fer una breu aportació a les activitats artesanals que van ocupar els pobladors francesos del bisbat durant aquestes dècades. Atesa, però, l'altíssima variabilitat dels oficis a l'Antic Règim (hem registrat més de 90 oficis diferents), hem decidit agrupar-los per sectors per poder comparar amb la bibliografia existent:

⁹² Segons l'autor Eduard Junyent *La ciutat de Vic i la seva història*, Barcelona, 1980, 2a ed. pp 174-175. Referència extreta de (Torres i Sans, 1995, p. 32).

Total nuvis francesos

1593-1620

comerç i					Total
finances	construcció	fusta	metall	tèxtil	general
40	73	42	60	81	296
13,51%	24,66%	14,19%	20,27%	27,36%	100,00%

1621-1640

12	47	29	14	21	123
9,76%	38,21%	23,58%	11,38%	17,07%	100,00%

Total sol·licitants

1593-1620

comerç i					Total
finances	construcció	fusta	metall	tèxtil	general
17	6	9	18	31	81
20,99%	7,41%	11,11%	22,22%	38,27%	100,00%

1621-1640

99	21	55	78	279	532
18,61%	3,95%	10,34%	14,66%	52,44%	100,00%

Taula 15 Distribució per sectors de l'artesanat en el total del bisbat de Girona per dos períodes, 1593-1620 i 1621-1640. Font: ADG, Dispenses de Proclames

En la taula adjunta, hem incorporat les dades dividides en els 2 períodes detectats i per procedència. Com que ens interessa comprovar la implantació laboral dels francesos i som conscients que és tan sols entre 1593 i 1620 que les sol·licituds de dispenses són quasi exclusivament fetes per ultrapirinenecs, hem decidit analitzar les dades entre 1593-1620 i 1621-1640. D'aquesta manera, podem detectar tendències en el moment en què comença a decaure el flux migratori i alhora podem comparar les dades de 1621-40 amb la resta de població gironina, molt més representada en les Dispenses.

Pel que fa a les dades de la població provinent del Regne de França, detectem una forta implantació en els sectors de la construcció i el tèxtil al conjunt del Bisbat de Girona. Durant el període que abraça del 1593 al 1620, veiem que el tèxtil és el ram amb major presència de nuvis francesos, tot i que el segueix de prop el sector de la construcció (principalment parlem de mestres de cases) i, sorprenentment, el metall. Pel període següent, però, veiem que el tèxtil, juntament amb la resta de rams ha retrocedit pel que fa a les activitats artesanals i en canvi ha augmentat fortament la construcció i la fusteria, dos rams sovint complementaris. Contràriament, però, la tendència que mostren les declaracions dels nuvis de procedència del mateix bisbat és totalment contrària. Mentre que pel primer període i malgrat la baixa representació d'aquest grup el tèxtil representava més d'un 35% dels nuvis artesans no francesos, per la segona dècada del XVII trobem que dels sol·licitants (ara sí, molt més nombrosos) que afirmen exercir un ofici menestral més de la meitat treballen al sector tèxtil. A tall de conclusió preliminar, doncs, veiem com en el període de major puixança de la immigració, la seva presència és important als sectors tèxtil i constructiu (també al metall, tot i que en un percentatge molt més ajustat al del conjunt de la població) però de forma força equilibrada. En canvi, en el moment en què comencem a detectar el seu declivi en les sol·licituds de dispenses, el percentatge de francesos vinculats a la construcció es dispara i la seva presència en el tèxtil disminueix (hi ha desplaçaments de fins a 10 punts en el cas del tèxtil i de 14 en la construcció). Ens trobem davant una via d'especialització per part de la immigració com apunten alguns estudis? O és més aviat la consolidació d'una presència anterior? En tot cas se'ns obre un terreny interessant de treball.

3.4.4.2.1. La menestralia al Bisbat de Girona: el cas de la ciutat.

L'evolució i els canvis de l'estructura gremial a l'època moderna és potser un dels elements més interessants d'estudi per la història social i econòmica a Catalunya. Malgrat els gremis no siguin en cap cas l'element central d'estudi d'aquest treball, ens hi volem parar un moment, ja que vist com les activitats menestrals van ser àmpliament desenvolupades pels immigrants francesos, ens poden ajudar a comprendre la seva vinculació amb el món del treball a les ciutats i en el conjunt del bisbat de Girona.

Com ja hem comentat, el conjunt d'estudis que han abordat la problemàtica de la immigració francesa han deixat palesa la seva vinculació sobretot en el món del tèxtil i la construcció. En els casos gironins que ens proporcionen les informacions de les Dispenses de Proclames veiem com sembla confirmar-se aquest fet però, això implica que ens trobem davant l'arribada d'artesans

especialitzats? Alguns autors, entre ells Nadal i Giralt, han assenyalat aquest punt, vinculant el fet que alguns individus provinents de zones com els bisbats més septentrionals, amb fortes tradicions artesanals, haurien pogut trobar lloc per a desenvolupar les seves habilitats en un moment de necessitat de mà d'obra.

Quina va ser l'evolució dels sectors del tèxtil i la construcció però? Per l'edat moderna disposem encara de pocs estudis pel que fa al bisbat de Girona. Disposem sobretot dels treballs de Narcís Castells pel que fa a la ciutat de Girona (Alberch i Fugueras et al., 1984), qui ha estudiat la tumultuosa trajectòria dels gremis des finals del segle XV fins la segona meitat del XVII. A partir del seu treball, podem precisar la gran importància de la draperia a la ciutat, punta de llança del relançament econòmic que viurà Girona després de la destrucció causada per la guerra de 1462-1472 i que ens casa prou amb la gran quantitat de teixidors i paraires, principalment, que trobem entre els immigrants francesos.

La puixança del tèxtil viu tant de l'herència deixada per la seva era daurada durant els segles XIV i XV que, tot i patir fortament els conflictes de la segona meitat del cinc-cents -tant per la desestabilització provocada per la guerra com per la davallada demogràfica associada⁹³- començarà a redreçar-se a partir de 1480, quan les institucions municipals comencen a fer ordinacions favorables als gremis, primer als teixidors de lli, paraires, pedrers, fusters, mestres de cases... En el període que va d'aquest any a 1510-20, els gremis comencen a recuperar el seu potencial en agremiats i en activitat (cas del gremi de paraires, que havia passat de 90 a 34 agremiats durant els anys de la guerra i que a principis del XVI comptabilitza una assistència de 80 en les seves reunions). El tèxtil serà un dels sectors més tinguts en compte durant aquesta onada legislativa per part dels Jurats i el Consell General. Així, la Confraria de Paraires rebrà una forta atenció, comptabilitzant més de 17 ordinacions entre 1476 i 1515.

Durant una bona part del segle XVI, doncs, la ciutat de Girona viu, com a tot el Principat, un moment de creixement de la manufactura tèxtil, acompanyada per una bona conjuntura comercial⁹⁴ al conjunt del territori. Serà l'any 1525 que precisament es funda la Confraria de saboners sota l'advocació de la Verge Maria del Pilar, la qual cosa demostra el creixement no només en termes d'ingrés o de balança comercial, sinó de diversificació del sector tèxtil. Segons les dades presentades per Castells, el tèxtil és el ram productiu que major increment pateix entre

⁹³ Aquesta davallada sobretot tingué a veure amb l'emigració dels elements més dinàmics de la ciutat cap a territoris més favorables per l'economia drapera, com Barcelona, Perpinyà o València (Alberch i Fugueras et al., 1984).

⁹⁴ "I en efecte, si hi ha un domini en el qual el segle XVI sembli creador, és el domini dels gremis" (Vilar, 1973, p. 259).

les dates de 1474 i 1558⁹⁵, augmentant fins a 8 punts percentuals i passant de 135 caps de casa declarants d'oficis tèxtils a 315, arribant a representar gairebé un 30% del total de rams productius l'any 1558. Aquesta bona salut, com a mínim pel que fa a les primeres dècades del XVI, pot ajudar a explicar la forta presència d'immigrants francesos en els diversos oficis de la draperia. Si tal com semblen indicar alguns autors l'onada migratòria de la segona meitat del XVI té un efecte positiu en la recuperació demogràfica de la ciutat (Simon i Tarrés & Alberch i Fugueras, 1982), sens dubte també podria haver influït en la represa econòmica de les institucions gremials gironines; aquesta hipòtesi es veuria avalada pels percentatges esmentats en la taula anterior, amb prop d'un 30% dels artesans de procedència francesa que afirmen exercir algun ofici tèxtil pel conjunt del bisbat de Girona.

3.4.4.2.2. *La formació dels artesans francesos*

Com dèiem, els treballs clàssics sobre immigració francesa han plantejat la presència de francesos com l'arribada de contingents amb certa "formació professional" que trobarien en l'època d'expansió econòmica que suposà el segle XVI a Catalunya un lloc on prosperar amb la seva activitat. En aquest sentit són nombroses les referències de Nadal i Giralt pel que fa serradors i mestres de casa, alvernesos en la seva major part (Nadal & Giralt, 2000, p. 190). Hem vist, però, que la presència de francesos no només es circumscriu en aquestes activitats, sinó que per exemple en el tèxtil hi trobem una bona representació. Es donaria el cas que assenyalen Nadal i Giralt pels picapedrers i mestres de cases en aquest ram productiu? No dubtem que en algun cas això fos així, tanmateix no podem obviar el fet que de ben segur que molts immigrants, segurament a causa de la seva curta edat, tinguessin l'oportunitat d'afermar-se amb un mestre i aprenguessin l'ofici. Seria el cas per exemple de Jerònim Murat, cardador francès habitant a la ciutat de Girona qui en la seva declaració per a demanar dispensa explica que arribà amb el seu pare Joan amb 7 anys i que «sempre haja stat ab lo dit mon pare sino es lo temps que so estat per aprenent del offic de perayre»⁹⁶. Aquest cas és del 1600, però a l'abril de 1639, tenim referència d'un altre nuvi francès, Bernat Prats, teixidor de lli, qui en la seva declaració explicava que tan bon punt arribà a Catalunya "lo any del Aiguat 1617" se n'anà a Blanes a aprendre l'ofici, amb tan sols 9 anys⁹⁷.

⁹⁵ Narcís Castells extreu les dades a partir de les declaracions fiscals dels caps de casa de la ciutat (Alberch i Fugueras et al., 1984)

⁹⁶ ADG. Dispenses de proclames. Proclames_1598-1601. P. 245

⁹⁷ ADG. Dispenses de proclames. Proclames_1639-00. P. 61

Aquests dos exemples fan referència a infants molt joves que inicien la seva vida laboral a Catalunya com a aprenents d'oficis, la qual cosa ens hauria de fer plantejar també el fet que al llarg d'aquest dilatat període de quasi cent anys que va de mitjan segle XVI fins la primera meitat del XVII, els elements expansius que detectem en diversos indrets del Principat (com hem vist a la ciutat de Girona, però també recolzant-nos amb els treballs de García Espuche pel que fa el triangle conformat per Barcelona i el seu *hinterland*), podrien possibilitar la ràpida incorporació d'aquests nous joves, tant al camp com a mossos i criats, com a les ciutats i viles a través de la represa de l'activitat artesanal o la seva reconversió⁹⁸.

Malauradament, és difícil a partir d'una font com la de les dispenses o els registres parroquials poder fer una valoració quantitativa de quin nombre d'artesans de procedència francesa van formar-se al país i quins arribaven just per exercir la seva activitat. Valorar aquest fet només ens ha sigut possible a partir de les lacòniques informacions de les dispenses o la presència de contractes d'afermament en els protocols notariais que hem consultat pel període. A partir d'aquesta segona activitat, complementària dels plantejaments que hem exposat fins ara i que beuen principalment de la valoració de les dades de les informacions de les dispenses, hem pogut detectar l'ús de contractacions de joves immigrants o bé fills d'immigrants. Així, pel cas de la vila de Figueres, Antoni Aspartiguer, fill de Pere, treballador provinent de Couserans, s'aferma amb el mestre Pere Sede, teixidor de lli de Figueres l'any 1597⁹⁹. L'any següent, el 8 de març Joan Delmon, picapedrer francès provinent de Rodés, aferma el seu fill Esteve amb Bernat Boixeda, cinter de la vila¹⁰⁰.

És possible que aquesta via d'integració a partir de l'adscripció a un taller no fos la més habitual pel cas dels immigrants francesos; en tenim poques referències pels darrers anys del segle XVI i en tot cas la presència de francesos en el tèxtil va en descens des d'inicis del segle XVII -en el cas de les notaries de Castelló d'Empúries, tan sols tenim referències a artesans francesos durant la segona meitat del segle XVI, no després-. Tot i així, creiem interessant plantejar aquest fet, atès que implica que molts joves i infants de procedència francesa (cal tenir en compte que la mitjana d'edat d'arribada són 12 anys a partir dels testimonis de les dispenses), van trobar també en un moment d'expansió de la manufactura urbana una via d'integració. Pot ser interessant

⁹⁸ Un element interessant i que és assenyalat per Xavier Torres pel que fa a l'artesanat gironí, és el pas d'activitats de fabricació i processat del teixit (efectuades pels oficis dels paraires, teixidors, abaixadors, cardadors, etc.) a activitats de confecció i acabat (aquelles reservades a sastres, calceters, tintorers, tireters) com a conseqüència dels processos de regionalització productiva del període, vegeu (Torres i Sans, 1999).

⁹⁹ AHG. Salvador Prats, Fi 98, p. 38

¹⁰⁰ AHG. Salvador Prats. Fi 1000, p. 65

contrastar aquestes esparses informacions amb la realitat d'aquelles àrees del Principat on el tèxtil va fer un autèntic canvi durant el segle XVI, atès que les comarques gironines serien una zona més aviat en retrocés pel que fa a la valoració general de la centúria 1550-1650 si la comparem amb d'altres àrees catalanes.

Finalment, aquesta realitat ens fa pensar en quelcom que ja s'ha comentat per part d'altres investigadors del fenomen de la immigració francesa, com José Antonio Salas o Alexandra Capdevila, els quals fan referència al caràcter de xarxa que han tingut i tenen molts processos migratoris, i dels quals no en seria una excepció la immigració francesa. Aquests autors fan referència a les relacions comercials establertes des d'època medieval amb les àrees prepirenques i meridionals del Regne de França sobretot al voltant del comerç de la llana, les quals haurien situat les vies de circulació que més tard els immigrants haurien aprofitat, de la mateixa manera que els contactes establerts amb gent del país a l'hora de cercar lloc on establir-se i/o treballar. Malauradament, ni les Dispenses, ni els registres parroquials ens donen cap informació respecte aquesta relació. Tan sols a través dels protocols i manuals notariais hem pogut documentar la presència de relacions comercials a partir de l'existència de marxants i comerciants d'origen francès i a les quals dedicarem un brevíssim apartat atès que no representen el gruix de les casuístiques que ens trobem en relació a la immigració francesa.

3.4.4.3. La categoria socioprofessional en funció del bisbat de procedència

Una hipòtesi plantejada per Nadal i Giralt en la seva tesi afirmava que la procedència de l'emigrant guardava certa relació amb el seu grau de professionalització. A partir de les anotacions de la Matrícula de 1637, els autors afirmaven que aquells nousvinguts procedents de la zona més septentrional d'Occitània es declaraven com artesans a la Matrícula. De la mateixa manera, els que provenien de la zona circumpirenaica eren majoritàriament treballadors o realitzaven tasques no especialitzades. Aquesta tesi ha sigut recollida per la historiografia, i així Alexandra Capdevila, en el seu minuciós estudi regional sobre la immigració francesa al Maresme, afirma que "el predomini de francesos oriünds dels Pirineus i Prepireneus al Maresme pot revelar la importància del peonatge agrícola en aquesta regió i la menor incidència de l'especialització professional" (p. 81). L'autora també considera que els immigrants més especialitzats provindrien de les àrees més allunyades del Principat (la zona dels Massissos), atès que la distància a recórrer en un procés d'emigració imposaria unes condicions massa dures per què els nois massa joves emprenguessin el viatge (com hem vist, la majoria de francesos que donen la seva edat d'arribada tenien entre 10 i 20 quan es van establir al Principat).

En les dades presentades per Nadal i Giralt (p.190), el major percentatge d'immigrants ocupats en tasques especialitzades pertoca a aquells provinents de la zona dels Massissos Centrals, els quals la gran majoria a més a més són artesans vinculats a la fusteria/construcció (activitats molt relacionades com hem vist). Tot i així, estaríem parlant d'un 40% dels immigrants d'aquesta zona, la resta s'inscriurien dins el grup de no especialitzats. Aquesta distribució pel cas de la resta de zones (Llenguadoc i Pirineus) és totalment desmesurada a favor de les ocupacions que no impliquen una especialització: en el cas del Llenguadoc, més del 85% i en el dels Pirineus un 90%, principalment destinats al sector agrícola.

Els autors també ofereixen dades pel que fa a la distribució de les professions en funció del medi on s'establien els immigrants. Com és lògic, la gran majoria dels artesans s'instal·len en zones urbanes, mentre que aquells que treballen en tasques agrícoles, considerades de menys especialització, es distribueixen per àrees rurals. A la pàgina 191 mostren una taula emplenada amb les dades de la Matrícula de 1637 en la qual hi manca Girona (Perpinyà s'hi afegeix a partir de les dades del memorial de 1542). Les poblacions representades (Barcelona, Tarragona, Tortosa i Perpinyà) mostren percentatges similars, amb una distribució entre especialitzats i no especialitzats molt similar. En el cas de Girona, aportada per nosaltres, podem veure com a partir de les dispenses, trobem un fort pes dels immigrants especialitzats pel que fa a la ciutat. Hem obtingut aquests percentatges a partir de les confessions pel que fa a l'ofici dels nuvis que afirmaven residir-hi.

	<i>Barcelona</i>	<i>Tarragona</i>	<i>Tortosa</i>	<i>Perpinyà</i>	<i>Girona</i>
<i>No especial.</i>	47.2	58.6	47.2	35.7	28.05
<i>especialitzats</i>	49.1	37.3	44.5	45.6	61.65

Taula 16 Comparativa de percentatges pel que fa a oficis especialitzat i no especialitzats a les principals ciutats del Principat de Catalunya i Comtats, elaboració pròpia feta a partir de (Nadal & Giralt, 2000, p. 191) i de la font de Dispenses de Proclames (ADG) pel cas de la ciutat de Girona.

Nosaltres també hem volgut aportar dades per valorar la correspondència entre la zona d'origen i la tasca finalment realitzada tal i com se'ns relata en els informes de les sol·licituds de dispensa de proclames. Seguint les mateixes categories socioprofessionals ja exposades i distribuïdes en funció dels llocs d'origen que, seguint Nadal i Giralt, hem agrupat en les tres zones en què dividim l'àrea immigratòria hem elaborat la Taula 17.

	Pirineus i Prepirineus	Llenguadoc i Conca del Garona	Terres Altes i Massissos
artesà	81	117	224
comerciant	15	11	14
ofici de mar	3	5	7
pagès	2	10	10
professional	0	2	2
treballador	198	176	198
Total general	299	321	455

Taula 17 Distribució per etiquetes professionals entre les diferents zones de procedència dels emigrants pel cas del Bisbat de Girona. Font: ADG, Dispenses de Proclames.

Com hem vist més amunt, la majoria d'immigrants es distribuïen o bé entre la zona empordanesa o bé a la ciutat de Girona. Hem vist que aquesta distribució es repetia pel cas de les tres zones en les que hem adoptat que es dividia la zona emigratòria, amb una predilecció per la zona empordanesa que només podríem matisar pel cas d'aquells provinents de la zona de les Terres Altes i els Massissos (com hem vist, principalment alvernesos i de la zona del Carcí). Si tenim en compte el que acabem de comentar pel que fa a la major presència d'artesans o treballadors especialitzats en entorns urbans, trobem que les dades coincideixen tant pel que fa a la distribució d'alvernesos i oriünds del Carcí, com pel que fa a la seva professió, en la qual podem veure ben representats els oficis especialitzats a partir de la Taula 18.

El caràcter més especialitzat d'aquells immigrants provinents d'aquesta zona s'ha anat repetint pel conjunt dels treballs sobre aquest fenomen a Catalunya des de Nadal i Giralt. Com veiem, les dades ens mostren un elevat nombre d'artesans, si ho comparem amb la resta de zones d'emigració. És més, suposen gairebé el 50% de les etiquetes socioprofessionals, mentre que pels immigrants provinents de la zona circumpirenaica representarien un 27% i pels llenguadocians un 36%. Aquestes dades es confirmen si fem el mateix exercici que hem fet per valorar de forma global la distribució socioprofessional dels immigrants, és a dir, valorant-ne la

seva evolució pels dos períodes en què hem dividit l'estudi del flux migratori tal i com apareixien en la base de les dispenses. Les dades les hem agrupat en les taules següents:

Pirineus i prepirineus

1593-1620						
artesa	comerciant	ofici de mar	pagès	professional	treballador	Total general
49	9	2	1	0	117	178
27,53%	5,06%	1,12%	0,56%	0,00%	65,73%	100,00%
1621-1640						
artesa	comerciant	ofici de mar	pagès	professional	treballador	Total general
23	5	1	0	0	68	97
23,71%	5,15%	1,03%	0,00%	0,00%	70,10%	100,00%

Llenguadoc i Conca del Garona

1593-1620						
artesa	comerciant	ofici de mar	pagès	professional	treballador	Total general
55	3	3	3	0	69	135
40,74%	2,22%	2,22%	2,22%	0,00%	51,11%	100,00%
1621-1640						
artesa	comerciant	ofici de mar	pagès	professional	treballador	Total general
17	4	1	1	0	30	53
32,08%	7,55%	1,89%	1,89%	0,00%	56,60%	100,00%

Terres Altes i Massissos

1593-1620						
artesa	comerciant	ofici de mar	pagès	professional	treballador	Total general
149	10	4	6	0	152	323
46,13%	3,10%	1,24%	1,86%	0,00%	47,06%	100,00%
1621-1640						
artesa	comerciant	ofici de mar	pagès	professional	treballador	Total general

74	4	3	4	0	46	131
56,49%	3,05%	2,29%	3,05%	0,00%	35,11%	100,00%

Taula 18 Representació per grups socioprofessionals de les diverses zones de procedència immigratòria en el període 1593-1620 i 1621-1640. Font: ADG, Dispenses de Proclames

Visualitzades les dades d'aquesta manera, se'ns fan més evidents les tendències assenyalades i ens permet respondre alguns elements que no quedaven prou clars. Una d'elles, de fet, podria ser mostrada com una contradicció pel que fa a les dades plantejades de forma global i les retornades quan dividim la mostra en funció de la zona de procedència: si majoritàriament els immigrants al bisbat de Girona provenen de la part més septentrional d'Occitània i, alhora, aquests tendeixen a exercir com artesans en el lloc d'acollida; per què quan analitzem les dades a nivell global ens apareix com a etiqueta més representativa la dels *treballadors*? Lluny de semblar incongruent, si analitzem les dades pels dos períodes significatius i per àrees d'emigració, obtenim respostes satisfactòries. Primer de tot, encara que aquells immigrants provinents de les Terres Altes i Massissos siguin majoritaris en les dispenses, no superen en nombre el contingent d'aquells provinents dels bisbats més meridionals. Per altra banda, aquells que provenen tant de la zona pirenaica com del Llenguadoc veuen disminuït el percentatge d'artesans entre ambdós períodes, mentre que el de *treballadors* creix fins a 5 punts en ambdós casos, suposant pel cas dels pirinencs un pas del 65 al 70% de mencions, i pel del Llenguadoc d'un 51 a un 56%, passant a ésser, amb força diferència, l'etiqueta més present pel que fa l'activitat socioprofessional dels sol·licitants de dispensa.

Sorprenentment, la tendència pel que fa a les etiquetes d'artesans i *treballadors* en el cas dels francesos provinents de les Terres Altes evoluciona de forma inversa i de forma encara més accentuada que la resta dels seus compatriotes. Així, la presència proporcional d'artesans augmenta en 10 punts (d'un 46 a un 56%) i la de *treballadors* disminueix de forma paral·lela: d'un 47% a un 35%.

És evident, doncs que les dades que hem obtingut pel bisbat de Girona confirmen la idea a partir de la qual els immigrants provinents dels territoris alvernesos o del Carcí (principalment) desenvoluparien tasques més especialitzades que no pas la resta dels seus compatriotes de les zones més pròximes a Catalunya. Ens faltaria, però, aclarir de quines tasques estariem parlant, atès que l'etiqueta "artesà" no ens ajuda gens a concretar quan ens serveix per englobar una constel·lació tan gran d'oficis vinculats a rams molt diferents de la producció de béns i manufactures.

**Terres Altes i Massissos, distribució
per rams productius**

<i>agropecuari</i>	10
<i>alimentació</i>	1
<i>altres</i>	2
<i>comerç i finances</i>	17
<i>construcció</i>	79
<i>cuïro</i>	8
<i>fusta</i>	34
<i>diversos</i>	3
<i>metall</i>	19
<i>terrisseria</i>	4
<i>tèxtil</i>	40
<i>transport</i>	7
Total general	224

Taula 19 Distribució per rams productius dels artesans provinents dels bisbats de la zona de les Terres Altes i Massissos. Font: ADG, Dispenses de Proclames

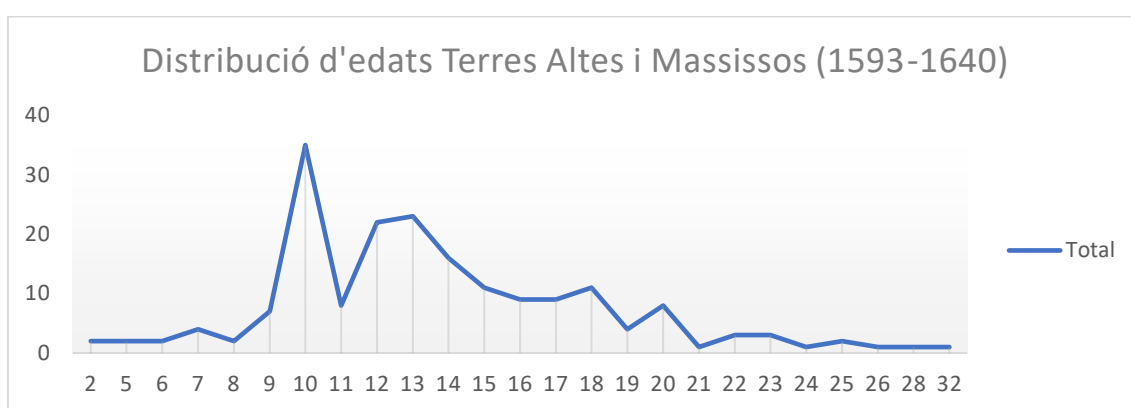
La resposta l'obtenim a partir de la Taula 19, on tenim el recompte dels diferents tipus d'artesans provinents de la zona de les Terres Altes i Massissos que sol·liciten dispensa per casar-se, i distribuïts en funció dels diversos rams productius. És evident la gran presència d'artesans vinculats a la construcció i la fusteria que, com hem anat dient, quasi que podríem englobar en la mateixa categoria atès que es tractava d'artesans vinculats a la mateixa confraria a la ciutat de Girona. Aquests dos rams suposen ja el 50% del total d'artesans provinents de la zona septentrional d'Occitània. Alhora, també podem destacar la importància del tèxtil, que en suposa el 18% i que ens confirma l'impuls que encara tindria durant la primera meitat del XVII.

L'enorme presència de l'artesania té un pes importantíssim dins les possibilitats d'integració i inclusió dels immigrants francesos al bisbat de Girona (i en general a tot el Principat). Tot i així, sembla difícil afirmar rotundament que tota aquesta presència d'artesans o treballadors especialitzats tinguessin el seu origen a les seves zones de provinença exclusivament. Per plantejar això ens hem basat en les edats d'arribada dels nuvis, les quals es troben en més d'un

50% dels casos entre els 10 i els 15 anys, essent 12 la mediana i 10 anys l'edat més freqüent pel conjunt de nuvis de procedència francesa que faciliten aquest valor en la sol·licitud de les dispenses (Taula 20). Valors que en repeteixen tendència si seleccionem només les edats d'aquells que afirmen provenir de bisbats de la zona de les Terres Altes (Gràfica 13).

	1Q	MEDIANA	3Q
Edat d'arribada	10	12	15

Taula 20 Mitjana d'edats dels nuvis francesos que afirmen exercir com artesans. Font: ADG, Dispenses de Proclames

Gràfica 11 Distribució de les edats d'arribada dels nuvis francesos de la zona de les Terres Altes i Massissos. A l'eix x hi apareixen les edats i en l'eix y el nombre de casos. La vall que apareix en els 11 anys l'atribuïm a l'efecte que podria tenir el número 10, com a número rodó, a l'hora de confessar l'edat o de recollir-la, atès que són freqüents les referències a "10 o 11 anys" en la font. Font: ADG, Dispenses de Proclames.

Tan sols hem detectat un petit augment de l'edat mitjana d'arribada en el cas d'aquells artesans vinculats a la construcció i la fusta, en què els percentils s'incrementarien 2 anys (Taula 21).

	1Q	MEDIANA	3Q
Edat d'arribada	12	14	17

Taula 21 Mitjana d'edats dels nuvis francesos que afirmen exercir com artesans i provenir de la zona de les Terres Altes i Massissos. Font: ADG, Dispenses de Proclames

Així doncs, si en arribar a terres catalanes la gran majoria encara es trobaven en el període prematrimonial considerat com cicle de vida formatiu, sembla difícil atribuir a les zones de procedència el procés de formació. Malauradament, tot i les constants referències a les fonts i a la bibliografia pel que fa a la presència de mestres de cases i picapedrers francesos, trobem poques mencions que ens parlin del seu procés formatiu. A partir de les informacions de les

dispenses, tan sols tenim breus exemples del que podria ser aquest procés, com és el cas d'Antoni Maranes, mestre de casa que demana dispensa en 1614 de qui diuen que “era minyó petit i es posa per aprenent assí en la present ciutat de Girona ahon sempre i per lo dit temps lo he vist estar i treballar del ofici de mestre de cases”¹⁰¹ o el cas de Pere Delaina, sol·licitant de dispensa el 2 de maig de 1628, qui va estar amb Joan Guillem, també francès resident a Crespià, “tres o quatre anys(...)aprenent l'ofici de mestre de cases”¹⁰².

Com veiem no deuria ser estrany que la formació anés a càrrec d'un compatriota o bé un familiar, com en el cas que acabem de ressenyar. Reforçant això, el cas d'Antoni Garriga, picapedrer de Torroella de Montgrí que es casa el 1605 també és revelador. Antoni arribà amb 9 anys al Principat i segons el seu oncle, testimoni i també picapedrer, “aprenia l'ofici de mestre de cases amb el mestre Marsal a Sant Martí Vell”. Als 21 demanava sol·licitud per poder-se casar amb una catalana i tots els seus testimonis eren picapedrers o mestres de cases. Un d'ells Francesc Busquets, picapedrer d'origen autòcton, n'explicava la seva situació actual dient que “ha estat ab mon pare mestre Capblanch algun any i lo demés temps a Torroella ab mestre Joan”; aquest darrer podria ser perfectament Joan Raixa, mestre de cases francès que apareix també com a testimoni¹⁰³. Una altra realitat, doncs, la dels adolescents immigrants que també caldria incloure en els estudis sobre les xarxes de reclutament de les companyies d'artesans, principalment picapedrers, de les zones muntanyoses franceses (Moulin, 1985).

Aquests testimonis ens són interessants, perquè ens ajuden a encaixar les diferents interpretacions que deriven d'unes dades no sempre massa explícites. Així, per una banda tenim uns immigrants capaços de dur a terme tasques especialitzades, principalment en l'àmbit urbà, però dels quals sabem que no van emigrar amb la idea d'exercir el seu ofici en un altre lloc. Més aviat dona la sensació que molts joves, en emprendre aquesta opció, disposaven de la sort de tenir coneguts i familiars als quals recórrer per a formar-se i establir-se en la zona d'acollida; la qual cosa vol dir que prèviament aquests familiars i compatriotes havien aconseguit prosperar, possiblement en un moment molt més favorable, que hauria d'estar forçosament vinculat a l'època on encara es notaria la prosperitat del gremiatge gironí, en el darrer terç del segle XVI. Això no vol dir res més que les possibilitats que una economia en expansió i prou diversificada oferia, deuriem ser ràpidament aprofitades pels nouvinguts, sobretot per aquells establerts en l'entorn urbà. Queda per esclarir encara les causes de perquè precisament és la construcció el

¹⁰¹ ADG. Dispenses de Proclames. Proclames_1614-1615, p. 84

¹⁰² ADG. Dispenses de Proclames. Proclames_1628-04-12, p. 30

¹⁰³ ADG. Dispenses de Proclames. Proclames_1604-1605, p. 212

ram on més s'aglutinen els immigrants. Si tenim en compte les conclusions d'historiadors com Josep Colls o Xavier Torres pel que fa al declivi del tèxtil al llarg de la segona meitat del XVI i la primera del XVII, sembla lògic notar una presència decreixent en aquest àmbit productiu (Colls, 2002a) i (Torres, X. dins To Figueras & Congost, 1999), però no disposem d'estudis semblants per explicar l'enorme presència de mestres de cases i picapedrers, més enllà de referències a les necessitats constructives que implicaria una fase d'expansió demogràfica, que trobem ben explicada per Nadal i Giralt pels anys 1553-1630 (p.56) i del qual se n'han fet ressò la resta d'autors, i concretament pel cas de Girona amb els estudis de Castells.

Tanmateix, és aquesta una tendència que ens costa detectar a partir dels registres de matrimoni que hem explorat per elaborar aquest estudi. És malauradament en aquest punt on hem de trobar a faltar la mancança d'estudis específics sobre l'artesanat i el món urbà gironí pels segles XVI i XVII que ens puguin donar una imatge visual d'aquests mestres de cases i picapedrers o inclús de quina presència hi tenia el treball de la fusta. Tal i com veiem pel que fa als perfils que componen els immigrants, bé podria tractar-se d'un sector amb forta demanda de mà d'obra durant el darrer terç del segle XVI, sobretot en l'àmbit urbà, tot i que no només (en les notaries tenim no poques referències a fer obres en masos i cases d'àrees rurals¹⁰⁴), que permetés la ràpida incorporació de joves i els oferís una via per a professionalitzar-se i accedir al grau de mestre, com el cas de Joan Raixa.

Aquesta possibilitat podria haver generat el famós efecte crida vers els seus llocs d'origen, d'aquí les referències al "monopoli" que podrien ostentar els francesos en determinats indrets on, des de Catalunya estant, s'haurien professionalitzat en el sector de la construcció un cop arribats de ben joves, tal i com cita Xavier Torres per la vall de Torelló (Torres i Sans, 1995) o Antoni Simon i Ramon Alberch per Girona: "Contra confreres francesos de la Confraria dels Sts. Quatre Martirs (...) Sabents i attenents que los ensaculats en les bosses dels oficis de pabordes de la Confraria dels Sts. Quatre Martirs, vulgarment dita dels fusters, picapedrers y mestres de cases de dita ciutat, *de les tres parts les dos son strangers y de nacio francesa*. Deliberen y ordenen que per aquest any tant solament y no mes avant ningun dels francesos confreres de dita confraria puguen concorrer en via alguna en ningun dels officis de pabordes ni altres de dita confraria" (Simon i Tarrés & Alberch i Figueras, 1982)¹⁰⁵.

¹⁰⁴ I encara més, el llibre de comptes de Benet Adroer ens fa una relació prou detallada del cost dels materials i la mà d'obra per a construir un corral al mas entre els anys 1629 i 1632 o per ampliacions al mas Briolf (AHG, Casa Adroer, quaderns 3 i 5). És a la ruralia on cal cercar aquesta demanda de mà d'obra?

¹⁰⁵ La cursiva és meva.

3.4.4.4. El comerç transpirinenc i la figura dels comerciants francesos.

No és un element desconegut per la historiografia modernista la presència de mercaders francesos i del Regne de França en general. Tampoc ho és pels principals estudiosos de la immigració francesa a casa nostra, Jordi Nadal i Emili Giralt, els quals exposen com exemple entre d'altres el cas de les companyies draperes de Chinchón i Navalcarneros, fundades per emigrants de Cantal al segle XV, i que serviren de trencaglaç per a les posteriors arribades de comerciants i artesans (Nadal & Giralt, 2000, p. 165).

En el complet llibre de Salas Auséns sobre la immigració francesa a la Península, trobem farcides referències contemporànies a l'arribada i enorme proliferació de mercaders francesos, sobretot durant les primeres dècades del segle XVII. A partir d'informació provinent de varis Memorials i de les actes de les Corts aragoneses, recull les queixes de varis gremis d'artesans sobre els productes provinents de França. Al mateix temps, en un passatge identifica elements molt interessants per entendre l'estratègia comercial o si més no com aquesta era percebuda pels naturals (Salas Auséns, 2009, pp. 64–67), com una xarxa que veien estendre's en llocs com Aragó o el regne de València. A la ciutat de Barcelona, des de com a mínim el darrer terç del segle XVI i dins el context de crisi comercial amb les fires castelles, també es va desenvolupar un ambient hostil a les importacions i favorable al proteccionisme (Elliott, 1977, p. 53).

A tots aquests greuges, cal sumar un context general de desconfiança per part dels principals pensadors i tractadistes del moment, identificats amb el plantejament arbitrista, que veien amb gran preocupació que el comerç exterior de la Corona quedés en mans d'estrangers, principalment de procedència francesa. Per aquests autors era precisament la proliferació de cada cop més establiments amb productes provinents de més enllà dels Pirineus que impedièen el desenvolupament de la indústria i el comerç local, i veien com l'or arribat de les Amèriques tenia una presència cada cop més efímera en els territoris de la Corona.

Val a dir, però, que en el cas del Principat aquesta preocupació, també present, es veia més matisada per l'existència d'un teixit artesanal i comercial prou consolidat, sobretot en ciutats com Barcelona. Potser així, en comparativa amb les referències d'aragonesos i andalusos que afirmen que els comerciants locals es troben cada cop més minvats davant l'arribada de francesos, a Catalunya no trobem aquestes afirmacions; recordem que en el cas de Girona, les dispenses fan referència a un escàs 2,5% de mitjana entre les diverses zones de la diòcesi (un número que ha de ser tan sols orientatiu atès que parlem de matrimonis i no pas d'un registre). Tot i així, també trobem referències negatives cap a la presència de comerciants estrangers i

alguna proposta de regulació proteccionista, com la *Memoria sobre lo major part que ha de pagar les mercaderies que serà de forasters* que Jaume Dalmau presentà el 1620 o les denúncies de Francesc Peralta qui afirmava que “pasan por alquerías y casas apartadas de labradores y venden lienzos, hilo y lo demás conveniente”¹⁰⁶

Com dèiem, el bisbat de Girona no reuneix un gran nombre de comerciants o si més no a partir de les Dispenses costa detectar-los. Nosaltres hem trobat però referències a la presència de mercaders francesos a partir dels protocols dipositats a la notaria de Figueres (cal recordar que un xic més d'un 40% dels comerciants que localitzem es troben a l'Alt Empordà). Són referències esparses (en consonància a la brevetat de les consultes realitzades), però que agrupen alguns dels trets de les “estratègies” de les que es queixaven els memorialistes aragonesos en les seves queixes a les Corts d'Aragó a inicis del segle XVII. Per exemple, en referència als nexes amb el Regne veí, trobem Antoni Callach, marxant de Saint-Flour, que deu una quantitat de 60 ducats d'or, 50 dels quals són per haver pagat al marxant de Llimós Francesc Dantí i els altres 10 per una deixa graciosa que li feren els catalans Pere, Antoni i Gaspar Tell¹⁰⁷.

Segurament el Principat de Catalunya era una de les zones més robustes pel que fa a teixit manufacturer i artesanal de la Corona Hispànica, però tot i així les reclamacions de mesures que protegeixin les produccions i el comerç local no deixen d'anar en augment durant el primer terç del segle XVII i arriben al paroxisme amb la disposició del Consell de Cent barceloní per la qual es prohibeix l'ús de roba estrangera o “nova” l'any 1630. Certament, el nivell de preocupació entre els gremis manufacturadors barcelonins és tal que arriba a enfrontar-se amb l'Audiència i el Consell Reial per tirar endavant les mesures que considera necessàries per protegir les seves produccions. Potser el comerç català no anava pas en retrocés i malgrat tenia una balança comercial desfavorable, mantenia les seves exportacions a Sicília i el Nord d'Itàlia. Tanmateix, cal tenir en compte el clima que deuriem provocar les constitucions adoptades per les Corts celebrades a Barbastro, a partir de les quals el Regne d'Aragó estableix mesures proteccionistes vers les mercaderies catalanes; unes mesures que a Catalunya no poden aplicar-se sense la celebració al seu torn d'unes Corts Generals que aprovin noves mesures comercials amb l'acord del Rei i els Braços, un plantejament, però, ben difícil de realitzar després del fracàs durant les

¹⁰⁶ Ambdues referències dins (Salas Auséns, 2009, p. 60). En la darrera, és interessant remarcar que no es tractaria d'una activitat desconeguda pels artesans autòctons. Els treballs sobre la draperia d'aquest període no han parat de remarcar la figura d'artesans del tèxtil com ara teixidors i sobretot paraires a la ruralia com a subministradors de matèries primeres (Torràs Elias, 1980).

¹⁰⁷ AHG. Salvador Prats. Fi 162, p.260

Corts de 1626 a Barcelona i el retorn dels còsols del Consell de Cent i el Consolat de Mar a Madrid el 1629.

3.4.4.6. *Els treballadors francesos al camp gironí*

Com hem vist, l'enorme presència de *treballadors* és potser, juntament amb les dades relatives a l'artesanat, l'element més rellevant que trobem pel que fa a l'adscripció laboral dels immigrants. Com hem comentat més amunt, no és pas un element nou i la gran majoria d'autors que han gratat en les fonts contemporànies han trobat referències al desenvolupament de tasques vinculades a explotacions agrícoles dutes a terme per individus no directament vinculats al mas. L'enorme sort que disposem pel cas de les comarques gironines, és la presència de l'etiqueta *treballador*, que podríem assimilar a la de *bracer*, però que com hem vist és molt més freqüent, inclús en el període 1620-40, en què en les Dispenses detectem un canvi de tendència pel que fa als sol·licitants, els quals ja no són majoritàriament francesos sinó que contràriament es tracta d'autòctons. En les dispenses documentem fins a un 25% de nuvis catalans que exhibeixen aquesta etiqueta i també la trobem en els registres parroquials i les notaries, des d'on podem resseguir (encara a les palpentes) la seva implicació en la societat rural de la Catalunya nord-oriental moderna, una terra de masos, on la producció agrícola hi té un pes determinant, molt més que en zones on la manufactura cada cop guanya més espai -com a Barcelona, el Vallès, Manresa o Igualada.

L'enorme presència de *treballadors* en les files dels immigrants francesos ens parla de la seva vinculació amb l'accés a la terra i amb la seva inclusió al règim productiu del camp català; i és que hem vist que on major presència d'immigrants assentats a la ruralia, majors eren els percentatges de treballadors: és el cas d'aquells procedents de les àrees meridionals d'Occitània; llenguadocians, comengesos, foixencs,...amb més del 50% i concretament els provinents de diòcesis pirenaïques o circumpirenaïques, amb percentatges d'entre el 60 i 70%, tot i que entre els provinents de les Terres Altes i Massissos no eren pas un percentatge menyspreable. Alhora, aquestes dades coincideixen amb una major presència en terres empordaneses, on hem comprovat que la distribució dels immigrants comprenia una major presència a parròquies petites i escampades pel territori més que no pas una gran concentració en les viles i els nuclis de major població, com passaria pel cas de Girona o Banyoles.

L'accés a la pagesia de mas, una via vedada?

Els percentatges de francesos que en el moment de casar-se afirmen ésser *pagesos*, és a dir, propietaris útils o al capdavant d'una explotació via arrendament, són molt reduïts. Seguint la hipòtesi que ressegueix tot aquest capítol i que hem deixat cloent el Capítol 1 d'aquest treball, el procés d'ampliació de patrimonis agraris i l'ús del mecanisme de la cessió a parts de les unitats d'explotació conformades per masos requerí d'una utilització de mà d'obra externa per a complementar el treball familiar. Seria lògic pensar que la figura del parcer o masover fos preferiblement autòctona, essent doncs molt més complicat l'accés al mas per part dels immigrants francesos.

Encara no tenim molt clara la forma en què es triava a un individu per a exercir de masover en un mas; segurament hi figuraven implicacions com la coneixença i la confiança del propietari, tot i que ben segurament era requerida una certa solvència per part del futur masover¹⁰⁸. Tot i així, una forma de detectar la mobilitat entre grups socials ens el donen les fonts que fan referència a l'esdeveniment matrimonial, atès que ens permeten relacionar l'ofici o condició del nuvi amb el del seu pare i el seu sogre. Aquest darrer ens dona la clau per poder copsar si el matrimoni entraria dins d'una estratègia de promoció social, tal i com sembla que és la lògica dominant en les societats d'Antic Règim. Pel nostre cas, les dispenses ens forneixen d'aquesta informació, així que pel cas dels treballadors francesos hem volgut comparar per una banda l'ofici dels nuvis, amb la dels seus sogres, per l'altra (malauradament, en les informacions dels sol·licitants ben pocs feien referència als oficis dels seus pares). Els resultats estan representats en la taula 22.

A part d'evidenciar-se un cop més l'altíssima presència de francesos identificats com a *treballadors* i artesans (un total de 124 nuvis *treballadors* i 89 artesans que suposen el 91% dels casos, essent els *treballadors* majors del 50%), trobem que la major part dels pares de les núvies amb qui afirmen voler contraure matrimoni formen també part d'aquest grup socioprofessional. De fet, suposen el 40% del total de la mostra. Alhora, però, veiem que molts dels futurs sogres responen a l'etiqueta de *pagès*, encara que a un grau menor (33%) però encara menys representats ho són aquells sogres de qui s'afirma que són artesans (20%). Les dades ens podrien indicar una certa tendència a l'endogàmia intergrupal que pel cas dels treballadors francesos suposaria una preferència a contraure matrimoni amb filles de treballadors (de procedència ultrapirinenca o no).

¹⁰⁸ Cal tenir en compte que el contracte de masoveria implicava l'assumpció d'un seguit de despeses per part del masover, com ara les talles i censos, la contractació de treballadors per a la sega o la compra i manteniment dels animals. Entorn l'evolució de les clàusules de la masoveria vegeu (To Figueras & Congost, 1999)

		<i>pare núvia</i>					
<i>nuvi francès</i>	grup socioprofessional	artesà	comerciant	ofici de mar	pagès	professional	treballador
	artesà	42 (47%)	5 (5,6%)	-	13 (14,6%)	1 (1,1%)	28 (31,5%)
	comerciant	7 (58%)	2 (16,7%)	2 (16,7%)		-	1 (8,3%)
	ofici de mar	-	-	2 (50%)	1 (25%)	-	1 (25%)
	pagès	-	-	-	4 (80%)	-	1 (20%)
	treballador	25 (33,8%)	5 (6,8%)	3 (4,1%)	41 (55,4%)	-	50 (67,6%)

Taula 22 Quadre combinat on hem fet coincidir el nombre de casos, dividits en grup socioprofessional, dels nuvis francesos amb els dels seus futurs sogres. Font: ADG, Dispenses de Proclames.

Tanmateix, cal que ens preguntem: és aquesta una preferència pròpiament o es tracta de l'única tria possible dins els mercats matrimonials? Si ens fixem en les mateixes dades però agafant aquells nuvis de procedència catalana (Taula 23), trobem uns percentatges prou similars però el nombre de treballadors (un 27% del total, molt menys en comparació amb els de nuvis francesos) que casen amb filles de pagès augmenta, però tampoc massa (si abans teníem un 33% pel cas dels francesos, ara es tracta d'un 37%).

		<i>pare núvia</i>						
<i>nuvi</i>	grup socioprofessional	artesà	comerciant	ofici de mar	pagès	professional	rendista	treballador
	cap	2 (40%)	1 (20%)	-	2 (40%)	-	-	-
	artesà	202 (46,3%)	39 (8,9%)	12 (2,8%)	107 (24,5%)	7 (1,6%)		69 (15,8%)
	comerciant	23 (32,4%)	9 (12,7%)	5 (7%)	18 (25,4%)	2 (2,8%)	4 (5,6%)	10 (14,1%)
	ofici de mar	12 (25%)	4 (8,3%)	21 (43,8%)	5 (10,4%)	1 (2,1%)	-	5 (10,4%)

pagès	48 (9,7%)	16 (3,2%)	8 (1,6%)	375 (75,6%)	7 (1,4%)	5 (1%)	37 (7,5%)
professional	7 (16,7%)	4 (9,5%)	-	7 (16,7%)	21 (50%)	1 (2,4%)	2 (4,8%)
rendista	1 (9,1%)	-	-	4 (36,4%)	-	6 (54,5%)	-
treballador	84 (20,6%)	14 (3,4%)	9 (2,2%)	152 (37,3%)	4 (1%)	-	144 (35,4%)

Taula 23 Quadre combinat on hem fet coincidir el nombre de casos, dividits en grup socioprofessional, dels nuvis amb els dels seus futurs sogres. Font: ADG, Dispenses de Proclames.

En tot cas, sembla que la tendència pel cas dels nuvis de procedència francesa a l'endogàmia intergrupal és més accentuada, la qual cosa podria molt bé reflectir les seves dificultats per a accedir a un millor estatus social a partir del matrimoni, en comparació amb la resta de *treballadors* de procedència autòctona. En tot cas, de la mateixa manera que els nuvis treballadors francesos i catalans, amb major o menor dificultat es troben entre la possibilitat de mantenir-se en el mateix grup social o bé d'accedir al grup dels propietaris de mas o de titulars de masoveries (i uns pocs accedir a l'artesanat), trobem que més de $\frac{3}{4}$ dels nuvis pagesos contrauen matrimoni amb filles provinents del mateix grup. Aquesta dada és rellevant si a més a més tenim en compte que només un 7% dels nuvis que afirmen ésser pagesos contrauen matrimoni amb filles de treballadors. Un cop hom es trobava en possessió d'un mas (i per tant identificat amb l'etiqueta de *pagès*) difícilment emprendria una política matrimonial que l'emparentés amb una família de *treballadors*.

Ara bé, aquestes dades no fan referència explícita a processos de millora de l'estatus de vida per la via del matrimoni. El fet que una part prou significativa de treballadors francesos contraguin matrimoni amb filles de pagesos no vol dir que immediatament puguin accedir a un mas en condició d'arrendadors o com a propietaris. Els *pagesos* que apareixen com a pares de núvies bé podrien tractar-se de masovers o d'agricultors amb patrimonis més aviat escadussers i les filles podrien ser ben segurament cabaleres. De moment les dades plantejades fins ara ens donen informació sobre els nivells d'endogàmia dins dels grups socioprofessionals del bisbat de Girona entre finals del XVI i la primera meitat del XVII a partir dels informes de les Dispenses. Segons això, els grups de treballadors poden emparentar-se amb pagesos, però no a l'inrevés. És això una mostra dels intents de promoció social per accedir a un estatus, el de propietari o masover, prou restringit? Ens assenyala un comportament de classe? Si això suposa una millora

dels ingressos que podria percebre el nuvi, el millor indicador per a comptabilitzar els nivells de riquesa de les famílies de les núvies en el moment del matrimoni és el dot¹⁰⁹.

A partir d'aquí, serà necessari endinsar-nos en les prolífiques fonts notariales, els únics registres d'on podem accedir a les escriptures on quedaven validats els acords de matrimoni. Pel cas de les comarques gironines dels inicis de l'edat moderna, aquestes s'alternaven entre dues tipologies d'instruments, els nupcials i els capítols matrimonials; pel que a la nostra investigació respecta, però, l'ús parell d'ambdós tipus de documents no suposa cap variació per la informació que hi hem cercat. La informació dels dots que hem obtingut de capítols i nupcials, ens permet aproximar-nos al nivell de les rendes familiars dels individus de procedència francesa que hem identificat en aquest buidatge¹¹⁰. En altres estudis (Gifre, 2009, pp. 228–231) s'han estudiat els imports dels dots com indicadors socioeconòmics per inicis del segle XVII així que no ens ha calgut fer un buidatge sistemàtic de tots els instruments que contenien dots per a obtenir una idea aproximativa de la renda familiar en els casos en què han aparegut francesos en aquest tipus de contractes¹¹¹. Després del buidatge d'11 instruments entre 1601-1605 i 1635-1639, hem observat que l'import del dot en matrimonis que enllacen francesos es situa entre 20 i 30 lliures.

DOTS MATRIMONIS FRANCESOS

TIPOLOGIA	data	dot/lliures
CAPÍTOL MATRIMONIAL	21/4/1603	30 lliures
NUPCIAL	12/4/1601	20 lliures
NUPCIAL	24/4/1601	25 lliures
NUPCIAL	12/1/1603	17, 5 lliures
NUPCIAL	11/8/1603	14 lliures
NUPCIAL	18/3/1604	25 lliures
NUPCIAL	21/6/1635	35 lliures
NUPCIAL	15/7/1635	25 lliures
NUPCIAL	17/7/1635	30 lliures
NUPCIAL	9/3/1636	35 lliures

¹⁰⁹ Sobre les fonts que permeten aquesta valoració i les diverses formes en què l'estudi dels dots pot aportar-nos aquesta informació, vegeu (Ros Massana, 2010) i en especial el capítol de Rosa Congost (pp. 161-195).

¹¹⁰ I han aparegut en d'altres estudis realitzats sobre la immigració francesa i no només, com en el cas de l'extens treball de Pere Gifre sobre la trajectòria social de la pagesia de mas al llarg dels segles moderns i on afirma que "en 13 contractes, sobre 86 en què es pacten dots fins a 30 lliures, que representa el 15,12% dels dots del tram, hi intervé, almenys, un francès" (Gifre, 2009, p. 228).

¹¹¹ Per la valoració de l'ús d'aquest indicador vegeu el Capítol 2 d'aquest treball, pp. 48-49.

Taula 24 Relació dels dots que hem obtingut per casaments de francesos a partir de diversos instruments notariais. Font: AHG, Fi 105, Fi 107, Fi 110, Fi 160, Fi 162, Fi 167, To 203.

Certament, aquí hi apareix un element interessant. 20-30 lliures no suposa en cap cas un dot que podríem considerar propi de famílies benestants, així ho defineix Gifre en el seu estudi sobre els instruments de matrimoni emprats pels notaris gironins del XVII (Gifre, 2009, pp. 228, 260) quan classifica dots de fins a 25 lliures com a propis de treballadors, bracers o d'altres sectors amb dificultats d'accés a la terra. A partir de 25 serien les quantitats pròpies dels *agricola* o *cultor*, etiquetes tant referides a petits propietaris com masovers.

També tenim el cas d'una dotació de béns immobles, un tret característic a l'hora d'incrementar el valor del dot dinerari (Gifre, 2009, p. 240). En aquest cas, qui protagonitza l'instrument és una tal Margarida, vídua de Joan Franch, treballador de Cabanes que casa amb Vitali Tasta, un treballador de Llers. Per completar el dot, de 80 lliures, aporta també una vinya del terme de Cabanes de 3 vessanes de superfície. L'instrument data del 13 de juny de 1638¹¹².

3.5. En la conformació d'un mercat de treball forani. Una hipòtesi pels francesos a les terres de mas.

Sota el prisma o la mirada dels processos que es van viure en altres indrets d'Europa, la immigració francesa no esdevé un fet tant excepcional. Sabem que en d'altres indrets de la Península Ibèrica, per agafar un exemple proper, el "llarg segle XVI" va comportar el desvetllament de grans desplaçaments poblacionals per part d'una pagesia empobrida. Sota la pressió de la renda diferencial sobre terres marginals ocupades durant l'expansió roturadora que va viure aquest segle, aquestes famílies veien en l'emigració, normalment temporal, una via important per augmentar els seus ingressos. Això es va venir estimulant des d'una recombinació en els factors productius, terra, treball i capital. Les migracions interregionals que es donen a la Península Ibèrica durant el segle XVI no es poden explicar sense tenir de fons un procés de creixement generalitzat basat en la intensificació productiva, potser més important que l'expansió de la terra cultivable via noves roturacions o el creixement urbà i comercial (que també hi van influir positivament, segurament més a Catalunya).

Ens estendrem un xic més en aquest punt en el següent apartat. El que volem destacar és que per una banda l'emigració ha tingut molt sovint un lligam fonamental amb processos

¹¹² AHG. Salvador Prats, Fi 166, p. 101

d'intensificació del treball i que aquests ja els podem detectar durant el segle XVI a la mínima que fem una lleu observació sobre el procés d'expansió que visqué el conjunt de la Península Ibèrica durant el segle XVI, si més no fins els darrers anys de la centúria (Vilar, 1973, pp. 313–320). Això ens podria fer relativitzar el paper excepcional que sovint s'ha atribuït a la immigració francesa a Catalunya. Sense deixar de banda les particularitats d'aquest fenomen i, especialment, l'evidència d'un gran percentatge d'immigrants que decideixen establir-se al país després de romandre-hi des d'edats molt temperanes, hem pogut veure que al Principat, de la mateixa manera que es podria donar en altres indrets com el veí Regne d'Aragó, disposem d'unes característiques comunes a la majoria de llocs on es pot documentar aquest fenomen: un procés d'expansió econòmica on la intensificació del treball hi té un paper destacat, unes xarxes que interrelacionen idees, imatges i informació entre comunitats de partida i comunitats d'acollida, i uns elements institucionals que permeten el traspàs de gent entre dos regnes que no comparteixen sobirania (la “porositat” de la frontera).

En el cas de les àrees urbanes que van atraure una part gens menyspreable d'artesans això és un element que podríem considerar constant. L'element més característic del període, però, és el fort dinamisme que l'economia rural mostra durant aquest “llarg segle XVI”. Des d'aquest prisma, doncs, pot ser interessant, i així ho hem cregut, d'enfilar el fenomen migratori amb el desvetllament d'un nou grup social, el dels treballadors, que hem de vincular especialment al procés de reformulació que patí el camp català durant aquest procés expansiu del cinc-cents.

Arribats a aquest punt, doncs, la dificultat rau en intentar esbrinar els motius que haguessin permès l'aprofitament d'aquests immigrants, com hem vist nois molt joves, en l'agricultura catalana. En aquest sentit només podem fer referència a les generalitats exposades en el primer capítol d'aquest treball, i a reprendre les hipòtesis assenyalades per altres historiadors a l'hora d'interpretar un possible aprofitament per part dels propietaris de masos dels nouvinguts per a tirar endavant les seves explotacions, augmentar l'àrea conreada i la posta en marxa de masos i peces de terra vinculades al camp sota règims diversos de cessió de la terra (on la parceria esdevindrà vehicle principal des de mitjan segle XVI). No obstant, això requereix sortir de l'àmbit de la immigració francesa i prendre la proliferació de treballadors i la seva caracterització com un àmbit de treball en sí mateix des d'on poder completar la perspectiva general que tenim d'aquesta faceta, importantíssima, de la immigració francesa en terres gironines. Un repte que encararem en un apartat propi. Nogensmenys, la brevetat i el laconisme de les fonts relatives al funcionament quotidià de les explotacions i a la manca de recerca pel que fa a les formes d'organització de la producció agrària del període estudiat, ens obliguen a tirar de tot tipus d'informacions disponibles. Moltes d'elles les hem trobat a partir de les informacions de les

Dispenses i la Matrícula de Francesos, on trobem molta descripcions i referències al passat de molts immigrants com a mossos, criats i treballadors en els masos del territori. En aquest proper apartat, doncs, farem una breu aproximació a partir d'aquestes fonts al treball desenvolupat per aquests immigrants i la resta de naturals amb qui compartien etiqueta.

Capítol 4. El treball assalariat en el mas català, el cas del bisbat de Girona

La immigració francesa va jugar un paper important en fornir d'efectius el grup dels treballadors, però, qui eren i com podem caracteritzar aquest grup social durant els segles XVI i XVII? L'estructura socioprofessional que hem elaborat a partir dels registres de matrimoni (Dispenses i parroquials) ens indiquen que es podria tractar de prop d'un terç de la població masculina adulta. Quan comencen, però, a aparèixer a les fonts? I encara més important, quin espai ocupaven dins el sistema de mas del qual venim subratllant-ne la importància? Després d'una breu introducció als estudis sobre el treball assalariat a l'Europa preindustrial, intentarem respondre aquestes preguntes. Ho farem a partir tant de fonts generals, com els fogatges, o locals, com els registres parroquials i notariais, i amb les informacions amb què ens proveeix la Matrícula de francesos

4.1 Introducció. El treball assalariat a l'Edat Moderna.

Els estudis històrics realitzats arreu de l'Europa occidental han deixat clar que el treball assalariat no era cap *rara avis* com a mínim des de la Baixa Edat Mitjana. Si bé no serà a partir de 1500 quan podem començar a trobar grups socials significativament grans que afirmen obtenir una part important del seu ingrés a partir del salari. Serà al llarg de tota l'edat moderna i en concret en algunes àrees i regions d'Europa continental i les Illes Britàniques, que el treball assalariat anirà prenent cada cop major importància¹¹³. Aquest fenomen només es pot entendre a partir dels subtils però profunds canvis que van patir les estructures econòmiques, principalment els canvis en l'ús dels drets de la propietat, o la composició de les famílies i la seva adaptació a les conjuntures demogràfiques, i que van tenir com un dels seus efectes el desenvolupament de capes importants d'assalariats.

Tanmateix cal anar en compte a l'hora de situar aquest fenomen, característic de l'edat moderna, en una línia temporal unidireccional com sovint s'ha fet. L'ús de treball assalariat no era la culminació de cap procés modernitzador i les seves diverses formes no es poden classificar en relació a un suposat arcaisme o una suposada innovació. Les constants assimilacions que s'han fet del treball assalariat amb el capitalisme agrari i, més concretament, amb la fórmula

¹¹³ Christopher Dyer fa referència al fet que un terç de la població anglesa durant 1377-78 eren treballadors assalariats. A Anglaterra, aquesta proporció es mantindria estable durant l'alta edat moderna, si més no en la majoria de regions. A finals del segle XVII, és quan sembla que la població assalariada és gairebé d'un 50%. A principis del XIX ja seria més del 60% (Dyer, 1990).

trinitària del capitalisme agrari del sud-est d'Anglaterra¹¹⁴, no ens serveixen per explicar el fenomen davant l'evidència de multiplicitat de formes i models de desenvolupament agrícola, ja en la pròpia Anglaterra i evidentment arreu d'Europa.

S'ha de treure el treball assalariat com a element central de l'organització del treball capitalista al camp (passar de l'esfera estrictament productiva a la reproductiva). Alliberant-lo de la càrrega de representant de processos de transició cap a economies capitalistes, es pot passar a inserir l'estudi i caracterització del treball assalariat en altres societats agràries (Alfonso, 2000). Sigui en altres cronologies (èpoques medieval i moderna) com geografies (3er món). El treball assalariat existí i no fou excepcional durant l'edat mitjana i moderna. El que cal preguntar-se és quin pes tindria per cobrir els ingressos d'una part de la població i quin paper va tenir en relació als diversos canvis en les societats agràries que es van donar entre el 1500 i el 1800. En definitiva, quina fou la seva dimensió històrica.

L'estudi dels grups assalariats en els primers segles de l'edat moderna, especialment els segles XVI i XVII continua essent una assignatura pendent. Els modernistes s'han d'acontentar en molts casos en estirar el fil dels treballs fets en època contemporània o com a molt d'hora pel segle XVIII. Alhora, molts dels treballs referents a l'organització del treball en època medieval i moderna es centren en els sistemes urbans, en particular en la interacció entre els agents socials (gremis) i les institucions municipals, el sorgiment dels mercats urbans i, especialment, en el mercat de treball. Un bon exemple d'aquests plantejaments es troben representats en el llibre compilatori de la sèrie CORN editat per Bruno Blondé, Eric Vanhaute i Michèle Galand, que ofereix una perspectiva àmplia i suggerent agafant exemples d'època medieval, moderna i contemporània. Tanmateix, tot i el títol del volum *Labour and Labour Markets* no hi ha cap article referent a l'organització del treball ni el mercat de treball agraris (només en un article referent al cas dels treballadors rurals flamencs dels segles XIX-XX)¹¹⁵.

Pel que fa als debats de l'organització del treball abans de l'època contemporània (abans del s. XVIII) van encara molt a remolc dels plantejaments derivats d'una teoria econòmica pensada per les societats capitalistes, que vol dir exclusivament pensada per la relació dels agents en el mercat¹¹⁶. Principalment la dicotomia proletariat/pagesia empobrida com un dels debats més

¹¹⁴ "La superioridad inglesa (...) fue debida (...) en particular, al hecho de que las grandes haciendas funcionaban con empleo asalariado" (R. C. Allen, 2004, p. 63).

¹¹⁵ Vegeu Blondé, B.; Galand, M.; Vanhaute, E. (eds) *Labour and labour Markets between towns and countryside (Middle Ages – 19th century)*, Brepols, Turnhout, 2001.

¹¹⁶ Crítiques, no gaire noves precisament, a la concepció neoclàssica que entén el salari dins un complex de relacions socials de capitalisme desenvolupat, a Garrabou 1987 (*Salarios y proletarización en la*

latents desdibuixa la complexitat de les formes d'organització del treball d'èpoques anteriors. Posar en valor l'aspecte reproductiu de l'organització del treball de forma global, orgànica, permet entendre la multiplicitat de plans en què s'expressa el fenomen: social, cultural, econòmic...la qual cosa convida a efectuar aproximacions holístiques, tot explorant i desenvolupant críticament les informacions que ens permeten diverses fonts. La nostra aproximació, doncs, intentarà tenir en compte aquest aspecte.

El treball és un eix vertebrador de les relacions socials. En el cas de les societats de l'Europa Occidental, i en relació a l'existència i desenvolupament del treball assalariat, cal tenir en compte tant el caràcter de les relacions socials que existeix sovint entre empleadors i empleats en especial el caràcter "paternalista" en la força de treball incorporada de forma externa a la família (mossos i criats) com el paper que hi juguen en determinades conjuntures els costos de supervisió. Aquests dos elements, donaran peu a estructures agràries diverses.

En el sorgiment dels grans mercats de treball assalariat a la Península Ibèrica també hi tenen a veure les característiques particulars que desenvoluparen les diverses economies regionals. En el cas andalús, la formació de grans explotacions latifundistes amb un pes important del conreu de cereal, la presència propera d'un entorn urbà i el desenvolupament i integració de l'economia agrària en un entorn mercantil serien les condicions necessàries per la generació d'un mercat de treball d'assalariats. Al Regne d'Aragó, existí una forta tendència a l'especialització agrària per al consum intern i l'exportació de blats. Al llarg del segle XVII, i malgrat les vicissituds (guerra i epidèmies) l'exportació de blat va augmentar. Si això fou conseqüència de la política comercial seguida pel Regne (Corts de 1585, 1592 i 1626), assenyala com aquesta i el creixement demogràfic van tenir com a efecte econòmic l'especialització productiva vers el sector agrari. Com en d'altres zones, això generà una demanda de mà d'obra poc especialitzada per a les tasques agrícoles. Aquesta mà d'obra es focalitzava en determinats períodes del calendari agrícola, era estacional però del tot necessària. Segons Peiró, el nombre de jornaleros es disparà un cop passada la crisi del segle XVII fins a considerar que suposa el triple del nombre de pagesos entre 1670 i 1790 aproximadament (Peiró, 2002, p. 42). Com hem vist per Catalunya, aquesta demanda fou coberta en part per la immigració francesa. De fet, el 1635, davant les propostes d'expulsió, el Virrei exposa que "los que tienen arrendadas las tierras y campos blancos, y la mayor parte de los jornaleros que cultivan las heredades son de esta nación". També es disposa

agricultura catalana) i 1989 (Salaris, ús i explotació de la força de treball agrícola). Algunes aportacions més a Sarasúa (Introducció dins el monogràfic d'Historia Agrària del 2005).

de l'evidència que en 1642, dels 206 jornalers registrats a Saragossa, el 37,4% eren francesos (Salas Auséns, 2003).

La formació de mercats de treball peninsulars i la qüestió de la migració

Concloïem el capítol precedent amb el fet que l'evidència de la immigració francesa a Catalunya i Aragó no suposava un cas excepcional dins el context cronològic en el qual ens situem. Precisament, una via poc explorada en el seu moment, segurament per la manca d'estudis al respecte, ha sigut la poca comparació que hi pogué haver entre el fenomen de la immigració francesa i altres moviments migratoris vinculats també al treball agrícola en d'altres parts de la Península Ibèrica. Evidentment, les economies dels diferents regnes, a part de ser heterogènies, es van desenvolupar sense que es donés un procés d'integració entre elles per donar peu a un marc econòmic que es pogués qualificar de "nacional". Tanmateix, en alguns indrets es donen alguns processos que poden mostrar certa semblança amb la relació que va establir Catalunya amb algunes àrees del Regne de França.

Per una banda, tenim territoris que expulsen població i, per l'altra, territoris que en reben per tirar endavant les seves explotacions. Un dels primers és la zona càntabre, la qual mostra unes característiques socials i econòmiques molt similars a les que ens ressenyava Poitrineau per les zones muntanyenques de la França d'Antic Règim. A part d'un accés molt limitat a la terra, que generà un parcel·lari caracteritzat pel minifundisme, caldria sumar la forta pressió demogràfica sobre una terra poc fèrtil que, en una economia poc diversificada i amb una escassa divisió del treball, pressionaria cap a baix dels límits de subsistència. Sobre aquests límits, també s'hi afegirien algunes constriccions a nivell institucional, com les particulars estructures dels Consells, amb un control molt rígid d'accés a les terres i usos comunals i un sistema hereditari que deixaria els cabalers sense possibilitat d'accedir a la propietat. Amb aquesta situació, que afectaria a 2 terços de les explotacions, "el dilema característico del minifundio en el marco del "régimen demográfico antiguo", esto es, una elevada dependencia laboral frente a una mano de obra ociosa y acuciada por el paro estacional encubierto, se resolvía sólo en parte mediante la canalización del excedente de mano de obra hacia las explotaciones de los hacendados, y sobre todo, mediante la migración o cualquier otra actividad de auxilio que constituyera una alternativa de empleo y resultara rentable con unos mínimos costes laborales" (Lanza García, 1991, pp. 373–374).

Lanza plantejava que aquests havien sigut els fenòmens d'expulsió, de la mateixa manera que Nadal ho havia plantejat anys abans pel cas de l'Alvèrnia¹¹⁷. Els factors d'atracció que impulsaven l'emigració depenien de les conjuntures. Generalment els sobrants de població es dirigien a Andalusia i Castella, sobretot pels volts de la ciutat de Madrid, on els artesans, principalment picapedrers i mestres de cases, s'hi desplaçaven atrets pels alts salaris. Tanmateix, el corrent migratori era influït per les dinàmiques per les quals va passar l'economia peninsular. Entre 1598-1636, durant la crisi que va patir el regne de Castella, la demanda de mà d'obra a la zona s'incrementa, però la immigració havia esdevingut una pràctica estesa i consolidada. La força de treball s'intenta retenir a partir d'ordenances dels concejos revisant els salaris, prohibint el treball a preu fet i incentivant el treball femení, amb poc èxit. El recurs migratori, serà una constant de la regió durant bona part de l'època moderna. Si el 1636 estem parlant que es buida un 30% la població de Cudeyo, en la llista elaborada el 1752 s'afirma per tota Cantàbria un total de 2069 "ausentes", és a dir immigrants. El nombre és prodigiós per tractar-se d'un any.

Sembla que a tota l'Espanya atlàntica i part dels Pirineus occidentals, els processos de rearticulació després de la crisi baixmedieval van dur a una certa estabilitat de l'explotació camperola. Les noves formes de cessió de la terra per part dels propietaris (senyors o grans terratinents) consistia en la cessió d'unitats d'explotació que comprenien també allò necessari per a la reproducció de les famílies pageses: llar, hort, estables (en el cas de les economies més ramaderes), etc. Això per una banda permetia la recuperació dels saldos demogràfics, afectats després de la crisi que va deixar l'epidèmia¹¹⁸ i també una major capacitat per part de les famílies pageses per desenvolupar una agricultura més dinàmica, basada en gran part en un gran ventall d'activitats complementàries, entre les quals la immigració hi jugava un paper important, atès que una taxa de creixement poblacional amb la consegüent pressió demogràfica i una subtil però creixent diferenciació interna del grup pagès fan considerar que "se trata de un área que expulsó población durante la mayor parte del siglo [c. 1550-1650]" (Yun Casalilla, 2004, p. 179). Aquesta immigració es podia veure afavorida amb la consolidació dels grans dominis senyorials al sud del riu Duero (actuals províncies de Salamanca i Àvila i fins la Submeseta sud) que explotaven les seves terres directament o mitjançant arrendaments i va tenir com a principals agents nois joves a la cerca d'ingressos per poder-se emancipar o engruixir la riquesa familiar i obtenir majors

¹¹⁷ "En resumen, tanto la pobreza material, el colonato y la insuficiente producción agrícola, como la densidad del poblamiento, la presión demográfica y las estrategias de sucesión deben contarse entre los factores de expulsión que, con carácter general, convertían la emigración en alternativa de empleo, fuente de recursos monetarios o vía de mejora social para la población rural de Cantabria" (Lanza García, 1991, p. 374)

¹¹⁸ v. (Nadal, 1984) i les dades relatives a la taxa de creixement anual.

legítimes. Això és particularment rellevant a la comarca de Liébana on “la emigración era un problema de los jóvenes solteros, y particularmente de los solteros que tenían hermanos varones” (Lanza García, 1991, p. 381).

Les regions del nord-oest (cornisa cantàbrica, Galícia) expulsaven població cap a les terres de la vall del Duero i aquestes al seu torn ho feien cap al sud, vers la *meseta* de Castilla la Nueva, Extremadura, el camp andalús o la regió de Múrcia. (Yun Casalilla, 2004, p. 188. 206. 220). Aquests desplaçaments eren sovint temporals: “Los gallegos, montañeses y asturianos estaban cada vez más presentes en la siega de Córdoba, desde donde avanzaban hacia el Norte al ritmo de maduración del trigo en la distintas regiones, para emplearse también en Ciudad Real y, por supuesto, en la Tierra de Campos. No faltaban los que se quedaban en el valle del Duero para realizar la vendimia en septiembre y, después de ésta, ejercer de buhoneros y transportistas acarreado a sus lugares de origen distintos productos adquiridos o comisionados en las ferias de Castilla.” (Yun Casalilla, 2004, p. 220). Però també tindran un paper, encara que menor, aquells definitius protagonitzats per homes joves destinats al sud o a les Índies (Lázaro Ruiz, Gurria, & Brumont, 1988).

El traspàs d'una força de treball excedentària, que aportaria rendiments més aviat marginals en les seves zones originàries vers els mercats de treball situats al sud, incrementava la productivitat del treball i això repercutia positivament en una nova configuració en què les forces productives permetien incrementar el producte agrari per càpita més enllà de la inversió en millores tècniques, considerades de forma massa sovint com l'únic motor del creixement agrari. L'aprofitament del treball va ser clau en aquesta fase i això es va poder fer a partir de les estructures agràries que van sorgir després de la crisi baixmedieval (el “cortijo” andalús amb instal·lacions per allotjar els seus jornalers ja sorgeix a finals del segle XV).

Per què aquests processos migratoris, que podríem també situar per Galícia¹¹⁹, no s'han vinculat mai amb la immigració francesa? Des d'una visió més o menys panoràmica, són fenòmens que revesteixen suficients paral·lelismes: àrees muntanyenques o poc fèrtils, amb estructures de la propietat similars i institucions hereditàries basades en l'hereu únic que expulsen població vers zones de major aprofitament agrícola o comercial amb una forta demanda de treball en un període de clara expansió com fou el segle XVI. Certament, la immigració francesa deixà més

¹¹⁹ Una referència obligada encara avui és l'estudi de Meijide Pardo sobre la immigració gallega al segle XVIII amb molts paral·lelismes amb el cas de la cornisa cantàbrica. Els èxodes es defineixen com a temporals o definitius. Els darrers serien joves que al·ludeixen el servei militar o bé professionals. Segons l'autor, no arriben ni a un 1/5 del total d'emigrants. Vegeu Meijide Pardo, A. *La emigración gallega intrapeninsular en el siglo XVIII*, Madrid, CSIC, 1960.

rastre a nivell documental fos perquè l'immigrant omplí un buit demogràfic i aconseguí contraure matrimoni i casar-se o per la seva ràpida caracterització com estranger. La ineludible etiqueta de "francès" difícilment podia escapar als ulls de l'investigador en capbussar-se en els registres parroquials. Potser per això la problemàtica ha quedat centrada sobretot en l'àmbit de la demografia històrica i això n'ha evitat la possible comparació, que s'avindria més des de l'anàlisi dels mercats de treball. Però, si en principi els immigrants ultrapirinencs feien llargs desplaçaments anuals per finalment acabar-se casant i establint a la terra d'acollida, què impediria als joves càntabres o gallecs fer el mateix? Això hauria tingut implicacions demogràfiques? Una anàlisi comparada, doncs, podria ser una bona forma de respondre aquesta pregunta.

4.2. El treball assalariat en el sistema de mas

En el capítol introductori que encapçala aquest treball plantejàvem que la masoveria havia sigut la fórmula preferida per a l'explotació de les heretats adquirides per la pagesia de mas durant els darrers anys de la crisi baixmedieval i en l'arrencada agrària del cinc-cents. Constatàvem allò que els estudis sobre l'estructura agrària de l'època moderna havien plantejat per la regió de Girona (en representació de la Catalunya Vella) ja fa uns anys.

A partir de la parceria, els pagesos propietaris podien mantenir el seus drets sobre els masos recentment incorporats als seus patrimonis a la vegada que podien alienar-los a tercers per curt i mig termini. Segurament la decisió d'arrendar aquestes explotacions venia motivada per varis motius, els repassem breument tot seguit. D'entrada, per l'enorme dificultat de constituir explotacions de gran extensió a partir d'ajuntar les diverses terres dels masos adquirits. Per una banda perquè la dispersió era un fet característic del parcel·lari agrícola i, per l'altra, perquè el mas a part d'una unitat de producció agrària també era una unitat de renda; recordem que el domini directe va sortir reforçat en alguns punts després de Guadalupe. Alhora, la masoveria permetia aprofitar el moment d'alça demogràfica amb la que s'ha volgut caracteritzar l'Europa occidental durant el segle XVI.

D'aquesta manera, els pagesos propietaris podien disposar de la força de treball familiar d'altres famílies pageses a qui permetien l'accés a un mas. Però després del procés d'engrandiment de masos que va tenir lloc a finals de l'Edat Mitjana, les mides mitjanes dels masos, augmentades, sovint requerien d'una major força de treball que la que podia proveir la unitat familiar. Tinguem en compte que la disponibilitat de mà d'obra d'una família pagesa és de caràcter cíclic. Així, una parella recent establerta en una explotació pot destinar un temps de treball que es veurà reduït

amb els primers fills; quan aquests creixin i arribin a una edat suficient per a treballar, la família podrà destinar més mà d'obra per destinar a l'explotació. Finalment, si els fills decideixen establir-se pel seu compte, tornarà a disminuir la capacitat de treball i en funció de l'edat del matrimoni pot situar-se als seus mínims.

Per aquest caràcter cíclic, la major part de les vegades no era suficient abastir-se amb el treball familiar per fer-se càrrec de l'explotació i s'imposava la necessitat de llogar braços per a realitzar determinades tasques. Aquest és un fenomen prou característic de les explotacions agràries en el conjunt de l'Europa occidental i a la Península Ibèrica, tot i que prendrà formes ben diferents en funció dels diversos sistemes agraris. Fins ara, el cas de la Catalunya Vella disposa de poques aportacions al respecte. Per l'anomenada regió de Girona, disposem dels treballs d'Enric Sagner¹²⁰ i d'Albert Serramontmany (Serramontmany, 2016) per la zona empordanesa. Per l'àrea circumdant la ciutat de Barcelona, podem prendre com exemple el treball de Pere Roca (Roca, 2005). En tots aquests estudis, la cronologia abasta des de finals del XVII fins el XIX, quan determinades institucions que incorporaven treball extern es trobaven ben consolidades, en especial la dels mossos que més enllà del que es considerà a partir de les primerenques hipòtesis de J. Hajnal (Hajnal, 1982a), també tingué una certa implantació en algunes àrees mediterrànies (Sarti, 2007).

Però què en sabem del seu sorgiment? Com el podem detectar? Quines relacions tingué amb l'arrencada demogràfica del segle XVI i, tal i com hem apuntat en l'anterior capítol, amb el fenomen de la immigració francesa? En aquest apartat intentarem aportar dades per caracteritzar el treball assalariat en els masos catalans (concretament del bisbat de Girona) entre 1550-1640 a la llum de l'estudi de l'etiqueta de *treballador* que trobem en bona part del corpus documental gironí, tant aquell provinent dels registres parroquials o diocesans, com dels registres notariais, així com d'altres institucions com ara la llista de francesos elaborada per la Corona en 1637.

En l'anterior capítol ja ens hem referit al grup socioprofessional de treballadors en veure com la gran majoria de francesos l'ostentaven a l'hora de caracteritzar la seva filiació socioprofessional. Tal i com hem vist, tant les Dispenses, com la Matrícula de Francesos mostraven una presència aclaparadora de francesos que es referien a sí mateixos sota les etiquetes de *treballador* i, en

¹²⁰ Concretament, vegeu el seu treball juntament amb Josep Colls per finals de l'època moderna i contemporània pel que fa als mossos de mas "Mossos i Criats. Una radiografia del treball assalariat als masos (Girona, 1946)" i una reflexió més àmplia en relació a la necessitat de l'adopció del treball assalariat com a principal mà d'obra de les explotacions pageses durant el procés de transició final vers el capitalisme agrari a *Un capitalisme impossible? La gestió de la gran propietat a la Catalunya contemporània*, Eumo, Vic, 2001.

molta menor mesura, *bracer*. Hem referit també que aquesta etiqueta només sembla aparèixer en les escriptures dels clergues i notaris gironins. Aquesta és una sort enorme, atès que en d'altres parts del Principat, i inclús dins la mateixa Catalunya Vella, és rar trobar aquesta etiqueta¹²¹. En el cas de la Matrícula de Francesos, per exemple, per sota de Blanes les anotacions es prenen en castellà i per tant qualsevol ofici agrícola apareix referida sota el terme *labrador*¹²².

Tot i que ja hem referit que el terme *treballador* s'adscriu a la figura de l'assalariat agrícola (bàsicament gràcies a les informacions que en tenim pels estudis realitzats al segle XVIII), hem entrat en analitzar l'origen i les particulars informacions que acompanyen aquesta etiqueta i que ens poden servir per caracteritzar aquest grup social pels primers segles de l'Edat Moderna a la Catalunya de masos.

4.2.1. Les primeres aparicions en les fonts dels *treballadors*

L'etiqueta de treballador hem vist que proliferava a les Dispenses de Proclames, a finals del segle XVI quan també la veiem aparèixer en els registres parroquials quan disposem d'aquesta font en els arxius, com a molt aviat a la dècada dels 80 del cinc-cents. Però quan podem detectar que l'etiqueta comença a representar a una part de la població rural? Malauradament, l'única font que ens permet fer una aproximació nominativa per dates anteriors és el fogatge de 1553, el qual recull per algunes poblacions el nom i l'ofici del contribuent. Pel cas de la vil·la de Peralada, per exemple, d'un total de 133 contribuents, 34 apareixen sota les etiquetes de *treballador* o *bracer*. Això s'acosta a un quart dels caps de família que, de forma sorprenent, supera en nombre a aquells que es defineixen com a *pagès* (31).

El fet més curiós és que si comparem aquestes dades amb les del darrer fogatge nominatiu, el de 1496, no hi trobem cap referència ni a *treballadors* ni a *bracers*. De la mateixa manera, en els treballs exhaustius realitzats sobre els capbreus i registres notariais de la Vall d'Aro (Baix

¹²¹ Rar però no impossible. A partir d'un parell de casos duts al tribunal de la Vegueria de Barcelona, hem trobat l'aparició de "treballadors". També en una tesi de recent publicació a la Universitat Pompeu Fabra sobre el Penedès als segles XVI i XVII hi hem pogut veure que apareix aquesta etiqueta en alguns casos (Gaya Catasús, 2016). Sorprenentment, però, aquesta etiqueta no sembla haver perdurat ni haver tingut el nivell de representació que tenia a la societat gironina en els segles XVI i XVII i posteriorment.

¹²² Agraeixo enormement a Miquel Amengual haver-me facilitat les dades socioprofessionals de la Matrícula de Francesos per tota la costa catalana.

Empordà) durant els segles XIV i XV, tampoc hi ha cap referència al que suposem etiquetes vinculades a treballadors assalariats¹²³.

Aquesta imatge contrasta fortament amb la que tenim pel segle XVIII, moment on la presència de treballadors es troba totalment normalitzada a les comarques gironines i és des d'on extrèiem la seva caracterització com a treballadors assalariats agrícoles en les etapes investigadores prèvies d'aquest treball. Per a aquest període, l'antic treball de Miquel Planas sobre l'estructura socioprofessional de l'Alt Empordà a partir dels registres parroquials de matrimoni afirmava que un 35% dels nuvis deien ésser treballadors i que ho eren més del 60% d'aquells empleats en l'agricultura (Planas, 1985). També en els estudis realitzats a partir dels censos generals de 1718 i 1787 es mostra una gran presència i protagonisme dels *treballadors*, quan ostenten també un percentatge superior al 50% en referència a la població dedicada a l'agricultura. Els treballs de Rosa Congost van determinar que el grup de treballadors era un dels més dinàmics de la Catalunya de masos durant el set-cents, atès que mostrava un índex de creixement de 224 vers el 198 del conjunt de la població. Al mateix torn, el nombre de treballadors entre 1787 i 1857 es va multiplicar per 2,24 (Congost, 1990, pp. 83–84).

Com veiem, partim del període baixmedieval on l'estructura socioprofessional sembla que no contempla la presència de treballadors assalariats establerts com un grup social més. A l'altre extrem, al llarg del segle XVIII detectem la seva presència com a més de la meitat de la població destinada a l'agricultura i en creixement entre inicis i finals del període setcentista. Evidentment, no volem dir que durant els segles XIV i XV no existís treball assalariat, sinó que aquest sovint era proveït per pagesos que en determinats moments de l'any agrícola es llogarien per complementar els seus ingressos.

Però segons sembla, les primerenques dades que just acabem d'exposar pel fogatge de 1553, ens apunten que caldria situar el sorgiment d'aquest grup social, si més no de l'etiqueta, al llarg de la primera meitat o mitjans del segle XVI. Malauradament, no podem confirmar que així fos en aquestes dates atès que no disposem de fonts que ens permetin reconstruir de forma fidedigna l'estructura ocupacional en les parròquies del bisbat de Girona. Podríem fer una primera aproximació a partir dels registres notariais, que ens serveixi purament a nivell orientatiu, atès que no tothom anava a les notaries i menys el que intuïm que podria ser un grup social humil.

¹²³ Ens basem en la informació proveïda per Xavier Marcó, qui estudià les característiques del grup pagès a la vall d'Aro (Marcó, 2008) i per Pere Ortí, a partir de la seva comunicació "On search of a phantom social group: who worked for wages in Late Medieval Catalonia?" en el seminari realitzat l'estiu de 2016 a la Universitat de Girona.

En aquest exercici podem prendre per exemple una de les viles més poblades de la nostra àrea d'estudi, Castelló d'Empúries, que des de finals de la Baixa Edat Mitjana és una població amb alta densitat demogràfica i amb un important paper en la manufactura tèxtil en el conjunt del Principat de Catalunya. Posteriorment, patirà el procés de reformulació del tèxtil barceloní que catapultà les poblacions de la corona barcelonina com Sabadell i Terrassa fins les primeres posicions en termes demogràfics durant el període entre 1550-1650 que estudià Albert García Espuche (García Espuche, 1998). El destí de Castelló fou la pèrdua de la seva forta especialització tèxtil durant aquest procés a favor del triangle comercial establert entre Ripoll, Barcelona i Igualada. La vila enfocà la seva economia i la del seu *hinterland* cap a les activitats agràries¹²⁴.

A partir de les dades dels registres baptismals i les notaries de Castelló, podem documentar com el nombre de treballadors, molt reduït durant la primera meitat del segle XVI, es situa en percentatges que cal tenir en compte durant la segona meitat de la centúria i la primera del XVII (Taula 25). En la primera taula hem situat les xifres absolutes i relatives pel que fa a les declaracions socioprofessionals obtingudes dels registres de baptisme que, de forma força excepcional, trobem a Castelló. Aquestes eren proveïdes pels pares i els padrins que assistien al bateig de la criatura i declaraven el seu ofici. En la segona, les xifres mostren el nombre de treballadors que apareixen en els diferents instruments de les notaries de Castelló (evidentment, excloent-ne aquells individus duplicats).

Les dades, tot i que obtingudes a partir de fonts que no substitueixen el que obtindríem a partir d'un cens de població o un padró, ens mostren tendències interessants. Per una banda, la davallada de l'artesanat és remarcable, així com l'augment percentual de grups dedicats a l'agricultura. Aquesta és l'evidència que Colls posa en relleu respecte la tendència econòmica de Castelló i que hem exposat un xic més amunt. D'altra banda, pel grup que ens interessa, detectem un augment moderat, tant del nombre, com del percentatge relatiu als *treballadors*. El cas de Castelló d'Empúries, doncs, sembla que també avala una presència cada cop major de l'etiqueta conforme avancem el segle XVI i en particular durant el darrer terç de la centúria.

Segurament, seria interessant efectuar cates semblants a les de Castelló per altres notaries que potser ens servien per matisar aquestes primeres impressions. Les deixarem com això, doncs, impressions. Com a mínim fins que no disposem de noves fonts que cobreixin el conjunt del

¹²⁴ Tot aquest procés està explicat a partir de l'estudi de Josep Colls a partir de l'estructura socioprofessional castellanina, a partir dels registres notariais i parroquials v. *D'artesans a pagesos. L'evolució del treball en una vila de la Catalunya moderna: Castelló d'Empúries, segles XV-XVII*, 2007, tesi de llicenciatura inèdita dipositada al CRHR de la Facultat de Lletres de la UdG. Agraïxo enormement a l'autor l'accés a les bases de dades que m'han servit per omplir el buit de la primera meitat del segle XVI.

bisbat de Girona o bé haguem compilat prou dades a nivell local per poder establir una tendència regional (malgrat es tracti d'un exercici costós i lent).

Registres parroquials

	<i>altres</i>	<i>artesà</i>	<i>mercader</i>	<i>pagès</i>	<i>professional</i>	<i>ofici de mar</i>	<i>treballador</i>	<i>transport</i>	<i>total</i>
1525	5	195	29	84	24	3	19	2	361
1555	5	146	21	61	27	2	30	19	311
1585	2	84	23	60	18	2	29	19	237
1607	4	117	25	62	35		62	21	326
1627	2	111	23	77	29	1	47	23	313
1525	1,39%	54,02%	8,03%	23,27%	6,65%	0,83%	5,26%	0,55%	100,00%
1555	1,61%	46,95%	6,75%	19,61%	8,68%	0,64%	9,65%	6,11%	100,00%
1585	0,84%	35,44%	9,70%	25,32%	7,59%	0,84%	12,24%	8,02%	100,00%
1607	1,23%	35,89%	7,67%	19,02%	10,74%	0,00%	19,02%	6,44%	100,00%
1627	0,64%	35,46%	7,35%	24,60%	9,27%	0,32%	15,02%	7,35%	100,00%

Registres notarials

	<i>altres</i>	<i>artesà</i>	<i>mercader</i>	<i>pagès</i>	<i>ofici de mar</i>	<i>professional</i>	<i>treballador</i>	<i>transport</i>	<i>total</i>
1555	13	443	44	130	2	66	149	58	905
1585	11	208	34	98	10	51	169	31	612
1627	10	268	43	150	2	79	227	43	822
1555	1,44%	48,95%	4,86%	14,36%	0,22%	7,29%	16,46%	6,41%	100,00%
1585	1,80%	33,99%	5,56%	16,01%	1,63%	8,33%	27,61%	5,07%	100,00%
1627	1,22%	32,60%	5,23%	18,25%	0,24%	9,61%	27,62%	5,23%	100,00%

Taula 25 Estructura socioprofessional de Castelló d'Empúries a partir dels registres parroquials (anys 1525, 1555, 1585, 1607, 1627) i notarials (anys 1555, 1585 i 1627). Les xifres referents a treballadors apareixen ressaltades en negreta.

La nostra opció a l'hora d'afrontar la qüestió que encapçala aquest apartat, ha sigut a partir de l'ús dels registres parroquials, que ens ha servit també per documentar el fenomen de la immigració francesa al bisbat de Girona, que ja hem comentat. Treballar amb les dades de diverses parròquies gironines a partir del darrer terç del segle XVI ens permetrà obtenir una imatge general de la presència de l'etiqueta de treballador. Hem seleccionat 6 parròquies (Amer, Banyoles, Besalú, Cassà de la Selva, Castelló d'Empúries i La Bisbal d'Empordà) prou representatives pel que fa a nombre de població i localització (litoral i interior). Hem començat la mostra el 1580 fins 1640, però per presentar les dades, hem trobat més interessant començar a partir de 1600, atès que entre 1580-1600 tan sols disposem els registres de Cassà i Besalú.

	Total nuvis	Nuvis <i>treballadors</i>
1600-1610	454	60 (13%)
1630-1640	590	103 (17,50%)
<i>1600-1640</i>	<i>2.026</i>	<i>327 (16%)</i>

Taula 26 Total de nuvis treballadors a partir dels registres matrimonials de les parròquies d'Amer, Banyoles, Besalú, Cassà de la Selva, Castelló d'Empúries i La Bisbal d'Empordà. Font: ADG, registres parroquials.

Com podem apreciar a la taula 26 entre 1600-1640 el número total de nuvis era de 2026, amb un percentatge de treballadors del 16%¹²⁵. Tanmateix, si ens fixem en els talls a l'inici i al final del període, entre 1600-1610 el percentatge és del 13%, mentre que entre 1630-1640 aquest ha augmentat fins el 17,5%. També han augment els treballadors en nombres absoluts. Cal remarcar que aquest creixement en nombres absoluts no fou degut a un augment en el nombre de matrimonis. Els matrimonis totals recollits de 15 parròquies¹²⁶ entre 1600-10 i 1630-40 donen uns totals de 833 i 839 matrimonis respectivament. A més a més, cal afegir que aquestes dades preses en el seu global podien ser superiors en alguns casos concrets. Precisament la vila de Castelló d'Empúries mostra els percentatges següents:

1609-1620	
treballadors	71
Total m.	262
%	27%
1630-1640	
treballadors	26
Total m.	144
%	18%
1609-1640	
treballadors	137
total m.	592
%	23%

¹²⁵ En el cas que haguéssim afegit les dades des de 1580, el percentatge seria del 20%.

¹²⁶ Amer, Banyoles, Besalú, Calonge, Camós, Cassà de la Selva, Castelló d'Empúries, Celrà, La Bisbal, La Sella de Ter, Llançà, Madremanya, Peratallada, Sant Feliu de Boada i Verges. No les hem inclòs a la taula 26 perquè excepte les 6 citades només hem fet els talls dels 10 primers i els 10 darrers anys; així que bàsicament ens han servit per controlar el nombre total de matrimonis ampliant-ne la mostra.

Taula 27 Nombres absoluts i percentatge de nuvis amb l'etiqueta de treballador respecte el total de nuvis de la parròquia de Castelló d'Empúries. Font: ADG, Registres parroquials.

Així doncs, tot i que malauradament hem de lidiar amb dades esparses i poc sistemàtiques, creiem que podem afirmar que durant el llarg del segle XVI, especialment a partir de la seva meitat, l'etiqueta de *treballador* prolifera a la regió del bisbat de Girona, especialment a l'Empordà, i que a més a més mostra una moderada tendència a augmentar conforme ens acostem al tombant de segle. Aquesta cronologia es solapa amb l'arribada dels immigrants francesos que hem documentat en el capítol anterior. Hi van tenir alguna cosa a veure ambdós fenòmens?

A partir dels mateixos registres, com hem vist, podem determinar tant l'ofici com l'origen del nuvi. Això ens dona la taula següent:

	TOTAL MATRIMONIS	NUVIS TREBALLADORS	DELS QUALS FRANCESOS
1600-1610	454	60 (13%)	29 (48%)
1611-1620	549	71 (13%)	21(30%)
1621-1630	571	98 (17%)	17(17%)
1631-1640	518	98 (19%)	16(16%)
1600-1640	2026	327 (16%)	83(25%)

Taula 28 Percentatge de francesos per sobre del total de nuvis que declaren ésser treballadors per dècades (1600-1640). Font: ADG, Registres parroquials.

La presència de francesos dins el grup de treballadors en termes relatius arriba gairebé al 50% durant la primera dècada del segle XVII. A partir de llavors disminuirà progressivament tal i com ja hem comentat. Sembla doncs, que l'arribada dels francesos sí que va tenir un paper important en l'augment del grup de treballadors, si més no al bisbat de Girona. És una llàstima no disposar de dades per la segona meitat del segle XVI que ens confirmin el que ens diuen els registres parroquials, si els percentatges que detectem provenen d'una tendència anterior o no. Per altra banda, cal també posar de relleu que si bé la immigració va influir notablement en la irrupció d'aquesta etiqueta en els registres, no hi anà estrictament lligada: conforme augmenta el percentatge de treballadors fins a representar una cinquena part dels nuvis que declaren ofici, la presència d'individus d'origen francès disminueix. Molts dels treballadors que apareixerien després del declivi de la immigració podrien ser perfectament fills de francesos, però la seva naturalització a partir del *ius solis* ens n'amaga el rastre.

Però quan parlem de treballadors, de què estem parlant? Aquest punt és clau també per fer balanç de la utilitat de les fonts a partir de les quals hem extret les dades amb què hem conclòs

aquest breu apartat. Tenim motius per desconfiar-hi, en referència als immigrants francesos que escripturava la Matrícula de 1637, les dades socioprofessionals de la qual han sigut ja presentades en el capítol anterior, més del 80% de francesos solters afirmaven ésser *treballadors*. Però principalment, les dades que hem fet servir per plantejar el sorgiment i presència de l'etiqueta de treballador al llarg del XVI, fan referència a caps de família (fogatge de 1553) i nuvis (registres parroquials de matrimoni). Podria això explicar el decalatge entre les xifres, especialment els percentatges, entre els registres de baptismes i els registres notariais castellonencs? Cal doncs intentar esclarir, encara que sigui a nivell qualitatiu, a què fa referència l'etiqueta.

Una nova etiqueta per un nou grup social?

La presència dels treballadors a les fonts més usades per determinar distints aspectes dels grups socials, en particular el seu accés als mitjans de producció i, en particular, la terra, no són especialment representatives de la població de *treballadors* que hem mostrat fins ara. La seva presència en els inventaris *post-mortem*, o en els instruments relatius al mercat del crèdit, com els censals, és escassa. Tot i que hi tornarem en aquest punt, atès que, malgrat les evidències siguin esparses podem treure plantejaments interessants, preferim començar la caracterització d'aquesta etiqueta socioprofessional a partir d'evidències més qualitatives.

Per això farem servir les descripcions de la Matrícula de Francesos de 1637 i de les informacions de les Dispenses de Proclames. En la primera, trobem constantment la referència “visch de mon treball y seguint los amos” o “visch de mon jornal” pel que fa a les declaracions de treballadors que lligarien amb la idea que esbossàvem de treballadors assalariats llogant-se per mesades o dies de treball en les heretats. Aquestes declaracions contrasten amb les d'aquelles que apareixen sota l'etiqueta de *pages*, on afirmen que “visch (...) dels fruyts” o “del Art de Pagesia”, o en el cas que afirmen exercir algun ofici artesanal, moment on expressen que viuen “treballant de mon offici”. Així, Guillem Artigas, treballador de 25 anys, diu que “revinch a Gualta y vai al jornal”¹²⁷ o bé Pere Torgevayna, casat i domiciliat a Llançà, on afirma que “visch de mon treball anant al jornal cadaldia ab los amos”¹²⁸. Aquestes informacions ens fan pensar en la figura del jornalero o aquell qui es lloga per un període de temps determinat, corresponent a les tasques agrícoles que van per temporades, així ens ho fa pensar per exemple Bernat Lasfuga, treballador

¹²⁷ ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3, p. 93

¹²⁸ ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3, p. 14

de 25 anys qui diu que "stich ab Hieronym Sastra de dita vila de Rosas a masadas"¹²⁹; o bé a jornals, com afirma Ramon Comes, treballador de Roses que diu que "vuy treballo ab Aniol Solana, de la present vila"¹³⁰.

També en les informacions que proporcionen els testimonis de les Dispenses hi ha referències que ens parlen de les activitats dels treballadors. El 19 de novembre de 1620, el pagès Benet Adroer, propietari del mas Adroer de Viladasens (del qual en coneixem l'ús de mà d'obra assalariada com veurem més endavant) afirmava, tot actuant com a testimoni de Ramon del Oncla, treballador d'origen francès, que dit Ramon ha estat "treballant a jornals que en ma casa ha treballat (...) y te casa y ort en la dita parrochia"¹³¹.

Ahora, no pocs treballadors francesos afirmen que fan de "mossos" en vàries heretats. L'etiqueta de *treballador*, doncs també engloba el caràcter de "mosso" que no trobaríem com etiqueta socioprofessional en els registres matrimonials. Curiosament, però, sembla que existeix un patró en aquesta nomenclatura. La gran majoria de treballadors que afirmen treballar o estar d'una manera o altra com a "mossos" tenen com a característica ser solters, vidus o tenir família a França. En la Matrícula trobem manta definicions d'aquest tipus. Llorens Barrera, de 25 anys, afirma que visch de mon treball estant per moso ab Francesch Borrell pages arrendador del cortal del s. Caramany¹³², també ho fa Joan Dario, de 22, qui diu "estic per moso ab m. Joan Ylla", pagès de Pals¹³³. Inclús sembla que els trobem també en institucions eclesiàstiques, o això sembla pel cas del convent de Sant Feliu de Guíxols, de qui Pera Bixera, de 29 anys, afirma estar-hi llogat per mosso¹³⁴. Impressions que trobem confirmades també a les Dispenses, Joan Garriga, de 30 anys, treballador provinent de Rodez i resident a Girona, diu que va estar per mosso "de n'Antoni" molt de temps i per això se'l coneix amb el sobrenom de "Joan Maso"¹³⁵, o Antoni Marti, de 35 anys qui confessa que es troba com a "moso a casa d'en Mataró"¹³⁶.

¹²⁹ ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3, p. 46

¹³⁰ En el moment en què es va anotar la població francesa de Roses, era 08 de febrer de 1637, perfectament podria haver sigut contractat per una tasca esporàdica (ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3, p. 44)

¹³¹ ADG, Dispenses de Proclames, proclames_1618-1621, imatge 161.

¹³² ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3, p. 56

¹³³ ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3, p. 106

¹³⁴ ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3, p. 129

¹³⁵ ADG, Dispenses de Proclames, proclames_1598-1601, imatge 42

¹³⁶ ADG, Dispenses de Proclames, proclames_1614-1615, imatge 199

Els mossos, doncs, es troben englobats igualment sota l'etiqueta socioprofessional de *treballador*. Això ens fa descartar que l'etiqueta de treballador faci referència a, per exemple, a una determinada categoria professional (de treballadors especialitzats) o un determinat estatus civil (només als solters). Sembla ser, doncs, que expressions com les de “visch de mon treball”, sobretot en contraposició a les de “visch de mes propietats” o de “mon offici” que esgrimeixen pagesos i artesans, respectivament, faci més referència al treball per compte d'altri que pels propis mitjans¹³⁷. Això evidencia la poca claredat i "liquiditat" al voltant dels grups socioprofessionals agrícoles però demostra com en la conformació d'aquesta forma d'anomenar el propi treball i la pròpia situació professional hi pesa més el tipus de relacions que s'estableixen amb la resta de grups que no pas el tipus de tasques específiques desenvolupades (sigui segar, sigui pasturar, etc.). El treball assalariat agrícola, en abstracte, és l'element que estructura aquestes definicions.

Aquest repàs de fonts des d'un punt de vista qualitatiu ens pot servir per situar millor l'etiqueta de treballador i dotar-la de cert contingut. Si bé podríem considerar prèviament que els treballadors conformaven un grup social molt similar als jornalers que trobem arreu d'Europa occidental i que trobem en la literatura anglesa representats pel terme *labourer*, veiem que si prestem atenció als diversos matisos que introdueixen els seus portadors a l'hora de definir-se a sí mateixos en les informacions proveïdes per les Dispenses de Proclames o les confessions de la Matrícula, podem intuir dos grups fonamentals. El primer el conformen els treballadors assalariats, sovint caps de família. Aquests els trobaríem representats en el fogatge de 1553 i segurament també en les fonts matrimonials com ara els registres parroquials o les Dispenses de Proclames. L'altra figura que ens apareix és aquella formada per “mossos”, bàsicament treballadors agrícoles solters que habiten a la mateixa explotació que els seus amos i dels quals fins ara desconeixem la durada dels contractes.

Ambdues figures no són desconegudes pels estudis historiogràfics de la Catalunya rural dels segles XVIII i XIX. La figura del mosso, a més a més, té una àmplia bibliografia al darrera en els diversos països de l'Europa occidental (Sarti, 2007) i especialment a Anglaterra¹³⁸.

¹³⁷ Una reflexió similar extreu A. Shepard en l'estudi de les confessions de varis milers d'individus en les corts angleses entre 1500-1800, posant atenció a aquells situats per sota dels grups intermedis (*middling sorts*) que sovint confessen en els mateixos termes de viure del propi treball, tot i que no sempre es correspon amb aquells que es situen sota l'etiqueta *labourer* (Shepard, 2014).

¹³⁸ Pels seus orígens i evolució durant el procés de canvi que patí l'agricultura anglesa entre el període Tudor i la Revolució Industrial continua essent fonamental l'obra d'A. Kussmaul (Kussmaul, 1981a); pels processos de canvi que van dur a la desaparició de la institució (Snell, 1985), algunes crítiques al relat que articula la seva evolució entre 1500 i 1650 (Woodward, 2000), finalment, alguns plantejaments interessants que trenquen amb la idea que es tracta d'una institució intrínsecament lligada a l'Antic Règim

L'etiqueta de treballador, doncs, sembla que fa referència al treball assalariat als masos de forma àmplia. Certament, també passa que en d'altres etiquetes, com la de pastor, també hi aparegui sovint la descripció de "mosso". Això ens fa pensar que aquesta institució no apareix a les fonts com si d'una etiqueta socioprofessional es tractés. Desconeixem per quina raó aquests assalariats, en el seu ampli aspecte, van començar a ésser anomenats així, i a més a més, per què aquest fet només se'ns fa evident en el bisbat de Girona. El que creiem que podem afirmar, és que aquesta etiqueta sembla molt vinculada als canvis en l'articulació de l'espai agrari que hem relatat en el Capítol 1 pels primers segles moderns i que van donar peu a la presència recurrent de treball assalariat per a proveir les necessitats de mà d'obra dels masos.

La presència de treballadors assalariats, essent un percentatge reduït en les fonts matrimoniales, és prou important per estudiar-lo per sí mateix si tenim en compte que irromp com un fenomen nou, posterior a la crisi baixmedieval, i que sembla inaugurar una nova estructura de classes en el camp català on hi governa el mas. Jaume Codina plantejà que els mossos foren l'alternativa dels pagesos de mas del Delta del Llobregat als esclaus com a força de treball externa a la família nuclear (Codina, 1971, pp. 49–50). No podem fer aquesta afirmació pel cas de les comarques gironines, però sí que coincidim en el fet que aquestes figures ens són desconegudes anteriorment a les primeres dècades del segle XVI.

Intentarem, doncs, provar anar més enllà de la simple etiqueta i intentar caracteritzar la figura dels treballadors, tant aquells que afirmen trobar-se com a mossos ens masos, com aquells que es troben establerts en una llar i han tingut accés al matrimoni.

4.2.2. La institució dels mossos a la Catalunya moderna

Hi ha alguns treballs sobre el servei domèstic a Catalunya, però no disposem de cap estudi centrat en aquesta institució com sí que existeix en d'altres àrees d'Europa occidental. Els pocs treballs realitzats, més enllà de les esparses referències de Jaume Codina que citàvem més amunt, es troben centrats en el segle XVIII i XIX.

Ann Kussmaul, seguint els treballs previs de J. Hajnal i P. Laslett, va definir a partir de tres grans trets la institució de mossos i criades per tot Anglaterra i durant tot el període que aniria de 1500 a 1900. Primerament, es tractava d'una ocupació no adulta, molt vinculada a l'edat juvenil i de caràcter prematrimonial, que cobria el buit entre la infantesa (habitant a casa els pares) i

(Gritt, 2002). Una síntesi recent de tot plegat i centrat en el període Tudor i primer Estuard a (Whittle, 2017, pp. 98–121).

l'adultera (havent format la seva pròpia llars i establint-se a part). En segon terme, es tractaria d'una institució contractual; el contracte sovint finia a l'any i era subjecte a revisió. Finalment, els mossos eren incorporats a la família pagesa i alimentats en el seu si, així que una part molt important de la seva remuneració venia en forma d'allotjament i manutenció (Kussmaul, 1981b, p. 31).

La institució del servei domèstic, en les seves múltiples variants, va tenir una gran difusió per tot Europa occidental i dels inicis de la seva investigació se la va vincular amb el patró principal de família europea. Per Hajnal, la presència d'aquest patró delimitava una línia que creuava la ciutat de Trieste i separava entre unes regions on la gent es casava jove i tenia alts nivells de fecunditat (l'Europa de l'Est) i una altra caracteritzada per una tardana edat al matrimoni i un baix índex de fertilitat. Per autors posteriors, les zones mediterrànies (particularment Espanya i Itàlia) quedaven excloses d'aquest patró; seria a les zones atlàntiques, on trobaríem la figura del mosso plenament integrada a la família camperola que portava l'explotació agrària. Segons els autors anglesos, aquesta institució estaria molt vinculada amb un determinat cicle vital que aniria dels 15 anys als 26 pel cas dels nois, que passarien tot el període prematrimonial en una explotació aliena, com a membres integrats de la família. A més a més, almenys fins els processos de proletarització de la mà d'obra rural a partir dels segles XIX i XX, aquesta institució seria participada per tots els components juvenils, independentment del transfons socioeconòmic i de classe de la seva llar d'origen. Això no seria així en moltes altres àrees rurals europees (Suècia, Alemanya, Àustria, part de la zona apenina del nord d'Itàlia, sud de França, el nord-oest de la Península Ibèrica), on era habitual el sistema d'heretament basat en l'hereu per fer-se càrrec de l'explotació. Per això, els fadrísters havien de cercar-se la vida, alguns emigrant, altres marxant a les viles i treballar en l'artesanat, en el treball temporal, etc. Molts acabaven en el servei domèstic, a vegades inclús a la pròpia casa familiar on el seu germà gran era hereu, fins que poguessin trobar una millor posició per casar-se i establir-se per sí mateixos, però a vegades es mantenien com a mossos tota la vida.

En el cas d'Espanya (especialment la seva zona meridional) la figura més recurrent seria la del treballador extern a la família, establert en el seu propi nucli familiar¹³⁹; exceptuant el cas de Galícia (una zona atlàntica amb certes particularitats¹⁴⁰). Les causes serien una gran presència de jornalers, l'hegemonia del sistema dotal, una edat de matrimoni temprana per les dones i

¹³⁹ Francisco García González: *Labradores, jornaleros y sirvientes en la Sierra, sobre la vila d'Alcaraz entre 1753-1787*. Recopilat en un mateix volum editat per ell. Al Centre i Sud de la Península.

¹⁴⁰ Pels mossos gallecs, es poden consultar els treballs d'Isidro Dubert (Dubert, 2005).

valors culturals sobre l'honor; una característica que, segons Sarti, també trobem al sud d'Itàlia. D'aquesta manera, en les zones mediterrànies, la institució del servei domèstic no estaria tan vinculada al cicle de vida com en teoria s'hi trobava al Nord-oest d'Europa (Sarti, 2007).

Però els pocs estudis catalans, tanmateix, permeten matisar aquestes afirmacions. El cas del Vallès Occidental estudiat per Pere Roca mostra una gran presència de mossos i criades, que en el cas de la parròquia de Sant Pere de Terrassa arriba a suposar entre un 20-25% de la població total i en altres vil·les de la comarca arribaria a un 30%, percentatges que l'equiparen a les evidències nord-europees. Encara que els padrons i censos del període siguin més o menys curosos a l'hora de caracteritzar prou els individus censats dins de determinades categories socioprofessionals, les llibretes de confessió pasqual de la mateixa parròquia mostren una presència notable de mossos en els masos de Sant Pere de Terrassa (Roca, 2005). També aquest autor ha avançat que la institució va viure el seu moment d'esplendor al llarg del segle XVIII i que a partir de la segona meitat del XIX pateix una reculada a causa de l'avenç de l'especialització vitivinícola del camp català. Tanmateix, els mossos i criades seguiran formant part de l'estructura de treball agrícola fins ben entrat el segle XX, almenys en els sistemes agraris basats en el mas (Saguer & Colls, 2004).

Es podria considerar inclús que la institució dels mossos era un dels fenòmens i una de les vies per les quals es reproduïa la diferenciació interna del grup pagès. Una de les conclusions de Serramontmany¹⁴¹, de fet, és que aquesta provisió de mà d'obra externa provindria de les llars veïnes d'ascendència més humil, on els fills havien de recórrer al servei per la incapacitat de la llar d'abastir-los, una dinàmica que es donaria en altres àrees on la institució s'ha percebut més "igualitària". D'aquesta manera, els fills d'aquestes famílies podien acumular un petit capital en forma d'estalvi monetari, però també coneixements tècnics que els permetessin establir la seva pròpia explotació un cop es casessin, en el cas dels nois, o bé estalviar suficient per incrementar el dot disponible per participar en el mercat matrimonial, en el cas de les noies.

El traspàs entre aquelles explotacions amb sobrant de mà d'obra i aquelles amb mancança ha estat definit com una *funció* pròpia de la institució, tot i que en teoria, en funció del model atlàntic segons les ressenyes de Sarti, totes les famílies pageses enviaven els seus fills a servir com a mossos o criades en d'altres explotacions, independentment de l'estrat social del qual provinguessin. Tanmateix, els estudis regionals han mostrat que qui acabava treballant com a mosso o criada provenia de capes més aviat humils (Dribe & Lundh, 2005; Dubert, 2005; Paping,

¹⁴¹ Serramontmany, A. "Criades, mossos i altres servents del Mas Terrats de Romanyà d'Empordà. 1794-1808", en premsa. Agraïexo a l'autor haver-me facilitat la seva consulta abans de la seva publicació.

2005), encara que en algunes àrees, especialment les zones mediterrànies, hi hauria una major estigmatització (Sarti, 2007).

En aquest sentit, creiem que és interessant recollir les evidències històriques atès que passaríem d'una institució que té una determinada funció per determinats sistemes agraris, a veure-la com una pràctica de determinats grups socials, o una *estratègia de supervivència*, tal i com la defineix Richard Paping.

Les formes de contractació

Enric Vicedo ens descriu dues pràctiques força esteses per la Catalunya de finals de l'Edat Moderna. Una d'elles era la fira de mossos, que es realitzava varis moments l'any i on els mossos podien ser contractats; però també hi ha evidències de pràctiques encara més informals, on el veïnatge permetia que els fills d'altres explotacions veïnes entressin a servir en una casa. Així ens ho relata Vicedo pel cas de Blai Vilà, propietària de la casa Vilà de Maials (Segrià) qui en 1807 contracta el fill d'un veí anomenat Salvador Roma:

“Yo Blay Vila en lo matí del dia 15 de desembre del any 1807 he anat en casa de Salvadó Roma (o fingidament Mangay) y ti he dit si me vol lloga lo xic gran son fill Joseph Roma per lo curs de un any y dit Roma me a respost que sí y yo he preguntat a ait Salvadó que quan a de guanyar de soldada lo dit son fill y dit Salvadó pare del dit Josef que li donia etto que yo vulga o conega y que lo sobredit son fill no és home ara per guañar gaire gran soldada y yo he dit y promés que desde dit dia contat jun en lo curs de un any treballan per mi dit Jf. prometo pagarli 30 lliures die trenta lliures de soldada y en aysó quede consert y llogat dit Joseph Roma a favor de yo Blay Vi/a per lo curs de un any y dit preu amb Intencio de que en cas convingue seguir o arreglarse a la tarifa de la pagesia de Lleyda”¹⁴².

En aquest cas, veiem doncs que el costum tenia un pes important i segurament exercia com element regulador més que no pas les disposicions legals que hi poguessin haver al respecte.

És assumit que la immensa majoria de les explotacions que llogaven mossos era a causa d'una forta demanda de treball assalariat, sigui pel camp o per les diverses activitats pecuàries que tota explotació agrícola requeria (com és el cas citat del mas Vilà de Maials). En el cas dels masos de la Catalunya nord-oriental, Pere Gifre exposava categòricament que "(...) poques vegades els masos devien ser autosuficients en força de treball, potser els masos més petits ho eren; en general, però, en la categoria dels senyors útils i propietaris de masos sempre hi havia necessitat

¹⁴² Cita extreta de *Notícia de Blay Vilà abitan en Mayals*, Document 18, f. 55, Arxiu particular, Maials, citat a (Vicedo Rius, 2002).

d'aportació de treball externa a la família del mas. (...) ja en el segle XVII estava ben establert". (Gifre, 2009, p. 506). El mateix plantejament mostra Pere Roca per les masies vallesanes de mitjan del XVIII creuant el nombre de mossos a les masies amb la sèrie del delme recaptat com indicador de la productivitat agrària, amb una forta correlació que indicaria que amb major intensificació productiva, més demanda de mà d'obra externa que, en el cas del Vallès, seria coberta pels mossos (Roca, 2005).

En la demanda i conformació del mercat de treball, tanmateix, hi intervenen diversos factors vinculats amb els sistemes agraris; les estructures familiars, de la propietat o la integració productiva amb els mercats urbans. Molts d'ells ens són desconeguts o en tenim poques evidències pels segles XVI i XVII a Catalunya. La investigació, i els resultats, en relació a la presència d'aquest tipus de treballadors assalariats en els masos catalans haurà d'anar paral·lela a respondre totes aquestes qüestions. Dit això, doncs, passem a presentar les dades obtingudes principalment a partir de dos tipus de fonts, no precisament desconegudes en l'estudi d'aquest segment de la població agrària: les llibretes de compliment pasqual, i els llibres de comptes de pagès.

4.2.2.1. Una mostra parroquial de mossos. Els casos de Breda i Palol d'Onyar.

En el nostre estudi hem emprat dos registres per aproximar-nos a la realitat dels mossos gironins entre finals i els primers decennis del segle XVII. Aquests són per una banda el registre de compliment pasqual de les parròquies de Breda i de Palol d'Onyar. Aquestes llibretes recullen els residents a cada una de les cases de la parròquia poc abans de Pasqua i on s'hi fa menció dels mossos i criades. El registre de la primera abraça des de l'any 1595 fins 1617 i la segona entre 1595 i 1634. Cal dir que la font no és gens sistemàtica, amb el canvi constant d'escriba d'un any a l'altre i amb l'absència d'anotacions en uns quants anys¹⁴³; tanmateix i malgrat les mancances, creiem que aquests registres són molt interessants perquè ens parlen de la presència de mossos en cada llar comptabilitzada en aquestes dues parròquies durant un període de temps relativament llarg.

En el cas de Breda, molt més reduït, trobem un total de 20 masos i un monestir benedictí. En els 10 anys que tenim comptabilitzats, tots els masos han tingut com a mínim un mosso¹⁴⁴. Però sembla que hi ha masos que disposen de més mossos durant el període. Més de la meitat fan

¹⁴³ En el cas de Breda, només tenim comptabilitzats els anys 1595-1599, 1600-1603, 1615-1617; 10 anys en total. Pel cas de Palol, 1595-1596, 1601, 1605-1615, 1617-1621 i 1631-1634; 22 anys en total.

¹⁴⁴ La presència de mossos que recull aquest font (febrer-març) podria veure's subrepresentada atès que ens trobaríem en el moment més baix d'activitat agrària (Roca, 2005).

servir un sol mosso (11 masos) i un quart en fa servir entre 2 i 5 (6 masos); ara bé, 2 masos fan servir entre 5 i 10 mossos durant tot el període i tant el monestir com un altre mas (el mas Bosch) en fan servir més de 10.

En el cas de Palol d'Onyar, on la mostra temporal és més llarga, documentem major presència de mossos, però també concentrada en unes poques explotacions. Mentre hi ha masos que en tot el període, que cobreix més de 22 anys, tenen menys de 5 mossos (8 masos), tan sols 5 masos tenen entre 27 i 42 mossos durant tot el període, distribuïts al llarg dels 22 anys de manera desigual (Taula 29).

	Casa d'en Rovira	El Castell	Mas Lliura	Mas Marco	Mas Mascort
1595	2			3	2
1596	2		1	3	1
1601	2	4		3	1
1605	3	2	2	2	2
1606	1	3	2	4	1
1607	4	2	2	5	2
1608	3	2	1		2
1609	3	4	1	5	2
1610	2	2	2	3	1
1611	2	2	2		1
1612	2	2	4	2	1
1613	3	1		4	2
1614	2		1		1
1615					2
1617	2	2		3	
1618		1	1	1	3
1619			1	1	
1620			2		1
1621			1		
1631	4		2	2	1
1632	2				
1633	2		3	1	
1634	1		1		1
Totals	42	27	29	42	27

Taula 29 Distribució anual de mossos a 5 masos de Palol d'Onyar. Font: ADG, llibreta de compliment pasqual de Palol d'Onyar

Hem fet l'exercici de realitzar tres talls temporals de 7 anys per intentar veure si entre la darrera dècada del XVI i les tres primeres del XVII la distribució dels mossos patia algun canvi, però tot i que sembla dibuixar-se una tendència a la baixa pel que fa a la presència de mossos durant la tercera dècada del XVII, també podria ser perquè hi ha menys registres en els anys del darrer tall. Tanmateix, la distribució anual de mossos pel que fa a les mitjanes sí que es presenta més

reduïda excepte per un sol dels masos, Mas Lliura, que roman gairebé idèntic de com apareixia a finals del XVI. La resta mostren descensos en la presència de mossos documentats en la majoria de quartils i en les mitjanes. No podem afirmar que això sigui una tendència general ni molt menys, però creiem interessant ressenyar-ho.

Total		Casa d'en Rovira	El Castell	Mas Lliura	Mas Marco	Mas Mascort
	MITJANA	2,33	2,25	1,71	2,80	1,50
	1Q	2,00	2,00	1,00	2,00	1,00
	MEDIANA	2,00	2,00	2,00	3,00	1,00
	3Q	3,00	3,00	2,00	4,00	2,00
1595-1610		Casa d'en Rovira	El Castell	Mas Lliura	Mas Marco	Mas Mascort
	MITJANA	2,44	2,71	1,57	3,50	1,56
	1Q	2,00	2,00	1,00	3,00	1,00
	MEDIANA	2,00	2,00	2,00	3,00	2,00
	3Q	3,00	3,50	2,00	4,25	2,00
1611-1618		Casa d'en Rovira	El Castell	Mas Lliura	Mas Marco	Mas Mascort
	MITJANA	2,20	1,60	2,00	2,50	1,67
	1Q	2,00	1,00	1,00	1,75	1,00
	MEDIANA	2,00	2,00	1,50	2,50	1,50
	3Q	2,00	2,00	2,50	3,25	2,00
1619-1634		Casa d'en Rovira	El Castell	Mas Lliura	Mas Marco	Mas Mascort
	MITJANA	2,25	0	1,67	1,33	1,00
	1Q	1,75	0	1,00	1,00	1,00
	MEDIANA	2,00	0	1,50	1,00	1,00
	3Q	2,50	0	2,00	1,50	1,00

Taula 30 Distribució per quartils del total de mossos presents a 5 masos de Palol d'Onyar. Font: ADG, Llibreta de compliment pasqual de Palol d'Onyar

Principalment i amb les precaucions degudes, les dades extretes de les llibretes de compliment pasqual de les parròquies de Palol d'Onyar i Breda ens mostren una forta polarització pel que fa a la utilització de mossos per part dels masos d'aquestes parròquies. En el cas de Breda, l'ús de mossos és rar per la major part de les explotacions, atès que hi recorren en poques ocasions durant un període de 10 anys. En canvi, un 0,2% d'aquests masos (4 sobre 20) en fan un ús molt més sistemàtic i prou distribuït al llarg del període. El mateix podem dir per Palol d'Onyar, on 5 explotacions d'un total de 14 aglutinen més del 80% dels mossos documentats en els registres de compliment durant 22 anys i de forma més o menys homogènia al llarg de tot el període.

Aquesta distribució no difereix massa de la que esmenta J. Whittle pel cas anglès, on el nivell de riquesa i l'estructura ocupacional de cada zona determinava el nombre de servants empleats.

Les explotacions més benestants en tenien pels volts de 4 o 5, principalment nois; però l'ús de mossos no era una prerrogativa dels més rics: la majoria de les llars en tenien un o dos i, en aquests casos, la presència femenina superava a la masculina (Whittle, 2004: 90-91).

També trobem referències a mossos francesos en ambdues parròquies. En concret 5 casos: Miquel, documentat el 1604 al Mas Uguet de Breda; Joan, el 1595 a la Casa de m. Moner a Palol, Guillem Fabbal i Arnau, qui apareixen en 1601 a El Castell i a Casa d'en Rovira, respectivament, també a Palol d'Onyar; i finalment Perris, el 1606 a El Castell. No sembla que repeteixin més d'un any si més no a la mateixa explotació -com la resta de mossos-, tot i que tampoc sembla que ho facin en d'altres. Tanmateix, és difícil determinar-ho perquè no és habitual donar els cognoms dels mossos i això és un problema important a l'hora d'identificar-los i fer-ne un seguiment individualitzat. Finalment, cal destacar que no apareixen referències a francesos a partir de la segona dècada del XVII.

Malauradament, no hem pogut creuar aquestes dades amb d'altres fonts. El descuit en la gran majoria dels casos d'afegir el cognom del mosso (o inclús el nom, ja que conforme avança el segle XVII simplement s'anota el terme "mosso" i el número en funció de la quantitat d'individus en aquesta situació) ens impedeix poder-los identificar en d'altres fonts com ara les Dispenses de Proclames.

Aquesta font fragmentària i poc sistemàtica pel cas del període 1550-1650, però, ens permet testar una de les claus del debat entorn la institució del servei a l'Europa occidental. Com ja hem comentat més amunt, Hajnal va plantejar que la diferència entre les societats atlàntiques i centreeuropees eren dos patrons familiars diferents. En el cas de societats com l'anglesa, el model de llar es basava en una sola parella que contrauria matrimoni a edats avançades (més de 26 anys pels homes, més de 21 per les dones) i es mantindria a càrrec de l'explotació. Durant el període prematrimonial, els joves es dedicarien a treballar com a *servants* en llars alienes per a estalviar prou com per establir-se de forma independent, tallant amb els vincles que els unien a la seva família d'origen. En canvi, a la zona oriental, el fet que les llars fossin compostes, amb la presència de diverses parelles casades, permetia una edat d'accés al matrimoni menor i la institució del servei hi era més aviat estranya (Hajnal, 1982b). Aquesta distinció era rellevant per Hajnal en la mesura en què un model familiar hauria tingut implicacions substancials en el desenvolupament econòmic i social que es donaria a l'Europa occidental entre finals del XVII i el segle XIX.

De l'Europa mediterrània, però, Hajnal no en va treure cap conclusió tot i que n'avançava la complexitat. Altres autors han assenyalat que les característiques del patró familiar present a la

Península Ibèrica i el sud d'Itàlia diferirien substancialment del “model europeu” de Hajnal. Això implicaria que els mossos o *servants* serien una realitat més aviat marginal atès que l'absència de la família nuclear, tradicions com l'honor, i edats tempranes d'accés al matrimoni haurien impedit la seva proliferació. Tanmateix, la recerca actual ha deixat clar que dins l'Europa mediterrània no hi ha un sol patró dominant (Sarti, 2007). Què podem dir, doncs, pel cas català?

Les dades de les parròquies de Breda i Palol d'Onyar mostren una estructura familiar basada en la família nuclear. En cada mas, hi trobem sempre una sola parella casada o, excepcionalment, els pares de la parella. No hem trobat cap cas de diverses parelles en una mateixa unitat. A la taula 31 mostrem l'estructura familiar per les 11 cases o masos que trobem a la parròquia de Palol d'Onyar l'any 1610 com a exemple. La mida mitjana de les unitats és de 5 membres, precisament la que dona Hajnal pel seu model. En els casos que es supera aquest nombre, però, és a causa de la presència de mossos en el mas.

<i>Etiquetas de fila</i>	<i>Sense nom.</i>	<i>fill/a</i>	<i>gendre</i>	<i>germà/na</i>	<i>mare</i>	<i>marit</i>	<i>mosso/a</i>	<i>muller</i>	<i>nét/a</i>	<i>nora</i>	<i>pare</i>	<i>Total general</i>
<i>Casa del Farrer</i>	1					1	1	1				4
<i>Casa del Forn de la Rejoleria</i>						1		1				2
<i>Casa d'en Ospital</i>						1		1				2
<i>Casa d'en Rovira</i>		2	1		1		2				1	7
<i>El Castell</i>	4						2					6
<i>Mas Lliura</i>		3			1		2				1	7
<i>Mas Marco</i>	1	1			1		3			1	1	8
<i>Mas Mascort</i>	1	2		2			1		1		1	8
<i>Mas Puig</i>						1		2			1	4
<i>Mas Ribes</i>						1		1				2
<i>Mas Seura</i>		3				1		1				5
Total general	7	11	1	2	3	6	11	7	1	1	5	55

Taula 31 Estructura familiar dels masos i cases de Palol d'Onyar. Sovint apareixen individus que no comparteixen el cognom familiar de forma esporàdica, però tampoc no apareixen sota el terme “mosso”. Els hem situat a la columna “sense nomenclatura”, potser eren mossos o treballadors externs, però no tenim forma de demostrar-ho. Els cònjuges principals apareixen sota les etiquetes de “marit” i “muller”, els “pares” serien els progenitors d'un o altre. Font: ADG, Llibreta de compliment pasqual de Palol d'Onyar.

A vegades trobem la parella del fill gran o la pubilla, així que és possible documentar fins a 3 generacions de la mateixa família convivint sota un major sostre. L'element clau, però, és l'absència de varis matrimonis d'una mateixa generació: els germans mai apareixen casats i no trobem en cap cas familiars de segon grau, com cosins. L'existència de mossos, doncs, si agafem com argument la composició i estructura familiar, sembla prou justificada a la Catalunya del període entre 1550-1650.

4.2.2.2 El llibre de comptes de Benet Adroer (1622-1640)

El patrimoni Adroer de Viladasens ha estat estudiat per part de Pere Gifre i és un bon exemple d'una de les famílies pageses de propietaris agrícoles de les comarques gironines a l'edat moderna. Com una part important de les famílies propietàries, els Adroer han mantingut una bona part de documents que ens parlen de la formació del seu patrimoni i que trobem dipositats a l'Arxiu Històric de Girona. Dins de tota aquesta documentació, hi trobem el llibre de comptes del cap de família, Benet Adroer, que ens informa entre 1622 i 1648, entre d'altres coses, de la contractació de mossos i criades durant aquest període.

Els Adroer eren una família remença que en 1542 es redimeix del pagament dels 3 sous al monestir de Sant Miquel de Fluvià, unit a l'abadia de Sant Pere de Galligants. El passat remença però no havia impedit el creixement del patrimoni, amb bona part de les terres de Viladasens sota la senyoria directa de l'Almoina del Pa. L'any 1638, els Adroer obtenen el títol de Ciutadà Honrat de Barcelona (pel qual es paga 400 lliures) però des de 1627 tenen un paper reconegut dins la jerarquia social amb la llicència a tenir banc a l'església parroquial i el 1639 el dret de "fer la porta que és feta des de la casa al samantiri de la Isglésia del lloch de Viladasens" (Gifre, p. 419). Un exemple clar de l'estatus assolit dins la comunitat local.

Aquest ascens es sustentava en gran part en una encertada ampliació del patrimoni territorial, mitjançant la compra de terres, l'herència i el matrimoni. Des del segle XV, el patrimoni dels Adroer no havia parat de créixer. Com moltes altres famílies, van incorporar al seu patrimoni diverses parcel·les de terra al llarg del segle XVI. Entre 1500-1550 van incorporar 5 peces de terra que sumaven un total de 30 vessanes. Ja el 1600 havien incorporat 64,5 vessanes més. Entre 1601-1630 s'incorporen 3 peces que sumen fins a 43 vessanes. A més a més, el 1628, Benet Adroer participarà de la compra del mas Ballell de Viladasens juntament amb 3 pagesos més. La incorporació de terres s'aturarà el 1638 amb la incorporació del Mas Briof de Viladamat, del qual tenim registre de les obres fetes. En el llibre de comptes de Benet Adroer, citat per Gifre, se'ns diu que costà 400 lliures i implicà un fort endeutament amb l'encarregament de censals per valor de 1.940 lliures (Gifre, 2009, pp. 283–287), en una dinàmica força coneguda per les economies pageses com hem descrit al Capítol 1.

Aquesta dinàmica de consolidació patrimonial es veurà compensada també per una sortosa política matrimonial¹⁴⁵ i per la participació en el negoci dels arrendaments de rendes i drets senyorials sobre la terra. El 26 d'abril de 1627 deixa anotat l'arrendament amb 3 pagesos més

¹⁴⁵ Entre final del segle XVI i la primera meitat del XVII entronca amb les principals famílies de la Parròquia i els entorns, rebent dots d'entre 400 i 1200 lliures (Gifre, 2009, pp. 419–423)

de “tot lo delma y rendes reb sobra lo lloc de Ravos y fos ser convehins y també los tersos del Castell” que té l’Ardiaca Major de la Seu de Girona, Bernat de Cardona. Arrendament que es feia per un total de 355 lliures amb “tres iguals pagas quiscun any” de 30 lliures 3 sous i 4 diners¹⁴⁶.

Així doncs, al 1630 el patrimoni Adroer suma un total de 19 parcel·les i 140 vessanes i mitja, a part del terç del mas Ballell i el Mas Briolf (que s’adquirirà 8 anys més tard). Les terres de la casa Adroer seran explotades de forma directa, a partir de treball assalariat (almenys fins 1660) mentre que el Mas Briolf serà cedit a masoveria des de la seva adquisició. A partir del llibre de comptes de Benet Adroer, podem aproximar-nos als conreus que es realitzaven al mas de Viladasens. Aquests es trobaven diversificats en la tríada de conreus mediterranis característics; blat, vinya i olivera. Malauradament, desconeixem l’extensió de terra i la quantitat de jornals destinada a cada un dels conreus. Tan sols per la vinya tenim constància que se’n treballa com a mínim 5 mallols entre 1620 i 1628.

Les dades que disposem respecte la producció agrària del mas Adroer, referenciades al mateix quadern durant la primera meitat del segle XVII i en d’altres posteriors dipositats en el mateix arxiu i treballats per Pere Gifre¹⁴⁷, mostren collites de raïms al voltant de les 100 càrregues anuals, cosa que suposa unes 10-12 tones de raïm per any entre 1620 i 1640.

Els mossos de la casa Adroer

El llibre de comptes de Benet Adroer, com en la majoria de fonts de la mateixa tipologia, no mostra una catalogació detallada dels registres, els quals obeeixen més aviat a l’anotació per a la memòria que no pas a una autèntica comptabilitat. En el cas de la forma de la contractació dels mossos, sovint trobem que és poc sistemàtica, tot i que hi ha certs elements que es repeteixen i conformen un patró.

Primer hi tenim el nom o àlies amb el qual s’anomena i identifica el mosso contractat i a vegades apareix alguna referència al seu lloc d’origen. Tot seguit, s’escriptura el temps de contractació “es llogat per x mesos” i que sovint coincideix amb una data clau del calendari agrícola, com Sant Miquel de setembre o Santa Maria d’agost. Gairebé sempre s’especifica l’interval de temps pel qual és contractat, encara que més endavant no s’acompleixi. També s’especifica el salari total pel temps contractat que tendirà a variar en funció del sexe.

Conforme el mosso es mantenia a l’explotació i hi realitzava el treball i la vida, s’anaven desglossant totes les despeses que es descomptaven del salari estipulat. Així doncs, trobem

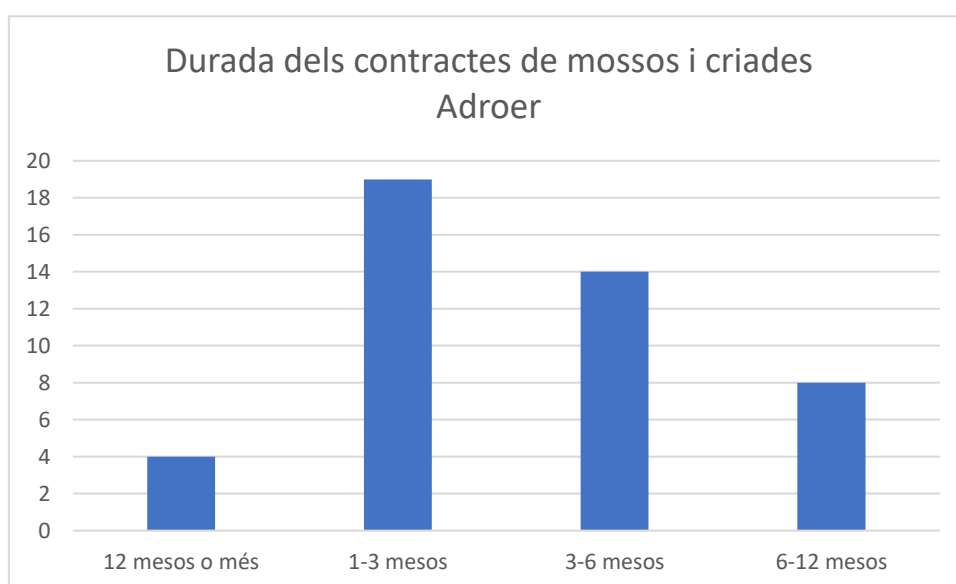
¹⁴⁶ Arxiu Patrimonial Adroer, Viladasens. Llibre 26. *Quadern de comptes de la casa Adroer*.

¹⁴⁷ Vegeu (Gifre, 2009, p. 503).

enumerades llistes més o menys extenses que fa referència a l'obtenció de béns de consum, desplaçaments, i altres pagaments que es feien al mosso o criada. Al final de cada llista, a vegades hi apareix el recompte final, si el mosso ha acabat el seu període de servei i si queda a deure quelcom o "queden cabals".

La contractació dels mossos

Es comptabilitzen un total de 67 mossos¹⁴⁸ i 95 contractes. Les dues xifres tenen sentit perquè es donen casos en què un mosso apareix en més d'un contracte. Seria el cas de 16 dels casos documentats, on 1 dels mossos tindria fins a 5 contractes, 2 mossos en tindrien 4, dos més en tindrien 3 i fins a 11 en tindrien 2. Això suposa que gairebé un quart dels mossos contractats (22%) repetien en els seus contractes. Tot i que la temporalitat era un fet característic pel que respecta a la contractació dels mossos, amb una durada aproximada acceptada d'un any (Lundh, 2005; Paping, 2005; Roca, 2005; Saguer & Colls, 2004), en el nostre cas veiem que la repetició de contractes és un fet no massa excepcional, però moltes d'aquestes successives contractacions cauen dins la lògica de la contractació per un període anual.

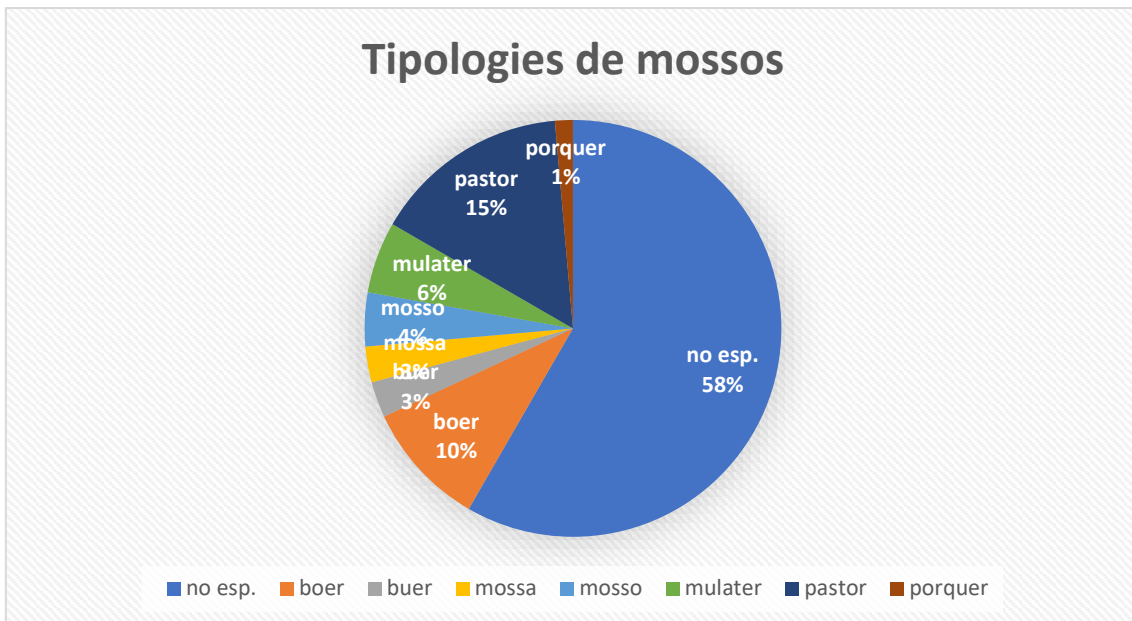
Gràfica 12. Nombre de contractes a partir de la seva durada (1622-1640). Font: Arxiu Patrimonial Adroer, Viladasens. Llibre 26. Quadern de comptes de la casa Adroer.

Posem per cas l'exemple de Toni Mir o Myr, que entre 1629 i 1630 apareix en 4 contractes diferents en les notes de Benet Adroer. El primer contracte que s'anota és del 5 de novembre

¹⁴⁸ En el buidatge, he identificat positivament varies repeticions de mossos. La font és fragmentària, no està foliada ni és seriada per això vaig decidir, per precaució, donar un registre diferent a la menor sospita. Després de revisar la base de dades, he identificat un total de 6 entrades que farien referències a individus ja incorporats.

de 1628, que dura 2 mesos (fins el 25 de desembre) pel qual es pacta un salari de 2 lliures i 8 sous. Acabat aquest, se'l torna a contractar el 22 de gener de 1629, segurament per menys temps, atès que es remunera amb una lliura i 4 sous (12 reals). Aquest contracte ve seguit per un altre al cap d'una setmana (28/01/1629), del qual se'ns especifica que és per "batre oli" tasca per la qual percep 1 sou i 8 diners diaris. No serà fins l'any següent, el 29 de juliol de 1630, que se'l contractarà durant mig any ("fins la fi de janer") per un sou de 5 lliures i 16 sous. Encara tenim un altre contracte, del mateix tipus, a 1 de setembre de 1636 fins "la fi de janer" pel qual es paguen 6 lliures i 10 sous.

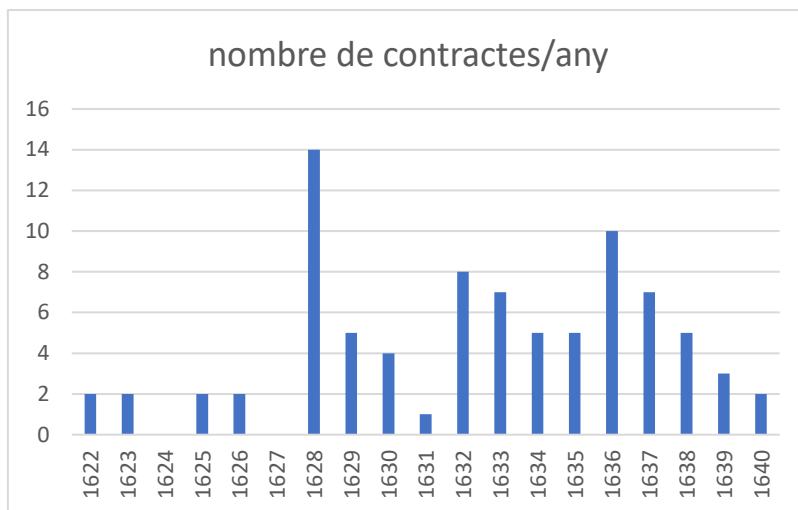
Si analitzem el període total que estipulen els contractes, detectem que els mossos són contractats per períodes curts de temps, inferiors a l'any (Gràfica 13). Els contractes però, en el cas del mas Adroer es podrien anar concatenant fins arribar a l'any. Joan Oliver, del qual tenim indicis de la seva procedència estrangera, quan acaba el contracte que té per l'inici del període de sega fins a Carnestoltes (del 29 de juliol al 12 de febrer de 1622 i 1623 -6 mesos-), pel qual ha pactat una remuneració de 6 lliures, es disposa a cavar "11 dias y mix" pels quals "auria gonyat" 1 lliure i 3 sous. Alhora, se'l torna a llogar el 26 de març de 1623 fins el 16 d'agost; contracte pel qual es pactarà altra cop la quantitat de 6 lliures. Immediatament després, l'1 de setembre, se'l torna a contractar, ara per 15 lliures. No se'ns especifica el temps pel qual dura aquest contracte, tot i que per la quantitat podríem deduir que es tracta d'un període de temps superior a l'any. No el tornaran a contractar fins al cap de 3 anys, al 8 de febrer de 1626 també per 15 lliures. Aquests contractes afecten a totes les tipologies de mossos. Tant aquells que són contractats com a pastors o mulaters com en els quals no hi apareix cap tipus d'etiqueta (la immensa majoria, de fet) (Gràfica 14). La durada dels contractes, doncs, depèn segurament de les necessitats del mas en cada moment i sembla que la seva intermitència és una característica que diferencia la institució abans i després de 1650 (Whittle, 2017, pp. 98–121).

Gràfica 13 Percentatges de les diverses tipologies dels mossos que apareixen a la casa Adroer (1622-1640). Font: Arxiu Patrimonial Adroer, Viladasens. Llibre 26. Quadern de comptes de la casa Adroer.

Pel que fa als anys en què els mossos es van contractar, és rellevant destacar que hi ha una tendència a l'alça a partir de la tercera dècada del segle XVII (Gràfica 15). Si entre 1622 i 1629 tindriem una mitjana de 2 contractes per any (exceptuant l'any 1628 on documentem 14 contractes¹⁴⁹). Durant els anys trenta, el promig és de 5,5 contractes anuals. Alhora, detectem dos moments de pic en les contractacions, com són els anys 1628 i 1636, amb 14 i 10 contractes respectivament. Potser el cas de 1636 queda més matisat atès que en d'altres anys de la dècada trobem fins a 8 i 7 contractes (anys 1632, 33 i 37, respectivament).

¹⁴⁹ Durant aquest any, tan sols 5 d'aquests 14 contractes són per un període anual (amb un pagament acordat de més de 10 lliures -oscil·laria entre 12 i 14 en funció del moment-). La resta, són per un període curt, de 1 o 3 mesos.

Gràfica 14 Total de contractes per any (1622-1640). Font: Arxiu Patrimonial Adroer, Viladasens. Llibre 26. Quadern de comptes de la casa Adroer.

Pel que fa als períodes de contractació, com era d'esperar, es donen en els moments de major demanda de mà d'obra, amb un pic a l'inici de la sega (Gràfica 16). El predomini és clarament dels mesos de juny i de setembre, a l'inici i al final de la temporada intensiva als conreus, tot i que veiem que no es deixa de contractar mossos en cap moment. L'economia del mas, sobretot si aquest tenia una extensió considerable -com sembla el cas de la casa Adroer- es trobava diversificada entre conreus de gra, vinya i olivera. Pel cas de la casa Adroer, sembla evident que per totes elles es tirava de treball assalariat.

Gràfica 15 Total de contractes en funció del mes inicial. Font: Arxiu Patrimonial Adroer, Viladasens. Llibre 26. Quadern de comptes de la casa Adroer.

Sovint s'allargaven els contractes després de la sega (estiu) o la verema (tardor) i s'hi afegien noves tasques com la batuda d'olives, que tradicionalment s'iniciava pels volts de Santa Llúcia, a mitjan desembre. Amb el cas de Toni Mir, veiem que en acabat el contracte se'l torna a llogar tot seguit per "batre oli". La mateixa referència trobem pel cas de Jaume de Montanya, que un cop finalitzat el període se'ns diu que "té acabat lo temps i ara bat olives" activitat per la qual rep 1 sou i 8 diners diaris. El preu és el mateix que apareix en el contracte de Toni Mir, la qual cosa ens demostra que tenim com a mínim 2 treballadors fent aquesta activitat durant el període d'hivern al mas Adroer.

Pel que fa als mesos de finalització, no disposem de masses dades. De 95 contractes, 50 no especifiquen el mes de finalització. Sigui perquè s'anota que el mosso o treballador deixa el mas abans de l'estipulat, sense especificar quan, sigui perquè se'ns especifica la durada de forma genèrica "per un any" però no podem afirmar que així fos en no aparèixer la data de passar comptes. Per aquells que sí que en tenim informació, trobem una gran concentració al voltant del mes de gener, la qual cosa també s'adiu a la lògica productiva, atès que en els casos que sabem positivament que es contractà a mossos per la collita d'olives, això es feu en acabat els contractes estipulats i ho sabem per petites anotacions tot seguit, segurament preses per donar compta dels costos de la contractació d'aquesta mà d'obra durant el període de batuda d'olives.

Gràfica 16 Total de contractes en funció del mes de finalització. Font: Arxiu Patrimonial Adroer, Viladasens. Llibre 26. Quadern de comptes de la casa Adroer.

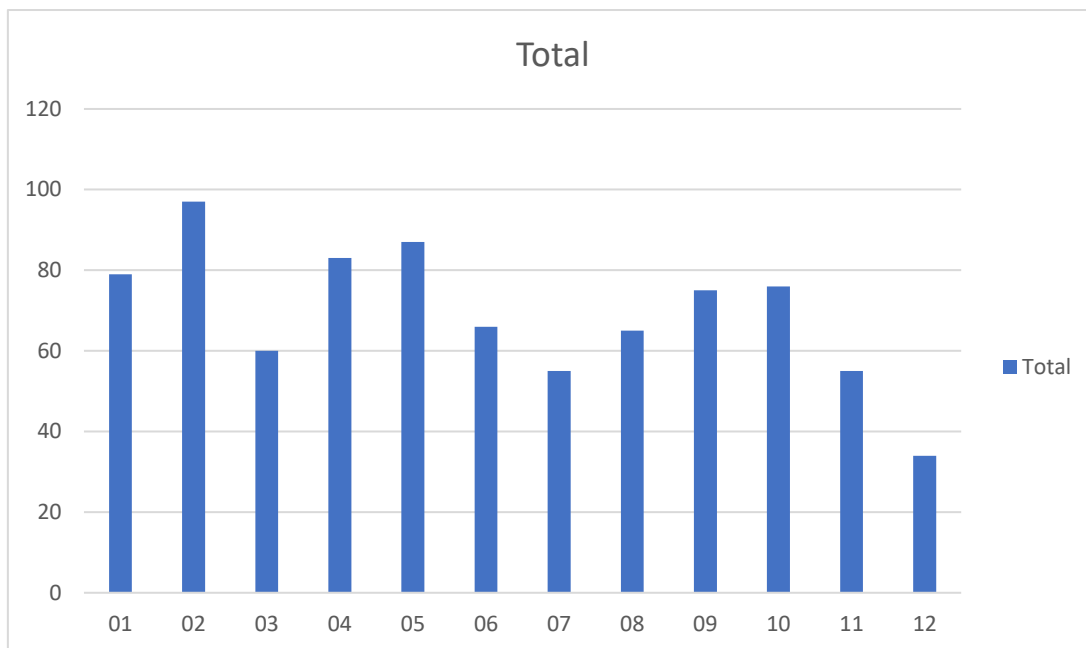
Les evidències que ens proporcionen les anotacions de Benet Adroer pel que fa als períodes de contractació, doncs, ens indiquen que aquestes es feien pensant en l'any agrícola, encara que per les raons que fos, es podria allargar la contractació durant un mesos més. Aquesta tendència en els contractes també la documenta Pere Gifre en el Mas Martí pel mateix període. Es

documenten contractes per menys d'un any també (fins a 27 mossos de 33 que hi apareixen), per mig any i per mesos, però ben delimitats: 14 contractes per 12 mesos, 6 contractes per un mes i 13 contractes d'1 a 6 mesos.

També troba els mateixos pics de contractació, pel juny (5 contractes) i l'octubre (8 contractes). Just abans del període d'intensificació cerealícoa i acabat aquest cicle de treball i la verema. En el cas de les contractacions d'octubre, la presència de les fires de Monells i Peratallada segurament també hi deuria tenir a veure (Gifre, 2009, p. 487), un element que també creiem que podria tenir alguna influència en el Mas Adroer.

En els treballs de Kussmaul sobre els mossos anglesos, s'hi fa servir una metodologia interessant. Havent documentat que la majoria de contractes anuals acabaven per Sant Miquel de setembre (*Michaelmas*), es detecta un pic de matrimonis a partir del mes d'octubre, que era el període corresponent entremig de la finalització d'un lloguer i l'inici de l'altra. Aquesta correspondència, inferia Kussmaul, permetia determinar els cicles de la contractació agrària. Tot i que aquesta metodologia serà criticada en la mesura que es fa servir per inferir les tendències en la contractació de mossos en diverses conjuntures agràries que no tindrien per què ser iguals (Woodward, 2000) creiem que es pot recuperar per inferir un element tant important per l'estudi dels mercats de treball preindustrial com és la seva temporització.

Per fer això hem fet servir les dades matrimonials extretes de les Dispenses de Proclames pel que fa als individus que afirmen ser solters amb etiqueta de treballadors. Ens interessa preguntar-nos si podem determinar pics en l'estacionalitat matrimonial que ens donin informació respecte els períodes de contractació.

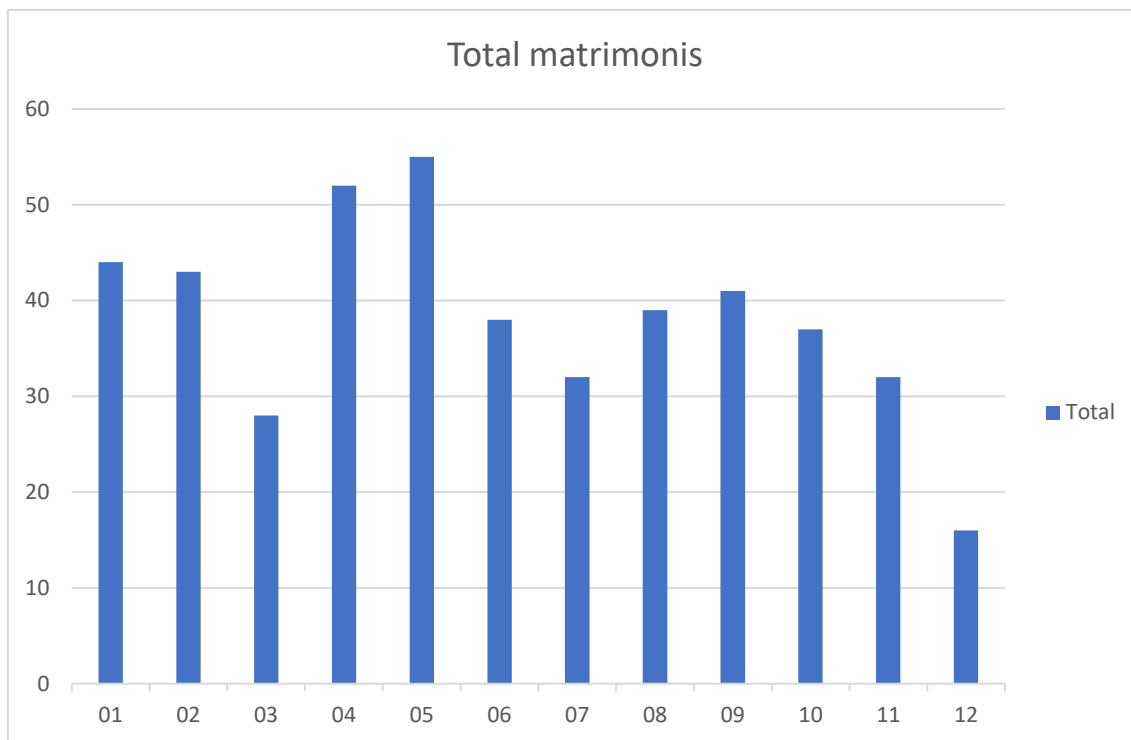
Gràfica 17 Total de matrimonis per mes pel conjunt del bisbat de Girona (n=832). Font: ADG. Dispenses de Proclames

Amb les dades del total de matrimonis distribuïts al llarg dels 12 mesos de l'any no detectem cap pic pel conjunt del bisbat de Girona. Semblen concentrar-se lleument als mesos de gener-febrer o abril-maig, mentre que en detectem molt pocs al desembre, però en general sembla que la distribució dels matrimonis de treballadors és prou homogènia durant tot l'any. Ara bé, gràcies al fet que la font de Dispenses cobreix tot el bisbat i ens proveeix de les poblacions de residència dels sol·licitants, podem seleccionar per zones les mateixes dades. Aquest exercici ha revelat elements interessants. Si seleccionem la zona empordanesa, el patró que ens mostra la Gràfica 19 segueix en gran part la tendència que exposàvem pel conjunt del bisbat però el total de matrimonis sembla concentrar-se més durant els mesos d'abril i maig.

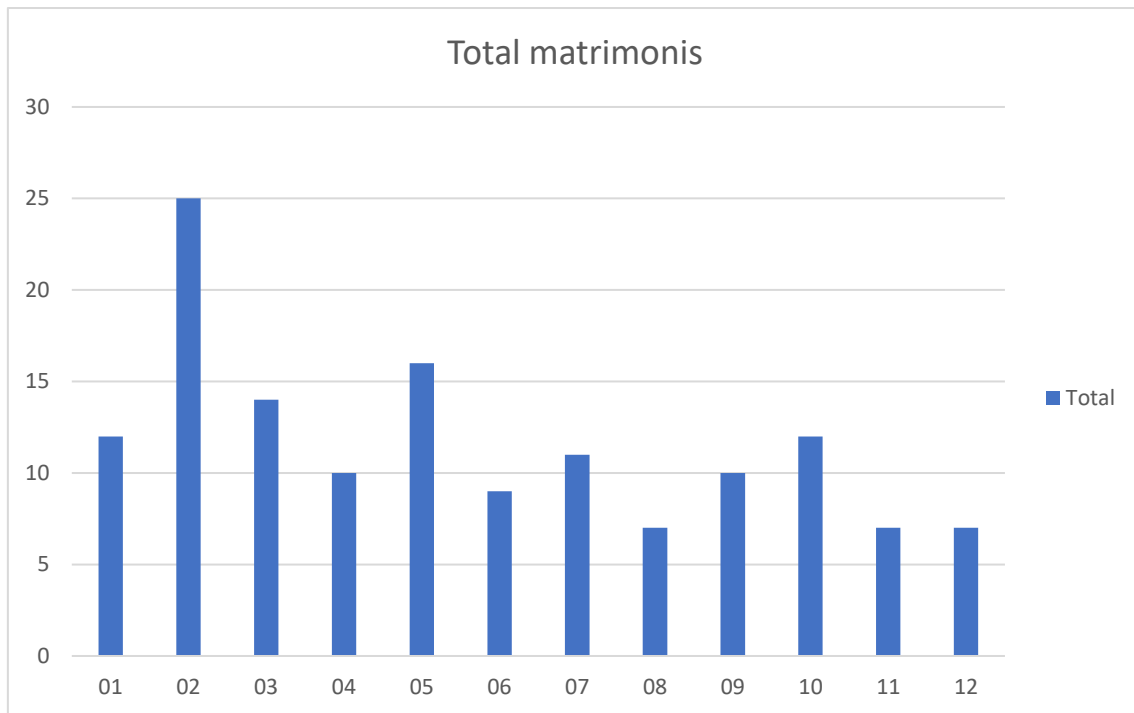
Per altra banda, si ens focalitzem en els matrimonis que van tenir lloc al pla de Girona (Gràfica 20) sí que detectem un pic important just durant el mes de febrer. Aquest és l'únic cas en què veiem que les dades sobre contractació que ens proveeixen els comptes de Benet Adroer i l'estacionalitat matrimonial coincideixen. Per la Selva no trobem tampoc tal distribució¹⁵⁰. El que suggereixen aquestes dades és una distribució força homogènia dels mesos de casament per part dels treballadors empordanesos i un pic en el cas d'aquells més propers a Girona que podrien tenir a veure amb la finalització de les contractacions anuals d'alguns mossos. Lamentablement no disposem de dades per afirmar-ho. Alhora, som ben conscients que estem realitzant una inferència sobre el mercat de treball a partir d'unes dades secundàries i en un

¹⁵⁰ Hem preferit no graficar les dades de la Selva per la poca *n* (75 casaments entre 1600-1640).

marc en el qual la producció agrària no es troba enfocada al mercat de forma exclusiva, fins al punt que pugui arribar a determinar la distribució dels casaments en funció de la demanda de mà d'obra. Com es considera que passaria en els casos nòrdics a partir de l'especialització lletera que de fet tampoc trobarem a Catalunya, quan l'especialització productiva tendeixi cap a la viticultura com a mínim des de finals del segle XVII.

Gràfica 18 Total de matrimonis per mes de la zona de l'Empordà (comarques de l'Alt i Baix Empordà)(n=457). Font: ADG. Dispenses de Proclames

Gràfica 19 Total de matrimonis per mes de la zona del Pla de Girona (comarques del Gironès i Pla de l'Estany) (n=140). Font: ADG. Dispenses de Proclames

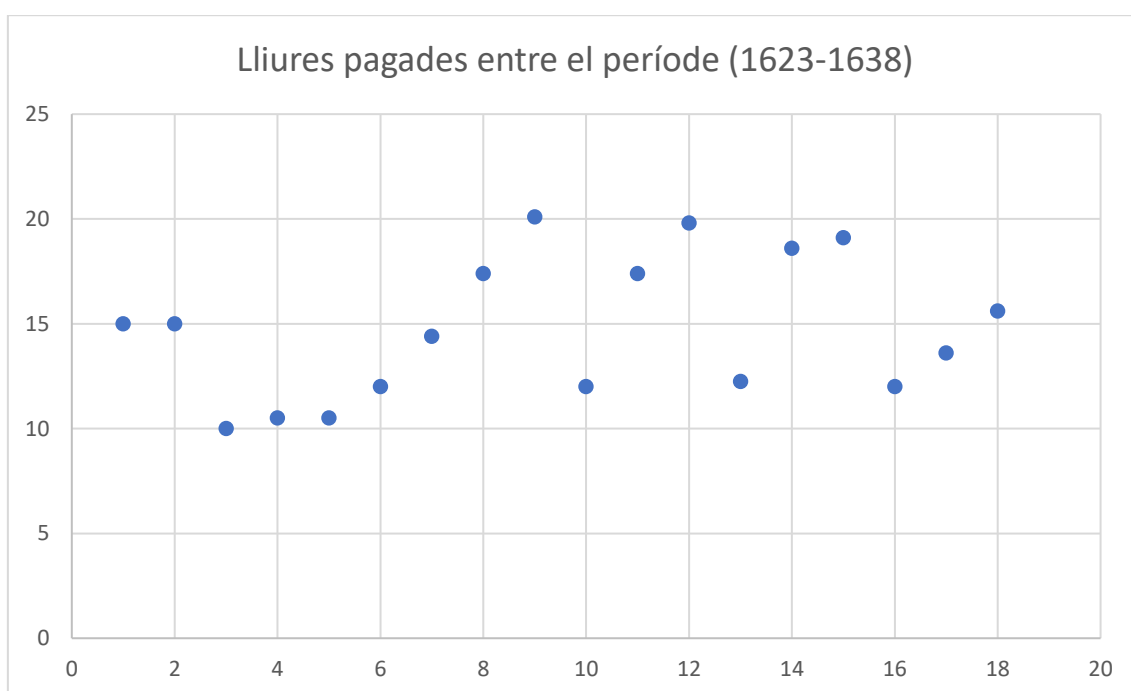
En definitiva, una distribució més o menys homogènia com la que veiem pel total del bisbat i en concret a la zona empordanesa, on el nombre de treballadors és més present, sembla fer referència a un marc tradicional amb una agricultura prou diversificada en vinya, olivera i ramaderia, on el cereal seguiria essent el conreu més rellevant i el que concentraria la major part de la mà d'obra, tal i com mostren les depressions en totes les gràfiques durant els mesos de juny i juliol. Així doncs, el mercat de treball en el mas Adroer, seguiria una estacionalitat lligada a l'aprofitament general dels recursos boscosos i a la tríada de conreus mediterranis, de la mateixa manera que veiem en altres cronologies (Roca, 2005) i que defuig els marcats pics d'activitat que es donen en els conreus especialitzats amb una clara orientació mercantil.

Els salaris

Com és conegut per aquelles cronologies que tenim millors informacions, la contractació dels mossos es realitzava estipulant una durada determinada (cosa que també hem vist que passava al mas Adroer) i pactant un preu (soldada) que es pagaria al final del període contractat. Al llarg del període en què el mosso o la mossa es trobessin a casa de l'amo, les seves despeses (sovint roba, sabates, medecines) s'anaven anotant i es descomptaven al final. Un cop finalitzat el contracte, Benet Adroer acostuma a anotar els diners que restants, si resten per pagar ("resto deutor") o si ja són pagats ("som cabals").

Els contractes especificats per un període anual dels quals tenim la data d'inici i de final ben especificada són pocs i no ens permeten traçar una tendència. Dels 17 contractes dels quals disposem tota aquesta informació ens mostren quantitats diverses. Si bé podem explicar algunes variacions pel sexe dels criats (en un dels casos es tracta d'una noia, una tal Caterina) a vegades els increments en els diners oferts poden obeir a motius que se'ns escapen. Un d'ells potser podria ser un fet ja conegut, que és que si un mosso allargava la permanència podia ser "recompensat" amb un augment de salari (Dubert, 2005; Serramontmany, 2016). Seria el cas de Pere Girona, mosso contractat a juny de 1628 per 10 lliures i 10 sous que l'any següent apareix de nou, però llogat per un any i 3 mesos i amb un preu de 17 lliures i 8 sous, la qual cosa suposa un petit augment en el còmput global.

Dels contractes estipulats teòricament d'un any (que no vol dir que s'acabessin pagant) tenim una mostra que ens abraça des d'estiu de 1623 fins estiu de 1637 de salaris masculins, atès que disposem tan sols de 2 contractes anuals de noies.

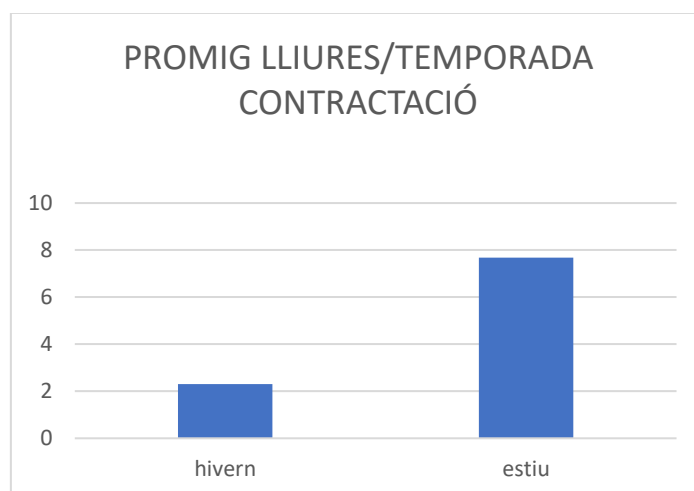

Gràfica 20 Distribució del total de lliures pagades en contractes anuals. Font: Arxiu Patrimonial Adroer, Viladasens. Llibre 26. Quadern de comptes de la casa Adroer.

Malgrat l'extrema variabilitat de les quantitats pagades, la qual no podem explicar, el total de lliures anuals a pagar oscil·lava entre 10 i 20 lliures al cap de l'any de servei. Segurament factors que influïrien en el preu final, antiguitat al mas i inclús el nivell de proximitat vers l'amo i la família (de parentiu o una altra mena). Tots elements característics d'una economia basada en les relacions interpersonals, on el salari sovint expressava més el tipus de relació establert entre amo i mosso que un simple intercanvi mercantil.

Tampoc podem descartar factors estrictament econòmics en relació al valor aportat per la força de treball, com ara el grau d'especialització, molt correlacionat amb l'edat. De fet, sospitem que les xifres més baixes coincideixen amb mossos llogats com a bovers¹⁵¹ o pastors, alguns dels quals se'ns indica que són pagats mensualment¹⁵².

Al mateix temps, la remuneració pagada en metàl·lic dels mossos (tot i que no podem descartar que sigui el seu equivalent en espècie o manutenció), variava d'una estació a una altra. Pel cas dels mossos del mas Adroer, detectem aquesta tendència si comparem sobretot els contractes de pocs mesos (entre 1 i 3), en ells podem veure com els contractes pels mesos d'hivern es queden entre les 2 lliures mentre que a l'estiu tenim contractes (no tots) que sobrepassen les 10 lliures. Les mitjanes parlen per sí mateixes (Gràfica 22). Una possible explicació és que principalment sembla que es contracta a pastors (bouers, pastors d'ovelles, porquers) durant els mesos d'hivern, així que la baixa remuneració podria anar vinculada a la tasca realitzada, menys especialitzada i sovint a càrrec de mossos molt joves. Tanmateix, l'alça dels preus de la mà d'obra durant els mesos previs a la collita era una pràctica habitual en la majoria de regions.

Gràfica 21 Promig del total de lliures pagades en els contractes fets a l'hivern i els fets a l'estiu. Font: Arxiu Patrimonial Adroer, Viladasens. Llibre 26. Quadern de comptes de la casa Adroer.

Així doncs, el cas del Mas Adroer ens porta a un element prou comú pel que fa a les investigacions sobre el servei domèstic. La remuneració dels mossos anava sovint en funció del període en què eren contractats i les tasques que realitzaven, en funció de si eren més especialitzades o menys. Evidentment, el gènere era també un element de jerarquització

¹⁵¹ Joan Serra i Pere Serra, ambdós bovers, que són llogats per 12 lliures anuals.

¹⁵² Cas d'Arnau, qui cobra 1 lliura i 4 sous mensuals i és contractat entre la tardor de 1628 i la primavera de 1630, o Perris (nom que ens fa pensar en una possible procedència francesa, tot i que hi ha cap anotació al respecte) que és contractat entre la primavera de 1638 i l'hivern de 1639.

important entre el servei domèstic. Del total de mossos anotats en el llibre de comptes de Benet Adroer, hem identificat 55 homes i 10 dones. La relació establerta entre el mas i les mosses sembla que correria a càrrec del personal femení. Així, a l'hora de percebre la soldada d'Anna Masas, Benet Adroer anota a maig de 1639 que, en part del que li deu, li ha donat 4 lliures mitjançant la seva dona. Al maig de 1639 "tinch pasats comtas ab la mara de dita Anna y li resto deutor 8 lliures 10 sous" "ma muller li te dat" 4 lliures.

L'origen dels mossos de la casa Adroer

Un element molt interessat en la majoria d'estudis sobre treball domèstic en les explotacions agràries i que encaixa perfectament en aquest treball és la qüestió de la provenença o origen dels mossos contractats. Kussmaul va identificar una figura de treballador assalariat que es desplaçava constantment i que podia acabar treballant a una distància d'entre 20-30 kilòmetres de la seva llar d'origen. Pere Roca també detecta com els mossos de Sant Pere de Terrassa provenen principalment de les 5 comarques que envolten el Vallès Occidental, i en alguns casos de zones catalanes molt més allunyades, com el Berguedà. Per la seva banda, Albert Serramontmany detecta que la majoria procedien de poblacions a més de 7km de distància i en alguns casos a més de 40 km. Totes aquestes evidències, també per casa nostra, indiquen que les àrees de reclutament de mossos i criades eren especialment àmplies.

En el cas dels mossos presents al Mas Adroer, lamentablement no podem determinar les seves poblacions d'origen per la majoria. La descripció que tenim del mosso en les notes de Benet Adroer no és especialment detallada. Tanmateix, hi ha alguns casos que, per la seva excepcionalitat, sí que s'hi anoten elements interessants. Un d'ells és el de Francesch Bosch, qui apareix amb el sobrenom de "al Gaschó", una clara referència a la seva procedència ultrapirenaica; com trobem també amb altres mossos contractats, com el pastor Martí LaFolga o Joan Oliver, de qui se'ns diu que destina una lliura i 8 sous de la seva soldada "al siri dels estrenges" de l'església. Un altre cas de procedència llunyana és el d'un mosso anomenat Toni, anomenat "al napolità".

Pel que fa a la resta, només se'ns dona l'origen de 10 mossos, que suposen un minso 14% del total de contractats. Com en el cas del Mas Terrats estudiat per Serramontmany, molts dels que tenim documentats provindrien de poblacions allunyades més de 7 kilòmetres, que seria la distància que es considera generalment acceptada per anar a treballar i tornar a casa (2 hores a peu, entre anar i tornar). Entre aquestes cal destacar la presència de mossos provinents d'Olot (2 casos) i de Sant Joan de les Abadesses, a l'actual comarca del Ripollès, situada a més de 70km de distància de Viladasens. En aquest sentit, com han fet altres autors, podem inferir que les

àrees de reclutament de mossos tenien una extensió considerable, tot i que en el cas del mas Adroer, aquesta no sobrepassi el bisbat de Girona (Sant Joan de les Abadesses però, s'hi trobaria just al límit). Pere Gifre, mostra una imatge molt similar en el seu estudi sobre el llibre de comptes de Pere Martí de Cassà de Pelràs, on els mossos reclutats provenen de zones pròximes: Corçà, Púbol, Rupià, Monells i Sant Martí Vell. Hi ha 2 mossos però que procedeixen de la Cerdanya i també 4 francesos.

No tenim evidències del reclutament de mossos de procedència ultrapirenaica directament a la seva zona d'origen. Més aviat sembla ser que un cop arribats al Principat, inicien la seva itinerància treballant en diferents masos. Si més no aquesta és la imatge que ens apareix si mirem en el cas de les Dispenses. Per exemple, Antoni del Puig afirma que es troba "anant de casa en casa treballant". També Guillem Gebrellart afirma que es troba "anant de casa en casa llogant-se a treballar". També les informacions que proveeix la Matrícula de francesos de 1637 ens confirma aquesta suspicàcia. Joan Pere Cantarrach, treballador de 30 anys, solter, que afirma que "me so nodrit en la provinsia de Catalunya en mols y diversos llocs del empurda"¹⁵³, cosa que mostra el caràcter itinerant de la seva condició de treballador.

Una afirmació semblant que ens dóna un tal Francesc, treballador de 20 anys que "fa deu anys que revinch en los quals he passats en differens vilas y llocs del Empurda"¹⁵⁴ molt semblant a la situació de Bernat Diffons, de 26 anys qui diu que "aquells [onze anys] he passats en differents llocs del Empurda y ha sis o set anys que stich y revinch en la vila de Roses en la qual stich per moso ab Onofre Sastre"¹⁵⁵. Expressions que lliguen molt amb l'expressió més comuna d'anar "darrere els amos" que apareix nombroses vegades a les declaracions de la Matrícula. Els francesos haurien arribat joves, tal i com hem mostrat en el Capítol 2 i és conegut per la historiografia, i en el cas d'aquells integrats en l'estructura agrària ràpidament van situar-se com a mossos en diverses explotacions.

Els mossos i l'amo

Un element clau i sovint comentat en molts dels treballs és la relació que s'establí entre el propietari o el masover i els seus assalariats. S'ha assumit que en el marc d'una societat precapitalista, l'amo i el mosso no establien una relació purament laboral, sinó que l'amo tenia cura de fer-se càrrec de la manutenció i l'allotjament dels seus treballadors i de proveir-los dels

¹⁵³ ACA, Consell d'Aragó, Lligalls 551, Quadern 3, p. 21

¹⁵⁴ ACA, Consell d'Aragó, Lligalls 551, Quadern 3, p. 46

¹⁵⁵ ACA, Consell d'Aragó, Lligalls 551, Quadern 3, p. 47

elements bàsics, com roba i sabates (especialment, tot i que no només, com veurem tot seguit). En aquest marc, és difícil i de fet s'ha criticat força el fet de considerar aquestes figures assalariades com a proletariat rural (Colome, Garrabou, Pujol, & Saguer, 1992; Garrabou, Pujol, & Colomé, 1989; Roca, 2005; Saguer & Colls, 2004) tot i que també s'ha matisat; Pere Gifre, en reflexionar entorn els mossos de Pere Martí, no és cenneix tant a l'etimologia del mot "proletari" i afirma que "No en diguem proletariat, però la situació que els portava a anar a fer de mossos sens dubte els proletaritzava, encara que fos temporalment" (Gifre, 2009, p. 492).

A partir dels comptes de Benet Adroer podem treure algunes conclusions interessants en relació a les particulars relacions que s'establien dins del mas modern entre els propietaris i els seus treballadors. La manutenció assumim que era comptada en el moment de fer el mateix contracte, atès que només trobem aliments en situacions de compravenda. Pel que fa a la roba, Benet Adroer en proporciona o bé de segona mà (Pere Girona en rebrà unes d'usades per un tal Lluís Putx) o bé recent adquirida en botigues i tendes d'artesans. No és estrany trobar anotacions com les que fa referència al mateix Pere Girona, a qui descompta 4 lliures i 17 sous "per robes presas dit Pera de sa butiga [de la botiga d'un tal Mija de Cervià]". Aquestes podien ser gipons, camises, però també capes i barrets.

A part de la roba no és estrany que s'encarregués de les despeses dels mossos per altres menesters, no tant vinculats a la subsistència. Hem comentat ja el cas de Joan Oliver, a qui Benet Adroer paga 1 lliura i 8 sous "pel siri dels estreges" de l'església. O per Francesch Bosch, a qui paga 11 sous "per la anada de Nos senyora de Montserrat i pasar a Barcelona". Sembla ser doncs que les responsabilitats espirituals dels mossos també corrien a compte durant la seva estança al mas, especialment aquells de procedència forània. Toni, el mosso anomenat "al napolità" rep 12 sous per "a ferse segrar" a Bàscara. Altra volta, Benet Adroer deixa anotat en les despeses de Joan Oliver que ha donat 12 sous a Fra Jacinto "per missa tenia dites" per dit Joan.

En cas de malaltia, el mosso restava a casa de l'amo, i se li era descomptat de la soldada a raó d'1 sou per jornal o bé per "aviram per ferse caldos". Sovint qui es feia càrrec del malalt eren les criades o bé la dona, segons tenim documentat a partir dels testaments deixats per treballadors en els instruments notariais. A vegades, el mosso simplement marxava com és el cas de Bartomeu Ermans qui se'ns diu que "se es enmalellit (...) dimecres 4 de desembre" i a vegades acabava o en un hostal o bé a l'hospital¹⁵⁶. És molt interessant veure com apareixen els amos en

¹⁵⁶ Els instruments notariais trobem sovint la confecció de testaments per part de treballadors que es troben allotjats en hostals. Un exemple podria ser el de Glaudis Tixera, treballador francès que des d'un hostal de Figueres on s'hi està des de fa 4 mesos, deixa al testament el pagament d'onze reals per Gerònim

els testaments de mossos. Bé que hem vist com en el cas de Bernat del Oncla, Benet Adroer feia de testimoni en la seva dispensa, en alguns testaments l'amo apareix com a marmessor o inclús com hereu¹⁵⁷!

Un element que també apareix en els comptes de Benet Adroer és la possibilitat per part dels mossos d'obtenir gra¹⁵⁸, segurament per sembrar. En aquest punt és potser quan la imatge del mosso com a estrictament vinculat a una determinada franja d'edat i un perfil juvenil se'ns desdibuixa una mica. És habitual i així es recull en altres llibres de comptes com els del Mas Terrats o del Mas Martí, que els mossos sovint marxen a treballar petites propietats al seu càrrec.

En el nostre cas, és també una evidència que ens adverteix entorn de l'ús de l'etiqueta de treballador, que semblar englobar una realitat que no es circumscriu tan sols al jornaler. El treball assalariat semblar trobar-se ben imbricat a les necessitats del sistema del mas. Per il·lustrar una mica aquesta impressió, podem recórrer a un exemple, el cas de Francesch Bosch "al Gaschó". Aquest mosso apareix per primera vegada en el llibre de comptes de Benet Adroer en un contracte amb data del 2 de desembre de 1628 fins el 22 de gener del 1629 (1 mes i 20 dies), període pel qual rep una quantitat de 2 lliures i 16 sous. Torna a aparèixer en un contracte més llarg l'any següent, amb data del 30 de setembre de 1631, pel qual pacta una quantitat de 19 lliures i 4 sous. La relació amb la casa Adroer, però, no acabarà aquí. Es recullen no menys de 43 pagaments efectuats entre març de 1632 i setembre de 1635, els qual comptabilitzen un total de 60,5 lliures. Dels ítems anotats pels quals s'han fet els pagaments, a part d'aquells que trobem en la majoria de mossos (comptes passats amb tercers per comte del mosso, sabates o descompte del salari com a descompte per l'adquisició d'aliment - p.e. el 4 de desembre de 1634 s'anota el pagament de 18 sous en la forma de mitja quartera de faves), en trobem un seguit que fan referència a l'activitat traginera del mosso i sembla ser que actua inclús com "agent comercial" de Benet Adroer; així, se li fa un pagament de 2 reals "te aturats" per haver "aportat

Rollens, taverner "per quatre mesades de lloguer per dormir en sa casa i hostal" i "el que calgui per pagar medecines y metges" (AHG. Fi 111, p. 80)

¹⁵⁷ Cas de Jaume Felip, mosso que fa testament "detingut de malaltia" anomenant hereu a Gerònim Peuian, "amo" i llega un ducat a Caterina Peuiana "mestressa" (AHG. FI 105, p. 175). Una opció més corrent és que l'amo aparegués com a marmessor, com passa en el testament de Domingo de la Fontana, treballador de Torroella que fa marmessor a Antoni Sanan, pagès i propietari del mas Sanan el 1633, o en el de Guillem Duran, treballador de Torroella, que fa marmessor a Agustí Tor Bagur, també propietari del mas Tor (AHG. To 201, 03/09/1633 i To 202, 10/01/1634).

¹⁵⁸ "dit Bartomeu té pres ab 3 voltas una quartera de civada, que val 17 sous 6 diners" (ADG, Arxiu Adroer, Llibre de comptes de Benet Adroer)

vi a Banyoles per vendre". De la mateixa manera, guanya 1 lliura i 14 sous "diners se te aturats" per haver dur "una carretada de reims en Gerona"; Benet Adroer també anota que per haver-lo "enviat a la Escala per cercar vi (...) se te aturat dels dines jo li avia donats", que sumen una quantitat de 15 sous.

El mosso també apareix en l'activitat de "fe plantes de pinyes i pinyons per tenir pinyes anals¹⁵⁹ erms de la serra prop lo gorranch [sic] de terragona so es sota lo roura barreguer den Moret ac dos fexas son de casa (...)" activitat que es fa "en presència de Francesch Bosch, per sobrenom al Gascó y Joan Serra, tots fadrins de me casa y de Sebastià Argelaga de Banyholas estant per buer en casa den Maso pages de asi y aso per mamoria de mi y dels meus jo Banet Adroer", anotada el 23 de febrer de 1633.

Malgrat el malnom associat al mosso sembla indicar clarament el seu origen francès, no l'hem pogut localitzar ni en els registres parroquials, ni en les dispenses de proclames, tot i que sabem que està casat, gràcies també a les anotacions de Benet Adroer qui també incorpora com a treballadora domèstica a la seva dona, Anna, de la qual es fa la liquidació final de 9 lliures i 9 sous "anal comta den Francesch Bosch marit de dita Anna es lo comta de tot com ja es pagada". Tot i que la figura del mosso o la criada s'associen fortament a individus joves en edat prematrimonial, apareixen breus referències de mossos casats en aquest tipus de fonts. Un exemple seria el cas documentat per Pere Gifre a partir de l'estudi de les notes de Pere Martí, entre 1643 i 1654¹⁶⁰.

En definitiva, entre els treballadors del mas i l'amo, s'establia una relació de patronatge, que emmascarava la relació purament contractual entre assalariat i contractant. Aquest aspecte el trobem ben testimoniats en les informacions de les Dispenses, on trobem alguns treballadors que sol·liciten la llicència amb el testimoni favorable de Benet Adroer. El cas de Ramon del Oncla, ja ressenyat a l'inici d'aquest capítol, és paradigmàtic. Com a testimoni, Benet Adroer afirma que ha estat "treballant a jornals que en ma casa ha treballat (...) y te casa y ort en la dita parrochia¹⁶¹". Un any abans també feia de testimoni de Ramon Sadurní, treballador d'origen

¹⁵⁹ La plantació de pinyons és una activitat típica enmig del planter de ceps. Se'ns està parlant indirectament de la colonització d'una àrea erma per destinar-la a mallols?

¹⁶⁰ Per exemple, quan s'exposa la trajectòria del mosso Miquel Banyeras, que entra a treballar al mas Martí al novembre de 1643 i en marxa havent acabat, es casa abans de la tardor de l'any següent i a partir de llavors manté una relació laboral més o menys continuada amb el propietari del mas, Pere Martí, com a "treballador" durant tota la dècada. (Gifre, 2009, p. 419)

¹⁶¹ ADG. Dispenses de Proclames, proclames_1618-1621, imatge 159.

francès i en 1635 declarava a favor de Pere Vallpadrosa, treballador català.¹⁶² Ambdós pretendents afirmen habitar a Viladasens però els testimoniatges no han deixat més informació.

El mas Adroer ens ofereix la imatge típica d'un mas català de principis del XVII i creiem que, juntament amb el mas Martí i el mas Terrats, ens permet esbossar els elements característics de les relacions socials establertes en el seu si, si més no pel territori empordanès. Encara queda molta feina per fer, però podem afirmar que en les explotacions agràries de la qual n'és paradigma el mas Adroer, mobilitzaven un mercat de treball a partir de l'impuls de creixement del segle XVI, que encara no coneixem prou bé però que sembla que hi tingué un pes important la posta en conreu de terres fins llavors improductives (Valls Junyent, 1990). És difícil, a partir de l'extensió de l'explotació (que per les notícies d'adquisició de terres entre 1500-1630 es situaria en poc més de 30 hectàrees), determinar quina era la necessitat anual de mà d'obra en el cas del mas Adroer. No tenim prou dades ni podem no tenir en compte que una part important d'aquestes parcel·les de terra segurament podrien treballar-se a partir de contractes d'arrendament. Entre els anys 1636-1637 comptem un total de 16 mossos contractats per diferents moments. D'aquests, un quart (4) són contractats per tot l'any, 3 per entre 1 i 3 mesos, 4 per entre 3 i 6 mesos i 1 per més de 6. Era aquesta el total de mà d'obra (a més a més d'alguns membres de la família Adroer) que treballava en el mas durant aquests anys? El caràcter fragmentari i no sistemàtic de la font no ens permet afirmar-ho, però sí que evidencia una necessitat de treball extern duta a terme per treballadors.

En aquest creixement, també hi cal comptar la integració mercantil de la producció dels masos. Lluny queda aquesta imatge de masia isolada que consumeix el que produeix. En el llibre de comptes de Benet Adroer trobem ben anotades les quantitats de raïms per càrregues i d'oli per maials que ven al llarg de 1631¹⁶³ i com aquestes produccions són dutes a Banyoles, l'Escala o Girona per ser venudes.

La presència dels mossos al mas modern, un mercat de treball en formació?

La demanda de treball assalariat variava molt en funció tant de les tècniques de treball agrícola (que en el cas català no patiran variacions substancials fins la primera meitat del segle XX), com de la intensificació dels conreus, per exemple, no requeria la mateixa mà d'obra el conreu de

¹⁶² ADG. Dispenses de Proclames, proclames_1635-00, imatge 66.

¹⁶³ Una mitjana de 86,6 càrregues de raïms entre 1620-1628 (=104 mil litres) i, pel que fa a les vendes d'oli entre febrer i octubre 47,5 maials d'oli (=5890 litres), que li reporta un benefici de 91 lliures i 1 sou

grans extensions de cereal de secà, que les mateixes en regadiu o si l'explotació a més a més disposava de terra destinada a altres conreus, com la vinya i l'olivera o els llegums (Vicedo Rius, 2002), com era el cas en el mas Adroer.

Així doncs, i per resumir, l'augment de la terra cultivable, la integració en els mercats (sembla que de moment regionals) i una més que possible intensificació i diversificació en els conreus hagin generat la demanda per part dels masos d'aquesta mà d'obra que continua apareixent-nos majoritàriament flotant. La figura del *servant* nord-europeu i inclús dels mossos catalans que veiem durant bona part del segle XVIII, estudiat per Roca, se'ns apareix amb contractes anuals, que correspondrien a les necessitats de les explotacions agrícoles atlàntiques, on el pes de la ramaderia bovina i la producció de productes làctics hauria guanyat cada cop més protagonisme d'ençà la segona meitat del segle XVII. On, a més a més, caldria afegir que era desenvolupat per un determinat segment de la població rural, aquell que anava dels 10 als 30 anys d'edat (fins als 26 en el cas de les noies).

Possiblement la realitat catalana és més diversa, atès que trobem evidències d'exemples que s'escapen d'aquesta figura, com el cas ja esmentat de Francesch Bosch, o Bernat Ribalta, un treballador de 50 anys, vidu, que en relació a com es guanya la vida declara que "so treballador y visch de mon treball stant per mosso a una casa y altra"¹⁶⁴. En aquest darrer exemple, veiem una completa identificació de l'etiqueta de *treballador*, amb la figura del mosso. Però sabem que no tots els treballadors eren mossos en masos. El testimoni de Benet Adroer en el requeriment de dispensa de Ramon del Oncla, afirmant que "te casa y ort en la dita parrochia", així com les evidències que presentarem en el proper apartat, mostren com aquesta etiqueta també feia referència a individus establerts amb les seves famílies fora dels masos, tot i que en molts casos hi mantindrien el vincle, en ésser el mas el principal demandant de força de treball. Aquests treballadors són els que apareixen a partir de la segona meitat del segle XVI en els registres parroquials de matrimoni i les Dispenses.

El cas del mas Adroer ens és un testimoni singular dins de molts que cal tenir en compte a l'hora de caracteritzar com es va anar configurant un mercat de treball al voltant dels masos que trobarem ben consolidat durant les centúries següents. Una de les conclusions que en podem extreure, particularment vinculada a la presència de treballadors de procedència ultrapirenaica, com anem assenyalant al llarg d'aquest treball, és la mobilitat inherent en aquestes figures assalariades. Aquesta mobilitat l'hem de concebre en les particularitats del mercat de treball generat pels masos, que podria donar-se a diferents nivells. En el cas de la demanda de mà

¹⁶⁴ ACA, Consell d'Aragó, Ligall 551, Quadern 3, p. 44

d'obra per a temporades de fora intensitat de treball, com la sega, podia mobilitzar grans quantitats de treballadors temporers, que també trobem documentats i podria servir per connectar immigrants joves en les xarxes de reclutament de mossos i criades que veiem esteses per tot el territori gironí. Alhora, també podia operar una demanda de mà d'obra local en activitats més breus i discontinües que podria involucrar a treballadors residents a la pròpia parròquia o dels voltants, amb els quals hi podria haver una relació més paternalista. En tot cas no veiem una única figura de treballador agrícola en el moment d'utilitzar mà d'obra assalariada i això ens indica que el mercat de treball era prou complex i polifacètic durant els primers segles de l'edat moderna.

4.2.3. Els treballadors

Però quines eren les característiques d'aquests assalariats que no feien residència al mas, que apareixen com a caps de casa al fogatge de 1553, que es casaven i sol·licitaven dispenses per fer-ho conforme entrem el segle XVII? Els hem anomenat treballadors, en referència a l'etiqueta socioprofessional que els acompanya en diversos registres. No descartem que molts treballassin, efectivament, en els masos de forma estacional, inclús llogant-se durant un període curt de temps, com Francesch Nicolau, treballador d'origen francès que tot i estar casat afirma a febrer de 1637 que fa "dos mesos" que és "a Torroella per mosso"¹⁶⁵.

Però com mantenien els seus ingressos a partir del salari estacional per ells i les seves llars? Hem vist, en el cas del mas Adroer, que si bé hi trobem mossos casats, inclús amb una vinculació temporal llarga amb el mas, es tracta d'un fet no generalitzat. La realitat del treball assalariat integrat en la família pagesa en la forma del mosso era més complexa que la que ens ofereixen per una banda els estudis posteriors a Catalunya, i per l'altra les evidències d'aquells territoris, principalment de l'Europa atlàntica, en els quals s'hi originà la seva recerca.

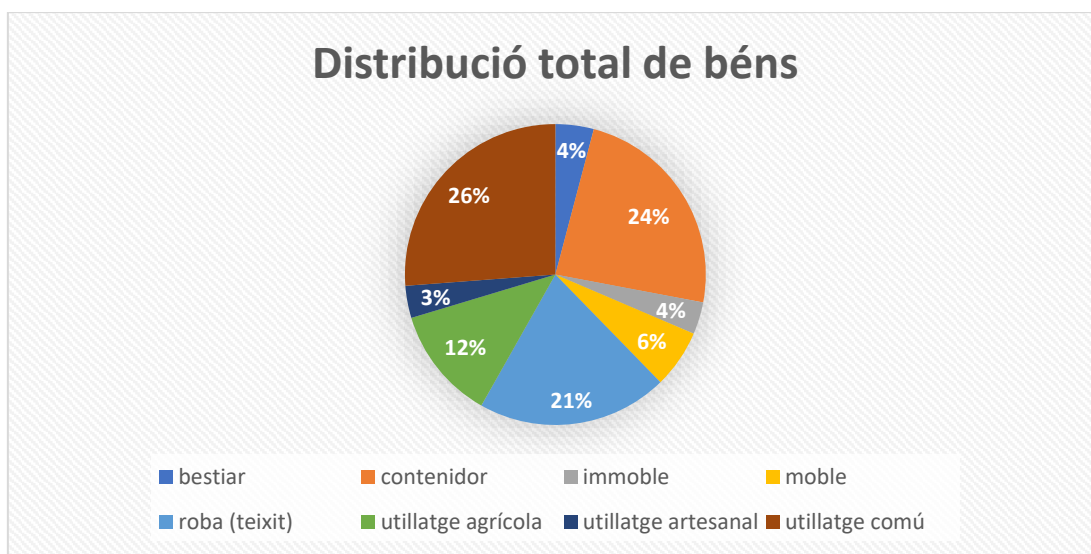
Per l'estudi del grup dels treballadors, un grup social que afirma viure del "jornal" i de "mon treball", cal explorar altres fonts que no siguin els llibres de comptes de les explotacions on segurament hi treballaven. Per aquest propòsit ens hem endinsat en els registres notariais i les hem complementat amb les confessions dels treballadors francesos de la Matrícula de 1637, els quals constitueixen més del 60% del total de francesos consignats. Creiem que a partir d'aquestes fonts podem esbossar una radiografia de les llars de treballadors assalariats, la qual pot servir per una primera caracterització d'aquest grup social als primers segles de l'edat moderna.

4.2.3.1 Cultura material i propietats immobles dels treballadors

Eren els treballadors tenidors de terres? Disposaven de patrimonis encara que fossin modestos? Les informacions que hem vist als nupcials i capítols matrimonials ens en fan referència. També algunes informacions de testimonis de les Dispenses de Proclames en feien algun esment. Fins a quin punt era generalitzat això? Una forma d'aproximar-nos a aquesta dimensió és a través dels inventaris post-mortem, una font ben coneguda sobretot per a l'estudi del consum i els canvis en la capacitat adquisitiva dels diferents grups socials i de la qual n'hem parlat al capítol

¹⁶⁵ ACA, Consell d'Aragó, Lligalls 551, Quadern 3, p. 78

dedicat a les fonts¹⁶⁶. En la nostra mostra, hem consultat els inventaris de les notaries de diverses viles empordaneses (Peralada, Torroella de Montgrí, Castelló d'Empúries) i del *hinterland* de Girona. D'un total de 332 inventaris documentats, n'hem trobat 28 de treballadors. Això suposa un 8,5% del total de la mostra, un percentatge que es pot explicar pel biaix que tindria aquesta font documental en sobrerrepresentar els grups socials més benestants. En la nostra anàlisi, hem volgut segmentar els diversos béns presents en les confessions dels treballadors. La distribució de les diverses tipologies de béns que apareixen en els inventaris és la següent:

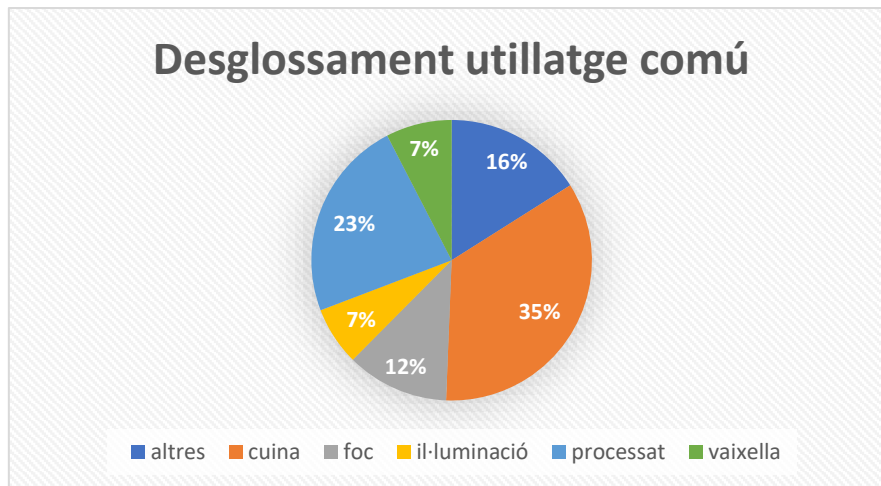

Gràfica 22 Distribució de les diverses tipologies de béns en els inventaris de treballadors de la zona empordanesa, Vall d'Aro i Girona. Font: AHG: Ca 1300, Ca 1375, Gi-01 859, Gi-01 984, Gi-01 985, Pe 466, To 176, To 177, VA 124.

És fa difícil comparar en el conjunt les diverses tipologies d'ítems presents en aquests 28 inventaris, així que hem de ser curosos amb les preguntes que fem a la font. Tot i així, sí que podem establir algunes conclusions.

Principalment trobem objectes comuns (Gràfica 23), que hem dividit en dues categories. "Utilitatge comú" i "contenidors". En el primer apartat hi tenim objectes de tot tipus presents en qualsevol context: estris de cuina, per fer foc, d'il·luminació, vaixel·la, etc. També hi hem incorporat alguns elements que es podrien considerar de confort, com ara 8 escalfadors (normalment fets d'aram). Els hem distribuït percentualment a la Gràfica 25.

¹⁶⁶ Vegeu els treballs de Moreno (Moreno Claverías, 2002, 2006) (Peter Scholliers & Schwarz, 2003) i també en comparació entre diversos treballs sobre Catalunya i Castella dins de (Yun Casalilla & Torras, 1999).

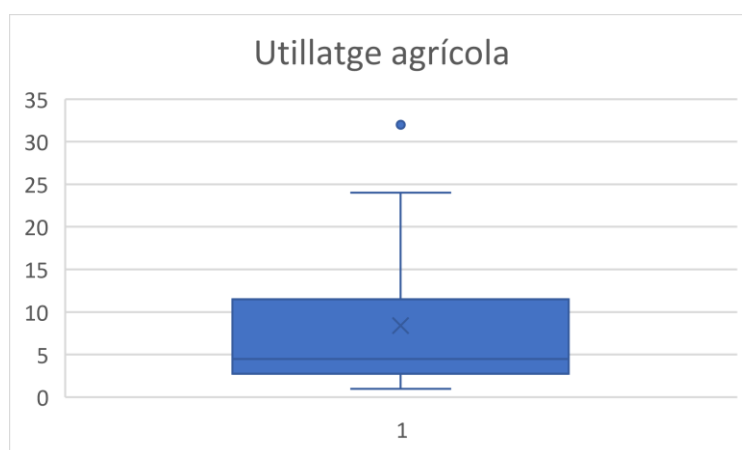

Gràfica 23 Distribució de les diverses tipologies d'utilatge comú a partir dels inventaris de treballadors de la zona empordanesa, Vall d'Aro i Girona. Font: AHG: Ca 1300, Ca 1375, Gi-01 859, Gi-01 984, Gi-01 985, Pe 466, To 176, To 177, VA 124.

Els elements més presents en la categoria són aquells objectes vinculats al processat d'aliments (pasteres, ferros de foc, vaixella variada, utensilis de cuina de ferro o aram, etc.).

Pel que fa als contenidors (botes, tines, caixes, etc.), apareixen sovint a l'entrada o celler de les cases, a vegades amb contingut de líquid (gairebé sempre vi).

Pel que fa a les eines d'utilatge agrícola, trobem una dispersió molt gran entre els diversos inventaris documentats. Estadísticament, el nombre d'eines cauria entre 4 i 12 per treballador (Gràfica 25), però trobem casos en què per exemple la dona d'un bracer de Campllonch n'inventaria 32¹⁶⁷.

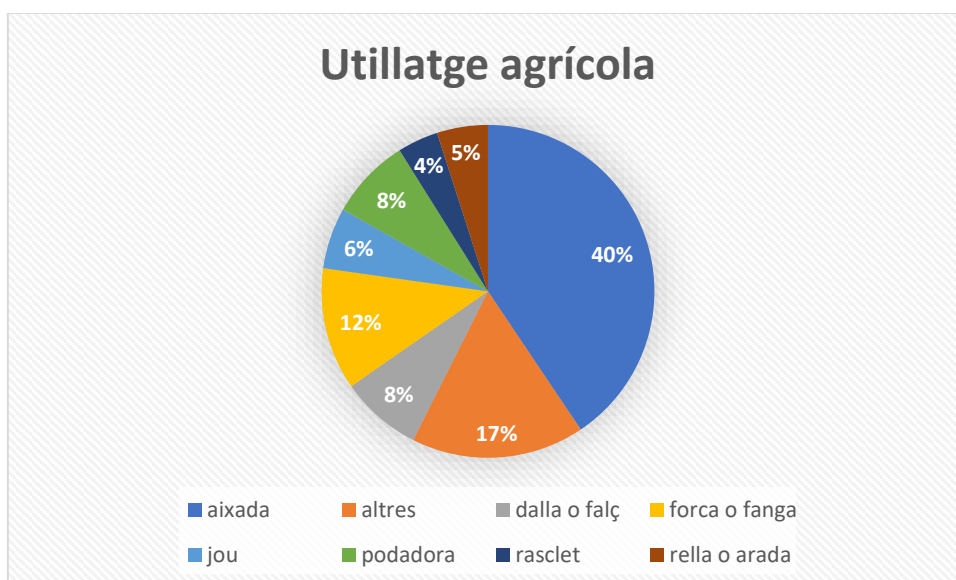

Gràfica 24 Distribució mitjana del total d'eines agrícoles presents en els inventaris de treballadors de la zona empordanesa, Vall d'Aro i Girona. Cada treballador disposaria entre 4 i 12 eines i la mitjana estadística es situaria pels volts de les 8. Font: AHG: Ca 1300, Ca 1375, Gi-01 859, Gi-01 984, Gi-01 985, Pe 466, To 176, To 177, VA 124.

¹⁶⁷ AHG. Gi-01 985 02/08/1605

La distribució tipològica d'aquestes eines és força interessant (Gràfica 26), atès que ens parla directament de la possibilitat que els treballadors inventariats disposessin de determinats mitjans productius. És considerablement elevada la presència d'aixades de tot tipus (tràmecs, magalls, aixades arrosseres, etc.) emprades per cavar. Un tipus d'eina present en el 40% dels inventaris i que la seva polivalència fa que serveixi tant per la cura d'un hort, com per tasques més especialitzades, vinculades sobretot a la vinya. Una especialització que veiem de fet en les podadores, eines especialment dissenyades per la poda del cep, una tasca fonamental en la cura dels mallols. Alhora, la (poca) presència de destrals també la podríem incloure en el ventall d'eines necessàries pel conreu de la vinya i la gestió forestal que sovint hi va aparellada. Les vinyes, abans del procés d'expansió que s'iniciarà a finals del segle XVII, eren sovint "espesses", en peces de terra que combinaven una part erma o boscosa amb la presència de ceps (Giralt, 2008, p. 337).

És interessant destacar la baixa presència de dalles i falç, una eina tan associada a l'activitat de la sega i que trobem molt poc representada en els inventaris de treballadors, uns individus que en principi obtindrien una part important dels seus ingressos llogant-se com a jornalers. Podria ser que els masos proveïssin d'aquestes eines als seus segadors; no és desconegut el fet que els amos lloguessin les eines i bestiar, però no li sabem donar més explicació. Sí que ens sembla lògic, però, interpretar en aquest sentit la baixa presència de jous i arades.

Gràfica 25 Distribució de les diverses tipologies d'utillatge d'ús agrícola. presents en els inventaris de treballadors de la zona empordanesa, Vall d'Aro i Girona. Font: AHG: Ca 1300, Ca 1375, Gi-01 859, Gi-01 984, Gi-01 985, Pe 466, To 176, To 177, VA 124.

La conjuntura que aniria del 1550 al 1650 estaria vinculada amb el desplaçament de l'activitat tèxtil al camp, un procés ben documentat per la zona del triangle format entre Barcelona, Vic i Igualada i que per les comarques gironines té un efecte contrari, amb la pèrdua d'importància generalitzada de la manufactura tèxtil a la ciutat de Girona durant la segona dècada del XVII i pel mateix moment a vil·les importants com Castelló d'Empúries. No hi ha estudis específics per les comarques gironines sobre la distribució del treball manufacturer a les llars de la ruralia entre 1550-1650, atès que d'una forma o altra, els coneixements de filat no és quelcom extern sinó que l'activitat segurament deuria formar part del conjunt de pràctiques quotidianes, de forma estretament vinculada a l'activitat femenina.

Els inventaris són una font amb la capacitat d'oferir certa llum al respecte. A partir dels béns deixats, podem detectar la presència d'eines especialitzades en el treball tèxtil en les llars. Els inventaris de treballadors amb algun tipus d'utilatge artesanal representen un 20% del total i d'aquests, menys de la meitat tenen eines o instruments vinculats al tèxtil, així que en el cas que ens ocupa, la presència d'objectes vinculats a aquesta tasca és molt reduïda. Es tracta en gran part de debanells, fusos o pintes per pentinar cànem.

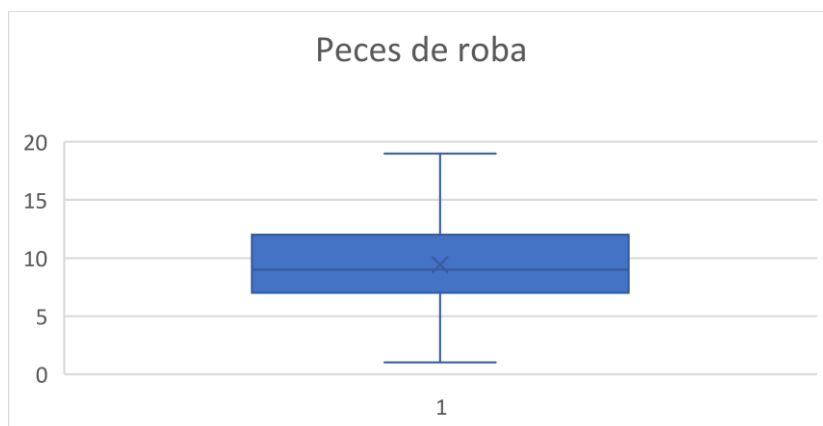
La figura del treballador, doncs, no ens sembla que pugui considerar-se com una figura que emergís a partir del desenvolupament de la indústria tèxtil rural com ens mostra el cas de la corona barcelonina. A la regió de Girona, si bé encara està per estudiar un fenomen d'aquest tipus que tingui en compte tot el conjunt de grups socials, de moment podem afirmar que pel que fa a les llars de treballadors, no trobem una gran vinculació amb la indústria tèxtil rural. A partir dels inventaris, els treballadors semblen més vinculats a les pràctiques agrícoles¹⁶⁸.

Productes de consum

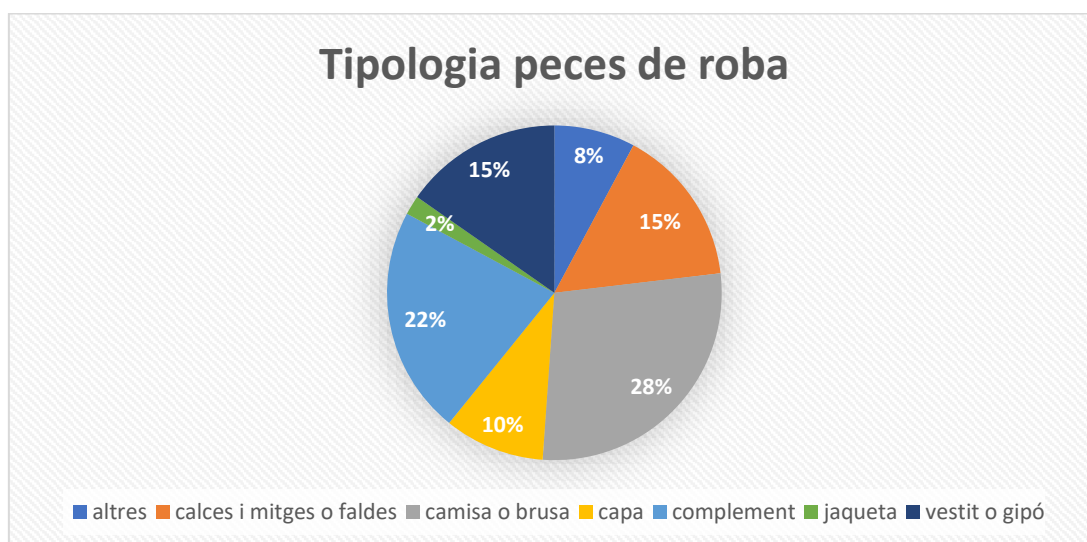
Pel que fa a les peces de roba, és un dels elements més recollits en els inventaris, si no el que més. També és el que mostra una distribució més regular, 21 de 28 inventaris anoten la presència de peces de roba. La presència de sabates, però, és força reduïda, apareixent a tan sols 4 inventaris. En la Gràfica 27, hem calculat la mitjana de peces de roba per inventari, que

¹⁶⁸ Tot i que els instruments d'afermament ens mostren que els treballadors afermen els seus fills en algun taller de la vil·la, tenim un cas curiós que s'escapa de la conclusió que traïem més amunt, el de Pere Puiol i la seva dona. Ambdós s'afermen per a treballar durant 4 anys a casa d'un tal Bartomeu Gibert, sastre de Figueres el 19 d'octubre de 1637, a canvi d'un pagament de 4 lliures. En aquest en concret, a part del pagament de 4 lliures el dit Bartomeu Gibert es compromet a alimentar en Pere i la seva dona per aquests 4 anys. Sembla un cas aïllat, però la possibilitat que alguns treballadors entressin al servei d'un taller tèxtil existia. (AHG, Fi 163, p. 154).

oscil·la entre 1 i 20, tot i que el promig es situa al voltant de 10 peces. D'aquestes, les més representades són les que apareixen la Gràfica 28.

Gràfica 26 Mitjana de peces de roba per treballador a partir dels inventaris de treballadors de la zona empordanesa, Vall d'Aro i Girona. Font: AHG: Ca 1300, Ca 1375, Gi-01 859, Gi-01 984, Gi-01 985, Pe 466, To 176, To 177, VA 124.

Gràfica 27 Distribució de les diverses tipologies de peces de roba presents en els inventaris de treballadors de la zona empordanesa, Vall d'Aro i Girona. Font: AHG: Ca 1300, Ca 1375, Gi-01 859, Gi-01 984, Gi-01 985, Pe 466, To 176, To 177, VA 124.

D'aquestes, principalment trobem peces de vestit comú: camisa, calces i un vestit (ropilla, sayo o gipó). És també notable la presència de capes, moltes “de pastor” o inclús un parell de “gascones”. En el compartiment de “complement” hi hem anotat vels, barrets, gorres o barretines i cintes. Les jaquetes, com casaques, tenen una presència molt reduïda, la qual cosa s'adiu amb un grup humil, atès que les casaques tendeixen a aparèixer en els inventaris de grups socials amb major status (i només a partir de mitjan XVIII començaran a irrompre en els inventaris dels grups subalterns de procedència urbana a partir del fenomen de l'emulació (Moreno Claverías, 2006).

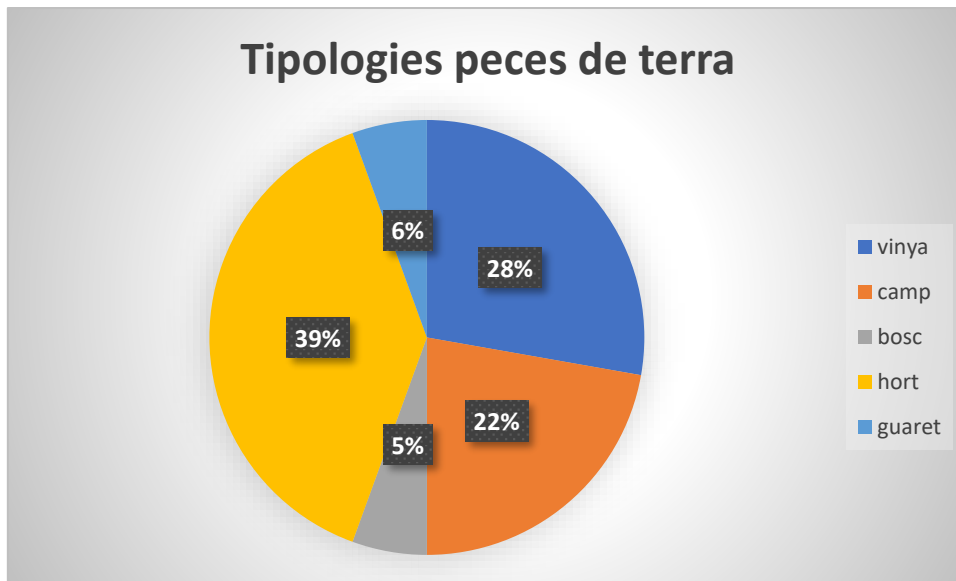
Si ens fixem en el material amb què s'han confeccionat les peces de roba més presents, trobem que principalment es tracta de llana (prop de la meitat de les mitges i gipons estan fets amb aquest material, mentre que de les camises no se'ns dóna aquesta informació). Per altra banda, la presència d'articles de cotó, de lli o de cànem és quasi testimonial, així com els materials més cars com el tafetà (un sol cas d'un barret).

Un altre matís interessant ens el donen les informacions sobre la qualitat d'aquests teixits. D'aquells dels quals se'ns relata l'estat de conservació (bo, dolent o usat o mitjà o suficient) i que suposa el 47% de les peces de roba documentades, un 51% són qualificades com a "dolentes" i un 30% com "usades", enfront d'un 13% de "bones". Per contra, en el cas de l'utilatge agrícola, quasi un 60% és considerat "bo" i un 42% "dolent" o "usat", malgrat es tracta de menys del 30% dels objectes inventariats que aporten aquesta informació.

Les evidències que ens donen els inventaris pel que fa a objectes comuns, útils, roba, o estris de cuina, ens parla en tot moment d'un grup humil, vinculat al treball agrícola majoritàriament, però sense disposar de grans instrumentals agrícoles. Creiem interessant, però, destacar la presència d'armes. Fins a 13 inventaris, gairebé la meitat, afirmen posseir algun tipus d'instrument ofensiu. D'un total de 22 ítems d'aquesta tipologia, trobem tant armes de foc com armes blanques (8 i 10, respectivament); espases, arcabussos i escopetes i pedrenyals, principalment. Sorprèn com la possessió d'armament estava tant generalitzada entre un grup humil. Així, no sorprèn que els jurats de Castelló decidissin prohibir l'accés a les armes als habitants d'origen francès (Colls, 2002b). Una mesura clarament xenòfoba però segurament inspirada per la presència de cert nivell de violència quotidiana. Un element d'estudi prou interessant per entomar més endavant.

La possessió de béns immobles

La presència d'assalariats purs a l'Europa occidental durant l'alta edat moderna és un element més aviat rar i poc estès, que sovint es vincula amb una tasca molt especialitzada (com algunes minerries) que requeriria d'un estudi específic. Això planteja la qüestió fins a quin punt uns individus que afirmen "viure de mon treball" o "anant darrere els jornals" tenien accés a la terra i altres béns immobles. Les dades que hem obtingut de part dels inventaris mostra 15 casos en què s'hi escriptura la tinença d'una peça de terra o bosc.

Gràfica 28 Distribució de les diverses tipologies de terra declarada en els inventaris de treballadors de la zona empordanesa, Vall d'Aro i Girona. Font: AHG: Ca 1300, Ca 1375, Gi-01 859, Gi-01 984, Gi-01 985, Pe 466, To 176, To 177, VA 124.

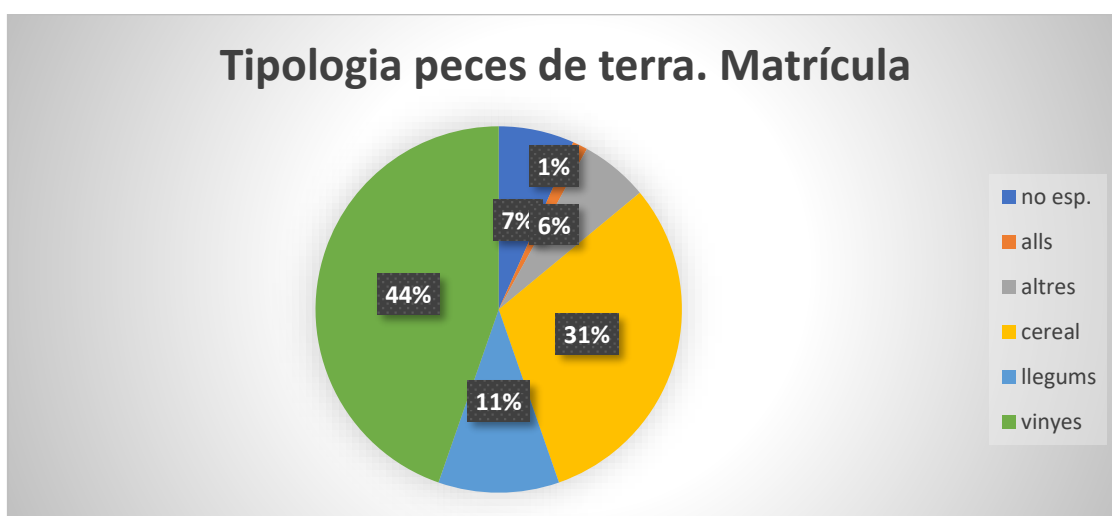
Com podem veure a la Gràfica 29 majoritàriament es confessen horts, seguides de vinyes i camps destinats a cereal. La presència de cases també apareix en 15 inventaris. Així doncs, la presència de béns immobles la trobem en el 40% dels inventaris de treballadors que tenim per les viles empordaneses i el pla de Girona a partir de les cates realitzades.

Com advertíem a l'hora de valorar les fonts, els inventaris post-mortem acostumen a sobrerrepresentar els grups més benestants, però també les fraccions més benestants dins de cada grup. Inclús dels grups humils (Keibek & Shaw-taylor, 2013; P. King, 1997). Desconeixem si els 28 inventaris recollits a partir dels registres notariais de Figueres, Girona, Torroella i Castelló són representatius d'una fracció amb un millor estatus socioeconòmic del grup de treballadors. Per això, creiem que l'ús de les confessions que apareixen a la Matrícula de Francesos de 1637 ens poden donar claus molt interessants per complementar les dades dels inventaris.

L'estructura de la Matrícula s'assembla força al que podríem considerar un cens de població, però amb l'afegit que es realitzà per a tota la població francesa del litoral català. Independentment del seu estatus socioeconòmic, edat o ofici. La matrícula, a més a més, permet una lleu aproximació a l'accés a la propietat d'aquests grups, a partir de les confessions que fan cada un dels declarants de la seva "azienda". Gràcies als francesos; la presència o no de cases, el règim de tinença o l'accés a la terra, són preguntes que podem respondre parcialment pel que fa als grups humils del primer terç del segle XVII. Som conscients que fer servir els francesos com a *proxy* de l'etiqueta de *treballador* que trobem ben documentada en els registres parroquials i notariais, pot ser arriscat i mostrar una imatge esbiaixada; realment els nivells de

vida de la majoria de francesos eren assimilables als dels catalans que gaudien de la mateixa condició? És en aquest punt que la comparativa amb les tendències observades a partir dels inventaris post-mortem resulta indispensable.

La Matrícula ens dona informació de 303 treballadors d'origen francès. D'aquests, 106 afirmen ser propietaris de béns immobles, un 34% del total. En el cas de la tinença de la terra, es confirma la impressió que obtenim tant dels protocols notarials com del primer sondeig que vam fer de la matrícula amb el cas de Torroella. Treballadors i artesans francesos que confessen terra posseeixen principalment vinyes que sovint es planten en zones ermes o boscoses. Pel cas dels treballadors el percentatge de terra posseïda destinada a vinya arriba al 45% i de cereal és d'un 31%.

Gràfica 29 Distribució de les diverses tipologies pel que fa a les peces de terra confessades a la Matrícula de Francesos de 1637. Font: ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3.

Tot i així, depèn de en quines localitats aquesta distribució és diferent. En el cas de Sant Pere Pescador i Blanes, per exemple, el nombre de peces de terra destinades al conreu de cereals supera força al de vinyes. Tant Blanes com Sant Pere Pescador comparteixen les mateixes característiques socials i geogràfiques que altres poblacions on predomina la vinya entre els treballadors. Tan sols un estudi a nivell local podria esclarir el perquè es dona aquesta configuració en aquestes vil·les, si hi ha alguna explicació.

Total treballadors							Total general
poblacions	No esp.	alls	altres	cereal	faves	vinya	
Armentera				6	2	4	12
Bagur	1					3	4
Blanes			1	8	2	3	14
Empúries					1		1
La Selva						1	1
Llançà	1		1			19	21
Lloret						1	1
Palamós				3	1	1	5
Pals	2		1	3	2	3	11
Roses	1		3	2		5	11
Sant Feliu de Guixols	3		1	3		12	19
Sant Pere Pescador		2	1	12	5	1	21
Torroella de Montgri	2		1	7	3	10	23
Tossa				2		4	6
Total general	10	2	9	46	16	67	150

Taula 32 Distribució per poblacions de les diverses tipologies de peces de terra confessades a la Matricula de Francesos de 1637. Font: ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3.

Com a nota comparativa, podríem agafar les confessions fetes pels pagesos d'origen francès documentats a la Matricula. Els francesos que confessen sota aquesta etiqueta socioprofessional són un percentatge ínfim de la població total de francesos que apareixen en el registre, però pel que fa a la qüestió de la tinença de terres, la tendència és totalment inversa. Al revés que els treballadors i artesans, les peces de terra que confessen els pagesos d'origen francès són en un 56% destinades al conreu de cereal i un 23% vinya. Molts dels francesos treballadors també confessen disposar d'una casa, sovint associada a un hort o un pati, però en menor mesura. Aquells que a part de terres declaren cases són una mica més del 60%.

Així doncs, una part important del grup de treballadors (més d'un terç), afirmen posseir algun tipus de bé immoble. La possessió de cases, horts o peces de terra, es troba molt vinculada a l'estatus civil del declarant. Més del 80% dels treballadors d'origen francès amb propietats immobles són o casats o vidus, però representen un minso 20% del total de treballadors. Podríem considerar, doncs, que el percentatge de tenidors o propietaris que afirmen ser treballadors, no és tan poc representatiu com podria semblar a primera vista. Alhora, si ben segurament la mostra que hem recollit d'inventaris per la primera meitat del XVII se'ns apareix reduïda, si la comparem amb les evidències de la Matricula no ens dóna motius per pensar que es trobi esbiaixada.

Si fóssim poc optimistes pel que fa a la representació d'aquestes fonts, podríem assumir que els individus inventariats als instruments notariais podrien representar una fracció més benestant del grup dels treballadors. Però no considerem que es pugui plantejar el mateix pels individus confessants de la Matrícula. Més enllà del fet que la imatge del francès que ens lleguen els múltiples testimoniats coetanis porta ben aparellada la condició de pobresa (cosa que es podria imputar a un apriorisme per part nostra) creiem que la Matrícula és prou representativa dels diversos nivells socioeconòmics en què es podrien trobar els francesos residents al litoral gironí. Tenim des de pagesos que confessen heretats, fins a no pocs treballadors que declaren la seva condició de pobresa i desempara¹⁶⁹.

Així doncs, amb l'ajut de la Matrícula hem pogut complementar o, si més no, fonamentar les impressions que obteníem a partir dels instruments notariais. Els treballadors, si més no aquells que han tingut accés al matrimoni, disposen de cases i petits lots de terra. Inventaris i Matrícula, però, ens proveeixen d'una imatge estàtica, respecte aquest grup social. Arribats a aquest punt ens interessa saber com van accedir a aquestes terres i, sobretot, en quina posició socioeconòmica els situava pel que fa a la resta de grups socials. Per això haurem d'analitzar la participació dels treballadors tant en el mercat de la terra, com en el mercat matrimonial.

4.2.3.2. Els treballadors i el mercat de la terra

A partir dels instruments notariais hem pogut veure la participació d'aquest grup social en fenòmens com el mercat de la terra que ens poden donar algunes pistes a tot això que ens plantejem. En aquest apartat ens interessa poder resseguir les vies a partir de les quals els treballadors van accedir als lots de terra que trobem declarats tant als seus inventaris i testaments, com a la Matrícula de Francesos de 1637 i que ens han llegat les sempre escrupoloses mans dels notaris.

El total d'instruments que hem recollit pel que fa al primer i al setè lustre del sis-cents és de 315 arrendaments i 258 compravendes (Taula 33) . Hem buidat i analitzat tots els documents referents a aquests tipus d'instruments, fossin de treballadors o no, per fer-nos una idea el més global possible del mercat de la terra a la batllia de Figueres i de Torroella de Montgrí.

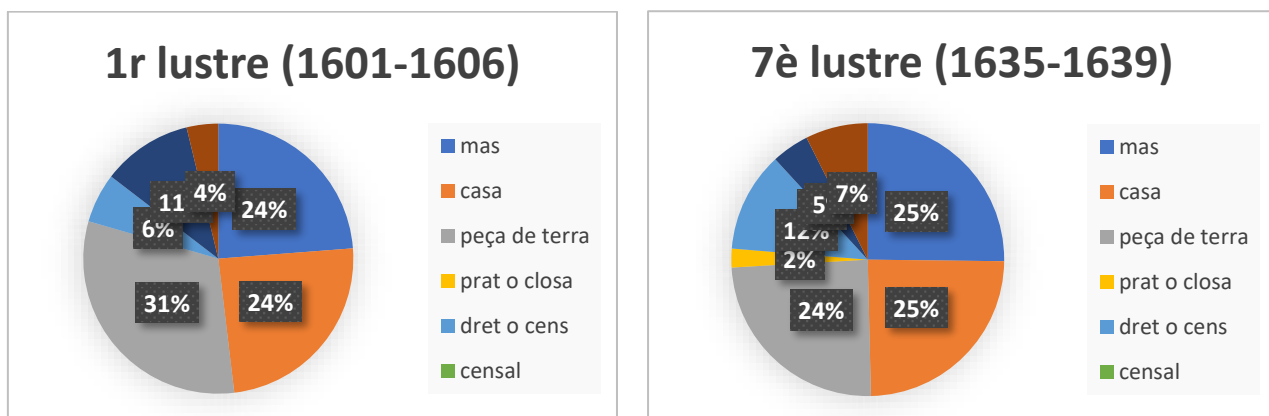
¹⁶⁹ ACA, Consell d'Aragó, Lligalls 551, Quadern 3: "no tinch ninguna cosa de asienda, ni cabal, ni dies sols tinch la roba que aporto en la esquena tant dolenta com vm. Me la veu" (p. 22) "no tinch ninguna cosa de azienda per quant he stat malalt y tot mo he gastat" (p.44) "visch de l'almoyna que so vell y no puch treballar" (p.103) "so pobre home y no tinch ninguna cosa" (p.111).

	<i>Arrendaments</i>	<i>Compravendes</i>
<i>1r lustre s. XVII</i>	177	127
<i>7è lustre s. XVII</i>	138	131
total	315	258

Taula 33. Total d'instruments notariais relatius a arrendaments i compravendes de les notaries de Torroella i Figueres en dos períodes (1601-1606 i 1635-1639). Font: AHG. Notaries de Figueres i Torroella (respectivament: Fi 105, 107, 110, 111, 160, 162, 163, 166, 167 i To 145, 146, 148, 201, 202, 203, 204, 206).

Primer caldria fer unes quantes consideracions respecte la mostra, atès que disposem d'unes dades que es troben distribuïdes geogràficament i temporal. Hi van haver canvis entre els primers anys del sis-cents i la tercera dècada? Trobem les mateixes tendències tant a Figueres com a Torroella?

Pel que fa als arrendaments de béns, trobem la següent distribució a partir del tipus de béns documentats tant a Torroella com a Figueres:

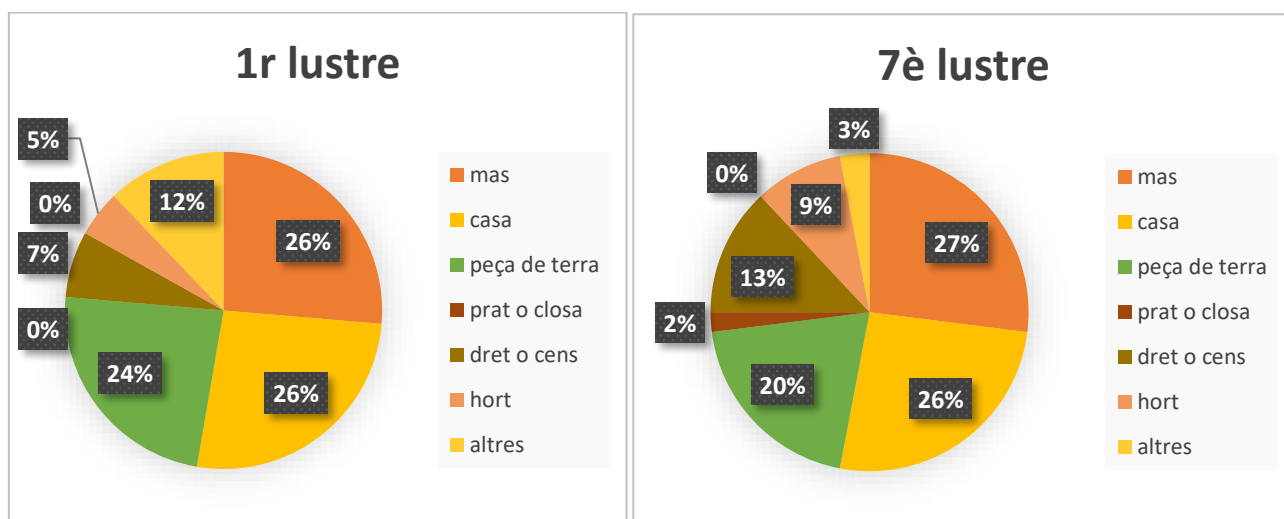

Gràfica 30. Distribució d'arrendaments per béns arrendats en dos períodes (1601-1606 i 1635-1639). Font: AHG. Notaries de Figueres i Torroella (respectivament: Fi 105, 107, 110, 111, 160, 162, 163, 166, 167 i To 145, 146, 148, 201, 202, 203, 204, 206).

En general, no trobem canvis significatius que ens facin pensar que al llarg de la primera dècada del XVII hi hagués hagut diferents patrons pel que fa als arrendaments. La masoveria i els arrendaments de peces de terra suposen entre el 50-55% dels béns arrendats. Juntament amb les cases, suposen prop del 75% dels arrendaments tant en el període 1601-1606 com en el de 1635-39.

Més diferències trobem quan comparem les tipologies de béns arrendats entre ambdues vil·les. Pel cas de Figueres, la distribució de béns arrendats és força semblant a la que hem mostrat pel

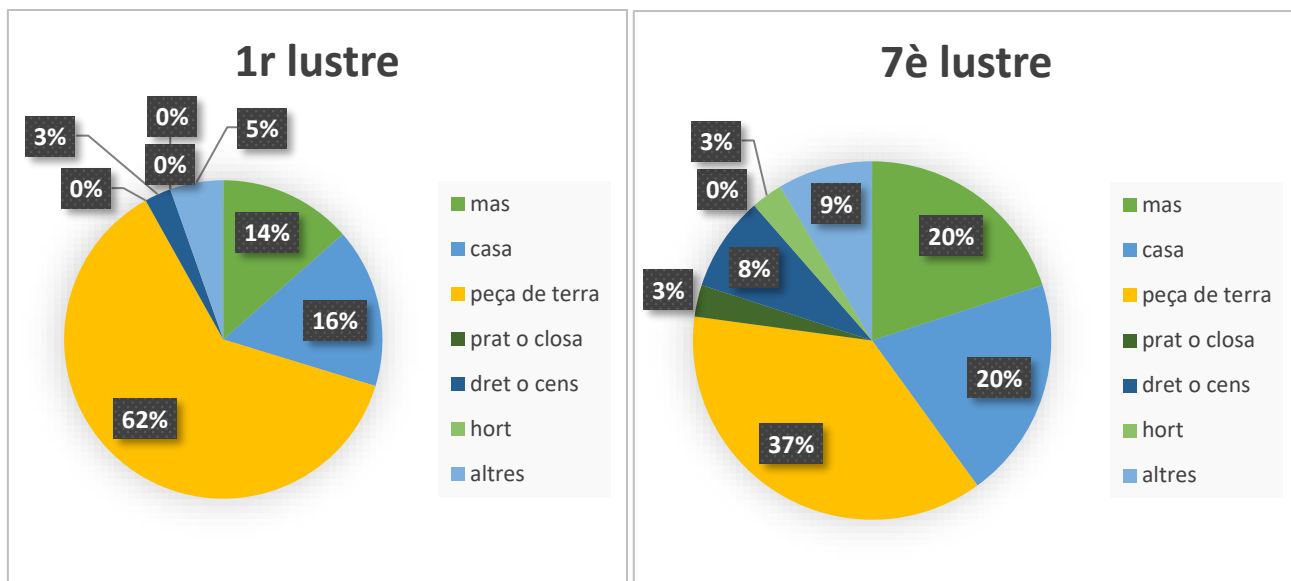
total d'arrendaments documentats del període i, a més a més, no sofreix canvis substancials entre ambdós períodes.

Gràfica 31 Distribució d'arrendaments per béns arrendats en dos períodes (1601-1606 i 1635-1639) a Figueres. Font: AHG. Notaries de Figueres (Fi 105, 107, 110, 111, 160, 162, 163, 166, 167).

El cas de Torroella, per altra banda, ens mostra una realitat una mica diferent. D'entrada cal plantejar que Torroella no ens ha ofert la mateixa quantitat d'instruments d'aquesta tipologia que Figueres. Del total de la mostra d'arrendaments, Torroella en conforma un xic més del 20%. A partir del que hem vist per Figueres, sembla que el quadre general hauria invisibilitzat la distribució dels arrendaments torroellencs, on la preeminència de l'arrendament de peces de terra és evident¹⁷⁰. Tanmateix, es detecta un descens en el nombre de peces de terra arrendades dins el conjunt d'arrendaments, tant en nombre (passem de 23 a 13 peces de terra arrendades) com en percentatge, quan passa de ser més del 60% dels arrendaments a poc més del 35% (Gràfica 33). El guany que detectem per part dels arrendaments de cases i masos, però, seria molt matisable, atès que de 5 masos arrendats durant el primer lustre, en el període 1635-39 en tenim 7, i pel que fa a les cases tan sols se n'arrenda una més. Així doncs, sembla que el principal element que varia és l'arrendament de parcel·les de terra o vinyes que disminueix durant la dècada de 1630.

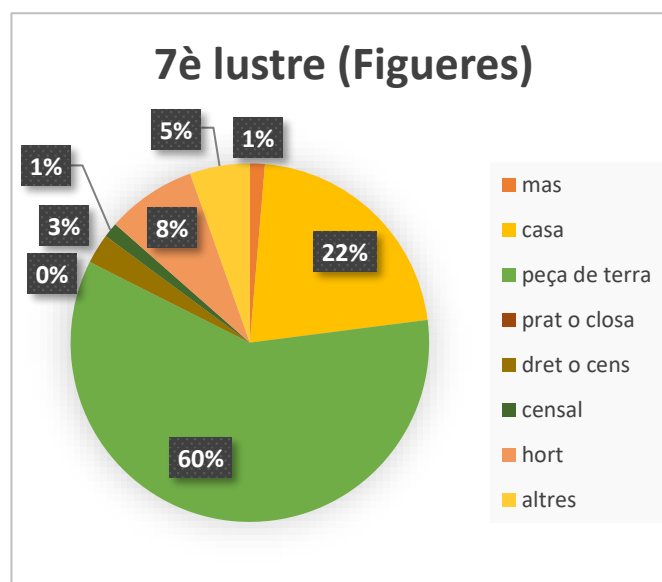
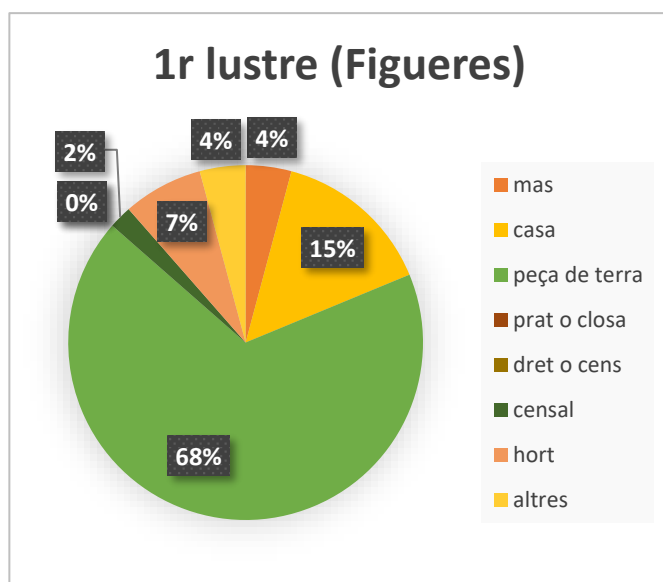
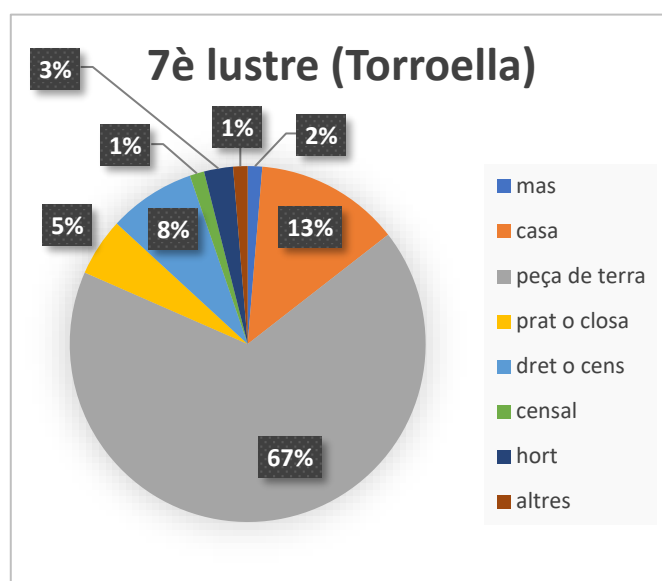
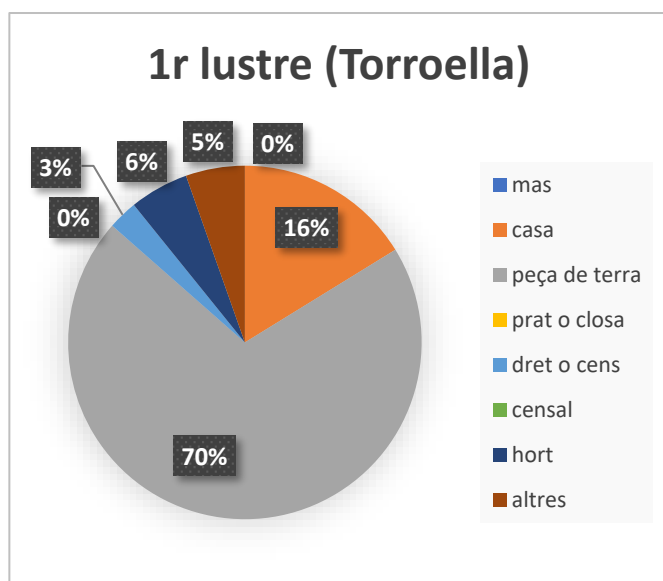
¹⁷⁰ En aquesta primera distribució hem categoritzat tot tipus de conreus, peces de terra destinades al cereal, oliveres i vinyes.

Gràfica 32 Distribució d'arrendaments per béns transaccionats en dos períodes (1601-1606 i 1635-1639) a Torroella de Montgrí. Font: AHG. Notaries Torroella (To 145, 146, 148, 201, 202, 203, 204, 206).

Pel que fa a les compravendes, trobem una relació molt més equilibrada entre ambdues poblacions; el 40% dels instruments notariais d'aquesta tipologia corresponen a Torroella, i a Figueres el 60%. Com podem veure a la gràfica general, no es donen especials canvis pel que fa a la distribució dels béns comprats o venuts (Gràfica 34). En ambdós períodes i ambdues vil·les trobem que el mercat més dinàmic és el de les peces de terra (més a Torroella) i les cases. Tot i així, un element destacable que es mou sota les dades és que el nombre d'instruments de compravenda a Figueres baixa un xic (de 96 compravendes entre 1601-1606 a 74 entre 1635-39) mentre que a Torroella creix de forma notable (37 compravendes en el primer lustre i 76 en el setè). Principalment, aquests canvis sembla que es donen a partir de l'augment o disminució de les peces de terra que apareixen circulant durant tot el període. Així doncs, a Figueres el nombre de peces de terra passa de 65 a 44 però a Torroella es doblen el nombre de peces de terra que apareixen en els instruments de compravenda (de 26 a 51) molt per sobre de l'augment d'altres béns (tot i que també es dona un augment, com les cases, que passen de 6 a 10).

Hem dibuixat, a grans trets, la dinàmica dels arrendaments i les compravendes a partir de dues poblacions i amb dues mostres temporals diferents. Hem vist la importància i el pes, tant en els arrendaments (sobretot pel cas de Torroella) com en les compravendes del intercanvi de peces de terra. Ara toca donar una altra dimensió i veure quina fou la participació dels diversos grups

Gràfica 33. Distribució de compravendes per béns transaccionats en dos períodes (1601-1606 i 1635-1639). Font: AHG. Notaries de Figueres i Torroella (respectivament: Fi 105, 107, 110, 111, 160, 162, 163, 166, 167 i To 145, 146, 148, 201, 202, 203, 204, 206).

socioprofessionals i, en especial, el dels treballadors, en els contractes d'arrendament i en els de compravenda. Per això hem decidit mostrar les dades de manera que quedi reflectida la participació de cada segment socioprofessional en cada un dels instruments (arrendaments i compravenda) en funció dels diversos béns arrendats, en particular aquells que apareixen més sovint en els instruments, particularment masos, cases i peces de terra.

ARRENDAMENTS									
Arrendaments masos					Arrendaments cases				
	Arrendadors		Arrendataris			Arrendadors		Arrendataris	
	1r lustre	7è lustre	1r lustre	7è lustre		1r lustre	7è lustre	1r lustre	7è lustre
artesà	1	5	2	0	artesà	18	11	16	12
comerciant	2	4	0	2	comerciant	6	2	5	1
pagès	39	18	38	34	pagès	12	9	7	2
professional	1	2	1	1	professional	3	1	4	0
rendista	4	4	1	0	rendista	7	4	0	5
treballador	1	0	2	0	treballador	1	2	7	8
total	48	33	44	37	total	47	29	39	28
Arrendaments peces de terra					Arrendaments vinyes				
	Arrendadors		Arrendataris			Arrendadors		Arrendataris	
	1r lustre	7è lustre	1r lustre	7è lustre		1r lustre	7è lustre	1r lustre	7è lustre
artesà	11	2	6	5	artesà	4	2	3	1
comerciant	1	2	0	4	comerciant	0	1	0	4
pagès	33	12	34	17	pagès	8	5	8	6
professional	4	6	5	0	professional	3	2	2	0
rendista	2	3	1	0	rendista	0	2	0	0
treballador	5	2	10	7	treballador	4	2	2	4
total	56	27	56	33	total	19	14	15	15

COMPRAVENDES									
Compravendes masos					Compravendes cases				
	Compradors		Venedors			Compradors		Venedors	
	1r lustre	7è lustre	1r lustre	7è lustre		1r lustre	7è lustre	1r lustre	7è lustre
artesà	0	0	0	0	artesà	5	5	4	8
comerciant	0	0	0	0	comerciant	0	1	1	1
pagès	4	2	3	1	pagès	5	3	8	6
professional	0	0	0	0	professional	0	0	0	2
rendista	0	1	0	1	rendista	0	0	1	2
treballador	0	0	0	0	treballador	8	8	0	4
total	4	3	3	2	total	18	17	14	23
Compravendes peces de terra					Compravendes vinyes				
	Compradors		Venedors			Compradors		Venedors	
	1r lustre	7è lustre	1r lustre	7è lustre		1r lustre	7è lustre	1r lustre	7è lustre
artesà	24	10	7	10	artesà	5	2	3	5
comerciant	4	8	3	3	comerciant	1	3	0	0
pagès	35	33	58	27	pagès	2	5	5	10
professional	2	2	4	2	professional	1	1	1	0
rendista	2	4	1	2	rendista	0	0	0	0
treballador	7	5	5	6	treballador	1	11	0	5
total	74	62	78	50	total	10	22	9	20

Taula 34 Nombre d'individus en funció del grup socioprofessional que participen dels diversos mercats de compravenda i arrendament de terres, masos i cases. Font: AHG. Notaries de Figueres i Torroella (respectivament: Fi 105, 107, 110, 111, 160, 162, 163, 166, 167 i To 145, 146, 148, 201, 202, 203, 204, 206).

En general les dades mostren que el mercat de compravenda de masos es troba absolutament dominat pels individus sota l'etiqueta de pagès (Taula 34). Només participen altres grups socioprofessionals com a arrendataris, però a una escala molt inferior; una tendència ben documentada per part de grups urbans durant la segona meitat del XVI i principis del XVII i que, en general, és l'esperat a partir dels estudis sobre la masoveria i el mercat dels masos durant l'edat moderna (Congost et al., 1999; Torres i Sans, 1995, 1999). També hem detectat que només els pagesos són els que encarreguen censals.

La presència de pagesos també és aclaparadora en el mercat de parcel·les de terra, tant pel que fa a les compravendes com als arrendaments. Tot i que detectem una presència notable de treballadors accedint a peces de terra com arrendataris i, especialment, vinyes; particularment durant el període 1635-39. Pel que fa a la superfície de la terra arrendada no apareix sovint, però pels pocs exemples rondarien les 3-4 vessanes de vinya (excepte un cas que s'arrenden 14 vessanes d'oliveres a 2 treballadors de Figueres).

Però on realment veiem una forta presència de treballadors és com a compradors de vinya durant aquesta mateixa segona meitat dels anys 30. Un increment que també el detectem a l'hora d'exercir com a venedors, però de forma més moderada. La vinya és un dels conreus que els treballadors declaren més habitualment en els inventaris i testaments; és, també, un dels béns que apareix amb més freqüència com a complement dels dots. No seria descabellat pensar, per tant, que aquestes vinyes haguessin estat adquirides per la via de la compravenda a part de fent servir la via matrimonial. El cas de la vil·la de Figueres, a més a més, mostra elements interessants, atès que el descens en les compravendes de peces de terra no es dona amb les vinyes, de les quals se'n venen el triple a finals de la dècada dels 30. Enfront les 43 peces venudes els primers anys del XVII, en trobem venudes 24 al segon lustre (i si mirem les quantitats que trobàvem en un primer moment -16,17,10- davant les dels darreres anys -7,3,1,6- veiem el que podria ser un descens de la venda de petites parcel·les i un increment en la venda d'altres tipologies de conreu: vinyes, oliveres, horta...Aquesta tendència no apareix a Torroella, on les compravendes de peces de terra incrementen substancialment entre ambdós períodes (22 a 41), i entre elles les vendes de vinyes (de 4 a 10).

Els treballadors també tenen una presència prou notable pel que fa a la compra d'habitatge, on també superen la resta de grups socioprofessionals. Les cases són venudes principalment per part d'artesans i pagesos i els treballadors suposen entre un 40 i un 50% dels compradors

d'habitatge tant en 1601-1606 com 1635-39. També trobem no pocs treballadors que, juntament amb els artesans, adquireixen un contracte d'arrendament d'una casa, sovint associada a un hort dins la vila. El temps d'arrendament de les cases és molt variable, oscil·la entre els 3 i 5 anys (tot i que tenim casos de contractes d'1 i 2 anys).

Les vendes a carta de gràcia

Hem comentat com, en el cas de Torroella s'incrementaven les compravendes durant el període 1635-1639. Alhora, els estudis desenvolupats sobre el crèdit rural i en particular aquell vinculat a la terra i que hem citat al capítol 1 han testimoniat com aquest esperona la circulació dels béns immobles. L'alienació de parts del patrimoni de les famílies pageses per pagar els deutes podrien haver tingut com a resultat l'adquisició de peces de terres per part d'altres grups. En el cas de la vila de Torroella, més que no pas a Figueres, on trobem poques vendes a carta de gràcia, almenys en els talls efectuats, veiem com qui efectivament es desprèn més vegades del patrimoni són pagesos. Fins a 15 pagesos efectuen vendes a carta de gràcia durant el període 1601-1606, el doble que els del període següent. Alhora, sembla clar que les peces que venen els pagesos que trobem en aquests instruments formen part dels seus respectius masos.

Durant aquest període, dona la sensació que es tracta de peces petites i venudes a preus no molt elevats, sovint per sufragar deutoris i censals. Aquestes terres seran adquirides tant per negociants i altres pagesos, però també per part de treballadors i bracers. A part del mercat de la terra, també accedeixen a cases i horts de la vila i parròquies circumveïnes a partir de les vendes a carta de gràcia. Veiem doncs que en el moment en què per un patrimoni pagès es recorre a aquesta forma d'endeutament per a obtenir líquid o desfer-se d'un deute, un dels grups que pot actuar com a comprador és precisament el dels treballadors, sovint encarregant-se ells del deute. De les 3 compravendes on apareixen treballadors com a compradors durant aquest període a Torroella, dues són per peces de terra i la restant per una casa, totes tres són fetes a carta de gràcia.

Un cas que il·lustra aquesta via de compra de béns és el de Montserrat Garvach, *bracer*. La primera referència que tenim és la compra d'una peça de terra situada a Torroella, d'una vessana i mitja pel preu de 10 lliures que es fan a censal. Cal destacar d'aquesta peça de terra que dues de les afrontacions donen a terres de bracers també. Una, a orient, amb Antoni Cabare, treballador d'origen francès de Torroella; l'altra, a occident, amb Domènec Capdevila, també treballador de la vila. Un altre element interessant és que el domini directe d'aquesta peça

correspon a la vila de Torroella¹⁷¹. Al cap de dues setmanes, el 27 de setembre, s'escriptura la compra d'una casa (amb pati i hort) per part de dit Garvach i la seva dona Margarida¹⁷².

Però el matrimoni Garvach no només compra, sinó que també ven peces de terra. Com el 24 d'octubre del mateix any, on Margarida i la seva mare, Antiga, vídua de Bartomeu Uguet, bracer, venen una peça de vinya de tres vessanes que el finat havia comprat a carta de gràcia pel preu de 65 lliures un any abans. La peça de terra és adquirida per Francesc Bohera, també bracer i es ven per les mateixes 65 lliures, es paguen 2 al moment, es prometen pagar 3 al setembre vinent i es fa censal de 60 lliures de preu i 60 sous de pensió. Aquest censal ja es trobava sobre la terra en el moment en què Bartomeu Uguet l'havia adquirit a carta de gràcia a Baldiri Torroella, notari i antic propietari de la vinya. Amb la venda i cessió que es fa de la peça de terra, però, ara és el comprador, Francesc Bohera, qui assumeix la pensió anual de 60 sous a deure a la comunitat de preveres de la parròquia de Sant Martí de Palafrugell¹⁷³.

Al cas particular de Montserrat Garvach hi podem sumar també els de Joan Solatge, treballador d'origen francès de Bellcaire que el 13 de febrer de 1606 compra una vinya de 2 vessanes venuda per Andreua Valls i que formaria part del patrimoni del mas d'en Valls, d'Albons, per 18 lliures¹⁷⁴. També el de Joan Rius, treballador també d'origen francès que compra una peça de terra de 4 vessanes a carta de gràcia a Francesc Padrola, senyor útil i propietari del mas Padrola que passa per moments de dificultats patrimonials. La peça no s'especifica a quin conreu està destinat, la trobem situada al Bosc de Sant Miquel, dins del terme de Torroella, i sembla que com en el cas de la peça adquirida per Montserrat Garvach, el domini directe és posseït per la universitat de la vila, que en cobra un cens de 3 mitgeres de froment a mesura vella de la vila. Això ens podria indicar que la peça de terra es troba destinada al conreu de cereal, una opinió que ens reforça el fet que una de les clàusules en cas de lluçió sigui que el propietari del dret de lluir i quitar (Francesc Padrola) es quedi l'esplet que s'hagués sembrat aquell any¹⁷⁵. En el cas de Joan Rius, la peça es ven per una quantitat de 50 lliures.

També interessant és la compra que fa Joan LaFont, treballador d'origen francès habitant a Torroella d'una peça de vinya a mig artigar, que afronta amb les possessions d'altres treballadors

¹⁷¹ "in domini dicte ville". AHG, To 145 14/06/1603

¹⁷² AHG. To 145, 14/09/1603

¹⁷³ AHG. To 145, 24/10/1603

¹⁷⁴ AHG. To 148, 13/02/1606

¹⁷⁵ AHG. To 145, 03/03/1604

i que se'ns diu que fou adquirida mitjançant una execució de béns per part de Miquel Runs, qui la va obtenir en 1618 i la revèn a dit Joan el 1634.¹⁷⁶

Aquests instruments, doncs, contenen elements força interessants. Per una banda, les vendes a carta de gràcia, la major part de les quals eren fetes per propietaris de mas que passaven moments de dificultat patrimonial, són aprofitades pels treballadors per adquirir petits lots de terra, normalment de vinya però també de cereal. Les terres així adquirides es troben carregades amb censals, que en els casos que ens ocupen provenen d'agents que tenen una participació activa en el món del crèdit, bàsicament parlem de negociants, com passava en el cas del patrimoni de Francesc Padrola, i d'institucions eclesiàstiques. Els treballadors que adquireixen les peces de terra, doncs, també entren d'alguna manera en el món del crèdit via censal. Tot i que no veiem treballadors encarregant censals en els instruments que hem consultat durant aquestes breus cates en els notariais empordanesos, sí que constatem que a l'hora d'adquirir béns immobles assumeixen censals ja existents o bé en fan de nous.

En tenim nombrosos exemples. Tant a l'hora d'adquirir cases com terres. Pel primer cas, tenim l'exemple d'Ambrosi Carol, treballador que compra una casa a Peralada a una tal Magdalena, vídua d'Antoni Giralt, el 24 de febrer de 1603, per 75 lliures que paga amb un censal de pensió de 65 sous anuals. La casa es troba sota el domini del monestir de Sant Bartomeu de Peralada¹⁷⁷. També podem citar a Jaume Gamot qui, després de casar-se a partir de la sol·licitud d'una dispensa matrimonial amb una "fadrina pobra" el 19 de setembre de 1637¹⁷⁸, compra una casa i un hort a Castelló d'Empúries al cap d'un any, pels quals paga fent un censal de preu de 70 lliures com a part d'un altre censal de 120 lliures¹⁷⁹. Finalment, també tenim el cas de Gabriel Capella, treballador que adquireix una casa sota el domini dels comtes de Rocabartí (per la qual pagarà un cens d'una gallina bona per Nadal en reconeixement del domini directe) pel preu de 50 lliures i 10 sous, dels quals fa censal¹⁸⁰.

Les compres sobre terres, malgrat que l'extensió en general de les peces comprades per treballadors sigui força reduïda, també segueixen aquest mateix patró en molts casos. Joan Pena, per exemple, el trobem comprant dues peces de terra a Llers sota domini directe del senyor del Castell, Francisco de la Nuça i Monbohi el 3 de maig de 1603. El preu de les dues

¹⁷⁶ AHG. To 202, 10/04/1634

¹⁷⁷ AHG. Fi 107, p. 48

¹⁷⁸ ADG. Dispenses de proclames. Proclames_1637-00, p. 165.

¹⁷⁹ AHG. Fi 166, p. 180

¹⁸⁰ AHG. Fi 163, p. 32

peces de terra es paga amb la creació d'un censal de 20 lliures¹⁸¹. També Joan Duran compra una peça de terra de 4,5 vessanes (1 hectàrea) per 45 lliures que converteix en un deute a censal¹⁸².

Són, doncs, censals de quantitats modestes, si les comparem amb els endeutaments a què ens tenen acostumats els pagesos de mas i que trobem ben exemplificats en diversos estudis per la regió de Girona (Gifre, 1999b, 2009, Padrós, 1997, 2000)¹⁸³. Però aquestes evidències podrien estar indicant com l'accés a la propietat, encara que fos un patrimoni humil, vingués de la mà de l'endeutament creditici. Aquest tret, ben propi de les economies pageses (Padrós, 1997; Tello, 1986) ens resulta un element clau i molt important a l'hora de caracteritzar la participació en els mercats de la terra d'aquest grup social.

Aquest involucrament en les xarxes del crèdit evidencia la forta tendència de tots els grups socials vers l'endeutament. Des del propietari de mas, tal i com ha evidenciat Gifre, com el més humil treballador tenien la possibilitat d'endeutar-se i efectivament ho feien. El crèdit, com ha demostrat L. Fontaine per l'Europa d'Antic Règim, esdevé un element transversal en tots els grups socials (Fontaine, 2014). Tanmateix, les diverses estratègies que tenien com a vehicle l'endeutament eren les mateixes pel que fa als diversos grups socials? Aquesta pregunta, malgrat sigui molt difícil de respondre, és clau per comprendre com es vivia o experimentava la pertinença i quines relacions s'establien entre un grup o un altre. Els pagesos de mas participen dels mercats de crèdit per a l'increment dels seus patrimonis o per la supervivència dels mateixos a partir de la carta de gràcia (Gifre, 1999b). Feien el mateix els treballadors que s'endeuten de forma considerable per una parcel·la d'una hectàrea? L'intercanvi de parcel·les amb censals encarregats per part d'un veí no podria obeir a una lògica de solidaritat també pròpia de la comunitat pagesa (Fontaine, 2014; Padrós, 2000)? Per ara deixarem aquestes idees aquí, però un examen més parsimoniós sens dubte ens ajudaria a establir algunes llums sobre tants dubtes.

Finalment, tot i que no es tracti del mercat de la terra, però sí d'una via d'accés a la mateixa, cal fer un petit esment pel que fa als establiments. Hem documentat un total de 25 establiments

¹⁸¹ AHG. Fi 107, p. 121

¹⁸² AHG. Fi 160, p. 141

¹⁸³ Sense anar més lluny, Benet Adroer encarregava un censal de 400 lliures per la compra del mas Briolf de Viladamat (Gifre, 2009, pp. 471–472).

fets en la seva major part per nobles (es tracta, de fet, dels Rocabertí)¹⁸⁴. D'aquests, 8 eren establerts a treballadors, 10 a pagesos, 4 a artesans, 1 a un arquitecte i el restant a un prevere. La gran majoria són peces de terra erma i a partir de les descripcions inclús obtenim alguna referència a l'obligació de fer-hi vinya. Així, en els establiments fets per Maria de Rocabertí entre el 16 i el 18 d'abril a diversos treballadors de Pau, s'explicita que cal destinar-se al conreu de la vinya¹⁸⁵. Inclús sota termini com li recorda en l'establiment fet el 16 d'abril a Antonio Traucil, treballador, "que dins tres any hajau de haver plantada la dita pessa de terra de vinya al tram (...) sie lo present establiment per no fet y sia electio mia o dels meus tornar stablir la dita pessa de terra a qui voldrem"¹⁸⁶.

Aquestes peces eren lleugerament més grans que les mitjanes que hem vist a partir dels instruments de compravenda, oscil·lant entre les 4 i les 6 vessanes. Tanmateix, a part d'aquesta clara intencionalitat en el conreu de la vinya per part dels establiment, no ens hauria de fer pensar directament en un impuls de la vinya per a ús comercial o *cash crop* com és sabut que fou emprada durant el segle XVIII de forma generalitzada per tota la Catalunya Vella. En l'establiment fet per Francesc de Rocabertí al pagès Rafael Martí, l'establiment es reservava les oliveres que creixen en el marge de la peça de terra de 5 vessanes, part erma i part vinya¹⁸⁷. Aquesta imatge ens evoca el que Giralt va descriure com la forma en com es conreava la vinya abans del *boom* que patirà al segle XVIII, intercalant ceps i arbres com les oliveres o fruiters, sovint perquè es tractaria de parres (Giralt, 2008). Així doncs, aquest sentit policultural que podrien tenir les peces establertes ens descarta la idea de l'ús comercial dels productes o si més no la relativitza.

4.2.3.3. Mercat matrimonial i posició socioeconòmica.

Diversos estudis han demostrat com la quantitat que rebien les núvies per casar-se a canvi de renunciar a qualsevol dret sobre l'herència pot ser un bon indicador per situar l'estatus socioeconòmic a partir dels matrimonis catalans (Congost, 2010; Congost and Ros, 2013, Gifre

¹⁸⁴ Pel que fa aquests establiments hem recorregut a la notaria de Pau, atès que tan sols n'hem trobat 3 a la notaria de Figueres (AHG: Pu 2, Pu 3, Fi 110, Fi 111). Cal esmentar també els establiments que farà la universitat de Torroella entre 1634 i 1645, que comentarem en el proper capítol.

¹⁸⁵ "ad effectum plantandi vineam", tal i com apareix en els dos establiments fets a Antonio Alunia, ferrer i a Joan Castanyer (AHG, Pu 3 pp. 25-26)

¹⁸⁶ AHG, Pu 3, p.23

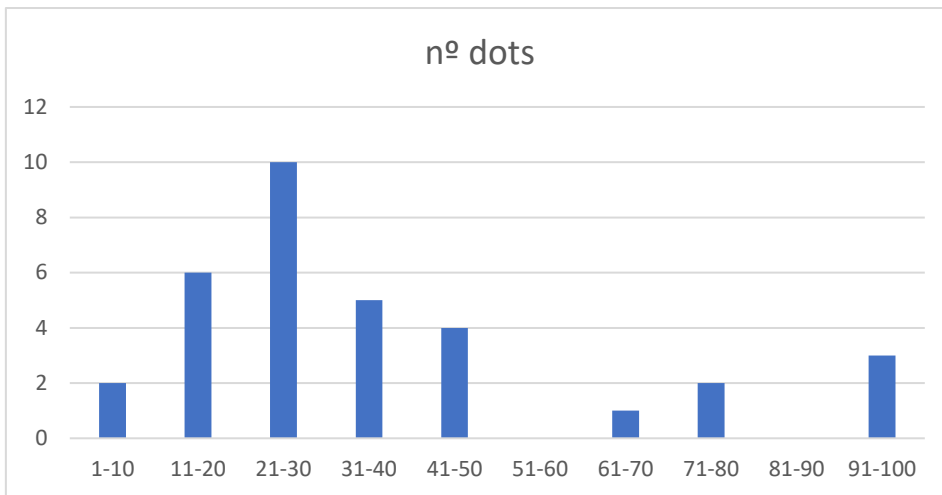
¹⁸⁷ "reservans mihi et meis omnes oliverias in margine dicte terre petie nempe in parte meridie existente" (AHG, Pu 2, p. 72).

2009). Curiosament, els síndics de Girona a les Corts de 1599 i 1626 van intentar establir uns criteris de dotació determinats en funció de l'origen socioprofessional dels contraents. Existia una certa consideració de quin era el dot adequat en funció de l'estatus social familiar, atès que allò que es dona a la núvia per aportar al matrimoni és una part més o menys corresponent a la riquesa total del patrimoni familiar. És molt possible que a les Corts el que trobem bàsicament és l'exposició d'una problemàtica que patien sobretot els grups socials urbans, segurament emmarcada en el període de crisi de la draperia urbana gironina. Tanmateix, aquesta idea sobre la funció representativa del dot existia pel conjunt de la societat, i per tant pot ser interessant realitzar l'exercici centrant-lo en els grups humils¹⁸⁸.

En l'estudi sobre els dots de vàries viles empordaneses i del pla de Girona, P. Gifre conclou que el 70% dels dotadors dota per sota de 150 lliures, situant-se doncs per sota d'aquesta franja la majoria de la població formada per artesans, petits pagesos, treballadors, etc. Les elits locals, formades per la pagesia de mas i els sectors urbans (comerciants, negociadors, notaris) dotarien per sobre d'aquesta quantitat i fins a 600 lliures. En dots de més de 1000 lliures, hi trobaríem ja la petita noblesa. Aquesta clara estratificació obeeix molt més que una simple distribució per estaments o categories socioprofessionals, és un clar "signe de classe" (Congost, 1990, p. 220,226).

A partir dels registres notariais de Figueres i Torroella de Montgrí, hem pogut extreure informació dels dots pagats a les núvies casades amb treballadors a partir dels instruments de nupcials o capítols matrimonials durant la primera meitat del XVII, a partir de dues cates realitzades pel 1601-1606 i 1635-39 a Figueres i pel 1602-1606 i 1635-1639 a Torroella de Montgrí. Atès que la mostra és petita, hem completat les informacions dels dots que apareixen en els nupcials i capítols matrimonials a partir de les èpoques de dot en els mateixos talls. Això ens ha permès incrementar de 23 a un total de 38 dots. La distribució del seu valor es pot veure representat a la següent gràfica:

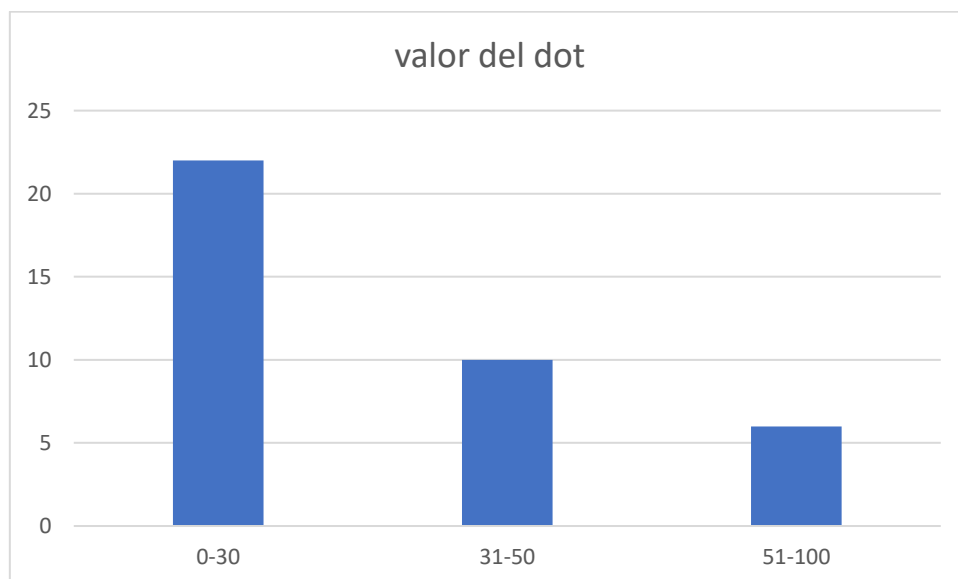
¹⁸⁸ Ens hem extès sobre aquests indicadors i els seus usos al Capítol 2, (pp. 47-50).

Gràfica 34 Total de dots distribuït en funció dels diversos trams (en lliures). Font: AHG, notarians, batllia de Figueres (Fi 105, 107, 110, 111, 113, 160, 163, 166, 167, 177) i de Torroella (To 200, 201, 202, 203, 252, 253, 762).

El capital total que reuneixen tots aquests dots és 1389 lliures i el seu valor mitjà és de 36 lliures. La distribució es situa molt majoritàriament per sota de les 50 lliures, la qual cosa no és sorprenent si ens trobem davant un grup humil (Gràfica 35). Tanmateix veiem que tampoc és homogènia dins d'aquest interval, i inclús trobem una petita representació de dots que es situen entre les 80 i les 100 lliures, una xifra que podria ser assumida per part d'alguns pagesos propietaris.

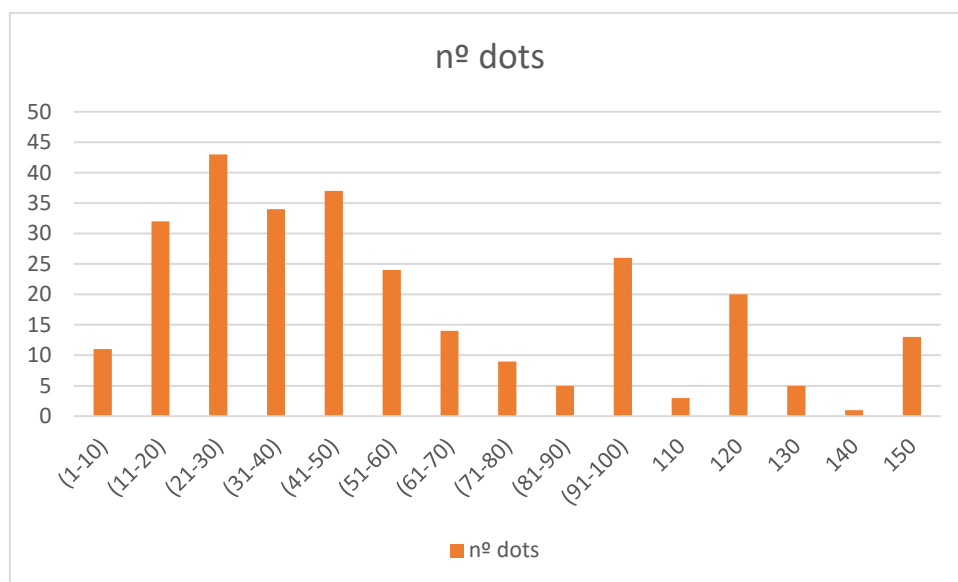
També és cert, però, que les dades que nosaltres observem ofereixen un tall interessant a partir de les 30 lliures: gairebé el 60% de les quantitats pagades en concepte de dot es situen en aquest lliniar:

Gràfica 35 Total de dots distribuït en 3 grans trams a partir de les 30 lliures (en lliures). Font: AHG, notarians, batllia de Figueres (Fi 105, 107, 110, 111, 113, 160, 163, 166, 167, 177) i de Torroella (To 200, 201, 202, 203, 252, 253, 762).

En els treballs sobre els dots dels capítols matrimonials durant la segona meitat del XVIII diversos autors han observat que les quantitats pagades en concepte de dot tendien a arrodonir-se per coincidir en aquella forquilla corresponent al grup social on aspiraven situar-se, especialment per part de les elits pageses. En els treballs de Pere Gifre, s’afirma que “fins les 20-25 lliures hi trobarem els bracers, *laboratori*, treballadors diversos del món rural, pastors, mulaters, entre els quals s’hi situen la majoria dels francesos que contracten matrimoni” (Gifre 2009: 228).

En l’estudi dels dots fet sobre els capítols matrimonials de les notaries de Castelló, Figueres, Peralada i Girona-3, fet per Pere Gifre, es pot comprovar com la distribució del nombre de dots en funció de trams de 10 lliures detecta un pic en el tram situat entre 21-30 lliures (Gràfica 37), el mateix que detectem nosaltres si només prenem com a base les dots pagades als treballadors, la qual cosa indicaria que aquests es situen de forma més o menys semblants pel que fa al gruix de la població (Gràfica 36).

Gràfica 36 Nombre de dots distribuïdes per quantitat de lliures pagades, per trams de 10 lliures. Font: Extret de Gifre (2009: 227) a partir de les dades de les notaries de Castelló, Peralada i Girona-3 (AHG).

També cal que tinguem en compte les diverses maneres d’incrementar el dot que ens ofereixen les informacions dels instruments notariais. En el cas de les quantitats més baixes, hi trobem un fenomen que també exposa Gifre en el seu treball, com és l’addició a la quantitat monetària d’objectes i especialment propietats immobles. Seria el cas del dot que aporta Anna, filla d’Anna Andreu, a Pere Mesclans, treballador d’origen francès de Torroella de Montgrí segons consta en un instrument datat el 10 de juliol de 1633, i on juntament amb el pagament de 10 lliures s’aporta una vinya de 4 vessanes, diversa roba de llit, dues caixes i una “taula amb banchs”¹⁸⁹.

¹⁸⁹ AHG. To 201, 10/07/1633

També Gerald Arnau, treballador de Cabanes, dota a la seva filla Margarida amb 11 lliures, una peça de vinya situada a la parròquia i vestits¹⁹⁰.

En l'apartat dels mossos havíem referit com les relacions que s'establien entre amos i criats tindrien els anomenats tints paternalistes que es podien traduir, també, en bonificacions per incrementar el dot. Sembla ser el cas d'Àngela Casanovas, filla d'un treballador de Torroella qui, a part del dot atorgat per la mare i germà, se li aporten 25 lliures més per la senyora Francisca Clara Carnesa i de Pons, membre d'una de les famílies nobles del Baix Ter atesa la pobresa de la noia¹⁹¹. Un fet que entronca perfectament en una economia política que tenia en el "don" un element central de la pràctica de l'intercanvi, on la noblesa, hereva d'edats antigues i sustentada amb la benevolència dels poderosos, destinava ingressos a la caritat o rebaixant els deutes contrets pels seus dependents¹⁹². Concretament, la pràctica de cedir quantitats per a dots s'ha pogut documentar en altres llocs d'Europa a partir dels testaments dels nobles (entre un 27 i un 46% al Delfinat (Fontaine, 2014, pp. 35–36)).

En les quantitats més elevades en el pagament del dot, tampoc podem descartar l'ús del crèdit. Així ens ho fa pensar el cas de Guillem de Mateu, pastor i pare de Rafaela, qui dota la seva filla amb 100 lliures a partir d'una hipoteca sobre una peça de terra de 7 vessanes situada "a lo marge gros" que va "redimir" a Maria Serra i Borrell, dona de Joan Borrell, pagès de Torroella per un preu de 100 lliures. Més curiós és el de Marianna, filla de Joan Franch, treballador (difunt en el moment de consignar el document) a qui es fa una dotació de 50 lliures per part de la seva mare, però no disposa de "diners comptants ni esperança de poder pagar" al nuvi (a qui correspondrien 37 lliures), per tant, "hipoteca y entre mans posa" a la seva filla, "tota la pesa de terra part de vinya plantada y part herma que fou" del seu pare. Aquesta peça, situada a Vilafant i de 4 vessanes, es situaria en règim d'usdefruit per part del marit, Gerònim, amb el dret "darrabassar" la part erma de la mateixa. El matrimoni assumeix el pagament de "tots los mals y carrechs fa dita vinya"¹⁹³.

És només una idea, però és possible que una part dels dotadors decidissin situar-se just per sobre del llindar de 25 lliures, en el cas que es concebés com un llindar propi de sense terres o

¹⁹⁰ AHG. Fi 167, p. 34

¹⁹¹ "vigore illius legati facti per predessorores dicte nobilis que quadam domicella paupera naturali dicte ville in augmentum dotis". AHG, To 206 30/01/1639

¹⁹² Una economia moral que era pròpia també de institucions religioses, com per exemple les ordes que perdonaven els endarreriments d'arrendaments urbans a causa de la guerra i males conjuntures econòmiques (Badosa Coll, 1979).

¹⁹³ AHG. Fi 162, p. 133

individus pobres o, per què no, francesos¹⁹⁴. Veiem treballadors que doten per sobre d'aquest tram i inclús arriben a les 80 i 100 lliures, tot i que són casos molt excepcionals. Això podria dur fins i tot a l'addició de peces de terra o altres béns immobles i inclús a hipotecar-se per a incrementar el dot en la mesura del possible per sobre d'aquest llinar. No tenim evidències per afirmar aquesta pràctica, simplement podem plantejar-ho com a hipòtesi. En tot cas, la gran majoria de dots que mostren aquests treballadors es situen per sota de les 50 lliures, en una franja que agrupa més del 50% del total de dots estudiats per Gifre. Fins les 150 lliures hi dota el 70% dels dots documentats, a partir d'aquesta xifra fins les 600 lliures hi trobaríem distribuïts els sectors pagesos, propietaris de masos i els sectors superiors de l'artesanat i el comerç urbà. Aquestes evidències, al nostre entendre, ens ajuden a situar els treballadors dins la franja més àmplia de la població, segurament com un grup humil, però no miserable. Evidentment, la possibilitat d'adquirir terres, encara que fossin petites, i que hem analitzat en els apartats precedents suposava una via d'augment de la quantitat amb la què acudien al mercat matrimonial, fos per la cessió del bé o per la possibilitat d'hipotecar-lo i obtenir-ne líquid.

4.2.3.4. Salari i terra? Les economies dels treballadors assalariats a inicis del XVII.

Un dels elements claus per a l'estudi dels grups socials assalariats té a veure amb la caracterització dels seus nivells de vida i la seva evolució. Tradicionalment, els debats en aquest sentit s'han focalitzat de forma massiva entorn el període on es considera que les societats precapitalistes tradicionals van donar un salt qualitatiu cap a l'economia mercantil. Això, evidentment, plantejava i planteja encara avui dia un camp apassionant per avaluar els efectes del pas del feudalisme al capitalisme en els grups socials de l'Antic Règim i especialment en el desvetllament de les classes treballadores. Un laboratori historiogràfic clau que ha fornit i segueix alimentant tots els interessantíssims debats al voltant d'aquest tema des de tots els camps de la historiografia econòmica i social ha estat Anglaterra i, en igual mesura, els Països Baixos. De tots aquests camps, el que més s'ha discutit ha sigut la interpretació de les sèries salarials, tant a Anglaterra (R. Allen, 2001; R. C. Allen, 2009, 2015; R. C. Allen & Weisdorf, 2011; Humphries, 2009, 2013) com a la resta d'Europa (de Vries, 1994; Malanima, 2013; van Zanden, 2002), intercalant-se sovint amb el debat sobre el desenvolupament econòmic preindustrial que duria a la industrialització en alguns països.

¹⁹⁴ Tot i que els dots de francesos (la gran majoria de treballadors) que hem documentat mostren el mateix patró (vegeu Capítol 3)

Tot i que les sèries de salaris reals puguin ser indicadors a llarg termini pel que fa als nivells de vida o poder adquisitiu dels assalariats, el seu ús no es troba exempt de controvèrsia, tant a nivell metodològic¹⁹⁵, com en la mesura que l'ingrés dels grups assalariats d'època preindustrial difícilment pot reduir-se al salari. En els apartats anteriors, hem vist com en el cas dels mossos, l'allotjament i la manutenció corria a compte de l'amo. Alhora, pels treballadors instal·lats en una casa amb la seva pròpia família, l'accés a una petita parcel·la és un element molt estès. Tradicionalment, pels historiadors anglesos aquest element ha sigut característic pels grups de treballadors rurals que van començar a proliferar a partir del mil cinc-cents: una petita parcel·la d'unes 1,5 ha; accés als drets comunals en camps, prats i erms de la comunitat que permetien alimentar entre 1 i 2 vaques i la possibilitat de desenvolupar activitats complementàries al calendari agrícola¹⁹⁶.

En el cas dels treballadors catalans, però, la presència d'aquests elements coincideix, paradoxalment, amb una visió molt determinada de l'activitat i les vies de subsistència d'aquest grup social. Els treballadors francesos que a la Matrícula responen la pregunta de quin és el seu mitjà de subsistència ho fan dient que “visch de mon treball” o “visch del jornal”. A Anglaterra expressions d'aquest tipus s'associen a la proliferació de treballadors assalariats durant el llarg segle XVI i a la conformació d'una determinada identitat vinculada al treball per compte d'altri (Shepard, 2014, pp. 13–15). Això ens dóna claus per interpretar les confessions d'aquests treballadors, però per altra banda no es correspon ni ens ofereix una visió coherent amb el que hem detectat a partir dels inventaris i instruments notariais, ni tampoc amb les mateixes confessions de la Matrícula on es detallen els elements que componen la “azienda” dels treballadors.

Des de fa un temps es porta insistint en la inutilitat de reduir al salari l'única font de subsistència dels grups humils durant l'època moderna. La idea d'una economia basada en l'encavalcament d'un ventall divers d'estratègies de subsistència amb l'obtenció d'un salari no és nova i s'ha conceptuat a partir del terme anglès d'*economy of makeshifts*, encunyat en un primer moment per Olwen Hufton el 1974. El concepte recolliria “*day labour, by-employments and casual jobs*,

¹⁹⁵ El salari tenia múltiples caracteritzacions en funció del seu context històric, cronològic i social. Durant l'edat moderna, el pagament era sobretot a canvi d'un treball o tasca específica (el que s'ha anomenat *piece wage*) en contraposició al pagament per una tasca durant un determinat període de temps (a preu-hora, com passa en el salariat modern). Alhora, com avui, els salaris patien una determinada bretxa en funció del gènere-sexe o l'edat del treballador (Keibek & Shaw-taylor, 2013). Això ens retorna en part als debats que es van tenir en el context ibèric dels anys 90, amb la crítica central de Garrabou a prendre el salari com un simple “exponent” de les relacions socials de la societat rural (Garrabou et al., 1989).

¹⁹⁶ Una caracterització antiga però encara molt usada avui dia és la que feu Alan Everitt en la seva contribució al volum de *The Agrarian History of England and Wales* (Everitt, 1967).

paid with cash and in kind, such as food and drink, clothes and coal), poor relief, formal charity, and common rights (which would include keeping cows or pigs and gleaning)" (Williams, 2005); en definitiva, cobriria totes les vies i estratègies a curt termini que possibilitarien a les famílies treballadores sobreposar-se en moments de dificultat (S. King & Tomkins, 2003).

El terme ha tingut predicació en la història social anglesa, sobretot en la mesura que ha intentat relativitzar el paper de la beneficència de pobres en el manteniment de les llars humils, que havia sigut considerada un pilar fonamental fins a principis del segle XIX (Snell, 1985; Williams, 2005) i a la qual s'hi ha inclòs estratègies que fins ara els quedaven lluny, com el crèdit (Fontaine, 2012) . Malgrat el concepte es situa sobretot en els canvis soferts en les condicions de vida de les classes treballadores durant la Revolució Industrial i el debat sobre la pèrdua dels drets comunals per una part important de la població i les noves lleis de pobres de la primera meitat del XIX, creiem que és suggerent i casa amb algunes de les evidències que deixen algunes de les nostres fonts.

El mecanisme del crèdit des de les economies humils

En una reflexió interessant, Craig Muldrew i Stephen King plantejaven la necessitat per part de les economies humils d'ampliar els seus ventalls d'activitats per a la supervivència més enllà del salari. El salari no era una realitat donada per una pura relació mercantil, sinó que depenia de tot un context social, capacitat de negociació i usos costumaris¹⁹⁷. Laurence Fontaine parla del crèdit com un intercanvi social en el qual s'hi barregen diverses economies polítiques, on la confiança i la proximitat dels agents implicats jugava un paper clau en un context econòmic ple d'incerteses (Fontaine, 2014).

A més a més, en els primers segles moderns, la monetarització de l'economia tal i com ho veiem en l'estandardització dels preus en pes plata, conviu amb una circulació monetària reduïda de numerari. Això tenia el conegut efecte per part dels propietaris de deixar a deure la part corresponent en moneda del salari jornalero i per tant podem entendre declaracions com les d'Antoni Xorsi, treballador de Cadaqués, que està per mosso amb Narcís Ymbert, de Cadaques i que afirma que "(...) no tinch altra cosa de azienda sino lo quem deu lo dit Ymbert que son tres masadas a raho un ducat cada mes"¹⁹⁸ o bé Joan Sobravia, pastor de 20 anys de Sant Pere

¹⁹⁷ *"not a simply as straightforward cash payments for work done"* (p. 155). La mateixa idea la vèiem ja en els estudis sobre la naturalesa proletària o no dels assalariats rurals a finals de l'època moderna i durant l'època contemporània a l'Estat espanyol en les interpretacions que mostraven la dificultat d'atribuir la distribució salarial als mecanismes de mercat ((Garrabou et al., 1989; González Beltrán, 2005).

¹⁹⁸ ACA, Consell d'Aragó, Lligalls 551, Quadern 3, p. 35

Pescador que serveix en el mas de Joan Dalit i que també afirma que “no tinch ninguna cosa sino dos mesadas quem deu mon amo”¹⁹⁹.

Aquest fet també el podem documentar a partir de l’anàlisi dels testaments deixats pels treballadors a les notaries de Figueres i Torroella de Montgrí. Per exemple, Joan Busquet, francès que treballa per Francesc Llombart, deixa testament el 17 de gener de 1604 on escriptura que li queda rebre “la soldada del temps que he estat ab ell deduit lo que de ell tinch rebut conforme consta en son llibre”²⁰⁰ en la forma en com hem vist pel cas de Benet Adroer. Un altre cas és el d’Esteve Sans, treballador que fa testament el 21 de juny de 1635 que en el seu memorial de deutes apunta que se li deuen 17 reals de soldada, 18 reals de “soldada de l’hivern” i “altra part de soldada que comptarem [sic] 17 [lliures]”²⁰¹. S’hi podrien sumar més casos vinculats al treball estacional, com el cas del “segador” Joan Ribera, d’origen francès, que deixa anotat en el seu testament de 25 d’agost que “li deu lo pobill Agosti Tor Bagur de dita vila 7 reals per raho de jornals li he fets” i que sumarien un total de 14 sous²⁰².

L’element més comú és que el que s’anota és el deute de moneda física (reals, ducats, trentins) evidentment a raó d’un determinat preu, expressat sovint en pes plata (lliures o sous). En el testament d’Antoni Bes, francès mestre de cases ho veiem clar. El picapedrer afirma que se li deuen per jornals 15 reals i per part del pare prior del convent de Sang Agustí “sis doblas y mitja un trenti y mitx quatra pessas de vuyt y un real de dos”²⁰³. Una cosa semblant deixa anotada en el seu testament Antoni Basso, treballador, quan afirma que se li deuen “2 lliures de jornals de fer arròs” per part de Miquel Pi i Puig de Fontclara “y de altra part me lloga 5 mesos per 4 lliures faltaven 14 dies que no compli els 5 mesos y me promate que tingues compte en un camp de son germa quem donaria mig trenti”, finalment, afegeix que “me deu onze jornals de dallar a 1 sou el jornal y me te 3 camisas y dos llançols”²⁰⁴.

Molts d’aquestes deutes que anoten els treballadors a l’hora de testar, són relatius al pagament de jornals. Per altra banda, veiem com entre altres treballadors, l’ús dels “prestichs” graciosos o deixes és un element molt recurrent. Sovint es tracta de petites quantitats comptabilitzades també en pes plata (l’ús dels pagaments amb moneda aquí pot no trobar-se tant present). Un

¹⁹⁹ ACA, Consell d’Aragó, Lligalls 551, Quadern 3, p. 57

²⁰⁰ AHG, Fi 111, p. 12

²⁰¹ AHG, Fi 160, p. 91

²⁰² AHG, To 148 25/08/1606

²⁰³ AHG, To 203 07/12/1636

²⁰⁴ AHG, To 203 05/03/1636

treballador francès anomenat Glaudis Tixera deixava anotat en el seu testament un total d'11 sous a deure repartits entre diversos treballadors. Però no sempre es tracta de petites quantitats: Jaume Felip, treballador que testa el 4 de desembre de 1612, deixa un deute a Joan Font, sastre de Sant Climent Sescebes, de 77 lliures i 6 sous²⁰⁵.

Totes aquestes informacions, ben presents en la quotidianitat dels treballadors i, segurament, de tot grup social de la Catalunya moderna, ens parlen de l'ús i la quotidianitat d'un crèdit informal que poques vegades veiem reflectit en els instruments notariais. El que trobem a les notaries bàsicament es tracta d'encarregament de censals, una modalitat d'instrument en la qual els treballadors no hi participen si no és directament en l'exercici de la compravenda de béns com hem vist a dalt. Els testaments, doncs, ens mostren com el cobrament de moneda a raó de jornal a canvi d'una tasca no era un fet que es suposés directament com podríem considerar avui dia. Davant aquesta evidència de manca de liquiditat, és el que fa suposar que l'ús del crèdit per a l'obtenció i intercanvi de productes i serveis fos un recurs usat i quotidià per la majoria de grups socials en un context rural d'Antic Règim (Fontaine, 2014; Muldrew & King, 2003). Així ens ho fa pensar el testament de Joan Campmas, ferrer d'origen francès habitant de Torroella de Montgrí qui ens deixa anotat la significativa quantitat de 9 lliures i 10 sous com a total de diversos conceptes fets "per feyna" a diferents individus, o les successives anotacions de Benet Adroer on anota els deutes deixats pels seus mossos a diversos artesans en concepte de roba o sabates.

És inversemblant plantejar que les compres de terra s'efectuessin en metàl·lic en un moment d'escassetat de numerari. La compra a crèdit i, específicament, el censal (amb un baixíssim interès i la possibilitat de convertir el preu en una pensió anual) s'adequa perfectament a aquesta funció. El crèdit sembla haver ajudat, durant els primers segles moderns, a mantenir la naturalesa contradictòria del diner com a estàndard de valor i mitjà de pagament; en un moment on la inflació manté els preus en valor plata elevats i la moneda física perd pes i valor.

Un ventall d'activitats

Més enllà de les tasques vinculades al calendari agrícola, que suposarien un moment fixe en l'ingrés anual de les famílies treballadores, a partir de les fonts més properes a la realitat quotidiana trobem múltiples referències a un seguit d'activitats complementàries. Sobretot la Matrícula de Francesos es troba farcida de referències a les diverses formes en què els

²⁰⁵ AHG, Fi 105, p. 141

treballadors (i també altres grups socials com els artesans) complementaven els seus ingressos. Cada una d'aquestes s'adequava en el context i localització geogràfica, com en el cas de la pesca per les poblacions costaneres que veiem ben representades a la Matrícula: Pere Baidet, treballador de Llançà, diu que ha passat per vàries vil·les i viu del seu "treball i indústria" com a "treballador y pescador"; també de Llançà, Antoni Garo afirma que "visch treballant part servint los amos y part pescant al estiu"²⁰⁶.

La ramaderia, encara que sigui a petita escala és també una activitat que trobem prou estesa entre els treballadors. La Matrícula mostra fins a 42 treballadors que afirmen tenir algun cap de bestiar. La gran majoria, però, confessa tenir un ase o mula (a part o no de tenir altres animals (Gràfica 38).

Gràfica 37 Distribució de les diverses tipologies de bestiar que confessen els treballadors francesos a la Matrícula de 1637. Font: ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3.

Les mules tenien com a funció principal el tragí tant de persones com de material²⁰⁷. Això permetia a alguns treballadors llogar-se com a mulaters, com hem vist en alguns casos del llibre de comptes de Benet Adroer o en algunes confessions de la Matrícula, com el cas de Joan Duran, un vidu de Blanes que afirma que "me guanyo la vida traginant llenya ab un burro"²⁰⁸. A més a

²⁰⁶ ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3, p. 12

²⁰⁷ En una de les entrades de la Matrícula corresponents a un mosso anomenat Bernat, de Palafrugell, qui fa la declaració és el seu amo, Llorenç Sacret, ferrer de la vila, perquè diu que "es fora de ahir ensa ques anat ab una mula en la vila de Rosas". (ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3, p. 114)

²⁰⁸ ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3, p. 150

més, les mules o ases serien també un tipus d'animal que permet desplaçar-se més ràpid i llaurar més quan s'utilitza en sistemes de parcel·lari formats per petits lots de terra i no grans extensions (Yun Casalilla, 2004, pp. 196, 222); al llarg del segle XVI i principis del XVII, les mules proliferen en les economies pageses caracteritzades per petits lots de terra i la seva mercantilització té de fet un punt important en el comerç transpirinenc (Poujade, 2008).

La presència d'altres animals és més aviat escassa i sorprèn que la segona tipologia de bestiar documentada són precisament els ruscs d'abelles, l'apicultura, doncs, també cal que sigui inclosa en aquestes múltiples activitats i estratègies de supervivència.

La poca presència de bèsties "grosses" com ara bòvids i cavalls no és sorprenent, però sí la d'ovicàprids que trobem, per altra banda, ben presents en les confessions de pastors, els quals més del 50% afirmen posseir més de 50 caps de bestiar menut. Tanmateix, la participació de treballadors en el negoci ramader que tant bé ha descrit Pere Gifre per l'economia de mas tampoc seria estrany (Gifre, 2009, pp. 471–472). En el cas que hem comentat més amunt del testament del treballador Esteve Sans, anota que se li deu per part de Bernat Siga, un total de 6 lliures "1[lliura] i 4[sous] per raho de una ovella vella y quatra anyells y 4[lliures] i 16[sous] per 6 cabres velles" el mateix Sans acaba anotant que "a casa de dit Siga tinc 20 cabres, 5 nadons de cabres que li he comanades". No és estrany plantejar que els guanys derivats de la cria d'ovelles i cabres es partís entre el propietari i el treballador, com veiem en el cas de molts pastors francesos.

Però davant les evidències que ens donen la Matrícula i les notaries cal que ens preguntem quina importància hi jugava el conreu de la terra en les economies domèstiques dels treballadors. Pere Ravell, treballador de 80 anys, afirma que "visch de alguns poch de fruyts que cullo", segurament davant els impediments que tindria per treballar atesa la seva avançada edat²⁰⁹. Segurament aquesta és la forma en què s'usaven les vinyes que declaraven en la mateixa Matrícula i que veiem que eren adquirides en el mercat de la terra o via matrimoni. Altrament, Antoni Lafarga, treballador de Llançà, afirma que "visch de mon treball seguint los jornals y dels fruyts que cullo de un mallol que tinch y de pescar algun tant" en una mostra de complementarietat d'activitats prou clara.

Les vinyes formaven part del paisatge agrari català com un element més de la trilogia mediterrània que era a la base de l'economia pagesa²¹⁰. Hi ha vinya per tot arreu, però només

²⁰⁹ ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3, p. 103

²¹⁰ Així ens ho mostren les anotacions d'un viatger que creua el Rosselló l'any 1567 on la vinya s'intercala amb altres conreus com el cereal, arbres fruiters, oliveres, formant un paisatge policultural.

en espais molt concrets i escadussers és un conreu predominant (Infante-Amate & Parcerisas, 2013). Per quina raó, doncs, ens apareix tant representada en els inventaris i declaracions dels treballadors gironins? En un primer moment, podríem pensar que una forma d'obtenir rendiment de la producció vitivinícola podria ser a partir del mercat. Coneixem poc encara sobre els agrosistemes catalans durant el període anterior a 1650, però tots els indicis semblen apuntar a què la comercialització del vi no tenia l'impacte espectacular que coneixem a partir d'aquesta data.

Potser en alguns moments una collita extraordinària podia oferir una clara destinació mercantil, com en l'any 1623, que Pujades, en el seu diari, afirmava que per les excepcionals collites a tot Catalunya "no bastaven vaixells per a posar lo vi" o el 1625, que afirma que "abundan aquest any las veremes, cosa inaudita" fins al punt que a Castelló d'Empúries "hi hagué qui feu crida anassen a prendre vi vell de franch sols per vasiar las bótas" (Pujades, 1975, pp. 153, 185). Però la tònica era que majorment es comercialitzava l'excedent de blat. En un document de 1627 se'ns diu que "el vino se saca raras veces de Cataluña y de cinco años a esta parte sólo se halla una licencia despachada de cien cargas de malvasia, y no usaron della"²¹¹. Emili Giralt cita diverses llicències de comerç que mostren un total d'entre 200 i 500 botes de quatre cargues. Esteve de Corbera diu que per tot Catalunya hi ha vinyes, menys a la Cerdanya i als Pirineus, i que només el Camp de Tarragona produeix anualment 50.000 càrregues de vi; però no sabem si aquesta afirmació es feu anteriorment al 1631, data de la mort de l'autor, o pels volts de 1678, data en què es publicà la seva *Cataluña ilustrada* (Giralt, Serra, & Salrach, 2008, p. 309).

En tot cas, les possibilitats comercialitzadores no tindrien per què ser els únics estímuls per a la producció de *Vitis vinífera* per part dels treballadors habitants a l'Empordà. Com a conreu disposa de diverses característiques que li atorgaven un avantatge comparatiu respecte les terres de cereal, principalment, el fet que requereix de poca extensió i gruix de terra; juntament al fet que atorga una collita anual (no com el cereal que dona una collita cada 2 o 3 anys) i té una productivitat més alta que l'olivera (Saguer & Colls, 2004). Alhora, la producció de la vinya no tenia per què tenir un simple ús comercial, com agroecosistema, podia generar una àmplia gamma de productes fàcilment aprofitables en l'economia domèstica, tinguessin o no valor d'intercanvi mercantil. Aquest darrer element de fet s'ha considerat com a un factor indestriable a l'especialització comercial per explicar l'expansió de la vinya i altres conreus mediterranis com l'olivera durant la segona meitat del XIX (Garrabou, Planas, & Saguer, 2001).

²¹¹ ACA, Consell d'Aragó, lligall 376; extret de (Giralt et al., 2008, p. 309)

En el nostre cas els assalariats formen part i es reproduïxen dins d'una realitat rural. Si coneixem i tenim clar el gran ventall de tècniques i pràctiques d'aprofitament dels recursos en les economies pageses, per què no suposar el mateix per part d'aquests grups que afirmen disposar de terres, encara que sigui d'unes poques vessanes? L'aprofitament del most en termes comercials és de quasi un 80%, però en termes de matèria fresca representa tan sols un 5%, essent doncs els subproductes com sarments, brisa, etc. inclús llenya, els de més pes (Infante-Amate & Parcerisas, 2013). Així doncs, la vinya com a conreu proveïa d'un seguit de béns d'alt valor d'ús per a les economies domèstiques, com a fertilitzant, combustible i aliment animal. Al mateix temps, el mallol o la vinya i la producció neta que generava podien ser treballades i recol·lectades per part de la dona i els fills, diversificant així l'oferta de treball familiar.

Hi ha un altre element a part de l'aprofitament tant a nivell de fruits com de la biomassa de les petites peces de terra. A partir de la Matrícula també hem detectat un element prou interessant pel que fa a les terres de sembradura que ofereixen també vies interessants i idees suggerents per a l'estudi de les economies humils. En el cas de les declaracions dels francesos, apareixen recurrentment pràctiques com tenir plantades vessanes de terra en camps d'altres masos, segurament on s'hi havia treballat anteriorment. Per una banda, tenim el cas de masovers o pagesos arrendataris d'una heretat, com és el cas d'Antoni de Forch, pagès de Sant Pere Pescador que afirma que disposa de vàries peces sembrades de blat, civada i llegums "en terres de la mateixa heretat" on viu i treballa. Però aquests casos són molt minoritaris i el que trobem en les confessions de la Matrícula són sobretot referències de treballadors que disposen d'unes poques vessanes en camps vinculats a masos de pagesos del lloc on declaren, per exemple, Julià Fuet, bracer de Blanes, confessa tenir unes vessanes de faves i mestall sembrades "en un camp d'en Bruguet de Blanes". Pel que ens deixen els testimonis, no necessàriament tenen per què tenir arrendats aquests camps. En el cas de Joan Laplassa, treballador de Sant Pere Pescador qui diu que té sembrades una vessanes de blat "en un camp de m. Olives en la qual sta per arrendador en Costa".

Tampoc no és estrany trobar aquestes poques vessanes en el que semblen propietats nobiliàries. Joan Roig, moliner de Torroella de Montgrí, en confessar tenir en les terres de "dit comte de Peralada" o del pagès Joan Buset, qui és masover, i confessa tenir una quartera i mitja de blat "en un camp del cavaller Puigvert" de Blanes, a qui també fa referència Joan Barrera, treballador de la mateixa vila. També confirma aquest fet les 3 vessanes de blat que Guillem de Sach, treballador habitant a Torroella de Montgrí, confirma tenir sembrades "a un camp que es

de doña Francisca Sariera²¹², membre d'una de les principals famílies de terratinents, juntament amb els Pons, i principals titulars dels drets de propietat sobre les aigües de la zona del Baix Ter.

I en les terres comunals? En alguns casos veiem que es fa referència a camps situats a terres de la vila o de la universitat. Pera Besia, treballador diu tenir 6 vessanes de blat en “un camp qui es de la universitat de dit lloch”²¹³ o Pere Gendre, també treballador, que disposa de 2 vessanes i mitja de blat en “un camp que es de la vila”²¹⁴. Inclús hi ha alguns casos on no queda massa clar si els terrenys on es sembra tenen un titular, per exemple ho veiem en la confessió que fa Bernat Cabanyas, treballador de Tossa qui diu que té tres “cortans” de blat “sembrat a una artiga”²¹⁵.

Veiem doncs que, per una banda, les pràctiques d'ús de la terra era més complexes que les que podríem considerar en una societat agrària amb una forta consolidació de la propietat pagesa familiar i per l'altra, ens permet complementar de forma molt interessant el quadre des d'on interpretar l'obtenció d'ingressos dels grups humils i especialment la seva possibilitat d'accés a la terra. A més a més, a partir de l'ús d'altres fonts, com ara les anotacions de la cúria de Torroella, hem detectat la pràctica de rearrendaments de terres a treballadors. En una requesta presentada el 21 de setembre de 1611, Antic Barnes, prevere de Torroella com a procurador del donzell Miquel Doms, reclama a Domingo Mollo que no ha acomplert els pactes per l'arrendament d'algunes peces de terra que havia “promès y jurat de cultivar (...) a us y costum de bon pages (...) per lo que ara aquelles deurien esser llaurades de sinc vegades o per lo manco de quatre y sols sien llaurades de dos vegades y se van llaurant aquelles per les tres lo que rodonda en notable dany del dit Sr. Doms”. Més endavant s'explicita que “de dites terres vos sou desaxit y de aquelles haveu fet rearrendament a Joan Moner, frances”. El rearrendament a Joan Moner, fet el dia 1 de gener, es feia “ab los matexos pactes en aquell contenguts y aposats los quals vos haveu promes y jurat de cumplir y servir”. Això fa que sigui ell el darrer element de la cadena a qui reclamar si els pactes no es complien i les terres no eren conreades apropiadament: “si nou son y aquelles no estan cultivades a us y costum de bon pages teniu vos la culpa y los danys que asso a dit Sor Miquel Doms se donen y speren donar sou obligat a vos pagar per raho de dit vostre rearrendament”²¹⁶.

²¹² ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3, p. 80

²¹³ ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3, p. 59

²¹⁴ ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3, p. 59

²¹⁵ ACA, Consell d'Aragó, Lligall 551, Quadern 3, p. 140

²¹⁶ AHG, To 155, 29/09/1611

Desconeixem com va acabar el conflicte, atès que l'acta tan sols resol que dues persones, representants de cada una de les parts, eren citades per avaluar "els danys" de l'incompliment dels pactes que firmà Domingo Mollo en el seu contracte d'arrendament i que després assumia, teòricament, el treballador francès Joan Moner. El document, però, ens mostra una pràctica interessant i una forma més en com els treballadors, molts d'ells francesos contribueixen com a mà d'obra no només en els masos si no en les terres de la noblesa local. Alhora, les terres cedides, tot i que destinades a tot tipus de gra d'aresta, també es destinaven a l'horta sobre la qual s'hi podrien generar conflictes, atès que s'especifica que "de tot lo que haveu cullit en la orta de dita devesa pus en aquella noy javeu feta ortalissa com devieu" però per la seva banda, Moner afirma que "en lo que diu y demana terç del que se es collit a la orta diu que no creu esserli tingut ni obligat". El més interessant de tota aquesta història és que trobarem Joan Moner al cap de 26 anys, durant les confessions de la Matrícula de 1637, responent sota l'etiqueta de pagès i confessant bestiar boví i un total de 45 vessanes de terra destinada a cereal, 3 vessanes de vinya i faves.

Capítol 5. Treballadors i francesos en una vila empordanesa a la primera meitat del segle XVII. El cas de Torroella de Montgrí.

La nostra intenció en focalitzar-nos en el cas de Torroella de Montgrí rau en l'excursion paper que jugà aquesta vila de la costa empordanesa com a punt d'atracció de treballadors assalariats, molts d'origen francès. Els francesos que declaren a Torroella suposen un terç del total de matriculats l'any 1637. Aquest fet, sumat a la gran quantitat de treballs locals al voltant de les característiques socials i econòmiques de la vila i la zona del Baix Ter en general ens permeten fer una aproximació més concreta al fenomen del treball assalariat en les terres de masos en el període 1550-1650. Tanmateix, les nostres aportacions es circumscriuran a la primera meitat del segle XVII (1600-1650) a causa de l'estat de la documentació, molt més abundant i disponible per aquesta mitja centúria. Per tot això, és un estudi de cas ideal per a copsar de més a prop els elements que assenyalàvem al Capítol 4 i per a contextualitzar-los en un marc de canvi agrari determinat: el del Baix Ter.

1. Espai agrari i estructura social al Baix Ter

1.1. Evolució de la població i conjuntura demogràfica (1550-1650)

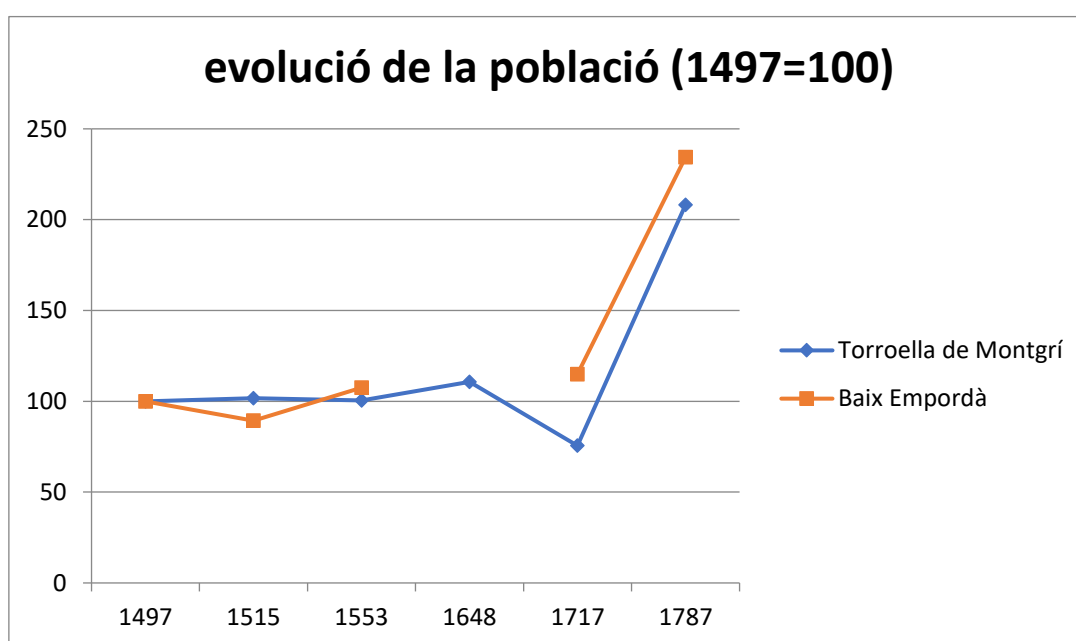
La conjuntura demogràfica pel conjunt del bisbat de Girona l'hem ressenyada al capítol 1. Del conjunt de la regió, el cas de l'actual comarca del Baix Empordà ens apareix com una de les àrees on més es notà l'impuls demogràfic. La zona passarà de 2953 focs el 1497 a 4489 cases el 1719. La seva densitat també augmenta de 5 a 6 focs per km², però aquest espectacular creixement demogràfic s'ha de matisar pel que fa a la zona del Baix Ter. En el cas de Torroella de Montgrí, per exemple, el total de focs comptabilitzat el 1553 tan sols suma una sola llar en relació al 1497 (244 a 245), mentre el conjunt de les poblacions del Baix Empordà durant la primera meitat del segle XVI comptabilitzen un guany poblacional (de 2890 focs el 1497, a 3106 el 1553).

Les dades pel que fa a l'*stock* de població a Torroella els podem obtenir a partir de dues fonts. Per una banda, el fogatge de 1553, que dona per la vila un total de 245 focs i, per l'altra, el tall de 1648, fet per iniciativa dels còsols de la vila per fer front a les despeses de la Guerra dels Segadors, i que dona un total de 270 contribuents. Com veiem, el nombre de cases hauria augmentat, si bé de forma moderada, al llarg de més o menys una centúria.

Val la pena contrastar una de les fonts que hem ressenyat per comptabilitzar la població al bisbat de Girona durant els segles XVI i XVII i de la qual ja n'hem parlat al Capítol 1, la font de coronatges

i maridatges. Disposem dades des de 1491 i fins a 1680 i entre aquells focs que ens proveeixen García Cárcel i Martínez Ruiz trobem que la vila perd població! Val a dir que clarament trobem el recompte del tot insuficient, atès que el 1558 hi apareixen 50 focs menys que en el fogatge de 1553 i és poc creïble aquest manteniment en 195 focs durant 150 anys (García Cárcel & Martínez Ruiz, 1976).

Així doncs, si ens atenem tan sols a les dades dels fogatges i censos generals, a l'hora de comparar l'índex d'evolució de la població entre 1497 i 1787 (Gràfica 40) Torroella ens mostra una tendència un xic més a la baixa en relació amb el conjunt del territori del Baix Empordà.

Gràfica 38 Índex del guany poblacional elaborat a partir dels fogatges de 1497, 1515, 1553, el tall de 1648 i els censos de 1717 i 1787 on 1497=100 (Idescat, Sèries Històriques Demogràfiques – Torroella de Montgrí; ATM, Llibre de Diversos de la Universitat de Torroella de Montgrí (1648-1666), fol 4-5).

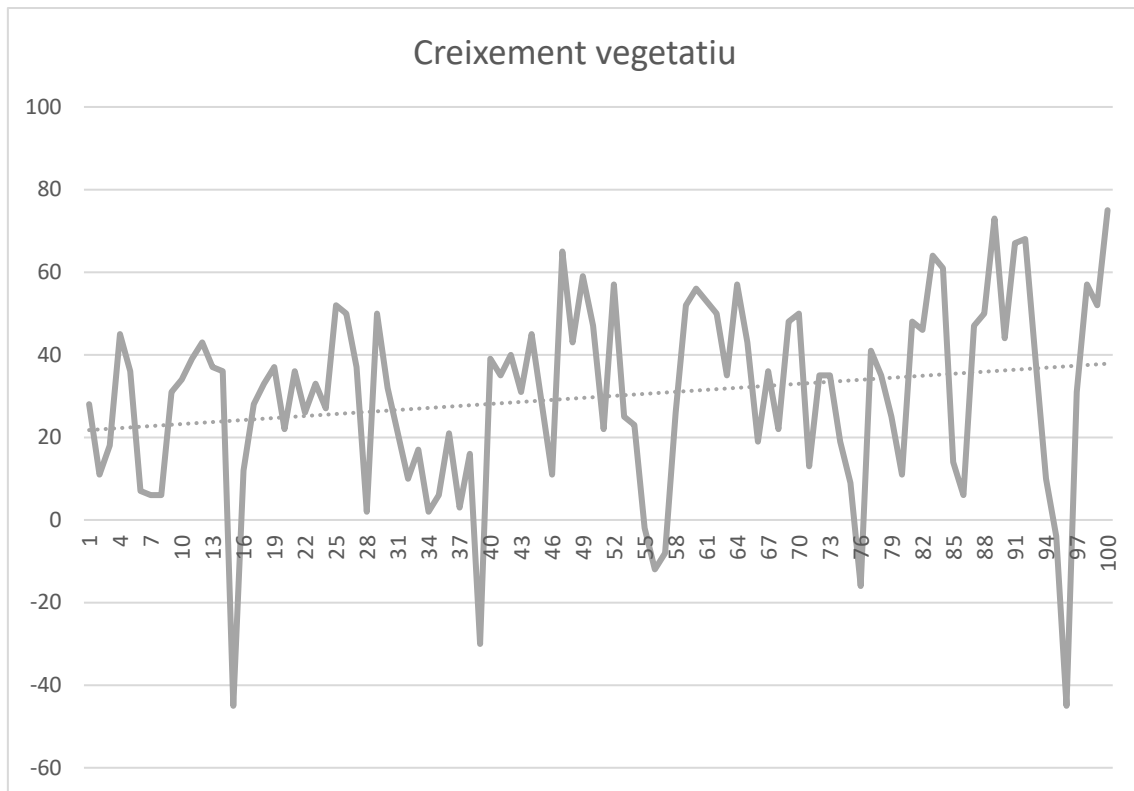
Clarament la vila es manté estable durant bona part del segle XVI i inclús obté un lleu augment de focs a la primera meitat del XVII (el guany de 35 focs entre 1553 i 1648 al qual fem referència), el còmput d'habitants de 1717, no obstant, és decebedor en disminuir un 25% respecte el 1497. El tombant del segle XVII al XVIII fou especialment traumàtic a la zona empordanesa, amb la presència continuada de la guerra i fenòmens associats (fam, epidèmies) que podrien haver afectat negativament el creixement de la població. Una forma d'esclarir aquesta possibilitat rau en la dinàmica de naixements i traspessos que en el cas de Torroella és possible estudiar gràcies a la conservació dels registres parroquials de baptismes i defuncions.

El creixement vegetatiu

El creixement de la vila al llarg de la segona meitat del XVI i durant tot el segle XVII el podem conèixer gràcies a la conservació dels llibres de baptismes i defuncions (els matrimonis, malauradament, només es troben disponibles a partir del segle XVIII). Pel que fa al segle XVII, Enric Torrent va desenvolupar una sèrie a partir dels sacramentals que a nivell interpretatiu divideix en tres parts (Gràfica 40). La primera, de 1600 a 1630, mostra un ritme de creixement vigorós, però això no fa que la població augmenti. Aquesta incapacitat es podria imputar a alguns episodis ressenyats per la zona baixempordanesa tant a la segona, com a la tercera dècada del XVII, tals com pesta, aiguats i terratrèmols, segons Portella (Portella i Comas, 1976; Torrent i Bagudà, 1985).

Durant els 30 anys que van de 1631 a 1660, l'estancament demogràfic és evident. El creixement vegetatiu es manté en nivells molt baixos i fins i tot arriba a decreixer en alguns anys. Les dificultats sembla que van iniciar-se a partir de 1630, amb els efectes d'una epidèmia el 1629. Torroella patirà especialment a partir de la dècada dels 50 els efectes de la guerra, amb la constant presència de tropes a la vila que documenten tant les actes municipals com els llibres dels notaris des de mitjan dècada dels 40. A partir de 1652 es fan realitat els temors respecte les notícies de pesta que arribaven de València i Perpinyà i a la vila es declara el morbo l'any 1652. Aquesta epidèmia fou generalitzada per tot el Principat i afectarà també a la ciutat de Girona amb efectes funestos (Clara, 1982).

Passada ja la conjuntura de la guerra (sense oblidar les constants incursions franceses fins i tot després del Tractat dels Pirineus), el creixement vegetatiu torna a enlairar-se, sobretot conforme ens acostem a la darrera dècada de la centúria. A l'inici dels 90, però, trobarem un nou moment de crisi i desacceleració que farà que l'any 1694 les defuncions superin els baptismes (segurament a causa de l'enterrament de diversos soldats després de la Batalla del Ter). En els darrers anys del XVII, el creixement torna a ser positiu i elevat.

Gràfica 39. Creixement vegetatiu de la vila de Torroella (1600-1700). Elaboració pròpia a partir de les dades de (Torrent, 1985)

Precisament, en el període en el qual es circumscriu el nostre estudi, de 1600-1650, és quan es detecten els moments de crisi central que comencen a manifestar-se a partir de 1630 i especialment a partir de 1652. La segona meitat del segle XVII és un moment de recuperació i creixement poblacional que tindrà algun moment de perturbació cap als darrers decennis que segurament influirà en la pèrdua poblacional que detecta el cens de 1717, segurament exagerada per les deficiències de la font. Tanmateix, a la llum dels fogatges sembla clar que el creixement demogràfic a Torroella durant el segle XVI és quasi inexistent o molt moderat, cosa que contrasta amb el conjunt del bisbat. L'arrencada demogràfica es notarà sobretot a partir del XVIII, en clara sintonia amb el conjunt de l'àrea baixempordanesa i del Principat en general. Significa doncs que la presència de francesos va tenir un efecte merament testimonial?

El factor migratori

Cap de les fonts o treballs que hem usat fins ara han fet cap referència a l'impacte migratori a Torroella de Montgrí que, com ja hem ressenyat a bastament, tanta importància tingué en la represa demogràfica del Principat. Una causa d'això és precisament el fet que els llibres de matrimoni de Torroella no s'han conservat més enllà dels segle XVIII, essent, com han sigut, la principal font per avaluar i documentar la immigració francesa arreu del Principat. A partir de

les fonts treballades, podem fer una petita valoració. Per exemple, a partir de les Dispenses de Proclames, trobem 19 nuvis francesos que sol·liciten llicència per casar-se entre 1600-1605. A partir d'aquesta data, el nombre de francesos sol·licitants disminueix dràsticament i tan sols en trobem de forma esporàdica al llarg de les dècades dels 20 i 30 del set-cents, comptabilitzant-ne un total de 9 durant aquests anys. És però aquesta una forma satisfactòria d'avaluar la presència d'immigrants francesos a la vila? En termes demogràfics podria ser-ho, però ens enfrontem amb l'absència de casaments formats per naturals del país durant els primers anys del segle XVII que ens impedeixen establir una relació percentual entre matrimonis de francesos i de catalans durant els anys on, molt probablement, els immigrants es trobaven més presents a la vila, atesa la gran davallada que documentem a partir de la segona dècada de la centúria. Assumint l'evidència que no tots els matrimonis es feien a partir d'una Dispensa, resta preguntar-nos si aquests van augmentar o disminuir. Si agafem el nombre relatiu de matrimonis que ens mostren les Dispenses i els comparem entre sí, detectem una davallada important conforme avança el segle XVII. Avaluar aquesta davallada en xifres absolutes és ara per ara una total incògnita, però aquesta tendència casaria bé amb les conclusions extretes a partir de la corba de baptismes i defuncions, on els anys 20-30 són precisament de desacceleració pel que fa al creixement vegetatiu la qual cosa necessita, per força, un descens en la taxa de fecunditat o una altíssima taxa d'emigració.

Podem fer una altra valoració a partir de la Matricula de Francesos de 1637. A partir d'aquest registre, es comptabilitzen 137 francesos residents a la batllia de Torroella de Montgrí. A la vila afirmaven residir-hi 110 (més 4 que afirmen ésser casats a França). D'aquests trobem 54 casats, 46 solters i 8 vidus. Evidentment, aquest nombre queda lluny dels 28 casaments de nuvis d'origen ultrapirinenc que ens mostra la font de Dispenses de Proclames al llarg de 40 anys. Alhora, si ens fixem en l'edat dels declarants que afirmen estar casats, almenys 21 (un terç) pertanyen a la franja entre 25-35. Tenint en compte que l'edat d'accés al matrimoni era elevada, rondant als 30 anys, ens hauria de fer pensar que són marits primerencs.

Entre el sexenni 1600-1605, on documentem prop de 20 matrimonis amb llicència a partir de les Dispenses, i el 1637, hi van entre 37-32 anys de diferència. Així doncs, per a què trobéssim un d'aquests matrimonis a la Matricula, el nuvi hauria de tenir més de 60 anys.

A partir d'un tall de 1648, 27 d'aquests 54 francesos casats apareixen com a membres de la comunitat. El tall mostra un total de 243 focs habitant a la vila, xifra que sembla prou creïble si la comparem amb el total de focs del fogatge de 1553 (Clara, 2002), així que el percentatge de matrimonis francesos seria de l'11% i, a més, si afegim els 27 francesos casats que apareixen a

la Matricula però no al tall, el percentatge passa a ser d'un 20% en un moment en què el corrent migratori es troba en absolut declivi.

L'aportació forana a Torroella, doncs, fou important, també en termes demogràfics (atès que es van casar i formar famílies a la vila). Tanmateix, el creixement demogràfic fou moderat durant tot el segle XVII. Fou a causa de les malastrugances que acompanyaren la tortuosa història del set-cents català i, concretament, empordanès? També és cert que desconeixem com es va donar el ritme migratori a Torroella i al Baix Ter: fou aquesta zona tardana en rebre la immigració? Res ens sembla indicar aquest fet, però coneixem que el procés d'agriculturització i establiment de masos fou més aviat tardà a Torroella de Montgrí, un procés que sens dubte deuria anar acompanyat d'una forta demanda de mà d'obra. En tot cas, una taxa baixa de creixement vegetatiu fou un tret característic de la zona del Baix Ter inclús durant el segle XVIII.

1.2 Els masos del Baix Ter i el procés d'agriculturització durant els segles XVI-XVII

Durant els segles medievals, la vila de Torroella i el conjunt agroecològic del Baix Ter tenien en la ramaderia i el comerç de la llana la seva principal activitat econòmica. L'aprofitament de la plana per a l'ús agrícola es situava en un segon terme, ateses les condicions edafològiques dels sols inundables i pantanosos. El negoci ramader tenia la seva base en la transhumància del bestiar oví entre l'Alt Ripollès, el Vallespir, els Pirineus i l'Empordà. Els ramats eren propietat dels empordanesos, que els mantenien durant l'hivern al Montgrí, a la primavera eren esquilats i la seva llana venuda a la vila de Camprodon per abastir-ne la indústria tèxtil. Els seus intermediaris a Camprodon s'encarregaven de llogar prats pirinencs per a l'estiu, sovint arrendats al monestir de Sant Pere de Camprodon. A la tardor els ramats tornaven a baixar a Torroella, es tornaven a tancar els pactes de cares al maig i juny vinent i es reprenia el cicle transhumant (Soldevila, 1999a). A part de la ramaderia i la llana, la vila de Torroella també aprofitava els recursos que atorgava el riu i l'estany de Bellcaire així com el front marí, essent la pesca i la recol·lecció de corall dues activitats ben presents en el conjunt econòmic de la zona. Tot això, a més a més, era potenciat a partir de la privilegiada posició litoral de la vila, que li obria directament la porta del comerç mediterrani, del qual la Corona d'Aragó hi tenia un paper preminent (Bosch, Congost, Gifre, Sagner, & Soldevila, 2003).

En l'explotació de la ramaderia hi va jugar un paper clau l'aprofitament del massís del Montgrí, d'extensió d'uns 40km² que a causa del pendent i de la naturalesa àrida del sòl el feia inviable per a l'agricultura extensiva però que permetia establir-hi els ramats durant l'hivern a partir de *cortals* que eren cedits a tercers per part dels propietaris. L'antropització que va patir el massís

durant l'edat mitjana, que es va mantenir durant els segles posteriors, ha donat peu a la presència de cabanes i murs de pedra seca (*aixarts*). El Montgrí medieval, però, també era una font important de recursos, mantenint llavors una important cobertura forestal que el feia aprofitable per a la construcció o el combustible.

Les formes de poblament es van veure directament influïdes per les característiques del medi per la qual cosa l'establiment de cases situades de forma més o menys dispersa per l'*ager* com es va donar en altres indrets de la Catalunya medieval no va succeir al Baix Ter. El darrer tram del riu Ter es bifurcava, de manera que un ramal anava al nord del Montgrí i l'altre, el més cabalós, prosseguia al sud formant una vasta geografia d'illes i recs que desdibuixaven el recorregut del riu i que acabaven desembocant un xic més al nord de la desembocadura actual. Una mica més al sud, la fragmentació del riu Daró abans d'arribar a la mar ampliava encara més aquesta geografia lacustre. Tot aquest complex de petits cabals, de terreny inundable i "sorres" era una zona d'aiguamolls que s'estenia des d'Ullà fins a la costa. Aquesta configuració del medi feia tota aquesta zona inhabitable però fornia de grans avantatges als pobladors per la via de terres ocasionalment fèrtils, la tala d'arbres per obtenir llenya i activitats com la caça i la pesca.

Les petites poblacions veïnes com Gualta, Ullà o Verges agrupaven els seus pobladors en àrees allunyades de la marjal. El cas de Torroella de Montgrí segueix el mateix patró, concentrant dins el clos emmurallat a propietaris agrícoles, membres des la baixa aristocràcia i l'artesanat. No obstant, una part dels productors directes també habitaven els cortals del massís on pasturaven i es mantenien els ramats. Tal i com relata X. Soldevila, durant el segle XIV els habitants de la vila es queixaven que els clergues no acudien a buscar els difunts a la muntanya on hi vivien "ben bé quaranta pagesos" (Soldevila, 1994).

La dinàmica de colonització agrària de la plana no es donarà fins després de la crisi baixmedieval. Aquella es farà de manera que els masos prendran el protagonisme com a elements articuladors de l'*ager*, anivellant l'explotació del sòl a la producció ramadera en importància. L'any 1483 disposem de la primera relació de terres (una extensió de 400 vessanes), repartides entre un total d'11 masos. L'any 1515, en un tall de la Universitat, s'hi fa esment de la presència dels masos i els seus joers. Al Fogatge de 1553, hi apareixen 8 masos, en 4 dels quals s'hi fa referència als seus masovers²¹⁷. També pel veïnat de Sobrestany hi trobem la presència de 11 masos. Desconeixem en gran part com es va donar el procés d'implantació i articulació d'aquests masos,

²¹⁷ ACA, Real Patrimoni, Mestre Racional, Volums, Serie General, 2596 p. 299 (accés on-line http://pares.mcu.es/ParesBusquedas/servlets/Control_servlet?accion=2&txt_id_fondo=120552)

els quals apareixeran en un context de clara elitització d'una part de la comunitat pagesa durant el període baixmedieval a partir del negoci ramader.

Els masos torroellencs, però, no implicaran una colonització humana (en termes habitacionals) de les àrees d'aiguamolls. Mentre el poblament seguirà essent concentrat, poc a poc s'aniran posant en marxa zones anteriorment incultes. Un exemple clar és el de la Devesa dita del senyor de Sant Jordi, la qual, propietat d'una dinastia nobiliària local, els Biure i posteriorment una branca seva, els d'Homs, va ser adquirida per la Universitat de Torroella l'any 1642 en subhasta, a causa de les dificultats patrimonials de l'últim descendent de la família.

La Devesa era una enorme extensió de terra que s'estenia al sud de l'antic curs del riu Ter (que anava a desembocar on avui dia s'hi situa el poble de l'Estartit). Bona part d'aquesta estava formada per terra "Selancosa y Arenosa" però sabem que a inicis del XVIII, consisteix en aproximadament 300 vessanes de terra apta pel conreu de diverses qualitats (Ramió, Roviras, Serra, & Badia-homs, 2010, p. 84). Durant tota l'edat moderna, aquesta àmplia extensió (que en la documentació setcentista s'afirma ésser de més de 600 vessanes) es gestionarà a partir de la cessió via arrendaments, sigui d'heretats (es parla de l'heretat de la Devesa, que per exemple serà cedida a grans prohoms de la vila com Josep Sanan durant les darreres dècades dels 40 i els 50 del XVII), o de peces de terra. Finalment, la Universitat acabarà cedint al repartiment de diversos lots de terra a finals del XVIII via establiments a causa de les pressions provocades per la fam de terres.

Durant el XVIII, també es va viure un procés de guany de terres per part dels propietaris dels masos situats a la riba nord del riu Ter, aquest guany es va fer a partir de pràctiques que retallaven les terres que formaven part del patrimoni del comú de la Universitat, entre les queixes dels particulars. Les modificacions en el curs del riu van ser una constant de disputes entre els propietaris i la resta de la comunitat fins ben entrat el segle XIX, quan es va posar en marxa un projecte de desviament del darrer tram del riu Ter que en va desplaçar la desembocadura vers al sud.

Tots aquests processos van fer que a poc a poc s'anés guanyant espai a les terres pantanoses, en una dinàmica similar a la que trobem en altres àrees empordaneses com el territori al voltant de l'estany de Castelló d'Empúries (Colls, 2007). És enormement difícil datar aquest tipus de processos que són producte tant de l'acció antròpica com de la dinàmica geològica com també ho és determinar quins foren els factors que van incentivar aquest procés colonitzador i d'expansió agrícola, tant característic del segle XVI en el conjunt de l'Occident europeu. Com hem vist a l'inici d'aquest apartat, es fa difícil atribuir gaire poder explicatiu als factors

demogràfics: durant la primera meitat del segle XVI, el guany va ser més aviat moderat pel que fa al nombre de focs, tot i que la presència de masos a finals del XV i sobretot a inicis del XVI mostra un clar establiment d'una unitat productiva vinculada especialment a l'explotació agrícola del sòl.

A falta d'estudis sistemàtics sobre aquesta primera meitat del segle XVI, una explicació plausible podria raure en establir un paral·lel en la mateixa dinàmica que afectà poblacions com Peralada o Castelló d'Empúries, viles ambdues amb una gran presència de la draperia, el comerç i aprofitament de la llana i l'explotació ramadera (vinculada a aquests dos sectors) durant la Baixa Edat Mitjana. Aquests centres vinculats al tèxtil medieval van patir un procés de ruralització durant el període 1550-1650 a causa de la concentració i especialització de la manufactura drapera que afectà la corona de Barcelona (Colls, 2002a; Garcia Espuche, 1998). Aquest procés, desplaçà les xarxes comercials que fins llavors permetien l'aprofitament dels ramats empordanesos a les manufactures locals o regionals (situades a l'àrea del Pirineu oriental o dels Comtats, per exemple). Això podria haver propiciat que, en el cas de Torroella, els pagesos orientessin les seves inversions vers l'agricultura. Un fet rellevant és que, en consonància amb el que trobem arreu de la regió de Girona, ho van fer a partir d'adoptar el sistema de mas i mitjançant la masoveria.

Estructura de la propietat i de classes al Baix Ter

L'any 1272, el futur rei Pere II adquiria dels Rocabertí el domini directe sobre la vila i baronia de Torroella de Montgrí. Això molt segurament va marcar el desenvolupament històric posterior que va cristal·litzar en un entramat particular de drets de propietat. El rei es va arrogar els drets sobre els molins fariners que aprofitaven la força de les aigües, sobre les salines, la devesa i la muntanya del Montgrí. No obstant, durant els segles moderns, aquestes possessions reials sembla que es fragmenten entre els senyors laics (comtes de Peralada, els Dalmau de Gualta, els Biure, Margarit o Pons) i la pròpia Universitat, que aconseguirà adquirir el domini directe de la Muntanya l'any 1599 (amb el beneplàcit del monarca) i la Devesa del senyor de Sant Jordi l'any 1642 de mans del darrer membre de la família d'Homs, emparentats amb els Margarit.

El poder de la noblesa local, doncs, que a l'edat mitjana ja era eclipsat principalment per les possessions règies, després de 1500 i especialment durant el set-cents toparà constantment amb el poder de la vila. Mentre els drets de les aigües seguiran sota el domini de les famílies nobles, els autèntics propietaris de la terra caldrà buscar-los en una elit de potentats locals

sorgida durant els darrers segles medievals, especialment vinculada a la ramaderia, a la llana i en ocasions al mercat del crèdit (Soldevila, 1994, 1999a).

El procés d'acaparament de terres per via de compravenda que va tenir lloc després de la Pesta Negra fou especialment intens a Torroella. La vivacitat del mercat de terres tindria en el crèdit un dels seus motors principals. Ja al segle XIV, una part important de la pagesia es troba constantment demanant préstecs segurament a mercè d'una situació de precarietat econòmica. Prop de 14 de les 22 famílies que han de satisfer pagaments per causa matrimonial s'endeuten o es venen terres (Soldevila, 1994).

Al llarg del segle XVI, com en altres indrets de la regió de Girona, es va constituir grans patrimonis agraris que superaven amb molt les mides mitjanes dels masos empordanesos. Al voltant de 60-70 ha, suposaven finques amb grans extensions de terra en mans d'una petita elit que va canviar la ramaderia per l'agricultura amb el crepuscle de la indústria llanera. Els masos torroellencs van ser donats a parceria com passava a la resta de la regió, en alguns casos amb requeriments més elevats que en d'altres indrets pel que fa a l'aportació dels parcers en bous, sement i despeses, per la qual cosa s'ha considerat que els masovers torroellencs tenien una situació relativament més benestant que en d'altres indrets de les comarques gironines (Bosch et al., 2003). El fet que les seves finques superessin amb molt les possibilitats de la força de treball familiar va permetre també la consolidació d'una capa prou extensa de treballadors, si ho comparem amb d'altres indrets.

Així doncs, l'estructura de classes a finals del XVI i durant la primera meitat del XVII consistia en un primer terme en una capa de senyors laics, tradicionalment vinculats a la titularitat dels drets sobre l'aigua a partir del control de recs i molins que havien d'implicar-se en altres activitats per complementar els seus relativament poc importants patrimonis. Aquest grup social també disposava de masos i torres amb terres associades, com la Torre Ponsa, propietat de Miquel d'Homs i Biure, que eren cedides en arrendament a pagesos de la vila. La resta de la terra es repartia de forma desigual entre la comunitat de la vila. Per una banda, els grans propietaris, que alhora acaparaven els llocs de representació en el consell de la vila actuant com a cònsols i jurats i arrogant-se els arrendaments dels drets sobre els serveis comunitaris, amb una situació que es diferenciava poc dels mercaders i negociants que trobem en entorns urbans. Per l'altra, una capa prou àmplia i heterogènia de pagesos amb terres "decimals" en propietat i masos arrendats a parceria. Pel que fa als grups agraris, cal fer esment a una important capa de *treballadors* (que seran els protagonistes d'aquest capítol) que tant els trobem figurant com a caps de casa com habitant en les heretats d'altres pagesos dins la institució del servei. Finalment, hi tenim els artesans de la vila, un grup prou heterogeni, atès que alguns s'acosten a les

condicions socioeconòmiques dels *treballadors* però d'altres, els que menys, semblen disposar de patrimonis acceptables.

L'exploració de la terra i el règim agrari. Els masos.

El mas, com a realitat imperant en el camp català des de la baixa edat mitjana, ja es trobava ben present a la zona del Baix Ter en el període que ens ocupa. Com hem comentat a bastament, però, el mas no era (només) un edifici o un determinat tipus d'hàbitat. Els masos eren fórmules originals d'organització de l'espai agrari i de la força de treball, esdevenint al seu torn un nucli articulador de les relacions socials. A Torroella, això se'ns fa especialment evident quan es tracta de fer una radiografia dels seus masos. Com hem advertit, des d'època baixmedieval, els pagesos habitaven en cases a la vila i als nuclis de poblament circumdants situats a les faldes del Montgrí o en zones elevades. Aquestes cases disposaven de dependències adaptades al treball agrícola, com patis, pallisses, horts, etc. Però es trobaven agrupades conformant un entramat urbà dins el clos emmurallat. Els camps i peces de terra on s'hi conreava es trobaven fora la vila però això no impedia que, tant pel que feia a unitats productives com a unitats fiscals, es consideressin parts del mas. No serà fins més endavant que la domesticació de les planes fluvials permetran l'establiment en cases i masies esquitxant el territori. Aquestes peces, si excloem els horts, es trobaven dispersades entre les parròquies veïnes, fins a un radi de 3km, sovint a les zones planes properes als rius Ter i Daró. També eren relativament abundants les vinyes, les quals podien aventurar-se en terres menys aptes pel conreu com les àrees muntanyoses del massís del Montgrí o d'Ullà.

Els masos a la zona del Baix Ter són un fenomen més aviat tardà, més amunt hem referit la seva aparició en els registres fiscals generals de finals segle XV i mitjan segle XVI, així que cal circumscriure la seva formació més o menys entre aquestes dates. Durant la segona meitat del XVI i la primera del XVII, però, aquest procés d'acumulació patrimonial i establiment del mas prossegueix amb un protagonisme rellevant. Per una banda documentem el procés d'edificació de "torres", especialment durant la segona meitat del cinc-cents. Per exemple, tenim documentada l'edificació de la Torre Bagura el 1561 i el 1570, Josep Quintana demanava permís a la Batllia General per edificar una torre en el seu mas "per defensa dels moros"²¹⁸. Segurament la defensa del litoral davant el Turc van motivar la confecció de torres, i segurament era així,

²¹⁸ "cada any sixa en terra los moros en dit lloch [de Torroella] y fan mol mal axi en robar bestians roba y tot lo que poden y ratman (raptent?) moltes persones les quales fense una torra se poden recullir en aquella qe axi llurs persones com ses robes com fon ab moltes altres y assenyaladament poch temps fa q sisqueren los moros prop de Torroella so es en lo areny y vingueren fins serca dels portals de Torroella. Y sino fora que moltes se recullir en suna torra den Bagur que esta en lo terme de Torroella (ACA. Real Patrimoni, BGC Processos 1570).

però aquells que calia defensar eren els recentment establerts masovers, situats en aquestes heretats o masos, prou separats dels nuclis de poblament que fins, intuïm, la finalització de la crisi baixmedieval havien aglutinat el poblament de la zona.

La masoveria serà la pràctica preferida per a l'explotació de les terres de conreu i la gestió dels ramats. Inclús després de l'adquisició de les terres de la Devesa després de 1642, la Universitat continuarà explotant les terres de "l'heretat de la Devesa" cedint-les en masoveria. En el contracte fet a 1 de gener de 1643, podem observar els pactes o clàusules que establia la Universitat per cedir-ne la gestió. Entre ells, s'hi fa referència al nombre de vessanes de terra a cultivar per part del joer, un total de 300 "de guaret vell" de les quals n'haurà d'entregar el terç²¹⁹, així com s'evidencia la possibilitat de mobilitzar sumes considerables de capital, atès que un dels pactes consisteix en tornar un préstec fet per la vila de 600 lliures a raó de 200 lliures cada dos anys, així com l'estima que es fa de disposar d'uns 12 parells de bous.

No obstant, els arrendaments de terres també seran eines emprades per la gestió i posta en funcionament de conreus durant la primera meitat del XVII, especialment també en les terres guanyades als aiguamolls. Serveixi per exemple un arrendament fet per Joan Serra a Giralt Prats, un bracer francès el 21 de desembre de 1603. En aquest instrument, es cedeixen 7 vessanes de terra "ques ayguamox". També es dona el compromís per part de l'arrendador de "fangar" amb 50 carregues de fems per vessana, la qual cosa porta implícita una inversió de preparació i millora. Sabem pel document que la peça de terra es destina al conreu de blat intercalat amb llegums²²⁰.

Aquestes heretats, a més a més, portaran afegit un atractiu rendibilitzador en la forma del conreu de l'arròs, que si bé no serà nou durant la primera meitat del XVII, sí començarà a adquirir un paper cada cop més important. Un exemple d'això són els arrendaments de fruits que es fan per part de varis propietaris. L'any 1606, abans d'iniciar la sega de l'arròs, Miquel Duran arrendava la tercera part de l'arròs que faria el seu mas, situat a la Tallada, per 105 lliures a Tomàs Ripoll, mercader de Torroella²²¹. Un altre exemple més evident és l'arrendament fet per Pere Colomer i Frigol, pagès de Torroella el 15 d'octubre de 1643 a Jaume Pla, també pagès de Torroella. El instrument apunta a un contracte de masoveria ("arrendo mansuum meum unacum

²¹⁹ El qual serà arrendat per un preu total de 13.245 lliures que serviran per lluir censals en moments de crisi (ATM, Llibre de diversos de la Universitat de Torroella 1648-1666, f. 17)

²²⁰ "Item que en los anys que vos fare cuynats en dita pessa de terra en los quals anys no seran los anys del splot del blat que vos dit Geralt Prats siau obligat ab vostre treball y a vostres despeses fer y sembrar en dita pessa de terra [...] un gallo de faves" AHG, To 145, Antoni Batllia, 21/12/1603

²²¹ AHG, To 148, Antoni Batllia, 06/10/1606

ilius terris situs”), però el temps que estipula el contracte és d’un any i es fa per un total de 308 lliures (de les quals es paga entrada de 108 i es distribueixen les 200 restants en 4 pagaments de 50 lliures). Jaume Pla no farà de masover. És un arrendatari que s’atura el terç de la collita que “faci el joher”. L’interès de l’arrendador respecte el conreu de l’arròs queda especialment clar si ens fixem en una de les clàusules del contracte on s’especifica que “en cas lo any vinent nos fes arròs en la Madriguera de Baix ental cas dit Pere Colomer haja de restituir les dites cent y vuyt lliures de la primera paga a dit Pla”²²².

El conreu de l’arròs serà l’element característic de la zona del Baix Ter durant tota l’edat moderna. Tot i que hi ha referències del seu conreu des del segle XV²²³, serà durant el període modern, amb el procés d’agriculturització esmentat, que prendrà el seu caràcter comercial i serà quan es començaran a implementar les normes i usos que regularan el seu funcionament. Aquests usos s’assentaran sobre la pràctica de les negociacions entre els diversos agents, principalment els senyors de les aigües i els terratinents de les terres inundables (Gifre, 2013a, 2016, 2017). Ja a inicis del XVII, al 17 de juny de 1603, es fa una concòrdia en la que varis propietaris es posen d’acord per conrear 80 vessanes d’arròs vermell a “la madriguera de dalt” i “devesa real”. La concòrdia detalla els acords entre els terratinents, la vescomtessa de Rocabertí i Antich Taffurer i Peres, donzell del Castell de Pals, senyor de l’aigua “ab qes regan y regar tots los arrossos ques fan y acostumen de fer en les terres del terme de la present vila de Torroella de Montgri dalla lo riu de Ter(...)”²²⁴. La contrapartida a facilitar el trànsit de les aigües a les terres dels propietaris consistia en una porció de la collita arrossera, estipulada normalment en una quartera d’arròs per vessana regada.

Les negociacions, però, també implicaven altres nivells. Per una banda, els masovers que havien de fer-se càrrec del conreu en virtut dels pactes i clàusules establerts en els contractes de masoveria. Per l’altra, calia implicar i negociar amb un altre agent, que ha deixat menys testimonis en la documentació; els treballadors, palafanguers i demés jornalers contractats per les diverses tasques que requeria el conreu.

Al llarg de més de 150 anys, aquesta serà la pràctica habitual. Després d’acordar el compromís, els propietaris o els arrendadors de l’aigua (depenent dels acords) feien fàbrica als recs durant els mesos de març i abril. Aquest apartat era clau per assegurar que l’aigua arribava a tots els

²²² AHG, To 212, Josep Maseguer, 25/10/1643

²²³ En una concòrdia entre Miquel Pere, doctor en lleis, i la batllia general de Catalunya feta el 1452, es dóna permís per a construir molins i fer servir les aigües del Ter per regar arròs a Pals. (Gifre 2016).

²²⁴ AHG, To 145, Antoni Batllia, 17/06/1603

indrets destinats a la sembra i que havien de ser inundats (Gifre, 2017). Sovint la preparació d'aquestes terres també era necessària. En un document de compravenda del 29 de març de 1632, el comprador, Nicolau Massanet, sastre de Torroella, afirma al seu venedor, Pere Martí Xaragay, que abonarà les despeses de la realització de “motas o rechs”²²⁵. Al primer de juny de 1636, es pren acta de la conclusió que arriben els terratinents del territori dels Robaus per a canalitzar l'aigua provinent del Ter en forma de recs i motes; obres encarregades a Miquel Pages, Joan Quintana; Antoni Sanan i a Antoni Carbonell, ben segurament a partir d'una concòrdia.

Durant la primavera, a mitjans de maig, es feia la sembra i durant el mes d'octubre o inicis de novembre es collia el cereal. Aquestes activitats requerien de major inversió de treball extern i sovint eren els masovers els que se n'havien de fer càrrec. En l'arrendament que Miquel Pagès i Pastell feia a juny de 1647 a un tal Gusot, una de les clàusules és “fer la vida” als jornalers i “pagar-los en diners” en el moment de fer els recs²²⁶. Al seu torn, Joan Carles obligava als seus masovers a fer la meitat de l'arròs (l'altra meitat se l'aturava ell) i s'obligava a posar “la mitat de la sement que sera necessària per sembrar dites terres y per meitat pagar y fer los jornals de castejar, sembrar, segar y batre dit arros”²²⁷.

El conreu de l'arròs, encara que intermitent, tindrà una importància cabdal en tot el sistema agronòmic del Baix Ter durant l'Edat Moderna. Fins al punt que una de les clàusules de les concòrdies que trobem a la quarta dècada del XVII dona permís als terratinents perquè “la major part dells pugan tancar les molas o cadires dels molins farines fins y atant aniran prou aigua per dit rech per regar dits arrossos”²²⁸. És a dir, el conreu de l'arròs i els beneficis que podia portar associats, passaven per davant d'altres activitats econòmiques com ara fer farina dels blats.

En conclusió, doncs, l'articulació de l'espai agrari, que en termes generals podem enquadrar en les formes que hem definit pel conjunt de la Catalunya Vella (a saber, un procés d'acumulació patrimonial en mans d'elits pageses que mantenen i adapten el mas com a forma d'explotació i gestió de la terra sota la forma de contractes de curta durada), presenta en el cas de la batllia de Torroella elements característics que li van atorgar una impronta particular. Per una banda, no és compatible –ara per ara- assumir com un dels factors principals una important pressió

²²⁵ “Sempre i quant trobaren que sobre la pessa de terra de la qual lo dia primer me ha feta revenda lo honorable m. Pere Marti xaregay mercader de la present vila y haja ajustament de preu fets per lo dit q. Montserrat Alio o altres y que dit Montserrat Alio o altres hauran pagats alguns foriscapis o treballs per fer motas o rechs o per altres accessoris y amostraren aquells esser pagats per apochas o albarans en tal cas los pagaria [...]”.

²²⁶ AHG, To 217, Josep Massagué, 03/06/1647

²²⁷ AHG, To 146, Antoni Batllia, 30/08/1604

²²⁸ AHG, To 217, Josep Massagué, 11/04/1647

demogràfica que incentivés la fam de terres i portés a la colonització del *saltus*. Per altra banda, aquest procés fou més aviat tardà, i es va dur a terme sota l'ègida d'una elit de potentats locals que segurament van posar més traves al poder senyorial a l'hora d'estendre els seus patrimonis, en clar contrast amb d'altres territoris gironins com la vall d'Amer o la Vall d'Aro. Tot això va comportar la constitució d'heretats prou més grans que les seves equivalents empordaneses, cedida la seva gestió a uns masovers que a diferència dels seus homònims en d'altres indrets del bisbat de Girona disposaven d'una "certa capacitat d'acumulació i una relativament elevada dotació de capital" (Bosch et al., 2003).

Durant la primera meitat del set-cents, la implicació més o menys directa de la Universitat en la gestió de grans extensions de terra cultivable, com la Devesa, i la seva aposta pel conreu de l'arròs (encara sense els nivells que trobarem durant el s. XVIII), també va ser un tret prou característic de la gestió agrària i mediambiental del territori del Baix Ter. Tots aquests canvis que es van donar durant el llarg segle XVI i la dinàmica precedent dels segles XVII i XVIII van canviar la fesomia del paisatge.

L'extensió relativament important de les heretats, la constant demanda de treball que requeria el conreu de l'arròs a partir de la intensificació del conreu de la terra (potser més que la seva extensió), la possibilitat d'explotar recursos fluvials o marítims (especial menció al corall); tot això va tenir els seus efectes en la possibilitat que s'establís a la vila una capa important de treballadors, que podrien haver disposat d'una demanda de treball prou diversificada durant tot l'any.

2. Els treballadors a Torroella de Montgrí

A inicis del segle XVIII, un cens de 1724 ens mostrava la següent distribució socioprofessional per la població. D'un total de 174 veïns, els jornalers n'eren quasi el 50% i quasi eren el 20% aquells que afirmaven viure "sols del jornal". La presència del treball assalariat doncs era ben present a inicis del XVIII, mercès d'una polarització social important. No són unes xifres que contrastin excessivament per les característiques de l'estructura socioprofessional empordanesa al començament del vuit-cents (Planas, 1985). Ara bé, si comparem el nombre de treballadors presents en els instruments notariais a primera meitat del set-cents a la vila de Torroella amb la vila de Figueres, la presència de treballadors a la primera és molt més significativa que no pas a la segona.

Pel mateix període, la Matrícula de Francesos també ens serveix d'indicador de la importància relativa de Torroella com a vila receptora de treballadors assalariats. Torroella reuneix més d'un terç dels francesos llistats l'any 1637 pel litoral del bisbat de Girona, molts dels quals, com hem relatat, afirmaven ésser treballadors. Sens dubte aquesta major presència de francesos a Torroella no es pot explicar per la relativa potència demogràfica de Torroella: Blanes al 1553 declarava 220 focs, no masses menys que Torroella i, per contra, no arriba al 8% del total de francesos declarants (en declaren 40). Sens dubte, cal cercar l'explicació en el conjunt de condicions que afavorien l'establiment i consolidació d'un grup social que podia fer del jornal un dels seus ingressos centrals.

2.1. Una força de treball flotant

Com és sabut i hem insistit també en aquest estudi, la força de treball que requeria la posta en funcionament i manteniment del mas era proveïda per la família pagesa. Aquesta, bé podia tractar-se de la propietària de la heretat, ostentant-ne el domini útil, o bé hi residia i hi treballava com arrendatària en virtut d'un contracte de masoveria. Tanmateix, com hem vist en els capítols precedents, al llarg del segle XVI un agent més va aparèixer a la Catalunya de mas com a mà d'obra perifèrica o externa a la família nuclear pagesa. Hem exposat en el capítol 4 com, en la figura i institució dels mossos, aquests *treballadors* s'integraven durant l'any agrícola a les cases dels seus amos.

A Torroella de Montgrí aquesta dinàmica, que com veurem tindrà uns exponents particulars, també es donava. D'un inici, les exposicions fetes pels francesos residents a Torroella ens en donen compte. Trobem francesos que es defineixen com a *treballadors* habitant a masos com el Mas Quintana, com Guillem Artigas o fins a 3 francesos que afirmen estar per mossos o

guardant bestiar a casa de m. Sanan: Antoni La Creu, Jaume Bossembros i Joan Matet. L'activitat ramadera és una constant en les declaracions dels mossos d'origen francès a Torroella: la cinquena part dels mossos afirmen treballar com a mulaters, eugassers o boers de forma explícita i no trobem cap patró d'edat que ens permeti afirmar si aquesta pràctica es trobava vinculada a una determinada franja, dins d'una divisió per edats del treball agropecuari més o menys determinada pel costum²²⁹. En el particular cas de Torroella, però, això podria fer referència a les característiques dels masos del Baix Ter, on s'hi donava una cria d'animals a una escala força major del que es considera per la resta de masos de la regió de Girona. Així per exemple, en l'arrendament que feia Joan Carles, senyor útil i propietari del mas Carles de Torroella als germans Deulofeu, pagesos de Pals, anotava com a obligació que en "lo mes de febrer o mars (...) posaré en ma y poder de vosaltres (...) tota la remada de mon bestiar bobi (...)" el qual els masovers havien "de gordar ho fer gordar ab vostros pa, vi y diners"²³⁰. Imaginem sens dubte que per a contractar i mantenir mossos per a fer de pastors.

Els testimonis dels francesos de la Matrícula ens donen unes claus vagues però significatives de la situació itinerant d'aquesta força de treball. Eren com els anomenà Núria Sales una força de treball flotant? Com hem vist molts testimonis fan referència a aquesta vida itinerant, que sembla una constant d'aquest grup social i de tots aquells individus empobrits que "anaven darrere los amos", com el conegut cas de Sebastià Casanovas, qui ens diu que es mogué per tot l'Empordà durant la segona dècada del segle XVIII (Casanovas i Canut, 1986). Si això no fos prou, tenim el valuós testimoni de la família Ballia, que en una missiva dirigida als "il·lustres cònsols" de Torroella l'any 1652, exposen com foren capturats pels "moros" i fets esclaus a Alger. Durant la ràtzia, es van capturar "deu de la casa" però també "quatre *treballadors*" que en aquell moment es trobaven al mas. Gràcies a la precisió de la carta, sabem que aquests treballadors provenien de zones properes de l'Empordà; "un fadrí de Pals (...) un fadrí dels cortals de Castelló que li deyen 'lo magra' y dos homens de Empurias que son Joan Ros y Pera Mares"²³¹.

Els Ballia eren els masovers encarregats de l'explotació de la Torre Ponsa. D'aquesta explotació en tenim varies informacions interessants. Situada al massís del Montgrí, durant el segle XIV complia les funcions de talaia. Durant aquest període ja es trobava envoltada de terres susceptibles de ser conreades, ja que apareix al costat d'un cortical dit d'en Figueres. La Torre

²²⁹ Per exemple, P. Roca insisteix en què el grup dels mossos es trobava molt segretat a partir de l'edat "Los niños comenzaban su vida laboral como porqueros para pasar hacia los 15 años a mozos de labranza" (Roca, 2005)

²³⁰ AHG, To 146, Antoni Batllia, 30/08/1604

²³¹ ATM, Correspondència (0040)

Ponsa havia estat vinculada a la família Pons i, a partir de 1447, a la Sarriera, comtes de Solterra. La funció militar de l'edifici es trobava en consonància amb la petita noblesa local. Com moltes edificacions del seu tipus, la Torre Ponsa es dotarà d'un petit lot de terres al seu entorn. A més a més cal destacar que el fet de trobar-se al massís del Montgrí fa plantejar fins a quin punt era d'excepcional la seva situació, atès que disposava també d'un pou d'aigua²³².

Fou adquirit el domini per la universitat el 1620 mitjançant subhasta a la família Vilarig i de Biure, emparentada amb els Pons durant el segle XVI. El 1629 es torna a posar a la venda i és tornada a adquirir per part dels còsols de la vila. En el document de venda, es fa evident que la torre es troba en ruïnes i deshabitada i venuda per un total de 320 lliures (Ramió et al., 2010, p. 47).

Un element interessant durant aquesta etapa prèvia a la gestió per part de la universitat és l'arrendament de la Torre per 4 anys a Damià Brell, "francigena laboratoris" i a Francisco Xorreu àlies Garau, també francès i *agricola*, de la parròquia de Riudarenes. En el document, a l'heretat s'hi compten patis i corrals, juntament amb les terres, honors i possessions, cultes i incultes. L'arrendador, el senyor Miquel d'Homs i Biure, donzell domiciliat a Barcelona, es reserva el corral major per "empriu de ses vaques". El document d'arrendament també inclou el compromís dels arrendataris de collir les olives de la Torre i del Mas Darolas, situat a la vila i es comprèn la posta en conreu d'una peça de terra situada en "los salins"²³³.

Aquest contracte deixa més preguntes que no pas respostes. Ens mostra la presència de francesos accedint a la masoveria, cosa que el buidatge en els registres notariais assenyala com a poc habitual, i menys encara la presència de treballadors (o si més no, d'individus usant aquesta etiqueta). Sabem que la Torre va ser cedida en masoveria el 1596 a Miquel Marcs, pagès de Torroella de Montgrí i entenem, a la llum de l'arrendament fet als dos francesos, que no va prosseguir. No tenim dades de la Torre Ponsa fins arribar a la dècada dels 20, quan és comprada per la Universitat. L'any 1650, Salvi Ballia, el relator de la carta enviada als còsols de la Universitat des del seu captiveri africà, apareix ja com a masover en un dels documents de la definició que fa el Consell de la gestió i manteniment de la capella de Santa Maria de l'Estartit. Aquesta capella, molt antiga i malmesa, comença a ser usada per a fer misses i altres rituals religiosos, la qual cosa ens fa pensar que la zona de l'Estartit començava a ser ocupada ja a la mitjans del segle XVII. El document de la universitat ens és útil per com estableix una relació de masos encarregats del manteniment de la capella, portant blat "quiscun any" pagat "als modals

²³² En la súplica que la Universitat eleva al monarca per a l'obtenció del domini directe de la muntanya del Montgrí, se'ns diu que no hi ha més aigua que un pou en la Torre Ponsa (Torrent i Bagudà & Fort, 1999).

²³³ AHG, To 145, Antoni Batllia, 26/08/1603

antes de partir". La Torre Ponsa, juntament amb el mas Quintana és el mas que més hi contribueix, amb 4 quarteres i, a més a més, Salvi Ballia en serà administrador juntament amb 2 masovers més: Joan Borrell, joer de la Torra Quintana i Miquel Peja i Casals, joer de la Torre Mura.

Aquests masos, situats a l'entorn de l'Estartit, mostren l'avenç del poblament a la riba nord del Ter, però també mostren el paper d'aquests masovers a càrrec de grans heretats. L'any 1648, s'annotaven les quarteres relatives al cobrament dels terços de la Torre Ponsa, que eren un total de 40 quarteres de civada i 37 quarteres i 7 quartans de frument²³⁴. A partir d'extrapolar-ne les mides a través dels rendiments a hectolitres per hectàrea, tenim que per les quantitats declarades es necessitarien entre 13-13,5 ha, la qual cosa suposaria que, en règim de guaret, la Torre es situaria al voltant de les 26 ha, unes 118 vessanes²³⁵. Com veiem, una superfície ingent.

La presència de treballadors fent de mossos en masos sembla incontestable. El seu nombre podria variar més o menys però aquesta seria una qüestió de magnitud: mossos en trobaríem arreu de la Catalunya de mas. En el cas del Baix Ter, i en d'altres territoris amb processos de reestructuració agrària similar durant el "llarg segle XVI", la presència de treballadors bé podia donar-se a causa d'una major demanda de treball. Aquesta ben segurament es pot imputar als requeriments del conreu de l'arròs, com intentarem exposar, però segurament un paper central es deu al procés d'agriculturització de la plana riberenca i la conformació d'heretats d'una extensió considerable i amb una constant demanda de treball en l'agricultura però també la ramaderia, com les confessions de mossos semblen apuntar, així com les diverses referències a la possessió de contingents no menyspreables de ramat oví i boví en els contractes de masoveria. A partir d'aquí, podem entendre el mapa que mostràvem al Capítol 3 sobre la distribució de treballadors segons les Dispenses a la regió de Girona, coincidint en gran part amb la mateixa representació pel que fa als francesos.

Ara bé, tal i com ens han mostrat les Dispenses i les confessions de la Matrícula, els treballadors es casaven, formaven famílies i deixaven la itinerància "darrere els amos" per establir-se en alguna vila o parròquia. El Baix Ter no fou una excepció a aquest fet i en particular, el cas de Torroella de Montgrí ens mostra la presència de treballadors actuant més enllà de la seva vinculació domèstica a les heretats.

²³⁴ ATM, Llibre de Diversos de la Universitat de Torroella (1648-1666), f. 32

²³⁵ Hem usat els rendiments mitjans calculats per mitjan s. XIX per una agricultura orgànica de règim tradicional (Saguer, 1996, p. 198).

Els treballadors podien llogar-se ocasionalment per les activitats pròpies del calendari agrícola, també per tasques d'infraestructura derivades del conreu de l'arròs, com fer els recs. La seva relació amb els propietaris de masos com a treballadors a compte d'altri ("visch de mon treball") era el que els definia com a grup social. No obstant, aquesta no era l'única manera que els treballadors participaven de les gestions per a la remodelació del paisatge agrari. La seva participació en el procés de colonització de la plana i d'articulació de masos també es va fer mitjançant contractes d'arrendament, com ens deixen testimoniats els instruments notariais. La posta en cultura de zones d'aiguamolls la veiem per exemple en el cas de l'arrendament fet per Joan Serra, professor d'art, a Giralt Prats, bracer d'origen francès, fet a desembre de 1603. Consistia en una peça de terra de 7 vessanes la qual requeria de no poques inversions de treball. Per una banda, l'arrendatari es comprometia a fer 50 carregues de fems per vessana "en son degut temps". Seguidament, el propietari s'obligava "en fer ho fer fer en dita pesa de terra o altrament scurar y enfondir una rasa que ja sta feta en dita terra" després del primer esplet. Una altra opció era que el bracer fangués "un tros de terra de dita pesa de terra ques ayguamox" perquè es fes la rasa "en dit primer any"²³⁶.

L'ús de treballadors i concretament francesos per a posar en cultiu i arreglar les terres prosseguirà per part dels grans propietaris. Joan Carles²³⁷, senyor útil i propietari del mas Carles, el novembre de 1603 arrendava a 3 treballadors de Sant Feliu de Boada una peça de terra dita El Pinell de 70 vessanes i "tantes mes quantes voldreu fins a la totalitat de dites terres de dit Pinell pagant y donantme a mi y als meus les dites dos parts fetes axi be tres iguals parts de tots los grans de aresta y de mill que y cullireu". Salta a la vista l'enorme extensió que s'arrenda, que només es pot entendre pel fet que es fa a 3 individus que tan sols hi destinaran el seu treball, atès que el propietari avança els bous i arades "ab tots ses arreus de llaurar" i la sement per cada any, la qual hauran de restituir-ne la meitat. Una altra clau ens la dóna la clàusula per la qual es permet fer llenya fins a dues carretes però també especifica que aquest llenyar és també "per fer totes les arades (...) que tindrem menester en dit temps per cultivar dita terra". També s'hi fa referència a la construcció de recs, però en aquest cas corren a càrrec del propietari, així, afirma que "jo sia obligat y per vosaltres puga esser compellit sempre y quant me sia request en fer los rechs de les terres de dit Pinell". Això sí, el manteniment corre a compte dels arrendataris ("hauiau vosaltres despaltar y nateiar de tota la brossa que haura en aquells sempre que per mi

²³⁶ AHG, Antoni Batllia, To 145, 21/12/1603

²³⁷ La zona del Mas Pinell haurà sigut adquirida pel patrimoni Carles a finals del segle XVI (Ramió et al., 2010, pp. 89–90)

me serau requests")²³⁸. Igualment, l'any 1633, donya Francisca Çarriera arrendava a Joan Vulpallera, treballador d'origen francès, una terra erma per roturar i "fer sino gra d'aresta"²³⁹.

A la segona meitat de la dècada dels 40, Francesc Pujol i Pons, doctor en lleis resident a La Bisbal, encarregava "arrencar y cultivar" una peça de terra de 6 vessanes a Sant Feliu de Boada. Ho feia a partir d'un contracte d'arrendament fet a Josep Agustí, treballador de la parròquia, per 5 anys. El mateix any, Francesc Quintana, mercader de Torroella²⁴⁰, arrendava també per 5 anys al treballador Francesc Pujol una peça de terra erma situada al "pas del esquoder" o "Coromina de lli", de mida 2 vessanes. Els pactes obliguen a dit Pujol a "motar dita terra de la part de sol ixent y aquella tenir condreta durant dit temps y acabat axi la tingau de dexar condreta". Quintana deixa, a més a més, que en Pujol es quedi els esplets de les collites dels anys 1648 i 1649 (a partir de 1650, en canvi, en Pujol es queda el quart i els anys 1651 i 1652 el terç) "de blat o altre splot que a dit Quintana aparexera". Però l'element més interessant d'aquest arrendament és que l'arrendatari "tinga de voltar a sos gastos de saules [salzes] la dita pesa de terra" com a mínim abans no passin 2 anys del contracte. Sens dubte l'interès del propietari en el plantatge d'arbres és evident: "sempre que dit Pujol vulle dit Quintana li tingue de tragar los plansons de altri"²⁴¹. Aquesta pràctica, la de plantar arbres als marges de les propietats, no apareix en cap altre document que haguem trobat de la primera meitat del XVII, però serà una tàctica que els terratinents empraran constantment al llarg del segle XVIII per a augmentar les seves propietats en detriment de les terres del comú de la Universitat.

Entre 1600 i 1650, el període que comprèn la nostra recerca en els registres notariais, doncs, l'ús d'aquest grup social com a arrendataris de terres no és rar. Segurament el context de la primera dècada del XVII podia diferir en molts aspectes al de mitjan de la centúria, cosa que podia modificar alguns dels interessos dels propietaris²⁴². Tanmateix, en tots aquests contractes s'hi mostra una voluntat per part dels propietaris d'efectuar certes millores sobre la terra cedida durant diferents períodes de temps. També es pot apreciar que els propietaris assumien una part important de les despeses, com l'avançament de grans, la cessió de bous i arades, la

²³⁸ AHG, Antoni Batllia, To 145, 04/11/1603

²³⁹ AHG, Miquel Cristòfol Metge, To 201, 24/09/1633

²⁴⁰ De la família Quintana, senyors útils i propietaris del mas Quintana que vèiem dotar-se d'una torra a finals del s. XVI i que l'any 1650 tenen el seu mas arrendat a masoveria.

²⁴¹ AHG, To 217, Josep Massagué, 18/08/1647

²⁴² En l'arrendament que fa Francesc Pujol i Pons, doctor en lleis de La Bisbal al treballador Josep Agustí, s'escriptura que el pagament del terç de cada gra "tinga de donar per ajuda de Costa dels censos de dita terra a dit Pujol i Pons tres cortans de blat comalits del que es cullirà". (AHG, To 27, Josep Massagué, 25/08/1647).

possibilitat de comandar fer rases o les facilitats per a dur els plantons que dona Francesc Quintana en el darrer document. Aquesta característica contrasta amb els contractes de masoveria, en els quals el masover havia de fer-se càrrec del mas assumint-ne els costos, sovint aportant sement, el seu bestiar i fent-se càrrec d'arranjaments com ara fer recs i motes, fent la vida i pagant-ne els jornals. Sigui com sigui, aquests contractes ens mostren allò que ja comentàvem, la participació de treballadors, molts d'ells francesos, en la transformació que pateix el Baix Ter durant els primers segles moderns.

2.2. Un grup humil

El 5 de gener de l'any 1648 els consols i consell de la vila de Torroella, publicaven una taba per arrendar el tall que calia fer per sufragar els costos dels allotjaments de soldats i altres despeses vinculades a la guerra²⁴³. En el canalar del llibre de conclusions de la vila s'anota que l'encarregat de llevar el tall va ser Bartomeu Vilar, per un preu de 13 lliures i 10 sous²⁴⁴. El tall s'escripturà en la notaria de Francesc Metge i ja fa un temps va ser publicat per J. Clara (Clara, 2002)²⁴⁵. El tall va exigir una contribució a cada llar de la vila en funció del seu nivell de riquesa. El document no ens especifica els criteris del tallatge, per quina raó es paga una quantitat o bé una altra, però en termes relatius ens permet classificar els contribuents a partir de la renda, a més a més, tot i que els contribuents ben poques vegades declaren el seu ofici, el creuament amb els registres notariais i la Matrícula de Francesos ens han permès identificar-ne els treballadors i francesos.

El tall mostra un total de 269 contribuents, 243 dels quals resideixen dins el clos emmurallat de la vila (un 90%) i la resta a les regions foranes com el veïnat de Sobrestany, els masos al sud del riu Ter (al tall apareixen sota el títol "Della del riu Ter") i la resta de masos agrupats sota el títol "los masos", que comptabilitzen un total de 18 masos per tota l'àrea del Baix Ter. Les contribucions van d'1 sou a 16. Entre 1 i 5 sous es situen el 88% dels contribuents, de 6 a 10 el 10% i un 1,12% n'aporta més d'11 (Taula 35). Per zones de contribució, cal anotar primer que un 40% dels contribuents de la vila no declara el carrer. Respecte el global, el 25% afirma residir al carrer Major, un 22% al carrer dels Bous i Portal de Mar i comptabilitzen un 2,22% els que afirmen residir al carrer d'Ullà, de l'Hospital i d'en Llobregat. El 10% que contribueix des de fora

²⁴³ "per pagar los soldats dita universitat té per guarda y defensa de la fortaleza de las Medas y Torra del cap de Barra" (ATM, Llibre de Diversos de la Universitat de Torroella, 1648-1666, f. 4)

²⁴⁴ ATM, Llibre de conclusions, f. 3 i 5.

²⁴⁵ Nosaltres l'hem trobat en el Llibre de Diversos de la Universitat (ff. 4-6)

de la vila es reparteix entre un 5% creuant el riu (“Dellà del riu Ter”), un 5% que provenen dels masos i un 2,6% del veïnat de Sobrestany (Taula 36).

Pel cas de “los masos”, la majoria de contribucions es situen entre els 4 i 6 sous (10 contribuents de 14), pels masos “Dellà lo riu Ter” els 5 contribuents paguen 4 sous. Al veïnat de Sobrestany, 5 contribuents paguen també 4 sous, 1 en paga 2 i un darrer en paga 12. Cal anotar que les contribucions que s’anoten als masos són pagades pels masovers i fan referència a l’estima que se’n deuria fer de la propietat. Així doncs, per exemple, sabem que el Molí del Mig era propietat de Dma Francisca Çarriera i que l’arrenda a Bernat Oliu el 1642, essent el joer el pagador de la contribució de 6 sous que correspon²⁴⁶.

<i>sous</i>	<i>nº</i>	<i>%</i>
<i>contribuents</i>		
1	40	14,87%
2	90	33,46%
3	60	22,30%
4	41	15,24%
5	7	2,60%
6	19	7,06%
8	4	1,49%
10	5	1,86%
12	1	0,37%
16	2	0,74%

Taula 35 Distribució en nombres absoluts i percentatge de contribuents en funció dels sous declarats. Elaboració pròpia a partir de (Clara 2002) i ATM, Llibre de Diversos de la Universitat de Torroella 1648-166, fol 4-6.

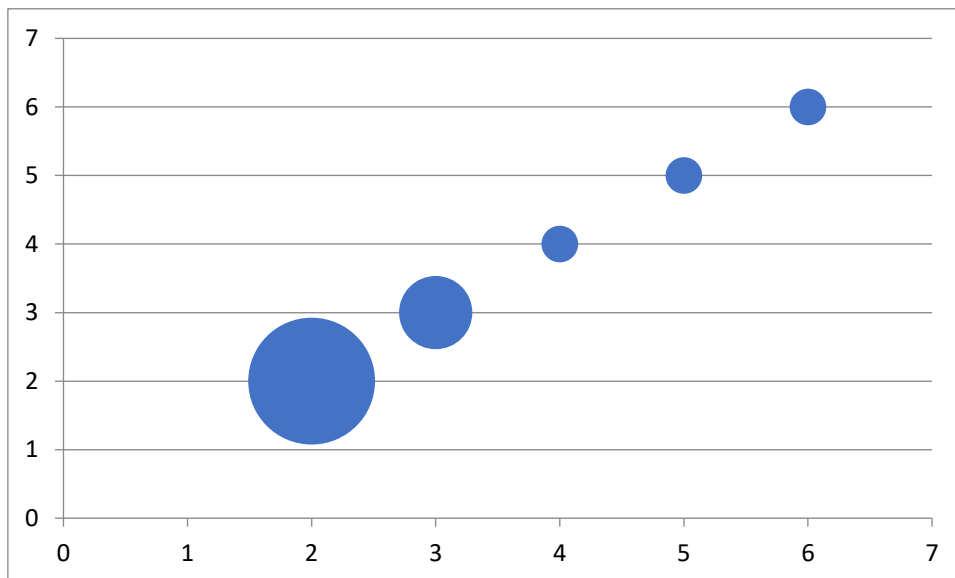
<i>Zona</i>	<i>%</i>
<i>sense referència</i>	40,15%
<i>carrer Major</i>	25,65%
<i>carrer de l'Hospital</i>	0,74%
<i>carrer dels Bous i portall de Mar</i>	22,30%
<i>carrer d'en Llobregat</i>	0,74%
<i>carrer d'Ullà</i>	0,74%
<i>Dellà lo riu Ter</i>	5,20%
<i>los masos</i>	5,20%
<i>Sobrestany</i>	2,60%

Taula 36 Distribució percentual dels contribuents en funció del lloc on afirmen declarar durant el tall de 1648. Elaboració pròpia a partir de (Clara 2002) i ATM, Llibre de Diversos de la Universitat de Torroella 1648-166, fol 4-6.

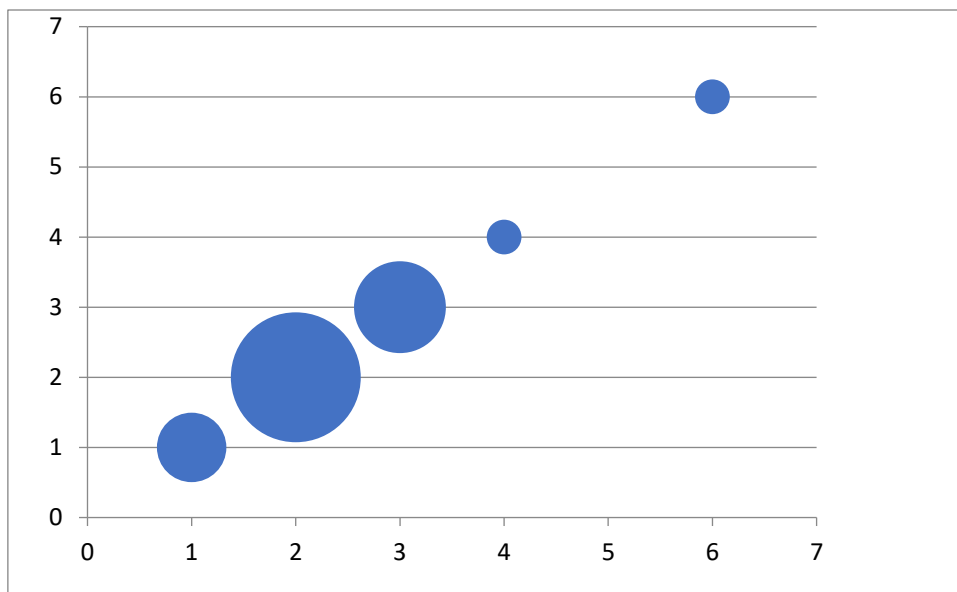
²⁴⁶ AHG, Josep Massague, To 211 14/12/1642

Què implicaven les diferents contribucions? No tenim cap document que ens ho defineixi, així que l'única cosa que podem fer és partir dels perfils de contribuents que coneixem a partir d'altres documents. Una bona forma de fer això és a partir de la Matrícula de Francesos. Com hem avançat a l'inici d'aquest capítol, 27 noms que trobem en el tall de 1648 també hi són a la Matrícula. La majoria es situen al carrer dels Bous i dels que n'hem pogut determinar l'ofici (un total de 17) 14 afirmen ser treballadors, 2 pagesos i 1 blanquejador d'arròs. Aquests 14 augmenten a 24 si afegim aquells que no són d'origen francès i dels quals n'hem pogut esbrinar el seu ofici gràcies al propi tall o pel creuament amb els registres notariais.

Les contribucions dels treballadors es situen entre els 2 i 3 sous, principalment (Gràfica 42). Els francesos, que es situen també majoritàriament al carrer dels Bous i portal de Mar i al carrer Major, tenen una aportació mitjana de 2,3 sous, en consonància amb la resta d'habitants (Gràfica 43).

Gràfica 40 Agrupació del nombre de treballadors contribuents en funció dels sous pagats al tall de 1648 (eix horitzontal). Elaboració pròpia a partir de (Clara 2002) i ATM, Llibre de Diversos de la Universitat de Torroella 1648-166, fol 4-6.

Gràfica 41 Agrupació del nombre dels francesos contribuents en funció dels sous pagats al tall de 1648 (eix horitzontal). Elaboració pròpia a partir de (Clara 2002) i ATM, Llibre de Diversos de la Universitat de Torroella 1648-166, fol 4-6.

Per fer-nos una idea de quines condicions de vida suposaven aquestes contribucions, podem recórrer a les descripcions que feien els treballadors francesos a la Matrícula. Com hem exposat al capítol 4, aquests es veien obligats a confessar la seva “azienda”, on hi anotaven tot tipus de propietats o tinences immobles, des de peces de terra a bestiar. Pel cas d’aquells que contribueixen amb 1 sou, tenim l’exemple de Joan Durach, qui afirma tenir una casa amb alguns mobles i dues peces de terra. L’una, de 0,5 vessanes es troba “en un quadro de terra que es den Rossi de Gualta”. L’altra, és de 2 vessanes deixades per fer faves en un camp del cavaller Cors. Un cas semblant i que hem citat al capítol 4 és el de Guillem Dusach, també treballador que té una casa al carrer de l’Hospital i treballa un “guaret” de 3 vessanes sembrat de blat a un camp que és de doña Francisca Çariera. En ambdós casos veiem que les poques peces de terra que declaren es troben dins de propietats nobiliàries. Desconeixem el règim en què aquests treballadors treballen aquestes terres, tot apuntaria a l’arrendament, però no tenim cap document que ho confirmi. Tanmateix, aquells individus que contribueixen amb 2 sous al tall de 1648, no aporten més informació a la Matrícula que la casa on viuen i un animal de tir. Així, tenim el cas de Joan Farrer, àlies Patronila, pagès, que té simplement una casa moblada al carrer dels Bous o Pere Masclans, traginer, que diu tenir només un burro de pèl negre. Pel que fa als treballadors, podem documentar el cas de Miquel Viola, que tot i que és habitant a Gualta, afirma tenir una casa i una peça de terra d’una vessana.

Aquesta tendència general (casa, peça de terra, algun ase) segueix la tònica que vèiem en el capítol 4 a partir dels inventaris i els instruments notarials i no varia dins d’aquest rang de

contribucions que aniria de 1 a 3 sous, almenys qualitativament. Els treballadors que contribueixen amb 3 sous afegiran alguna peça de terra més, en tot cas. És el cas de Joan Volpallera que diu tenir una casa moblada i una peça de terra de 2 vessanes de sembradura i que es troba, com ja no ens sorprèn, en la propietat de la mateixa D. Francisca Çarriera²⁴⁷. A partir d'aquí, alguns també afirmen disposar d'alguns productes. Ramon Cortada, treballador, a part d'una casa al carrer dels Bous i una peça de terra de 3 vessanes diu tenir també 3 quarteres d'arròs. Pere Spicau o Espiau, que diu tenir una casa, 3 mules i tres peces de terra, afegeix també 300 quintars d'arròs, 10 quarteres de blat, 30 bótes de vi i 3 bótes d'oli.

Sortint del grup dels treballadors, també tenim francesos que declaren a la Matrícula i que contribueixen al tall de 1648 fora d'aquest marge que identifiquem amb l'estrat més humil que aniria d'1 a 5 sous. Els casos paradigmàtics són els dels blanquejadors d'arròs. En tenim dos exemples. Per una banda, Bernat Badia, qui declara un camp de 5 vessanes comprat a carta de gràcia, una vinya de 3 vessanes a Ullà, 14 quarteres d'arròs i 20 bótes de vi, diners (70 o 80 lliures que li deu la vídua Portas de Torroella per una sentència "tinch jo en ma casa") i l'arrendament del delme dels Bous amb Pere Pla. Té també una mula de 14 anys. Per l'altra, Joan Brell, el qual afirma tenir una casa "moblada segons mon stament" equipada amb un molí arrosser. També afirma tenir emmagatzemats aliments: 13 quarteres de blat, 2 bótes d'oli i 160 quarteres d'arròs. Té varies propietats immobles: una peça de terra de 8 vessanes que és de D. Francisca Çarriera; una vinya de 3 vessanes comprada a carta de gràcia situada al camí de Santa Caterina i un camp de 9 vessanes situat a l'Agulla de Dalt, el qual afirma que és "meu propi". També afegeix una vinya que diu "es de ma muller". Té 3 mules.

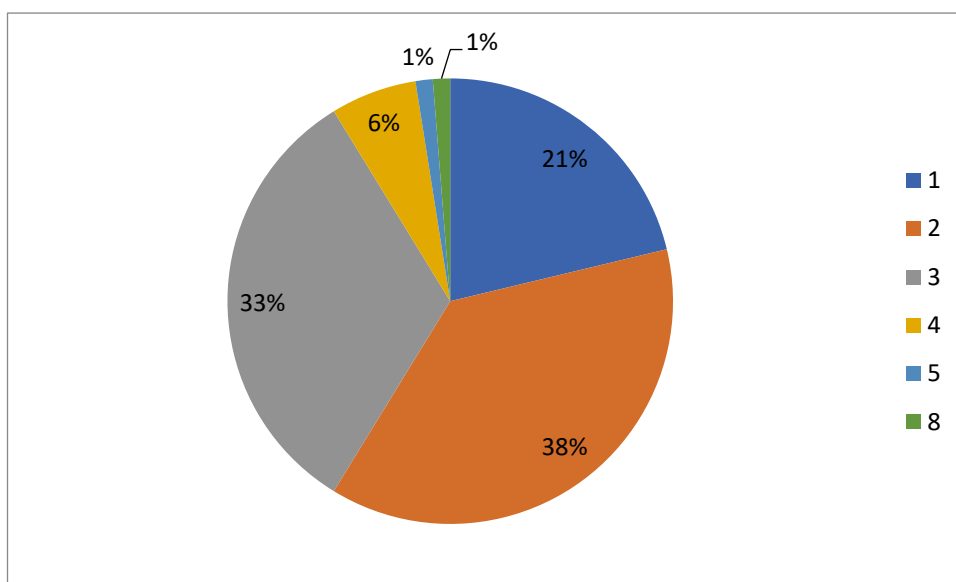
Un altre document que ens permet copsar el caràcter humil d'aquests contribuents són els comptes de la botiga de blat. Aquesta botiga es feia a decisió del Consell General per sanejar les arques de la Universitat, així, en la taba de l'any 1647 es deixava constància que "doneran al botiguer per desminutions dos corteras per centenar acceptat sent sinquantia corteras que lo Consell ha determinat vendre per pagar les pentions de censals"²⁴⁸. S'arrendava cada any a decisió del Consell sota clàusula de fer-ne comptes cada any, aquests no es conserven en els registres notariais, però sí que en podem trobar en els llibres de diversos de la Universitat,

²⁴⁷ Volpallera va rebre una peça de terra en arrendament el 24 d'octubre de 1633 de 7 vessanes de part de la mateixa propietària. És la mateixa peça que confessa 4 anys més tard? Si és així com s'ha reduït fins a 2 vessanes? O està mentint en la seva declaració per por a ser embargat?

²⁴⁸ AHG, Josep Massagué, To 217, 18/10/1647

concretament n'hem trobat en el llibre de 1648-1666²⁴⁹. En aquests comptes, l'arrendador de la botiga mostrava per dates el gra venut i la persona compradora; en el nostre cas, hem fet servir la llista de compradors de l'any 1650 (l'única conservada que queia en el nostre marc cronològic). A partir del tall de 1648, podem saber de quins individus es tracta i en quina franja de contribuents es situen.

Dels 190 compradors, 91 els hem pogut identificar en el tall i, per tant, saber quines van ser les seves contribucions. Veiem que la major part dels compradors es situen entre els 1-3 sous i, efectivament, un important percentatge coincideix amb els treballadors identificats (Gràfica 44). Es tracta de 21 individus, dels quals 5 són també d'origen francès. Això suposa un 23%, tenint en compte que ens separen 13 anys de la Matrícula²⁵⁰.

Gràfica 42 Percentatge en funció de les contribucions al tall de 1648 (en sous) dels compradors de la botiga de blat de Torroella de Montgrí (tardor-hivern 1650). Font: ATM, Llibre de Diversos de la Universitat de Torroella (1648-1666), p. 76-80.

Durant l'any del qual en tenim la llista de compradors gràcies als comptes de la Universitat, la quartera de blat es venia a 7 lliures i 4 sous, 3 lliures més cara que l'any 1648 teòricament a causa d'una mala anyada. La immensa majoria dels individus que hi apareixen fan una compra de 2 quartans, la qual cosa implica una despesa de 3 lliures i 12 sous. Les botigues de blat tenien com a finalitat la venda de gra a baix preu per als sectors més humils i depauperats de viles i ciutats. Tenint en compte això, no ens ha de sorprendre trobar no pocs treballadors i/o membres

²⁴⁹ ATM, Llibre de Diversos de la Universitat de Torroella (1648-1666), p. 76

²⁵⁰ Possiblement, una forma de completar les dades seria un buidatge exhaustiu dels protocols notariais del lustre entre 1646-1650, que no hem tingut temps de realitzar.

de l'artesanat de la vila, que compartien unes condicions econòmiques semblants a les dels treballadors.

Un cas de promoció social: Joan Brell, d'humil treballador a propietari

Les possibilitats de mobilitat social per part dels sectors humils eren segurament escasses, però no inexistents. El cas de Joan Brell, habitant d'origen francès de la vila de Torroella, ens permet exemplificar-ho. Si anem uns quants anys enrere, el 8 d'octubre de 1612, trobem un procés iniciat davant la cúria de la batllia de Torroella. L'apel·lació recull les queixes per la sentència donada a un tal Josep Pons i Marco, a causa d'unes bastonades donades a un jove Joan Brell (tindria 20 anys en aquell moment) qui apareix sota l'etiqueta de treballador. El tal Pons i Marco, hostaler, hauria "donades unes bastonades sobre sa persona de les quals vingue lo dit Brell a la mort exo fonch dita denuntiatio feta per lo procurador fiscal de dita cort y per ell dit Brell ratificada". Sembla que a la declaració i causa interposada per Joan Brell se li feia "poch cabal"²⁵¹ i així l'hostaler quedava lliure, per la qual cosa l'advocat clama que "es donar ansa a que cadal dia se cometen delictes y mals actes puix VM per sos respectes y amistats o forses altres coses a VM movens dexa a aquells impunits y sens la pena deguda" dient que a dit Brell "se li nega la justitia".

No tenim més notícies de Joan Brell fins la dècada dels 30, quan apareix com arrendatari de D. Francisca Çarriera per 3 peces de terra, arrendades a 3 anys de les quals donarà terç²⁵². En aquest instrument Joan Brell apareix sota l'etiqueta de pagès. No obstant, com més ens apareix el nostre blanquejador és en el mercat de terres. El 10 de maig de l'any 1637 i sota l'etiqueta de treballador, Joan Brell comprava una vinya al lloc anomenat "coll de Santa Caterina"²⁵³, al massís del Montgrí. És la mateixa peça que declarava tenir "a carta de gràcia" a la Matrícula, de la qual ara en compra el dret de lluir i quitar. Li compra a Ramon Duran, treballador, que la té per la seva mare Antiga, la qual va vendre a Joan Brell segons consta en instrument de 1628 per 58 lliures i 10 sous. D'aquest preu, 18 lliures i 10 sous són per pagar a Pere Martí Xaragay, ciutadà honrat. D'aquestes, 10 lliures i 4 sous són per un debitori i les 2 lliures i 6 sous restants són per

²⁵¹ La poca veracitat de les denúncies i paraula de les persones humils o que viuen de "son treball" fou un fet recurrent en les corts. Alexandra Shepard en dóna bon exemple a partir de l'anàlisi de les declaracions en les corts eclesiàstiques angleses, on sovint les persones d'extracció humil havien de demostrar la seva vàlua (*worth*) davant l'escepticisme que suscitava la seva condició a l'hora de donar el seu testimoni independent; vegeu el capítol *Maintaining Oneself* dins (Shepard, 2014).

²⁵² AHG, Francesc Metge, To 203, 18/05/1636

²⁵³ AHG, Francesc Metge, To 204, 10/05/1637

un censal que Gerònim Miquel Mir, qui havia venut la peça al pare de Ramon Duran, i que ara pertanyia a dit Pere Martí Xaragay en virtut de la cessió que li havia fet la vídua de Gerònim Miquel Mir el 1621. A part, Ramon Duran pretén, amb les 40 lliures restants, lluir dos censals que el seu pare tenia amb la Comunitat de Preveres d'Ullà, de 28 i 12 lliures, respectivament. Altre cop el crèdit ven entrelaçat en la compra de terres.

Aquest document ens mostra com efectivament els treballadors concorrien en el mercat del crèdit mitjançant la compravenda, com havíem avançat en el capítol 4. No serà l'única vegada que Joan Brell participa d'aquesta manera en el mercat de terres. Dos anys després, a març de 1639, ja sota l'etiqueta de blanquejador d'arròs, ven a Pere Mauri una peça de terra que li va ser venuda per la vídua Alfonsa mitjançant carta de gràcia per 160 lliures i 5 sous. La peça havia sigut venuda empenyorada per 140 lliures, al valor total se li sumen "14 lliures per foriscapis pagats pel dit Brell segons consta en època del 18 de juny de 1636 i 3 lliures i 10 sous pagats "per fer los rechs" segons consta en època de 21 de març de 1637 i 3 lliures 15 sous "pro sulanius"²⁵⁴. Pere Mauri, precisament, era un dels terratinents de la zona de l'Agulla, tal i com mostra una concòrdia d'11 d'abril de 1647²⁵⁵.

El mateix any 1647, Brell ja apareix com a pagès revenent una peça de terra de la qual en té l'ús a Josep Camps Sanan. La peça de terra fou venuda a carta de gràcia per Antoni Sanan, pagès i pare de dit Josep per 200 lliures (instrument del 5 de desembre de 1629) a un tal Jaume Vicens, pastor i fou venuda a Joan Brell per la vídua de dit Vicens a abril de 1641 pel mateix preu. També venia aquella peça de terra situada als Robaus de 6. La peça fou venuda per dit Sanan a Joan Brell pel preu de 120 lliures segons instrument de 25 de març de 1642²⁵⁶. Així doncs, La venta total és a 320 lliures. El dret de lluir correspon segurament a Josep Sanan així que aquest recupera dues peces que havien format part del patrimoni familiar i de les quals es podria haver després per fer front a algun deute.

El que ens interessa de tots aquests instruments és el paper de Joan Brell, que participa de la compravenda de peces no (només) per accedir-ne al domini útil, sinó també per moure-la per obtenir liquidesa o crèdit. En definitiva, una forma de fer molt pròpia dels propietaris de mas vers el mercat de la terra. Desconeixem si fou a partir d'aquests moviments que Brell acumulà aquest patrimoni que declararà a la Matricula i que li fa contribuir amb 6 sous al tall de 1648; una quantitat situada per sobre de la mitjana del 80% de la resta de contribuents i que el situa

²⁵⁴ AHG, Francesc Metge, To 206, 15/03/1639

²⁵⁵ AHG, Josep Massaguer, To 217, 11/04/1647

²⁵⁶ AHG, Josep Massaguer, To 211 25/03/1642

en una posició que podríem assimilar amb la d'alguns propietaris o masovers rics. De fet, Salvi Batllia, el masover de la Torre Quintana que havíem vist al capdavant de les contribucions pel manteniment de l'ermita de Santa Maria del Mar contribueix amb 4 sous. Per si no quedés dubte d'aquest valor patrimonial assolit per Joan Brell, podem recórrer al preu pagat pel dot de la seva filla, qui es casa amb Miquel Solatges, també blanquejador d'arròs. El dot aportat és de 250 lliures, una quantitat ben respectable que situa Brell dins la mateixa franja social de propietaris de mas (v. Capítol 4, pp. 61-65). A més a més, Miquel Solatges es declara també com a blanquejador d'arròs en el nupcial i en el tall de 1648 contribueix amb 6 sous. Endogàmia pròpia dels artesans o tret diferenciat de classe?

Un assaig d'estructura de classes al Baix Ter de l'edat moderna

A partir de les dades recollides i al fet de tenir la sort de poder-les creuar amb un tall que obliga a una contribució en funció de la riquesa personal, podem assajar el que seria un esbós de l'estructura de classes de la zona del Baix Ter; si més no durant aquests primers decennis del segle XVII.

Per una banda tenim que més del 70% dels habitants de Torroella tenen unes condicions de vida que en aquest treball definim com "humils". No hi ha gaire concreció en aquest terme, en som conscients, però en tot cas volem fer èmfasi en que es tracta d'una part de la població rural que comprendria els no-propietaris de mas. Com a molt disposaven d'una casa, un hort i en ocasions una o dues peces de terra que no arribarien a sumar les 10ha que en teoria es consideren necessàries per alimentar un grup familiar. Evidentment, se'ns escapen el gran nombre d'individus que no reuneix el tall de 1648: pobres de solemnitat, joves treballadors servint com a mossos en els masos o inclús aquelles famílies que no tindrien prou patrimoni com per aparèixer en aquests registres: Recordem que la Matrícula dona un total de 54 francesos casats (evidentment no tots treballadors) dels quals la meitat no apareixen en el tall. Costa de creure que prop d'una trentena d'aquestes famílies la majoria de les quals eren matrimonis primerencs entre els 25-30 anys, hagin emigrat o s'hagin dissolt al cap de 10 anys. Eren aquestes famílies part del comú de la vila?

Hi havia un estrat mitjà també, aquells formats per alguns masovers a càrrec d'explotacions importants, negociadors i altres oficis urbans i també treballadors que a partir de l'arròs podien haver arribat a acumular patrimonis significatius i participar de la dinàmica dels mercats de la terra o el crèdit, com hem vist pel cas dels blanquejadors d'arròs. És difícil atribuir un rang de contribució en el tall. Els límits d'aquest grup serien poc definits i malgrat no es trobaven en una situació precària, tampoc no es tracta dels terratinents ni senyors útils de masos.

Aquests senyors útils trobem que contribueixen al tall amb el pagament de més d'11 sous i en cercar els seus noms a través dels registres notarials els trobem sovint pactant concòrdies amb els senyors de les aigües i ocupant els càrrecs de cònsol, secretari o clavari en el Consell de la Universitat . Per exemple, Francesc Quintana, que contribueix amb 16 sous al tall, sabem que disposa de 2 masos, almenys un arrendat a masoveria i que contribueix amb 4 sous al manteniment de la capella de Santa Maria, la xifra més elevada en relació amb la resta. El patrimoni Quintana també adquirirà diversos masos, com la torre Ferrana, situada a Sobrestany, en algun moment del segle XVII (Ramió et al. p. 69). També hi podem referir individus com Paulí Serralta o Pere Colomer, ambdós contribuents amb 10 sous i propietaris de terres a la zona de la "madriguera de baix", en la qual s'hi destinarà aigua del Ter per al conreu de l'arròs durant l'any 1643²⁵⁷. Podríem ampliar la llista amb Miquel Carles, contribuent amb 16 sous o Nicolau Fuster amb 8; tots terratinents de la zona coneguda com a Agulla de Baix. Aquests individus no representen ni el 4,5% del total de contribuents tot i la seva gran influència en la gestió dels recursos de la vila.

2.3. Les activitats dels treballadors torroellencs

Hem fet un esbós general del tipus d'activitats que permetrien als treballadors catalans de completar els ingressos necessaris per la seva reproducció i la de les seves famílies al Capítol 4. A partir d'aquest fugaç estudi de cas pel que fa al Baix Ter, creiem que podem concretar un xic més el que ja hem exposat.

Per una banda, evidentment, cal esmentar el llogar-se per treballar per compte d'altri. Hem esmentat ja a bastament el cas dels mossos a partir de les evidències de la Matrícula. També hem comentat que el conreu de l'arròs comportava una forta demanda de força de treball. Les dades al respecte són escasses, atès que bona part dels contractes eren orals i no els trobem degudament escripturats a la documentació notarial. No obstant, en tenim indicis. Al 13 de març de 1638, trobem una època interessant on apareixen alguns pagaments de jornals per a la roturació d'un erm. El receptor del pagament era Ramon Roca, treballador, que reconeix a Antoni Martí, mercader, que "dedistis mihi et aliis laboratoribus dicte ville presenti (...)" 68 lliures i 8 sous que són per 228 jornals fets en lo plantar lo herm de la señora Mir prop la font Derolas a raho sis sous jornals en lo qual herm jo he estat en levant desavuyt dias que quiscun dia eren 12 treballadors y vint i quatre jornals per al traure las pedras de dit herm²⁵⁸ . Antoni

²⁵⁷ AHG, Josep Massaguer, To 212, 03/05/1643

²⁵⁸ AHG, Francesc Metge, To 206 13/03/1638

Martí, l'empleador, apareixia el mes anterior comprant una peça de terra a carta de gràcia a J. Agustí Tor Begur i al març de 1639 participava de l'arrendament del mas dels Colomer Frigol amb altres mercaders²⁵⁹.

Un altre cas ens el mostra l'època firmada el 22 de juny de 1632 per Domingo Raulet, palafanguer d'origen francès habitant a Torroella amb la seva dona i la seva filla de 7 anys, segons la Matricula. En l'instrument reconeixia a Joan Quintana, mercader, haver-li pagat 24 lliures per un total de 80 jornals per fer motes a Torroella a raó de 6 sous per dia.

No ho podem afirmar de forma rotunda, però ja hem vist altres propietaris encarregant tasques per a la preparació de terrenys que posteriorment destinarien a l'arròs. En les tasques pròpiament de conreu, també tenim lleus evidències que es contractaven treballadors. En una protesta del 3 de maig de 1647, Pere Marquès, cirurgià i procurador de Josep de Biure i Margarit, assenyalava a Bertran Benet, treballador, a qui se li havia encarregat fer arròs a les terres del "bosch de Sant Leandro". El tal Benet es defensa dient que Guillem Ansali, treballador francès "que tenia acullit en dites terres" i que li havia assegurat fer-ne per ell, atès "que ell se enllestiria que no faltaria qui ni faria ab ell"²⁶⁰. La mateixa protesta es feia en relació a Esteve Mateu, també treballador, qui responia exactament el mateix. Els documents no ens donen més informació respecte aquesta escena, que ens recorda una mica al procés engegat a la cúria per part de Miquel d'Homs sobre Domingo Mollo, qui es defensava acusant a Joan Moner, treballador també d'origen francès, de l'incompliment dels pactes (vegeu Capítol 4, pp. 227-228).

De Guillem Ansali tan sols tenim la seva confessió a la matrícula, on afirma tenir 25 anys, trobar-se casat i en possessió d'una peça de vinya de 3 vessanes comprada a carta de gràcia amb el dot de la seva dona. En el tall de 1648 apareix contribuint amb 3 sous. Aquest instrument, gairebé fortuït, fa efectivament referència a pràctiques en el conreu que difícilment podem detectar en els registres notariais i que confirmen el paper dels treballadors i concretament d'aquells immigrants francesos en la gestió d'algunes explotacions. Evidentment, apareixen molts interrogants, desconeixem tot el que envolta aquestes formes de contractació i quines eren les pràctiques que regulaven aquesta "cessió" que feien Esteve Mateu i Bertran Benet a Guillem Ansali. Desconeixem també com de generalitzada es trobava aquesta pràctica, atès que aquí el contractant és un noble local, com en el cas abans esmentat de Domingo Mollo.

Hem comentat que aquest grup social podia obtenir ingressos de fonts diverses i a partir de múltiples activitats. En el cas de Torroella hi podem afegir l'explotació dels rius i els recursos

²⁵⁹ AHG, Francesc Metge, To 206, 12/021639 i 01/03/1639

²⁶⁰ AHG, Josep Massaguer, To 217, 03/05/1647

marítims. Tenim un exemple a partir d'un document de concòrdia de 1603 en el qual un negociant de Palamós, Joan Badia, arriba a un acord amb 4 pescadors torroellencs per a què li facin venda de tot el corall que cullin des del dia de la "festa de la Nativitat del senyor primerament a un any pròxim sdevenidor y saguent (...) a raho y preu de 30 sous per quiscuna lliura prima ço es a raho de dotze o onze sous per quiscuna lliura"²⁶¹. Joan Badia es compromet a comprar-los i si hi renunciés se'l penaria amb una multa de 10 lliures pe tantes vegades ho fes. Al seu torn, els pescadors es comprometen a no vendre corall a ningú més. Si algun d'ells ho fes li tocaria pagar al seu torn 10 lliures pe cada vegada. Dels firmants d'aquesta concòrdia (Joan Pastell, Montserrat Falgars, Joan Agosti, Jaume Pages, Joan Damia, Joan Suau i Carles Busquets), 2 apareixen tardanament sota l'etiqueta de treballador, es tracta de Jaume Pages (el 3 d'abril de 1639²⁶²) i Carles Busquets (el 3 de desembre de 1633)²⁶³.

També veiem a Joan Ros, treballador, arrendant per 5 anys la pesquera del rec de fra Ramon des del "embocament de dit rec amb el riu Ter fins les basses dels guarranchs"²⁶⁴. Aquest arrendament li fa la vila i no s'especifica el preu, però sabem que Joan Ros contribueix amb 2 sous al tall de 1648, la qual cosa ja ens indica la seva situació socioeconòmica. Si a tot això hi sumem les confessions de la Matrícula que hem ressenyat al capítol anterior referents a la pràctica de la pesca, podem intuir que les activitats pesqueres i d'explotació del litoral bé podrien ser una bona font d'ingressos per als treballadors torroellencs.

L'accés a la terra via establiments

L'any 1599, sota el consolat de Montserrat Vinyoles i Joan Torró, el rei Felip II cedia a les demandes que el síndic Montserrat Alió portava fent en representació de "aquella vila y baronia y als habitants de aquella" i concedia el domini directe de la muntanya del Montgrí o muntanya règia. El massís era descrit com "estèril sempre e infructuosa" i per això "no resulta utilitat ni profit al dit patrimoni real". De fet, el síndic afirma que "lo maior cens que sobre dita montanya se podia imposar per aquella estèril, aspre, pedregosa y sense tenir aygua serien deu fins en dotze lliures moneda barcelonesa". En la carta suplicatòria, Alió demanava que "se'ls consedesca establiment de dita muntanya a cens anual de vint lliures" (Torrent i Fort, 1999).

²⁶¹ AHG, Antoni Batllia, To 145, 21/12/1603

²⁶² AHG, Andreu Sàbat, To 253, 03/04/1639

²⁶³ AHG, Miquel Cristòfol Metge, To 201, 03/12/1633

²⁶⁴ AHG, Josep Massaguer, To 217, 28/04/1647

En la mateixa carta suplicatòria, l'empriu de la muntanya sembla relegar-se simplement a la pastura de bestiar i a l'aprofitament forestal; tanmateix, a partir de la tercera dècada del XVII els cònsols van trobar la manera de donar-li un ús més rendible. Això passava per l'establiment de peces de terra a la muntanya i les seves faldes als habitants de la vila. Així, aquells obtenien un petit lot de terra a canvi d'un cens anual que pagaven a la Universitat. Aquest cens va ser establert entre la tardor de 1642 i l'estiu de 1643 en 4 sous per vessana²⁶⁵ i amb la clara destinació per part dels cònsols de què les peces fossin plantades en un termini de cinc anys²⁶⁶.

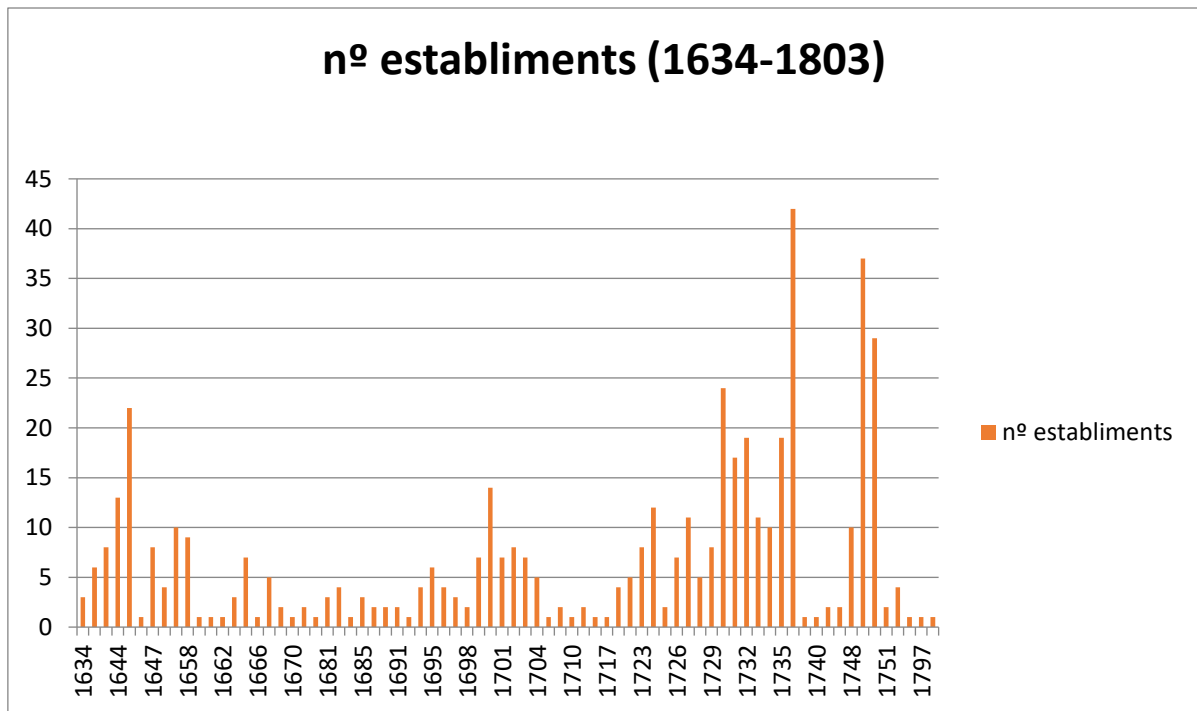
Durant la primera meitat del set-cents, les clàusules que l'establiment acceptava per a que se li cedís la terra eren principalment dues, que la terra fos "reduïda a cultura" i que es paguessin els censos i "tots los mals ordinaris com extraordinaris que dita vila ha imposats y imposara en sdevenidor". Es tracta d'una clàusula que no és estrany trobar en els contractes de masoveria i en el cas dels establiments, es subratlla que ho ha de pagar qualsevol persona, inclús aquelles "persones privilegiades sis vulla sian militars eclesiasticas o religioses perquant volem dit nom que estiga subjecte a dits carrechs o que altrament sie nullo lo present establiment"²⁶⁷.

La Universitat va seguir establint peces del massís durant tota l'Edat Moderna. Com podem veure en la gràfica 45, el nombre d'establiments es va iniciar amb un petit pic durant els primers anys de la dècada de 1640, però quan va assolir la seva plenitud va ser en l'onada roturadora característica del segle XVIII, especialment en el cas de Torroella, entre el primer terç i a mitja centúria.

²⁶⁵ Aquesta mesura va ser presa pel Consell davant el fet que en els registres els establiments fets durant la dècada dels 30 havien quedat "en blanch" i per tant era una forma d'anivellar els pagaments quan es va optar definitivament per aquesta pràctica (AHG, Josep Massaguer, To 211)

²⁶⁶ AHG, Josep Massaguer, To 212, 13/08/1643

²⁶⁷ Establiment fet a Gerònim Barrera, treballador, (AHG, Josep Massaguer, To 212 17/01/1643)

Gràfica 43 Nombre d'establiments per any (1634-1803). Font: ATM, Llibres vell i nou dels censos 1634-1754, 1/0141 i Llibres de censos de Santa Caterina, llibre primer 1/0111-1/0122.

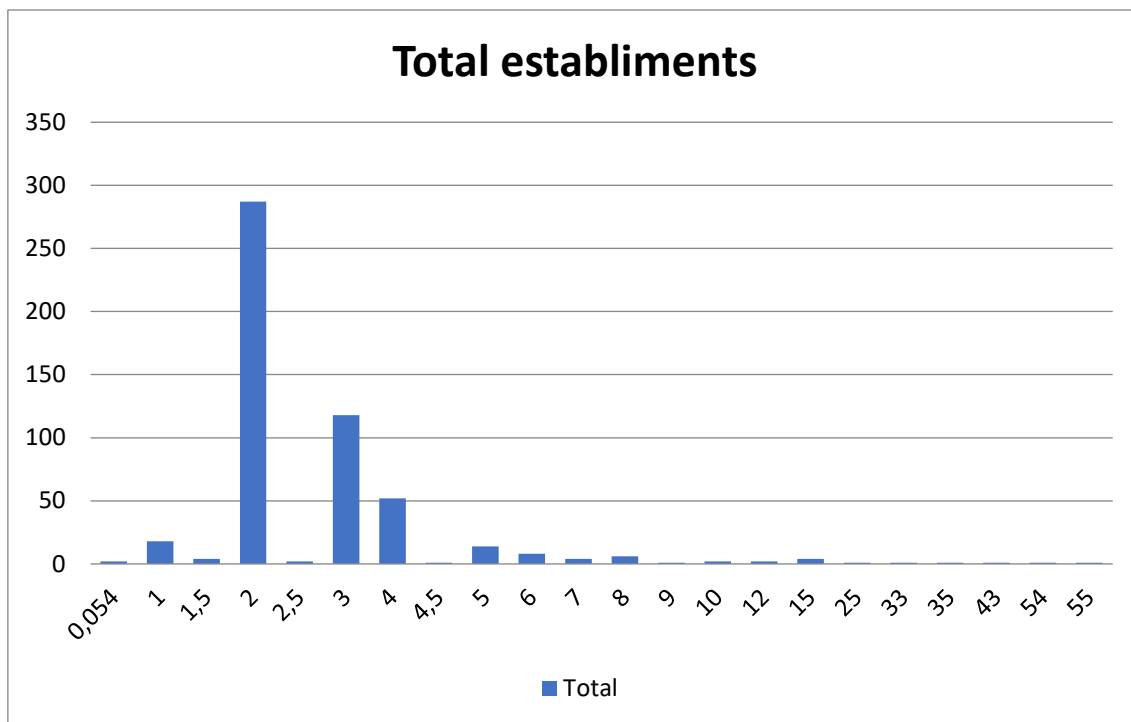
Quin participació van tenir els treballadors en els establiments del massís? Si esquarterem les dades en funció dels grups socioprofessionals, podem veure que aquesta era força elevada. De fet, els treballadors seran el grup social que majoritàriament rebrà establiment durant bona part del segle XVII. En els establiments de mitjans de segle, són més del 70% dels establerts i durant la tercera dècada es mantindran per sobre del 75% entre els anys 1671-1700.

Dècada	<i>altres</i>	<i>artesà</i>	<i>comerciant</i>	<i>ofici de mar</i>	<i>pagès</i>	<i>professional</i>	<i>rendista</i>	<i>treballador</i>	Total general
1634	0	1	0	0	2	0	0	0	3
1641-1650	0	6	0	0	6	1	0	32	45
1651-1660	0	3	0	2	2	1	0	16	24
1661-1670	0	0	1	0	2	0	0	18	21
1671-1680	0	1	0	0	1	0	0	1	3
1681-1690	0	2	0	1	0	0	0	12	15
1691-1700	0	9	0	1	0	0	0	33	43
1641-1650	1,72%	13,33%	0,00%	0,00%	13,33%	0,02%	0,00%	71,11%	100,00%
1651-1660	0,00%	12,50%	0,00%	8,33%	8,33%	4,17%	0,00%	66,67%	100,00%
1661-1670	0,00%	0,00%	4,76%	0,00%	9,52%	0,00%	0,00%	85,71%	100,00%
1671-1680	0,00%	33,33%	0,00%	0,00%	33,33%	0,00%	0,00%	33,33%	100,00%
1681-1690	0,00%	13,33%	0,00%	6,67%	0,00%	0,00%	0,00%	80,00%	100,00%
1691-1700	0,00%	20,93%	0,00%	2,33%	0,00%	0,00%	0,00%	76,74%	100,00%

*Taula 37 Xifres absolutes i percentuals d'establerts en funció del grup socioprofessional per dècades (1640-1700).
Font: ATM, Llibres vell i nou dels censos 1634-1754, 1/0141 i Llibres de censos de Santa Caterina, llibre primer 1/0111-1/0122.*

És significativa aquesta gran participació de treballadors en els establiments de la muntanya. Si ens fixem en aquells individus que tenim identificats a la Matrícula, trobem correspondència en 12 d'ells²⁶⁸. D'aquests, tan sols 4 declaraven alguna propietat immoble en les seves confessions de 1637, però tots excepte un dels individus que accediran a un peça de terra abans de 1648 (un total de 7) apareixen en el tall com a contribuents, pagant entre 2 i 3 sous. Va ajudar l'accés a la terra via establiments a què alguns treballadors i les seves famílies passessin a ser reconeguts com a part del comú? És una possibilitat. Això va significar una millora en els ingressos d'aquestes famílies? És molt difícil d'afirmar. Si bé les peces de terra arrendades eren de dimensions molt reduïdes (Gràfica 45) i això portava aparellat un cens baix, també cal esmentar que les possibilitats d'accés a determinats recursos es van veure afectades durant la dècada dels 40.

²⁶⁸ Tot i que cap la possibilitat que molts establiments siguin fills d'aquells francesos. Això ho podem veure en la repetició d'alguns patronímics, com Lafont. Tanmateix, per ser estrictes no els hem inclòs en el recompte.

Gràfica 44 Nombre total d'establiments en funció de les vessanes establertes (eix horitzontal). Pel total d'establiments entre 1634-1700. Font: ATM, Llibres vell i nou dels censos 1634-1754, 1/0141 i Llibres de censos de Santa Caterina, llibre primer 1/0111-1/0122.

Una forma d'avaluar un possible accés als recursos que oferia el territori, és a partir de la comparació amb d'altres espais d'ús comunal, especialment la Devesa Reial. Després de l'adquisició per part de la Universitat dels terrenys de la Devesa Reial el 1642, es va encetar un litigi a la Reial Audiència per iniciativa de Josep de Biure i de Margarit, en aquell moment Governador de Catalunya durant l'ocupació francesa. El noble pretenia que se li reconeguessin els drets d'herència de la Devesa a partir del parentiu amb la dona d'Andreu d'Homs, que fou Biure. El litigi, que òbviament no va donar la raó a Josep de Biure, ens és molt interessant a partir dels arguments amb els que fa l'apel·lació, entre els quals exposa que “los particulars de dita vila y terme de consentiment y voluntat dels jurats de aquella de cadal dia rompen y tallen los abres de dita Devesa lo que ha de redundar en molt gran dany y deterioratio de aquella²⁶⁹.”

Aquestes mateixes queixes van ser reiterades pels cònjuges Marquès, que el 23 d'octubre també escrivien lletres als cònsols exhortant-los que “no poden ignorar [Vostres Magestats] de que no devasten dita Devesa”. Amb tot, desconeixem si per pressió o per interès després de donar-se “l'heretat de la Devesa” en arrendament a Josep Sanan, qui havia sigut cònsol el mateix any 1642, a finals de l'any 1648 els cònsols feien crida prohibint fer llenya a la Devesa sota pena de multa de 4 sous i 35 dies de presó. En el llibre de conclusions de la Universitat de 1648, també

²⁶⁹ ATM, Correspondència 0040, fulls solts no numerats.

s'anota a 27 de desembre que es prohibeix treure llenya sense pòlissa del Consell. Les pòlisses s'emetien a raó següent, un real per càrrega de burro, 2 de matxo i 8 reals per carretada.

Desconeixem si aquestes crides s'havien fet amb anterioritat. Precisament les queixes dels nobles locals eren que els jurats hi feien la vista grossa, fins al punt que Josep de Biure demanava "quant menester sia esser dirigides lletres al Procurador Real de la Baronia de Torroella de Montgri pera que fasse publicar crides peral dit efecte ab impositio de poenas". No obstant, els Marquès acusaven que "si be diuen llurs respostes [dels còsols] que tenen fetes fer crides y posades poenas que [Vostres Magestats] mateixos recostant²⁷⁰ dites cridas y penes" fins al punt que acusen a un dels còsols, Miquel Creus, d'endur-se una carretada de llenya.

Fos com fos, a partir de 1648 es veta formalment l'accés a la Devesa per obtenir recursos forestals a menys que s'abonés una taxa. Evidentment, això suposava un impediment per a moltes economies humils que no tenim motius per pensar que fos compensada per l'accés a un tros de terra establerta a la falda de la muntanya. En la llista de compradors de la botiga del blat de l'any 1650, trobem 19 d'aquests establiments, més de la meitat dels quals, per cert, apareixen sota l'etiqueta de treballador.

Tot aquest periple ens porta a considerar que l'accés a la propietat útil via emfiteusi, que es generalitzarà a tota la regió pel grup dels treballadors durant els decennis posteriors i especialment durant el segle XVIII, no es pot desvincular de la resta de processos que a nivell local podia suposar una pèrdua de l'accés a determinats recursos. En els estudis sobre la propietat, els debats entorn el paper dels establiments i els canvis que podrien haver suposat pel que fa a les pràctiques i drets per part de la societat catalana d'Antic Règim hi tenen un lloc privilegiat. No és la nostra intenció desplegar-los en la seva complexitat i dimensió teòrica, però sí que creiem que el cas de Torroella ofereix un exemple interessant.

Si bé l'autèntic *boom* dels establiments es va donar a partir de la segona meitat del segle XVIII amb el principal protagonisme dels grups de propietaris rurals, en els seus inicis la pràctica d'establir peces de terres en zones incultes o guanyades als terrenys comunals fou prerrogativa de les universitats i senyors directes (laics i eclesiàstics). Així doncs, Torroella sembla que actua de forma pionera en aquest camp, essent la universitat com a institució la que atorga aquests drets, la qual cosa suposà canvis en la forma en com es van exercir a partir de llavors. És una estratègia ja coneguda més tardanament, amb l'ús del patrimoni comunal per part de les

²⁷⁰ No queda clar l'ús d'aquest mot aquí, ja que el Diccionari Alcover Moll defineix com un préstec de l'italià i amb un significat equivalent a "reclinar". Ens inclinem a entendre-ho com una acusació vers el poc entusiasme punitiu que, segons els acusadors, mostraven els jurats i còsols de la vila.

Universitats per a fer front als deutes agreujats per la Guerra (Gifre, 1994)²⁷¹. Ja durant la primera meitat del XVII veiem que en alguns indrets, s'acaben modificant les pràctiques i usos d'una part important de la població en relació a determinats recursos, és a dir, als drets de propietat.

En el cas de la Devesa, el que podria semblar una incorporació en el patrimoni comú i una possible forma de guany d'accés del conjunt de la Universitat a recursos anteriorment propietat d'un senyor, queda de facto i de iure, segons podem deduir a partir de l'escassa documentació, per a l'empru d'uns quants individus vinculats estretament al Consell General de la vila, és a dir, els potentats locals. La recol·lecció de llenya a la Devesa segurament fou una pràctica anterior dels "particulars" de la vila, sense poder especificar de quins es tractava, tot i que les acusacions dels Marquès vers el cònsol Miquel Creus, apuntarien a una pràctica força estesa entre tots els membres de la comunitat. La compra de la Devesa per part de la Universitat i la seva gestió posterior per part del Consell (cedint-ne una part a arrendament però alhora regulant-ne l'accés) podria haver suposat l'exclusió d'una part significativa dels sectors més humils.

Els establiments per altra banda, també suposen una via d'apropiació dels drets comunals?²⁷² Sabem que el massís del Montgrí no tenia més ús que el pasturar els ramats i llenyejar. Fins a quin punt la cessió de petites parcel·les de terra a artesans, treballadors i pagesos, molts d'ells humils, significués alhora l'exclusió d'altres conveïns dels recursos que es podien obtenir de la muntanya? La diferència amb la Devesa és que en el cas de la Muntanya, no trobem cap Crida que en limiti l'accés.

La conjuntura bèl·lica no es notarà a Torroella fins a finals de la dècada dels quaranta-inicis dels 50, amb les contribucions a pagar per les tropes, l'aparició d'un brot de pesta i la conformació de la junta del morbo. Especialment dramàtica serà la centúria posterior, amb la presència gairebé constant de tropes estrangeres. En aquest context la Universitat va fer ús del seu

²⁷¹ Les motivacions que deuriem incentivar als còsols a fer establiments, semblen molt allunyades de les que van impel·lir als hisendats i senyors útils durant els decennis posteriors, ben vinculades a la fixació de la força de treball a un ecosistema, el de mas, que sovint requeria de treball extra i a la valorització de la renda de la terra (Congost, 1990, pp. 127-130 i 142-143). De ben segur els còsols de la vila esperaven incrementar els seus ingressos, en un context d'endeutament creixent de les finances del comú, però precisament això no sembla encaixar amb l'esperit rendista que caracteritzà els propietaris setcentistes.

²⁷² En aquest sentit s'expressa (Congost, 2018). La idea és vincular en l'anàlisi històrica els canvis en les formes de propietat i alhora el paper que van jugar aquests canvis en el manteniment o finalització de determinades pràctiques comunitàries. Això ens pot dur per camins tortuosos fins a conclusions paradoxals, com el fet que el reconeixement de drets comunals comporti alhora l'exclusió d'altres membres de la comunitat. Ens inclinem per pensar que això va ser el que va passar amb la incorporació de la Devesa Reial al patrimoni de la Universitat.

patrimoni, tant la Devesa, de la qual se n'arrendà el vintè com a mínim des de l'any 1647²⁷³, com la muntanya de Torroella que es començà a establir sobretot a partir de 1642, per fer front a les dificultats financeres.

I des del punt de vista dels treballadors? El cas particular de Torroella mostra un cop més que els grups humils tenen accés a la propietat útil de moltes maneres. Quan podien, l'aprofitaven. No és això una clara mentalitat "pagesa"? Els autors que, des de fa temps, han treballat el segle XVIII han donat una explicació a aquesta demanda "des de baix" a partir de la fam de terres que sentia una part important de la regió de Girona en un context de fort augment demogràfic (Congost, 1990, pp. 122–126; Ferrer i Alòs, 2008). A Torroella la fam de terres és difícil atribuir-la a aquests termes: venim d'un llarg període d'estancament en termes demogràfics que no explica per quina raó als anys 40 del segle XVII es comencen a fer repartiments de terra en la mateixa fórmula que veiem a posteriori. La proliferació de treballadors a Torroella, tanmateix, és notable i inclús podria ser considerada d'excepcional.

En resum; ¿El fet, excepcional, que el Consell de la vila pogués gestionar aquest patrimoni i tingués incentius per fer-ho va afavorir una *entente cordiale* entre els treballadors, potser el grup més humil de la vila, i els interessos dels cònsols? Els establiments de Pau també apuntarien doncs a una dinàmica conjuntural i circumscrita en aquell lloc i a les vicissituds particulars dels senyors de Rocabertí? Podria ser que ens trobem davant de casos molt concrets i d'alguna manera aïllats en el context de la primera meitat del segle XVII, però està clar que també mostren processos que ens trobarem no massa tard, durant el període expansiu que viurà la societat setcentista. El fet que uns dels protagonistes dels establiments emfitèutics dels segles XVII i XVIII fossin el mateix grup social, el dels treballadors, ens fa plantejar fins a quin punt la dinàmica de classes que hem relatat des del "llarg segle XVI" i els seus efectes sobre el grup pagès, acabessin influint en una de les dinàmiques més genuïnes de la història agrària catalana.

²⁷³ L'arrendament es fa al botiguer de teles de Girona Josep Parareda (ATM, Llibre de Diversos de l'Ajuntament de Torroella 1648-1666, p. 28).

Conclusions

In this last section I wanted to compile those elements that I find to be the most interesting and those to which, I believe, this work has made a relevant contribution. I have placed them under various headings as it seemed totally infeasible to contain the large variety of themes that I could refer to in one way or another within the same narrative thread. Against assessments related to the more general and long-term contexts, I will contrast the more specific and particular aspects of my study. My idea is thus to offer an overview of the changes and characteristics that I have detected and studied in Catalan society between around 1550-1650 throughout the diocese of Girona.

The exit from the late-medieval crisis

I cannot point out too much more than what I have already commented on and concluded in Chapter 1 on the organization of the countryside in the Catalonia of the *mas* system after the Arbitral Decision of Guadalupe, but it is worth reviewing and emphasizing. During the 16th and 17th centuries, processes occur that will form a particular social structure that will be key for understanding not the whole period, but its subsequent developments. The *mas* system, which brings with it such crucial elements as a certain way of exercising usage rights (including the possibility of bequeathing them) and the institution of the heir, was a clear product of the medieval world and of the social struggles that the late-medieval period ended with in Catalonia.

Most studies concur in considering the "long 16th century" as a period of expansion, and of the resumption of commercial exchange with the wave of silver coming in from the Atlantic. At the same time it was the period in which manufacturing would explore new forms of organizing labor. The case of the region of Girona, however, continues to show a significant gap in this regard. That it was a period of expansion, and of demographic dynamism, seems incontestable from the studies that I have gathered. In other areas, like manufacturing, it also seems to have experienced a process of revival during the 16th century, above all from the middle of the century on and at least until the first years of the 17th century. The work of Colls, however, one of the few that has taken on the challenge of narrating changes in the productive sectors during this "decisive century", in the words of A. García Espuche, has already pointed out the regional heterogeneity of the bishopric of Girona. Judging from his findings and from the changes that I have detected in regards to the socio-professional structure, the decline of manufacturing and the process of agriculturalization that Colls describes for Castelló d'Empúries also seem plausible for the Baix Ter.

In any case, the main conclusion would be that we still need to develop systematic studies on the regional level within the bishopric of Girona for the period of 1500-1650 in order to finish confirming these changes in the productive forces that are reasonably well documented in the Empordà and in the city of Girona, but that remain to be studied in the current *comarca* of Pla de l'Estany, in Garrotxa, and in the Selva, not to mention the mountainous regions. Obviously this implies a significant effort of documentary research, since the only available documentation for the period lies in the notarial registers and in the always unknown municipal archives. The parish registers have the inconvenient annoyance of appearing at the end of the 16th century, if one is lucky, and then not everywhere. On the other hand, the dispensations from banns (*Dispenses de Proclames*), a good source that shows us the socio-professional structure with a certain representativeness and permits us to access the marriages of a good part of the bishopric, is not representative for the whole of Gironan society until around 1620. Therefore, in order to fill in the gap of the first half and the middle of the 16th century, the documentary source that remains to be exploited is notarial records.

Economic expansion and peasant differentiation

These two subjects would not have to be interrelated. In the Catalan case, however, the changes in the social structure that I intuit as beginning from the end of the late-medieval conflicts occurred in a framework of economic expansion that has been sufficiently reviewed in various syntheses of the period, and which enjoys a certain consensus by researchers. Throughout Chapter 1 I have tried to note the elements that led to the changes in the social structure that we will see unfolding throughout the whole of the second half of the 16th century and the first half of the 17th century. Among them, the most important was, without doubt, a change in the class relations between the peasantry and the rent-collectors, the lords, which granted the former broad powers to dispose of their property rights over the *mas*, as I have been insisting.

This level of the wealthy peasantry and its presence in the *remença* conflict has already been evaluated by Eva Serra and has been profoundly studied in all its facets by Pere Gifre for the 16th and 17th centuries. We see its preeminence in the rural Catalan world when examining the land market, the marriage market and the credit market. We also see it if we enter into the micro-universe of rural communities: in the case of Torroella, *mas* owners are nearly always the beneficiaries of the seats on the *Consell*, the leases of taverns, bakeries, and butcher shops, and the taxes on their products. The hegemony of this wealthy peasantry is intimately linked with the ability to exclude the remaining levels of the peasantry from the ownership of the *mas*,

which is why it made use of instruments (already present in the customs of the time) like sharecropping contracts of limited duration, the most successful of which was the *masoveria*. We should not hesitate, then, to classify the relationship that they established with the rest of the non-*mas*-owning peasants as unequal and even exploitative insofar as they maintained and expanded their wealth by taking advantage of the work of other peasants who, in a lower situation, agreed to work for others in exchange for well-defined uses of land and its products, or in exchange for wages.

This whole process, still obscure with regard to its beginnings, presents a great difficulty for historians. The fact that the term “farmer” (*pagès* in Catalan, *agricola* in Latin) could make reference to any of the holders of a *mas*, whether a sharecropper or an owner, has required the exhaustive scrutiny of the notarial documentation in order to capture the internal dynamics of the peasantry. In our case, the appearance of the label *treballador* (worker or laborer) from at least the mid-16th century has helped us enormously in situating these hypotheses and assumptions. In the period in which I begin my study, I detect the emergence of what we can now call a new social group. We can call this a new social group insofar as, as I hope to have shown in chapters 4 and 5, and as I will conclude now, it had enough characteristic features that differentiate it as a group from the peasantry of the *mas*, towards which, and this is key, it shared a series of social and economic relations that defined an authentic and original social structure in the early-modern Catalan countryside, and that maintained significant differences with the medieval society that preceded it.

But, in addition, the role that French immigration seems to have played in this process appears to have been an important one. I must draw attention to the fact that about half of the individuals who appear under the label of *treballador* in the parochial registers up to the year 1620 claim to be from France. The emphasis, however, in the profound changes that the relations between social groups suffered at the end of the Later Middle Ages must prevent us from attributing all of the causes of the differentiation process to the demographic rise that occurred during the second half of the 16th century. This process is not unique to Catalonia, but one thing that we find in the Catalan case is that it had a decisive factor in the “victory” of the *remença* peasantry over seigniorial pretensions. This should serve as a warning to us when interpreting the differentiation of the peasant group as a product of feudal domination, as it has been defined by some authors concerned about this phenomenon, especially in the case of England, such as M. Dobb and R. Hilton (Byres, 2006). It is clear that the feudal structures imposed very restrictive limits that prevented reproduction tending towards egalitarianism with regard to community management and access to property, but the dynamism and the changes

that I have detected enjoyed a strong push from the personal interests of a determined group of peasants who could go beyond the customary considerations with regards to group solidarity. This can be seen in the cases of the numerous examples of foreclosures and of the repurchase of *masos* by the holders of usage rights throughout this period, as seen in, for example, the studies of Padrós for the la Vall d'en Bas, which we would need to extend to the whole of the Catalonia of *masos*.

In fact, the enrichment of an important segment of the peasant group appears in the first half of the sixteenth century due to the Corts' ordinances against luxury. These seem to have been produced everywhere, not only in Catalonia. Solomon comments on it for Castile, for example: "There is no doubt that the relative economic power of some farmers inspired them towards an attitude of ostentation and magnificence... we see them adorned with fine fabrics and cloth; with silk dresses (...), with precious stones and jewels. On the occasion of their children's marriages they spend immense sums (...)"'. Although in Catalonia and in the diocese of Girona we cannot confirm these changes in habits due to the lack of studies on consumption, it is well known that a process of embellishing family homes occurred during this period (Pella i Forgas, *Historia del Ampurdán*, p. 700 cited by Elliott, p. 32).

Some authors have wanted to emphasize the principal importance that the social differentiation of the peasant group had in the changes in class structure that "led" towards capitalist development. I do not dare to say that, but I must emphasize the importance that this process could have had in the formation of the social structure that would be predominant in the agrarian world of early-modern Catalonia from then on. During the period that I have examined, I have not found explicit evidence of intra-community conflict (although, the community of Torroella's management of the uses of the *Devesa* could point in this direction). But this type of issue will be common during the 18th century. Without doubt, the peasant community formed a joint-interest group against seigneurial power and the fiscal impositions of wartime, but in the long run, and in the context of major social polarization and great changes such as there were the second half of the 1700s, relations would be strained to the point where explicit conflict would arise.

The study of migratory phenomena in the early-modern period

It is necessary to update the way the phenomenon of French immigration has been approached. Traditional studies came from the theoretical framework of "pull and push", in which different works on migratory currents and especially the theoretical development that followed the work

of Oded Stark, among others, emphasized that, by themselves, the existence of causes of attraction and expulsion were not enough to explain the migratory avalanche. Obviously this is something that is simple to point out, but much more difficult to analyze and demonstrate empirically, as it implies having data for the regions of origin that allow us to establish “migration stories” and to create models based on various factors, just as A. García Abad did (García Abad, 2004). In the case of French immigration this seems a nearly-impossible task, since we lack the documentation sufficient to reconstruct families based on French records, and we would still need to identify those individuals in their place of origin and in their place of settlement.

If there is one thing that can be agreed upon, it is that there is not one single cause for migratory phenomena. In the case of the French who decided to move during the “long 16th century”, the socioeconomic conditions of emigration areas and especially the particularities of mountain economies played a determining role. But they were also influenced by cultural and linguistic proximity, the “porous” nature of the border between the Spanish Crown and the Kingdom of France, the disorder of the Wars of Religion, the peasant uprisings in areas such as the Périgord, and the long-established trade routes between the various territories the Crown of Aragon. Many of these aspects have already been noted in the 2000 edition of Nadal and Giralt’s work, and are commonplace in any work on French immigration.

However, taking into account the debates and theoretical frameworks that have produced different proposals for the study of migrations (which come mainly from economics and sociology) I find that they bring interesting elements to my approach. It is also an area that is relatively little-explored by such works. Thus, in my case, I have taken into account the way in which the Spanish Crown could be perceived by those contemporaries who were under the jurisdiction of the Kingdom of France, based on the suggestions offered by the now classic concept of “relative deprivation”. The limited information that I was able to access in French archives certainly made reference to an area where precious metals were flowing, so it is not unreasonable to believe that there was a certain vision of “relative wealth” on the part of newcomers to the areas located to the south of the Pyrenees and the Counties.

Another possibility is the study of migration networks, which are currently at the forefront of the study of migratory phenomena, to the point that they are considered institutions with an important capacity for agency and that can explain the maintenance and dissemination of migratory flows. In my study I have not thoroughly explored this aspect, which, in fact, has figured very little in the study of French immigration. An exception would be the work, already

cited, by A. Capdevila (Capdevila, 2014) which precisely emphasizes this question, or the case studies by P. Poujade on French merchants (Poujade, 2010).

The characteristics of French immigration in the bishopric of Girona

In general the data that I have used to characterize French immigration in Girona do not show great disagreements with previous studies on the phenomenon in other regions of Catalonia. In demographic terms it seems sufficiently proven that they influenced the demographic recovery of the region in some manner (above all in the coastal region of Empordà and in the city of Girona), based on the numbers of French grooms, which range from 10 to 20%, and even exceed those figures in some cases, such as in Castelló d'Empúries. The total number of weddings that I have identified indicates a nuptial index—derived through my sources—of 2 per thousand at the height of the French presence.

Nor do I find anything in my data that would allow me to contradict the chronological trends first proposed by Nadal and Giralt. The absence of parochial records during the first half of the sixteenth century, however, does not allow me to detect the “ascending” period that most authors describe. What is clear, from both the parochial records and from the dispensations from bans is that immigration declined from the third decade of the 17th century on.

Thanks to the collection of dispensations, I have also been able to make distribution maps of French grooms. The distribution of French immigrants throughout the bishopric is not as simple as these maps suggest at first glance. Certainly, the view from the dispensation data indicates that the majority of them were located in the region of Empordà (nearly half of the total number) and in the city and plain of Girona. But these were the most populated parts of the bishopric, so this fact doesn't reveal any secret. Yes, it is interesting; however the richness we gain by combining the dispensations with the parochial registers allows us to conclude that immigration settled in different ways throughout the territory. In rural areas, such as the Empordanian plain, the French settled mainly in the countryside, scattered throughout the parishes of the rural area and not primarily concentrated in towns with higher-density populations. In the case of the town of Banyoles, and that of the city of Girona, however, we see high percentages of French people, with a large part of the immigrants concentrated within their respective town territories. The origin of this duality in the settlement patterns of immigrants must derive from the heterogeneity of the host society.

However, it should be noted that while the presence of French people in marriages can be used to determine the demographic potential of immigration, we must also keep in mind that the floating population of immigrants was much larger. The town of Torroella saw 54 French people married, but the total number of French people shown in the registration list was 110. Obviously this does not create a proportion that can be extrapolated to the whole region, but it reminds us that we cannot use marriage records alone to gauge the magnitude of the phenomenon of immigration.

Another element that seems characteristic of the bishopric of Girona is the origin of the immigrants who settled there. Through the information contained in the dispensations, I have seen that the majority of the French immigrants came from the Massif Central region, followed by those from the area around the Pyrenees. I have not been able to explain this divergence from what most studies show, among other reasons, because of the caution that must be imposed when working with a single source. However, it remains something to be investigated. What could the predominance of immigrants from Auvergne and Quercy in the region of Girona have been due to? Undoubtedly, the answer can only come through a study on migratory networks and places us, yet again, against the limits of the documentary availability of the period when studying migrations and all their complexity.

The profile of the immigrants

The data provided by the various sources show that the overwhelming majority of the French immigrants who arrived in the region of Girona were between 10 and 20 years old. I am speaking of a migration of young, unmarried people of formative age, something that is not far from the situation described by other authors, not in relation to migrations, but to the patterns of mobility in the societies of early-modern Western Europe (Kusmaul, 1981b; Page Moch, 1992). It is very possible that these characteristics or “human capital” if you prefer, determine the possibilities that French immigrants had to be included within the social and productive structure of the Catalonia of the *mas* system, in the midst of a process of social and economic reorganization within the framework of sixteenth-century growth. I have detected, through the information provided by the socio-professional labels, two large groups into which we can divide the French immigrants located in the bishopric of Girona. On the one hand, there are those tied to artisanal crafts, present above all in urban areas and still with a fairly large presence in the textile industry, as in the case in the city of Girona itself. This group, mainly tied to cloth, will decrease as the 17th century is unveiled, perhaps at the mercy of the process of decline experienced by urban

manufacturing throughout the region during this century. From the first decade of the 16th century we see the great push that the construction industry receives within the immigrant community, to the point that for their contemporaries it would result in a “monopoly” by French immigrants in the crafts of stone-working and masonry: this is attested by the case of the confraternity of the Four Holy Martyrs of Girona. Undoubtedly, the dynamism of rural areas would also have affected this path towards specialization, as many *masos* were embellished and conditioned during the second half of the 16th century and the beginning of the 17th century. Construction was, throughout the whole of the early-modern period, the “immigrant” sector.

On the other hand, the other large group, on which I have focused the bulk of the later work, concerns those identified under the label *treballador* (worker or laborer). The presence of French immigrants in this group, something I have tried to put in context within the framework of social relations in the Catalan countryside, proves to be overwhelming everywhere, and especially in certain areas, such as the Empordà. Certainly, the limited data that I have, coming from the parochial registers, reveals that in those moments with the greatest immigration presence during the period to which this study is confined, the French could comprise up to half of the social group of *treballadors*. The unspecialized, humble and even miserable character that the term *treballador* seems to have covered adheres very well to the traditional image of the French, and the available data have something to say in this respect. The French were often employed as servants on farms, and, if emancipated, would become part of the group of rural wage earners who obtained part of their income "going behind the masters."

The study of dowries and behavior on the marriage market endorses the hypothesis that *treballadors*, and especially French *treballadors* were placed far down on the social pyramid. In general the dowries of *treballadors* are low; those of the *treballadors* of French origin are lower still, standing at around 20 *lliures* or even lower. Obviously, there were French immigrants, and probably no small number of them, who were successful (here, the Torroella de Montgrí gives us a good set of illustrative examples) but if the *treballadors* showed a different behavior in the marital market, the case of the French workers accentuates the endogamous dynamics within this social group that can easily be described as a class behavior. Indeed, while *treballadors* marry the daughters of both *treballadors* and *pagesos*, *pagesos* almost never marry the daughter of a *treballador*, and French *treballadors* only rarely take the daughter of a *pagès* as a bride.

The dynamics of differentiation within the peasant group that I have concluded occurred during the 16th century in the Catalonia of *masos* generated differentiated social groups not only

through labels but also through these forms of class segregation. This class segregation reproduced inequalities, such as, for example, in the access to the *mas*, something that I have stated was a path closed to many French immigrants and many *treballadors*. In this sense, and from a strictly methodological perspective, I must insist on what historians of Girona have already advanced, in that matrimonial behaviors allow us to shed light on and clarify these institutions a great deal.

Immigration and the formation of peninsular labor markets

The case of French immigration is one that enjoys a more settled tradition and a higher number of interpretative studies, but regional works and syntheses of economic history in other Iberian regions also show population displacements of a significant magnitude that, perhaps because they occurred in the territory of the Spanish Crown, have gone unnoticed. I refer mainly to the cases of Cantabria and Galicia, although it could also have affected the areas of Castile studied by Francis Brumont.

Immigration, then, just as in Catalonia, is a phenomenon that we find replicated in many other regional economies, closely tied to an internal process of differentiation within the peasantry (which we do not know occurred in the French regions that expelled their populations, but which is well documented in the other Iberian areas) and the need for labor to implement heterogeneous farming. According to authors such as Bartolomé Yun, much of the explanation for the resumption of the peninsular economies during the long 16th century lies in the use of this temporary and casual workforce. In this sense, and as we have pointed out throughout this work, French immigration is closely linked to new economic phenomena that could occur on a scale that would surpass the Principality itself. In fact the exhaustive work of Salas Auséns conducted on Aragon also points in this direction.

Finally, to what extent does the migration evidence from the Catalan countryside modify some assumptions about migration in past societies? One statement, for example, of J. P. Possou was that in rural societies “neither employment offers nor possibilities offered outside of their places of origin alone are sufficient to exert a truly attractive power over a large mass of people” (Possou, 1988, p. 129). As I have shown, one of the main causes of French migration in the rural Catalan countryside was the existence of labor conditions and employment opportunities that were themselves due to some deep changes in Catalan society from the end of the 15th century on. The Catalan case shows how far the circles of recruitment and the demographic impact on

other regions (i. e. migration patterns) of the nascent labor markets of the Early Modern period could extend.

The emergence of a new social group

The presence of the label *treballador* in the documents from the bishopric of Girona, both in notarial registers and in parochial registers, offers the opportunity to detect and follow the emergence of this social group in the 16th and 17th centuries. This is what I have done, based on the use of a wide range of sources, from those covering the whole territory, such as the *fogatge* (hearth-tax) of 1553, to those addressing local situations, such as the parochial registers.

The sources I have and the fragment of reality that they show us reveals that something changed in the social structure of Girona between the first half and the middle of the 16th century. It is not clear if this change extended to the rest of Old Catalonia. The comparison between the labels seen in the *fogatge* referred to as that of 1497 and the work carried out by other researchers on the late-medieval period confirm this; the presence of *treballadors* or *bracers* (farm laborers) at the end of the 15th century is nearly non-existent. It seems that the individuals who would identify themselves with these terms would be a rather marginal fragment of society. In contrast, in the last decades of the 16th century the parochial registers show percentages of grooms who were *treballadors* ranging from 13% to 17.5% among all the marriages in the whole bishopric, and that this could be even higher in certain parishes or zones. I have also seen that the presence of French immigrants could have substantially influenced these changes and the diffusion of the term *treballador* at least between the late 16th and early 17th centuries, the time identified by the majority of scholars of the phenomenon as that of the period of full immigration.

Surely it would be useless to consider determining a *precise* chronology to date the changes that I believe the emergence of the *treballadors* in the sources from Girona would reflect. This is a process that would probably have begun around the end of the 15th century, and developed during the 16th century and the first half of the 17th century. As we have seen through the creation of an occupational structure in the parochial registers, the percentages varied until the first decades of the 17th century. I am not able to determine if these percentages stagnated, if the presence of *treballadors* varied throughout the course of the 17th century, or if they were affected by the temporary changes of just after the Reapers' War (also called the Catalan Revolt, or the *Guerra dels Segadors* in Catalan), which indicate moments of expansion or crisis during the last third of the 1600s. The end of my study in 1640 prevents this. However, we know from

studies done on later periods that during the 18th century the number of *treballadors* continued to increase in quantitative terms; both in absolute terms, in line with the widespread population growth, but also in relative terms, in relation to the other social groups.

Labels alone, however, do not define us, nor do they reveal the individuals behind them, their particularities as a social group or the relationships that they established with other groups. Thanks to the positive association that I have found between the French immigrants and the *treballadors*, I have opted to use the first as a proxy, which has enabled me to work with new sources: this is the case of the *Matrícula de Francesos* (Registration of French Immigrants). Through the declarations of the more than 500 French people located in the Gironan littoral that I have found, I can conclude that the label *treballador* had a more relational connotation than an attributive one, and involved nothing more or less than the fact of working for another person. There were two main forms in which the labor of these “workers” (*treballadors*), given in exchange for wages in early-modern Catalonia, was articulated: through service and external integration to the family of the *mas*, and through casual labor by independent family units. Individuals in both of these situations were equally considered and defined as *treballadors* by notaries and clergy, the authors of the documents that I have used to examine this society. This leads me to raise some considerations about both groups that, although they could be combined, I have decided to maintain separate in my analysis.

The institution of domestic service in Early-Modern Catalonia

Servants (*massos* in Catalan) were a form of labor that adopted salaried work during the long process from 1500 to 1900. When and how this form arises remains unexamined by historians although implicitly there is some consensus in linking this phenomenon to the end of slavery in Western Europe, a labor force that had been exceptionally common in the Mediterranean world (Furió, 2006). This is the precise reason given by J. Codina for the appearance of servants in the peasant farms of the Llobregat delta at the beginning of the 16th century. In any case, I have shown that these servants were a very present and widespread reality in the Catalonia of *masos*, and far from the marginal idea that can be gained from the studies and theorizations that have been conducted on northern Europe since the phenomenon was first identified in the now classic works of Hajnal, Laslett and Kussmaul. The sources I have consulted for this period, especially the Paschal Compliance Registers (*registres de compliment pasqual*), have allowed me to examine the family structure of Catalan *masos*, and determine that the structure was in some aspects close to what Hajnal outlined in his famous article, primarily in the absence of composite

families. The image given by the letters of the Batllia family, *masovers* of the Torre Ponsa during their captivity also reinforces this conclusion: with the presence of four workers from other Empordanian towns and parishes working at the *mas*.

The dispensations also give us information on access to marriage. We have seen that the age at marriage was also elevated among rural groups, being close to 30 years old in the case of men (that is, higher than the 26 years that Hajnal defines). So, was the rural structure of early-modern Catalonia similar to that of Tudor England, as described by these authors, in terms of the presence of salaried workers? According to Laslett, the main function of the institution of service was as a premarital situation in which young people would acquire knowledge and techniques from their masters, and save up small amount of capital that, afterwards, they could use to marry and to establish themselves as independent units. This was as true for boys as for girls, although there were obviously differences in the tasks, schedules and wages based on sex. This meant that service was closely linked to a stage of life, one that would run, more or less, from ages 15 to 25. My sources have not allowed me to determine the age of entry into service aside from a few references that cannot be used for a statistical analysis of this question. However, in the case of the French immigrants, the statements confirm that the immense majority of the French grooms arrived in the Principality between the ages of 10 and 15. Was this the age at which they entered service at the *masos*? Surely this would have been a fairly widespread means of survival. It is necessary to be careful in concluding that the age which boys became servants was during childhood. Although in other European areas it is not strange to find servants in this age group that give nuance to Laslett's view of the narrow life stage in which one finds the institution of service (Fauve-Chamoux, 2017), and it is also not strange that the reception and integration of boys and girls as servants would have had a charitable component. This could have been the case when the French arrived, as we can deduce from numerous testimonies.

In reverse, we find no small number of adults who also find themselves as servants on *masos*, including both married and widowed people. These examples also call into question the idea that the institution of service was a phenomenon that was closely tied to one stage of life, and bring us closer to a particular form of profiting from work outside the family, mediated by salary. We must nevertheless refrain from considering this form as a "transition" towards free salaried work (Gritt, 2002). As we have seen in the Catalonia of *masos*, especially through the example of Torroella de Montgrí, high proportions of servants and *treballadors* coexisted. The predominance of one did not signify the decline of the other, or vice versa. This coexistence continues even as we examine later time periods.

As we have seen through the book of accounts of Benet Adroer, servants were hired throughout the year. They were hired especially often during the harvest season, but not exclusively so. This fact shows us that the use of servants, at least on the part of great agricultural landowners, was a structural necessity to accomplish all the tasks needed to operate the *mas*. Using matrimonial data to infer agricultural cycles also seems to point in this direction. There are no large spikes in the number of marriages that would indicate a period of seasonal unemployment which we could connect with the end of the agricultural year, especially regarding the cultivation of cereals and animal husbandry.

The relations between servant and master

One interesting aspect that I have been able to examine is the relationship between the master and his servants. At one point, it was suggested that this type of relationship, which often carries a patina of paternalism, masked a contractual relationship between the employer (the owner, the holder of usage rights, or else the *masover*) and the employee (the servant or maid). But now we can surely free ourselves from a teleological view of the development of salaried social relations, which has “free” salaried work as a point of arrival. The servant, in fact, was rather far away from free salaried work in the sense that he was fed at the house of, and at the expense of, the master. Undoubtedly he was in a subordinate and dependent position, available at any moment to the needs of his master, and subject to his authority (Whittle, 2017, p. 8).

The previous experience with slavery, a practice widespread in the rural society of the Crown of Aragon served as a background to these dependent relations. The master and the slave shared a dependent relationship of a similar form to what would be established later with servants, within a context in which patronage, clientele, and belonging to a family were the key elements of socialization. On the part of the master, it implied some rights to use the labor force of the servants, but also some duties when it came to providing food, shelter and care during illness. These duties would surely not always have been fulfilled, but they were generally assumed by everyone.

The diversity of rural labor markets in the Catalonia of masos

The proliferation of large numbers of *treballadors* was not due to an end in the use of servants. Both Kussmaul and Snell reckoned that the preference for one or the other had to do with certain economic conjunctures of rising salaries and/or wheat prices (Kussmaul, 1981a; Snell,

1985). In contrast, Whittle has broken this tie, showing that in the period of 1550-1650 it was possible to find both types of salaried workers in the countryside (Whittle, 2017). With the sources that I have examined, I can also confirm this for the Catalan case. The most plausible explanation for this fact is that surely *treballadors*, already established, with their families, a small piece of land or a pair of livestock, and servants participated in different labor markets. If on the one hand servants were used for the most daily and "structural" tasks of the *mas*, such as the care for livestock, *treballadors* were contracted for occasional tasks, or for certain seasonal activities.

I have not yet been able to determine or demonstrate whether this labor market suffers an element typical of modern labor markets that use foreign labor force: labor segmentation. This feature is not unknown during this same period and has some important implications when it comes to characterizing economic situations. For example, the series of high wages that we find in some cities in the Low Countries would correspond to a single labor segment, which will maintain real salaries thanks to a significant devaluation regarding foreign workers (de Vries, 1994). The French were primarily located in the humblest level of the class structure, that occupied by the social group of the *treballadors* and by artisans: in practice did this mean that there were two salary scales in the period? I have not found any indications that demonstrate this, the debts and quittances that speak of salaries are not sufficiently representative of what could really be occurring in the countryside, not to mention the fact that the interpretation of salary is not always simple: as noted by authors such as C. Muldrew salaries were not a simple mercantile exchange but instead reflected specific social relationships and were subject to a wide range of determinants. However, other authors have provided examples that show how groups of wage-laborers raised complaints because groups of foreign workers carried out the same tasks at a lower price, as in the paradigmatic case of Aragon (Peiró, 2002, p. 95).

It seems unlikely that the xenophobia and malice directed towards many French immigrants, which many authors have covered and which I myself point to in some parts of this work, had not risen into "the economic sphere". Undoubtedly this is an unfinished part of the study, which many might take for granted, but with the systematic treatment and further exploration of this subject, especially by developing statistical series, we could add more complexities and open up some interesting elements of rural society during the "long 16th century."

We also cannot underestimate this fact when it comes to explaining class relations at that time. Recently, some scholars have emphasized the possibility that maintaining certain categorical

differences²⁷⁴ within various segments of the population that share a socio-economic position results in the cohesion of social groups that theoretically have opposing interests. This is the conclusion, for example, of a long debate among American historians about the working class in the southern United States and the choice of “race over class” throughout the 20th century as a way of maintaining certain prerogatives associated with whiteness.²⁷⁵ Would the arrival of the French have had something to do with the lack of conflict within the peasantry in precisely the period when its economic polarization deepened and the social inequalities in access to land grew?

The non-owning groups and access to land

Considering the *treballadors* as a group of wage-laborers poses a key question for the history of rural societies in Catalonia: are we facing a proletarianizing process in the Catalan countryside between the second half of the 16th century and the beginning of the 17th century? While the defining identifying element of the *treballador* was the fact of “living from wages”, I have shown that in many cases they were not excluded from having access to land. This fact is significant in that we must be alert when facing sources, such as cadastres, that refer to these groups and which tend to obscure the ownership of small properties and moreover when this has been the subject of debate about the characteristics of the modes of production of modern societies (López Estudillo, 2006; Puntas, 2000; Puntas & López, 2003). At this point, the use of alternative—even if more cumbersome—sources like post-mortem inventories has proven successful and a methodological option for future work.

In the case of the Catalan *treballadors* in the period from 1550-1650 the land market offered cracks through which individuals could access a few small pieces of land, normally vineyards, but no more. The predominance of vineyards among *treballadors* can be explained by the fact that vineyards require only the cultivation of low-quality and small-sized lands, and that they also permit the use of all of the elements beyond the wine, a product which, at that time, was not easily commercialized. A vineyard could mean a place to feed a mule or donkey, a way to get firewood, or a means of profiting from the grapes, either for self-consumption or for sale. The

²⁷⁴ The concept of “categorical difference” is used by Charles Tilly to explain enduring inequalities between social groups and classes. A critical appraisal: (Olin Wright, 2017, pp. 83–85).

²⁷⁵ This debate is reviewed in: Zeitz, J., “Does the White Working Class Really Vote Against Its Own Interests?” *Politico Magazine*, December 31, 2017. Consulted online at:

<https://www.politico.com/magazine/story/2017/12/31/trump-white-working-class-history-216200>

care for the vineyard, moreover, could be borne by the family unit, which allowed the diversification of the domestic workforce between seeking wages, gardening, planting and tending for the vines, and other supplementary activities, such as fishing, as I have documented in the region of the Baix Ter.

Purchasing and credit were intimately tied in many of the cases that I have been able to document through notarial records. This confirms the omnipresent role that credit had in the society of the Old Regime, across all social groups. Although *treballadors* do not appear in the sources buying pensions, they can easily be found participating in real-estate transactions *a carta de gràcia* (i. e. in which they become indebted to the original owners) with a commissioned pension, or commissioning new ones to cope with the price of a piece of land, a house or a garden.

Another, less common, means of accessing land was provided by the leasing of usage rights (*dominium utile*) via emphytheusis. I have only examined the emphytheutic leasing of pieces of land in two locations, Pau and Torroella de Montgrí. Emphytheutic leases, made on the initiative of the holders of *dominium directum*, become a trend during the end of the 17th century and the first half of the 18th century, and the two mentioned cases thus deal with a pioneering practice in the leasing of land to *treballadors*. Indeed the *treballadors* did not only participate in it, but were its principle protagonists. In the case of Torroella, which I have examined as a case study, this was the result of a certain set of circumstances. These were the need to increase the town's income at a time when it was indebted due to war financing (which would also explain the completion of the *tall* of 1648) and a probable demand for land by the *treballadors* themselves, something unrelated to any response to demographic growth since, as available studies show us, demographic growth did not occur in the mid-1600s.

The inventories of goods belonging to *treballadors* also seem to go along with these conclusions. The inventories reveal an absence of plows and oxen, but the constant presence of agricultural tools, such as *aixades*, *tràmecs* and *magalls* (all various types of hoes). This confirms that, despite not having the type of extensive lands that would require the significant investment of plowing instruments, the *treballadors* were an agricultural group with the possibility of managing land. The presence of axes and pruning knives, tools very tied to the work of vineyards, although not omnipresent, also reinforces the image I have mentioned above.

In sum, I believe that it is proven that the *treballadors* who married and established themselves as independent family units normally had access to land. Obviously the cultivation of this land was not sufficient for the maintenance of the family. I am talking about pieces of land around

one or two *vessanes* (or around half a hectare), during a period in which the minimum amount of land needed to cover the subsistence needs of a peasant family would have been around 10 hectares. But, can we consider the *treballadors* as a rural proletariat based on these facts? I must not fail to mention the use of the *Matrícula*, and the more qualitative sources such as the *Llibres de la Cúria*, and the *Llibres de diversos de la Universitat de Torroella de Montgrí*, that have allowed me to provide a more dynamic dimension to the phenomenon of access to land, less anchored in the statistical analysis that I have completed with the notarial registers. I am talking about references to the informal use of the lands of *masos*, including the transfer of land management or cultivation, by lease, to the French (and the conflicts that this generated between the holder of usage rights and the effective land-worker). These images provide a very vivid picture of land practices and uses that involved several segments within the peasantry itself.

The so-called supplementary activities in light of post-mortem inventories

An ever-present issue when interpreting the economic and social history of rural societies in the Old Regime is the development of manufacturing and rural industry. The 16th and 17th centuries see the beginning of a new way of organizing textile work, when the figures of the *verlagers* were able to establish authentic productive networks around textile manufacturing. On the one hand, this allowed the *verlager* to escape restrictive trade regulations, which were increasingly stringent as markets expanded and became more interconnected, and on the other, it gave peasant families access to a new source of income. For many authors, in fact, these *industrias campesinas*²⁷⁶ (Yun Casalilla, 2004, p. 224), or, by-employments as they are known in English studies (Everitt, 1967), were an indispensable supplement to peasant economies, especially for the most humble, who were desperately required to supplement their reduced income in any way they could.

Therefore, we must ask if this was an important characteristic among the activities carried out by the family units of the *treballadors*. Surprisingly, the answer is no. The percentages show that spindles, such as *debanells* and *fusos*, and other tools for processing fibers, like combs for combing hemp, are very scarce in the inventories of *treballadors*.

²⁷⁶ This term, coined by Genti da Silva (1967), was recovered and used by B. Yun to account for the intensification of work in some Castilian regions during the 16th century. These activities included carding, basketry, and the production of cloth and tools, taking advantage of available resources.

Rural industry, then, does not seem to have been established in the bishopric of Girona, at least during the period of 1550-1650, among the group of *treballadors*. This means that the information I have found marries very well with the contributions of García Espuche and the very localized studies of F. Colls on the town of Castelló d'Empúries that I have already mentioned. It is true, however, that this could also be due to regional bias: I have examined the region of Empordà and the plain of Girona, and I do not know the situation in the areas surrounding Besalú, Olot or Banyoles, which all still had a strong cloth industry in the sixteenth century. Nor can I draw this conclusion for the entire peasant group: I do not have this same type of study for *mas*-holding peasants during this period. As a conclusion, then, I must leave it covered with a degree of provisionality, until more studies on the subject become available.

This conclusion, however, does not mean that the *treballadors* did not supplement their income with other activities. As I mentioned above, the activities that *treballadors* undertook were broad and varied: fishing, beekeeping, agriculture involving the extensive cultivation of cereals (rarer), or of vineyards, horticulture, transportation, service, etc. Any of these ways might help one survive if there was no possibility of working during the harvest season, the harvest of olives or grapes, or the great number of tasks that the cultivation of rice demanded in the flood zones of the Baix Ter, for example. In research conducted in English-speaking countries, this use of a range of activities is condensed within the term “economy of makeshifts”, which I have found interesting to mention. However, there is a danger of overusing this term, which has been used to cover almost everything other than strict salary income, until it is essentially stripped of any meaning. The relationship that a salary represented, one of certain dependence between the holder of usage rights over the *mas* (the main employer) and the worker was what that granted an identity to the label *treballador* and to the individuals who bore it. But this does not mean we should interpret *treballadors* as people who could only survive through their integration into the labor market. Without a doubt, the picture was much more complex.

The peasant community and community property

The chapter referring to Torroella de Montgrí, which confirms some of the elements outlined in the previous sections, also forces us to reflect on something that lies beneath all the works that address or relate to the historical problem of the process of differentiation in the peasantry. This reflection is based on participation in the uses and communal rights on which a very important part of the community life of peasant societies was based. This, as has been noted many times,

does not take place in the margins of the story or on the margin of changes in the rest of the social groups.

The case study of Torroella presents a disturbing fact. We can deduce from the list of taxpayers present in the *tall* of 1648 that it includes all of the individuals who were considered members of the community or “*particulars*” of the town. Some of the French immigrants who appeared in the *Matricula* 11 years earlier appear in this list, many of them *treballadors*. But the number appearing in the *tall* of 1648 make up only half the number of *treballadors* of French origin registered in the list of 1637. It is possible that some of those registered in 1637 emigrated or died, but there were at least 27 families (10% of all those I have documented), who do not appear as members of the town. This fact leaves in doubt whether access to communal usage rights was guaranteed for all the inhabitants of the town.

I must place the purchase of the *Devesa del Senyor de Sant Jordi* by the community in 1642 and the subsequent ban on making firewood in the same vein, as an element that more than makes clear that the community’s unequal relations with communal uses were also a reflection of the causal effects of unequal relations in themselves. Certainly, during the first half of the 17th century and especially as we approach the middle of the century with the outbreak of the Reapers' War, the community of Torroella reveals itself to be a community pierced by strong inequalities.

Were the treballadors a class?

Attempts to define the peasantry as a class are not new. In a well-known article, the medievalist R. Hilton questioned whether peasants formed a class (Hilton, 1975). Hilton was concerned with what elements defined the peasantry based on their relationship with rent-collectors within the framework of feudal society, although he always avoided giving a universal and transhistorical definition of the peasantry, at least in terms of class. Hilton, then, strove to understand the peasantry as a class from a structural, theoretical point of view, at least within the framework of European feudalism. However, he warned that, at least from a Marxist point of view, defining a class historically only based on its relations of production is not enough. For this he brings up the famous passage from Marx’s *Eighteenth Brumaire*, where he analyzed the political character of the French peasants in the post-revolutionary period:

“To the extent that millions of families live under economic conditions of existence that distinguish them by their mode of life, their interests and their culture from other classes, and

place them in opposition to these other classes in a hostile manner, they form a class. To the extent that there is only a purely local interconnection among these small-holding peasants, and the identity of their interests does not engender among them any community, national union or political organization, they do not form a class." (Hilton, 1975).

Marx's view, then, was that the peasants (in the context of post-revolutionary France) could not be conceived as a class. Hilton applies this conclusion, which gives a self-made or self-aware character (the class for itself) the last word when defining a class in historical terms, to the character of the feudal peasantry. His conclusion, then, is that the medieval peasantry did not have "class consciousness", in the way that Marx defined it. However, in a text published in the *ler Col·loqui d'Història Agrària*, the element to which Hilton seems to ascribe the subjugation of the peasantry and which prevented them from becoming a class, is an ideological device, refined in the form of the tripartite ideology. Faced with the impossibility of deriving a class consciousness from a proven existence as an exploited group, he resorted to false consciousness, and the ideological apparatus, instead.

This was a fairly recurrent mechanism within materialist thinking, at least until Thompson's work. But Hilton correctly emphasized that class relations could explain certain historical phenomena in fourteenth-century European society. What can we take from all this to determine whether analyzing in terms of social classes can shed more or less light on the study of our past?

I began this work directly with one of the greatest class conflicts in the history of rural Catalonia, and I have aligned, no less, with those approaches that see the emergence of early-modern rural society as a product of it. Class relations continue to be a common form of approaching Catalan society in the early-modern period. How else can we interpret the conflicts around the form of tithes or understand the interests that prompted town officials to regulate dowry practices?

I have asked myself if the *treballadors* constitute a class, paraphrasing the questions posed by R. Hilton in the mid-seventies. Just the fact of asking this question, however, already assumes a certain approach to the study of social classes in history.

In itself, I have stated that the defining trait of the *treballadors* within the Catalan society of *masos* was the fact of working on behalf of another, and not only that, but also of working on the *property* of another. On the other hand, one element that would define the peasant is a direct relation with the means of production that would cover his subsistence and that of his family; especially the most important, land. In contrast, the *treballadors* had to obtain a large part of their income outside of their own properties, when they even had any. This forced them

to maintain certain relations with the rest of the social groups, especially with the holders of usage rights to *masos*, who until then had not held such substantial weight in the Catalan countryside; relations that, clearly, sunk their roots into the field of production.

Therefore, the differences in how they relate to their own means of subsistence are not quantitative, as we find in the medieval world, with reference to the tenancy of various sizes of farms or more or less extensive flocks of livestock. Instead, the long 16th century inaugurated qualitative changes in the way that certain segments of the peasant community were organized.

I am not convinced, however, that we can label the various groups I have identified as classes. By labelling them, as an analytical category with all the apriorisms that this can bring, we run the risk of not grasping the dynamism that can occur in the relations between specific groups. For this reason I prefer to avoid labeling the *treballadors* as a new class within early-modern Catalan society. Instead, I prefer to highlight the changes brought about by the emergence of this social group and to define the character of the changing relations that are revealed by the use of new labels. This is what I hope to have done throughout this work. Despite showing its solidification within the Catalonia of the *mas* system in the 16th and 17th centuries, it was nonetheless complex and I cannot fit what I have discovered into the molds of what could be called “working class” or “rural proletariat” or any other equivalent term.

The *treballadors* surely felt themselves to be part of the peasant community and, although they suffered as the victims of economic exploitation, it remains to be seen if they expressed this within the community itself. But if they had risen in defense of their interests, what would these have been? Access to land? And against the interests of what other group would they have rallied? *Mas*-holding peasants? The lords, who extracted rents from the whole community and who coveted the rights that the communities had won over the assets within their jurisdiction? And if we cannot detect all this, must we conclude that there were no conflicts of interests linked to class, or, thus, to the productive processes and the access to assets that allowed subsistence?

Since all this remains outside the scope of my study, I prefer to reaffirm what I have been able to show: the emergence of the *treballadors* as a social group that brought about significant changes in the social relations of the Catalan countryside. Changes that ended up configuring the evolution and shape of early-modern Catalan society and determined the relationship that was later established between the people and the land. A determination that, having its base in social reproduction, definitely had a class character.

Bibliografia

- Abadal i de Vinyals, R. d'. (1965). *La Immigració francesa en el segle XVI i l'aparició de les "cases pairals" catalanes*. Mataró : Caixa d'Estalvis.
- Alberch i Fugueras, R., Castells, N., Freixas, P., Guilleré, C., Miró, J., & Vila, P. (1984). *Gremis i oficis a Girona*. (Ajuntament de Girona, Ed.), *Gremis i oficis a Girona*. Girona.
- Alfonso, I. (2000). La organización del trabajo en el mundo rural y sus evoluciones históricas. Epoca contemporánea. *Historia Agraria*, 20, 15–23.
- Allen, R. (2001). The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War. *Explorations in Economic History*, 38(4), 411–447.
- Allen, R. C. (2004). *Revolución en los campos. La reinterpretación de las revolución agrícola inglesa*. Saragossa: Sociedad Española de Historia Agraria.
- Allen, R. C. (2009). Engels' pause: Technical change, capital accumulation, and inequality in the british industrial revolution. *Explorations in Economic History*, 46(4), 418–435.
- Allen, R. C. (2011). Why the industrial revolution was British: commerce, induced invention, and the scientific revolution. *Economic History Review*, 64(2), 357–384.
- Allen, R. C. (2015). The high wage economy and the industrial revolution: a restatement. *Economic History Review*, 68(1), 1–22.
- Allen, R. C., & Weisdorf, J. (2011). Was there an 'industrious revolution' before the industrial revolution? An empirical exercise for England. *The Economic History Review*, 64(3), 715–729.
- Badosa Coll, E. (1979). Els lloguers de cases a la ciutat de Barcelona (1780-1834). *Recerques: Història, Economia, Cultura*, 19.
- Benito, P. (2001). La formació de la gran tinença pagesa i la gènesi del mas com a estructura senyorial (segles XII-XIII). In *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII)* (pp. 103–125). Barcelona: CSIC.
- Bennassar, B. (1990). Trois siècles d'émigration française. In *Les Français en Espagne à l'époque moderne (XVIe-XVIIIe siècles)* (pp. 3–7). Paris: CNRS.
- Bercé, Y.-M. (1991). *Croquants et nu-pieds*. Saint-Amand: Gallimard.
- Blanco, J. (2002a). Masos grassos a la vall d'Amer (segles XIV-XVI): masos "ad benevisum" i "estructures senyorials." In *El feudalisme comptat i debatut*.

- Blanco, J. (2002b). Masos i masos grassos a la Vall d'Amer (segles XIV-XVI). *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLIII, 48–51.
- Bois, G. (2009). *La gran depresi3n medieval: siglos XIV-XV. El precedente de una crisi sist3mica*. Val3ncia: Universitat de Val3ncia.
- Bonnin, R. (1977). Les caract3res des migrations dans les r3gions de montagne du Dauphin3 aux XVIIe et XVIIIe si3cles. In *Entre faim et loup...les problemes de la vie et l'3migration sur les hautes terres fran3aises au XVIIIe si3cle* (pp. 19–33).
- Bosch, M., Congost, R., Gifre, P., Sagner, E., & Soldevila, X. (2003). Din3mica social y transformaciones ambientales. El Baix Ter, 1300-1950. In *La construcci3n hist3rica del paisaje agrario en Espa3a y Cuba* (p. 283). Libros de la Catarata.
- Brenner, R. (1976). Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. *Past and Present*, 70, 30–75.
- Busquets Dalmau, J. (1994). *La Catalunya del Barroc vista des de Girona. La cr3nica de Jeroni de Real (1626-1683)*.
- Buysson, L. (1939). 3tude sur la vie rurale en Haute Auvergne. La r3gion d'Aurillac au XV si3cle. *Revue de l'Haute Auvergne*, 30.
- Byres, T. J. (2006). Differentiation of the peasantry under feudalism and the transition to capitalism: In defence of Rodney Hilton. *Journal of Agrarian Change*, 6(1), 17–68.
- Cabr3, A. M. (1999). *El sistema catal3 de reproducci3*. Barcelona : Proa.
- Canyameres, E. (1994). La immigraci3 francesa al Vall3s Occidental (s. XVI-XVII) : quatre exemples locals: Sabadell, Sant Cugat del Vall3s, Sant Juli3 d'Altura i Sentmenat. *Arraona*, III(15), 9–25.
- Capdevila, A. (2003). La matr3cula de 1637, una radiografia dels francesos residents al Maresme. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLIV, 233–246.
- Capdevila, A. (2011). Les caracter3stiques de la immigraci3 occitana a l'Alt Empord3 abans de 1640. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 217–236.
- Capdevila, A. (2014). *Quan la terra promesa era al sud : la immigraci3 francesa al Maresme als segles XVI i XVII*. Matar3 : Fundaci3 Iluro.
- Casanovas i Canut, S. (1986). *El Manuscrit de Palau-Saverdera*. Figueres: El Corral del Vent.
- Cassan, M. (2005). Le soul3vement des Croquants du P3rigord et du Limousin vu par Loys

- Guyon (1596). In B. Barbiche, J.-P. Poussou, & A. Tallon (Eds.), *Pouvoirs, contestations et comportements dans l'Europe moderne* (pp. 569–583).
- Castells, N. (1994). L'evolució de la població de la ciutat de Girona durant el segle XVI. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 34, 81–112.
- Clara, J. (1982). La pesta del 1650. La desigualtat davant la mort i aspectes religiosos. *Estudi General*, 1973(2), 165–188.
- Clara, J. (2002). La població de Torroella de Montgrí segons el tall de 1648. *Estudis Del Baix Empordà*, 21(2), 113–120.
- Codina, J. (1971). *El Delta del Llobregat i Barcelona : gèneres i formes de vida dels segles XVI-XX*. Barcelona: Ariel.
- Codina, J. (1988). *Els Pagesos de Provençana 984-1807: Societat i economia a l'Hospitalet pre-industrial*. Hospitalet de Llobregat, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Collomp, A. (1985). De la Haute-Provence rurale à la Basse-Provence urbaine. Courants d'émigration au XVIIIe siècle. *Revue de l'Haute Auvergne*, 50, 189–205.
- Colls, J. (2002a). *D'Artesans a pagesos l'evolució del treball en una vila de la Catalunya moderna : Castelló d'Empúries, segles XV-XVII. Treballs de recerca de doctorat (Universitat de Girona. Departament de Geografia, Història i Història de l'Art)*.
- Colls, J. (2002b). Immigració francesa i repressió a la Catalunya del segle XVI: alguns exemples del Comtat d'Empúries, 35.
- Colls, J. (2007). La transformació de la plana empordanesa en els períodes medieval i modern. El cas de Castelló d'Empúries. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 355–364.
- Colome, J., Garrabou, R., Pujol, J., & Sagner, E. (1992). Desarrollo capitalista, explotaciones campesinas y procesos de trabajo. *Historia Agraria*, 3, 63–73.
- Congost, R. (1990). *Els propietaris i els altres*. Eumo.
- Congost, R. (2010). Els dots com a indicadors de les desigualtats socials i de la seva evolució en el temps. In R. Ros Massana (Ed.), *Els capítols matrimonials. una font per a la història social*. Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.
- Congost, R. (2018). Por un enfoque realista y relacional de los derechos de propiedad sobre la tierra . Algunos ejemplos relativos a los usos , derechos y bienes comunales PANEL 1 : In // *Congreso Internacional XVI SEHA*. Santiago de Compostela.

- Congost, R., Ferrer i Alòs, L., Lluch, R., Mallorquí, E., Saguer, E., & Gifre, P. (2015). *The catalan mas*. (R. Congost, Ed.). Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.
- Congost, R., Gifre, P., Jover, G., & Lluch, R. (2008). "Que mostrin els títols...". Una relectura de les reivindicacions remences i de la Sentència Arbitral de Guadalupe. In R. Congost (Ed.), *Dels capbreus al registre de la propietat: drets, títols i usos socials de la informació a Catalunya (segles XIV-XX)*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.
- Congost, R., Portell, J., Saguer, E., & Serramontmany, A. (2013). Dispensation from banns: A data source for historical demography and social history. *Population*, 67(3), 549–563.
- Congost, R., & Ros, R. (2013). Change in society, continuity in marriage: An approach to social dynamics through marriage contracts (Catalonia, 1750-1850). *Continuity and Change*, 28(2), 273–306.
- Congost, R., Saguer, E., Gifre, P., & Torres i Sans, X. (1999). L'evolució del contracte de masoveria (Girona, s. XV-XVIII). In *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est, ss. XI-XX* (pp. 269–299).
- Corredor i Plaja, A.-M. (2000). La vida dels francesos residents a la costa del Baix Empordà el 1637. *Estudis Del Baix Empordà*, 19, 79–100.
- Croix, A. (1999). 'L'ouverture des villages sur l'extérieur fut un fait élatant dans l'ancienne France'. Position de thèse. *Histoire & Sociétés Rurales*, 11, 109–146.
- Dantí i Riu, J. (1986). El Vallès Oriental a l'època moderna: el creixement demogràfic i econòmic als segles XVI i XVII. *Pedralbes: Revista d'història Moderna*, (6), 197–207.
- de Solà Morales, J. M. (1970). *La immigració francesa a Olot (Girona) als segles XVI i XVII*. Montpellier: Fédération historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon.
- de Vries, J. (1994). How did pre-industrial labour markets function? In G. Grantham & M. MacKinnon (Eds.), *Labour Market Evolution. The economic history of market integration, wage flexibility and the employment relation* (pp. 39–64). Londres: Routledge.
- De Vries, J. (1993). Between Purchasing Power and the World of Goods: Understanding the Household Economy in Early Modern Europe. In J. Brewer & R. Porter (Eds.), *Consumption and the World of Goods* (pp. 85–132). Londres: Routledge.
- De Vries, J. (2008). *The Industrious Revolution*. Nova York: Cambridge University Press.
- Delaspre, S. (1954). L'Emigration Temporaire en Basse-Auvergne au XVIIIè siècle jusqu'à la

- veille de la Révolution. *Revue d'Auvergne*, 68(1–2).
- Donat, L. (1999). Contractes ad laborationem i establiments de masos després de la pesta negra (1349). In *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est*, ss. XI-XX (pp. 125–151).
- Dribe, M., & Lundh, C. (2005). People on the move: determinants of servant migration in nineteenth-century Sweden. *Continuity and Change*, 20(01), 53–91.
- Dubert, I. (2005). Criados , estructura económica y social y mercado de trabajo en la Galicia rural a finales del Antiguo Régimen, 9–26.
- Dupâquier, J. (2002). Sédentarité et mobilité dans l'ancienne société rurale. Enracinement et ouverture: faut-il vraiment choisir? *Histoire & Sociétés Rurales*, 18(2), 121–135.
- Duran i Pujol, M. (1985). L'evolució de l'ingrés senyorial a Catalunya (1500-1799). *Recerques: història, economia, cultura*, (17), 7–42.
- Duran i Pujol, M. (1986). Producció i renda agrària a la Catalunya del segle XVI. In *Terra, Treball i Propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans* (pp. 186–214).
- Durand, A. (1946). *La vie rurale dans les Massifs volcaniques des Dorez, du Cézallier, du Cantal et de l'Aubrac*. Aurillac.
- Dyer, C. (1990). *Standards of living in the later Middle Ages : social change in England c. 1200-1520*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elliott, J. H. (1977). *La rebelión de los catalanes. Un estudio sobre la decadencia de España (1589-1640)*. Madrid: Siglo XXI.
- Everitt, A. (1967). Farm Labourers. In *The Agrarian History of England and Wales, IV, 1500-1640* (pp. 396–465).
- Farías, V. (2003). Entre ofensiva monàrquica i resistència senyorial: sobre els orígens de la servitud dels homes de mas a la Catalunya dels segles XII-XIV. *Recerques: Història, Economia, Cultura*, 46(45), 139–169.
- Fauve-Chamoux, A. (2017). Revisiting Domestic Service as a Pre-marital Labour for Women and Men in Past Europe. *Romania Journal of Population Studies*, XI(2), 57–91.
- Feliu, G. (1991a). *Precios y salarios en la Cataluña moderna. Estudios de Historia Económica* (Vol. II).
- Feliu, G. (1991b). *Precios y salarios en la Cataluña moderna* (Vol. I).

- Feliu, G. (2004). Aproximació a un índex del cost de la vida a Barcelona, 1501-1807. In *Josep Fontana. Història i projecte social. Reconeixement a una trajectòria* (pp. 151–170). Barcelona: Crítica.
- Feliu, G. (2011). Rellegint la història dels remences de Jaume Vicens Vives. *Butlletí de La Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 33–64.
- Ferrer i Alòs, L. (1983). Censals, vendes a carta de gràcia i endeutament pagès al Bages (s. XVIII). *Estudis d'història agrària*, (4), 101–128.
- Ferrer i Alòs, L. (2008). El segle XVIII: culminació i final d'un model de creixement econòmic agrari. In *Història Agrària dels Països Catalans. Volum III. Edat Moderna* (pp. 55–91).
- Fontaine, L. (2012). The influence of the market on household survival strategies in preindustrial Europe. *Field Actions Science Reports*, (4).
- Fontaine, L. (2014). *The Moral Economy. Poverty, credit and trust in Early Modern Europe*. Cambridge University Press.
- Freedman, P. (2013). Peasant servitude in Mediaeval Catalonia. *Catalan Historical Review*, 6, 33–43.
- Furió, A. (2006). Una introducció. *Recerques: Història, Economia, Cultura*, 52–53, 7–19.
- García Abad, R. (2004). *Historias de emigración : factores de expulsión y selección de capital humano en la emigración a la Ría de Bilbao (1877-1935)*. Bilbao : Universidad del País Vasco, Servicio Editorial = Euskal Herriko Unibertsitatea, Argitalpen Zerbitzua.
- García Cárcel, R. (1985). *Historia de Cataluña : siglos XVI-XVII*. Barcelona : Ariel.
- García Cárcel, R., & Martínez Ruiz, V. (1976). *Población, jurisdicción y propiedad del obispado de Girona : siglos XIV/XVII*. Gerona : Universidad Autonoma de Barcelona. Colegio Universtario de Gerona.
- García Espuche, A. (1998). *Un Siglo decisivo : Barcelona y Cataluña, 1550-1640*. Madrid : Alianza Editorial.
- García Marsilla, J. V. (2007). Feudalisme i crèdit a l'Europa medieval. *Barcelona Quaderns d'història*, 13, 109–128.
- Garrabou, R., Planas, J., & Sagner, E. (2001). *Un Capitalisme impossible? : la gestió de la gran propietat agrària a la Catalunya contemporània*. Vic : Eumo.
- Garrabou, R., Pujol, J., & Colomé, J. (1989). Salaris , ús i explotació de la força de treball

- agrícola (Catalunya 1818-1936). *Historia Agraria*, (1987).
- Gaya Catasús, J. (2016). Societat i economia agrària al Penedès, segles XVI i XVII. El terme de Subirats, la parròquia de Sant Pere de Lavern.
- Ghirardi, M., & Irigoyen López, A. (2009). El matrimonio, el concilio de trento e hispanoamérica. *Revista de Indias*, 246(LXIX), 241–272.
- Gifre, P. (1990). Servituds i prestacions pageses a l'època moderna. El cas de l'Almoina del Pa de la seu de Girona (1486-1776), 1729(1980), 1936–1937.
- Gifre, P. (1994). Universitats endeutades i fiscalitat comunitària. Les universitats del comtat d'Empúries, 1659-1705. *Recerques: Història, Economia, Cultura*, 7.
- Gifre, P. (1999a). Mercat de la terra i formació de patrimonis agraris. In *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est, ss. XI-XX* (pp. 185–228).
- Gifre, P. (1999b). Mercat de la terra i formació de patrimonis agraris (1486-1720). Una primera aproximació. In *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est, ss. XI-XX* (pp. 185–229).
- Gifre, P. (2003). La consolidació d'un grup pagès: els senyors útils i propietaris de masos (1486-1730). *Pedralbes: Revista d'història Moderna*, 23 (1)(2003), 513–535.
- Gifre, P. (2009). *En la prehistòria dels hisendats. De senyors útils a propietaris (vegueria de Girona 1486-1730)*.
- Gifre, P. (2010). El procés final d'implantació dels capítols matrimonials (final de segle XVI - començament de segle XVII). In *Els capítols matrimonials. una font per a la història social5* (pp. 55–71).
- Gifre, P. (2011). *Delmes, censos i lluïsmes. El feudalisme tardà a la Catalunya Vella (Vegueria de Girona, s. XVI-XVII)*.
- Gifre, P. (2013a). Drets de l'aigua, drets de la terra i conreu de l'arròs a l'Empordà del segle XVIII. *Estudis d'història Agrària*, (25), 183–197.
- Gifre, P. (2013b). En els orígens de la comptabilitat de la pagesia de mas (reflexions sobre el cas gironí, s. XVII-XVIII). In *Comptes de senyor, comptes de pagès. Les comptabilitats en la història rural* (pp. 129–147). Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.
- Gifre, P. (2016). Un episodi del conreu de l'arròs a l'Empordà. Temps de negociacions (1740-1764). In *IXè Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local. Alguaire, 20*

a 22 d'octubre de 2016.

- Gifre, P. (2017). La pràctica del conreu de l'arròs a l'Empordà, segle XVIII (abans de la reglamentació de 1767). *Estudis d'història Agrària*, (28), 47–65.
- Giralt, E. (2008). El conreu de la vinya. In *Història Agrària dels Països Catalans. Volum III. Edat Moderna* (pp. 331–395).
- Giralt, E., Serra, E., & Salrach, J. M. (2008). *Història Agrària dels Països Catalans. Volum III. Edat Moderna*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i la Innovació.
- González Beltrán, J. M. (2005). Trabajadores agrícolas y conflictividad laboral en la Andalucía del siglo XVIII. *Trocadero*, 17.
- Goubert, P. (1954). Une richesse historique en cours d'exploitation : Les registres paroissiaux. *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, 9(01), 83–93.
<https://doi.org/10.3406/ahess.1954.2245>
- Gritt, A. J. (2002). The ' Survival ' of Service in the English Agricultural Labour Force : Lessons from Lancashire, c. 1650-1851. *The Agricultural History Review*, 50(1), 25–50.
- Gual i Remírez, F. X., Gual i Vilà, V., & Millàs i Castellví, C. (1998). La immigració francesa a Catalunya: el cas del Baix Llobregat (segles XVI i XVII). *Pedralbes: Revista d'història Moderna*, 18, 133–148.
- Gual i Vilà, V. (1988). Dades censals i dades parroquials: dues fonts demogràfiques enfrontades. *Pedralbes: Revista d'història Moderna*, 8(1), 185–191.
- Gual i Vilà, V. (1991). "Gavatxos", Gascons, Francesos. : *La immigració occitana a la Catalunya moderna. El cas de la Conca de Barberà*. Barcelona : Rafael Dalmau Editor.
- Hajnal, J. (1982a). Two kinds of Preindustrial Household Formation System. *Population and Development Review*, 8(3), 449–494.
- Hajnal, J. (1982b). Two Kinds of Preindustrials Household Formation System. *Population and Development Review*, 3(8), 449–494.
- Hilton, R. (1975). El campesinado como clase, (1957).
- Humphries, J. (2009). The Gender Gap in Wages Productivity or Prejudice or Market Power in Pursuit of Profits. *Social Sciences History*, 33(4).
- Humphries, J. (2013). The lure of aggregates and the pitfalls of the patriarchal perspective: A critique of the high wage economy interpretation of the British industrial revolution.

Economic History Review, 66(3).

- Infante-Amate, J., & Parcerisas, L. (2013). El carácter de la especialización agraria en el Mediterráneo español. El caso de la viña y el olivar en perspectiva comparada (1850-1935), *03*, 7–9.
- Jané Checa, O. (2006). *Catalunya i França al segle XVII. Identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna (1640-1700)*. Sueca: Afers.
- Jané Checa, O. (2008). Psico (socio) logía e identidad de la frontera en la época moderna. *Manuscrits: Revista d'història Moderna*, 26, 93–120.
- Jover, G. (2013). Escrutar el mercat de treball a través de la lent de les comptabilitats agràries. El treball a jornal segons el llibre de comptes de Son Costa (Mallorca), 1729-1754. In *Comptes de senyor, comptes de pagès. Les comptabilitats en la història rural* (pp. 241–263). Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.
- Keibek, S. A. J., & Shaw-taylor, L. (2013). Early modern rural by-employments : a re-examination of the probate inventory evidence. *Agriculturan History Review*, 61, 244–281.
- King, P. (1997). Pauper Inventories and the Material Lives of the Poor in the Eighteenth and Early Nineteenth Century. In *Chronicling Poverty: The Voices and Strategies of the English Poor 1640-1840* (pp. 72–98). London: Palgrave Macmillan.
- King, S., & Tomkins, A. (2003). *The poor in England 1700-1850. An economy of makeshifts*. Manchester: Manchester University Press.
- Kussmaul, A. (1981a). *Servants in husbandry in early modern England*. Nova York: Cambridge University Pess.
- Kussmaul, A. (1981b). *Servants in husbandry in early modern England*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Lanza García, R. (1991). *La población y el crecimiento económico de Cantabria en el Antiguo Régimen*. Madrid: Universidad de Cantabria, Universidad Autónoma de Madrid.
- Lázaro Ruiz, M., Gurria, P. A., & Brumont, F. (1988). La population de la Rioja. *Annales De Démographie Historique*, 221–241.
- Lee, E. . (1969). A theory of Migration. In J. A. Jackson (Ed.), *Migration* (pp. 282–297). Cambridge: Cambridge University Pess.
- Lencina, X. (1999). Los inventarios “post mortem” en el estudio ed la cultura material y el

- consumo. Propuesta metodológica. Barcelona, siglo XVII. In *Consumo, condiciones de vida y comercialización: Cataluña y Castilla, siglos XVII-XIX*. (pp. 41–60).
- Llobet Portella, J. M. (1989). La immigració francesa a Cervera segons els capítols matrimonials conservats a l'Arxiu Històric Comarcal de la ciutat (1501-1700). *Espacio, Tiempo y Forma, Serie IV, Hª Moderna, 2*, 45–62.
- Llopis, E., García Hiernaux, A., García Montero, H., & González Mariscal, M. (2007). Índices de precios de tres ciudades españolas, 1680-1800: Palencia, Madrid y Sevilla (pp. 5–7).
- Llopis, E., & García Montero, H. (2009). Coste de la vida y salarios en Madrid, 1680-1800. *Documentos de Trabajo de La Asociación Española de Historia Económica*, (1), 1.
- Lluch, R. (1998). El mas i la servitud en els segles XIV i XV. Una aproximació. In *El mas medieval a Catalunya, Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles* (pp. 85–94). Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- Lluch, R. (1999). Remença i mals usos: el cas de Camós (1331-1399). In *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est, ss. XI-XX* (pp. 151–185).
- Lluch, R. (2004). Els remences de l'Almoina del Pa de la Seu de Girona. *Butlletí de La Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XV, 171–179.
- Lundh, C. (2005). Criados agrícolas en la Suecia del XIX . El caso de Escania. *Historia Agraria*, 93–114.
- Malanima, P. (2013). When did England overtake Italy? Medieval and early modern divergence in prices and wages. *European Review of Economic History*, 17, 45–70.
- Marcó, X. (2008). La diferenciació pagesa a la Catalunya baixmedieval: la revisió del cas de la vall d'Aro. *Estudis d'Història Agrària*, 21, 125–149.
- Marfany, J. (2012). *Land, Proto-Industry and Population in Catalonia, c. 1680-1829*. Surrey: Ashgate.
- Mata, V. (2016). La immigració occitana a Begues a cavall dels segles XVI i XVII . Economia i integració. In *VIII Trobades de Centre d'Estudis i d'Estudiosos d'Eramprunyà* (pp. 3–20).
- Mée, R. Le. (1995). De la naissance de la démographie historique à l' enquête Henry, 1475–1487.
- Meijide Pardo, A. (1960). *La emigración gallega intra-peninsular en el siglo XVIII*. Madrid: CSIC.
- Millàs i Castellví, C. (1996). La immigració francesa al Papiol: 1566-1700. *Materials Del Baix*

Llobregat, (2), 85–93.

Millàs i Castellví, C. (2005). *Els Altres catalans dels segles XVI i XVII : la immigració francesa al Baix Llobregat en temps dels Àustria*. Barcelona : Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Moreno Claverías, B. (2002). *Pautas de consumo y diferenciación social en la Cataluña preindustrial : una sociedad en transformación a partir de los inventarios post-mortem : tesis doctoral*.

Moreno Claverías, B. (2006). Lugar de residencia y pautas de consumo : el Penedés y Barcelona 1770-1790. *Revista de Historia Industrial*, 31(1982), 139–165.

Moulin, A.-M. (1985). Le rôle des réseaux de solidarité et d'exploitation dans la migration des maçons marchois au XVIIIe siècle. *Revue de l'Haute Auvergne*, 50, 205–215.

Muldrew, C., & King, S. (2003). Cash, wages and the economy of makeshifts in England, 1650-1800. In *Experiencing wages: social and cultural aspects on wage forms in Europe since 1500* (pp. 155–183).

Nadal, J. (1984). *La población española (Siglos XVI a XX)* (1a ed.). Barcelona: Ariel.

Nadal, J. (1992). *Bautismos, desposorios y entierros. Estudios de historia demográfica*. Barcelona: Ariel.

Nadal, J., & Giralt, E. (1966). *La immigració francesa a Mataró durant el segle XVII*. Mataró: Fundació Iluro.

Nadal, J., & Giralt, E. (2000). *Immigració i redreç demogràfic : els francesos a la Catalunya dels segles XVI i XVII*. Vic : Eumo.

Nahoum-Grappe, V. (1985). Ennui et migration: pourquoi partir? *Revue de l'Haute Auvergne*, 50, 285–299.

Olivares i Periu, J. (2000). *Viles, pagesos i senyors a la Catalunya dels Àustria : conflictivitat social i litigació a la Reial Audiència, 1591-1662*. Lleida : Pagès.

Ortí Gost, P., & To Figueras, L. (2014). Serfdom and Standards of Living of the Catalan Peasantry before and after the Black Death of 1348. In *Serfdom and Slavery in the European Economy* (pp. 155–173).

Padrós, J. A. (1997). Els masos i el crèdit. Moments de l'endeutament a la vall d'en Bas (segle XVI).

Padrós, J. A. (2000). Pere compte necesita ayuda. Endeudamiento y limites de la solidaridad

- campesina en la Catalunya del segle XVI. *Historia Agraria*, 1(20), 41–60.
- Page Moch, L. (1992). *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650*. Indiana: Indiana University Press.
- Paping, R. (2005). Oferta y demanda de criados rurales El caso de Groningen. *Historia Agraria*, 115–142.
- Peiró, A. (2002). *Jornaleros y mancebos. Identidad, organización y conflicto en los trabajadores del Antiguo Régimen*. Barcelona: Crítica.
- Peytaví Deixona, J. (2005). *Catalans i occitans a la Catalunya moderna : comtats de Rosselló i Cerdanya, S. XVI-XVII : presentació històrica i transcripció del fogatge català de 1553, del registre de la taxa del Batalló de 1643 i de les dues llistes dels immigrants occitans de 1542-1543 i 1637, a la zona de la Catalunya del Nord*. Barcelona : [Rafael Dalmau].
- Peytaví Deixona, J. (2010). *Antroponímia , poblament i immigració a la Catalunya moderna*.
- Pladevall i Font, A. (1973). Un cens general de Catalunya de 1626 fins ara desconegut. *Ausa*.
- Planas, M. (1985). Vies d'estudi dels registres parroquials. Estructura social i oficis a l'Alt Empordà durant l'Antic Règim. *Manuscrits: Revista d'història Moderna*.
- Planes i Albets, R. (1988). La comunitat pagesa: alevament i diferenciació social (s. XVI-XVIII). *L'Avenç*, 22–32.
- Poitrineau, A. (1977). Sur la configuration des familles en Auvergne aux XVII et XVIII siècles. In *Entre faim et loup...les problemes de la vie et l'émigration sur les hautes terres françaises au XVIIIe siècle* (pp. 81–93).
- Poitrineau, A. (1983). *Remues d'hommes. Les migrations montagnardes en France*. Paris: Aubier.
- Poitrineau, A. (1985a). Des migrants considérés comme otages idéologiques (à partir du couple France-Espagne). *Revue de l'Haute Auvergne*, 50, 215–235.
- Poitrineau, A. (1985b). *Les Espagnols de l'Auvergne et du Limousin du XVIIe siècle au XIXe siècle*. Aurillac.
- Poitrineau, A. (1988). Institutions et pratiques successorales en Auvergne et en Limousin sous l'Ancien Régime. *Etudes Rurales*, 110-111–11, 31–43.
- Portella i Comas, J. (1976). Estudi demogràfic del prelitoral gironí (ss. XVI i XVIII). In *Treballs d'Història. Estudis de demografia, economia i societat a les comarques gironines* (pp. 35–

89).

- Possou, J. P. (1988). Mobilité et migrations. In *Histoire de la population française* (pp. 99–143). Paris.
- Possou, J. P. (2000). Les migrations internes dans la France d'autrefois (XVIe-XIXe siècles). In A. Eiras Roel & D. L. Gonzalez Lopo (Eds.), *Movilidad y migraciones internas en la Europa Latina* (pp. 15–38). Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela.
- Poujade, P. (1998). Les relations transpirinéennes à la Catalogne Moderne: els tractats de "Lligues i Patzeries"; *Pedralbes: Revista d'història Moderna*, (18), 189–199.
- Poujade, P. (2008). La frontera pirinenca i el comerç a l'època moderna. *Manuscrits: Revista d'història Moderna*, 26, 79–91.
- Poujade, P. (2010). *Le Voisin et le migrant : hommes et circulations dans les Pyrénées (XVIe-XIXe)*. Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- Poussou, J. P. (1977). L'évolution comparée des immigrations limousine et auvergnate à Bordeaux au XVIIIe siècle (1737-1791). In *Entre faim et loup...les problèmes de la vie et l'émigration sur les hautes terres françaises au XVIIIe siècle* (pp. 69–73).
- Puigvert i Solà, J. M. (2001). *Església, territori i sociabilitat (s. XVII-XIX)*. Vic: Eumo.
- Pujades, J. (1975). *Dietari*. (J. M. Casas Homs, Ed.). Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- Ramió, E., Roviras, A., Serra, J., & Badia-homs, J. (2010). *Els masos del Montgrí*. Torroella de Montgrí: Can Quintana. Museu de la Mediterrània Centre de Documentació del Montgrí, les illes Medes i el Baix Ter.
- Reher, D. S., & Ballesteros, E. (1993). Precios y salarios en Castilla la Nueva: La construcción de un índice de salarios reales, 1501–1991. *Revista de Historia Económica (Second Series)*,
- Roca, P. (2005). Quién trabajaba en las masías? Criados y criadas en la agricultura catalana (1670-1870). *Historia Agraria*, 35, 49–92.
- Ros Massana, R. (2010). *Els capítols matrimonials. Una font per a la Història social*.
- Ros Massana, R. (2013). Change in society, continuity in marriage: an approach to social dynamics through marriage contracts (Catalonia, 1750-1850). *Continuity and Change*, 28.
- Rosental Paul-André. (2003). The Novelty of an Old Genre: Louis Henry and the Founding of Historical Demography. *Population*, 58(1), 97–129.

- Rovira i Gómez, S. J. (1998). Els marxants occitans de Reus (1607-1620). *Pedralbes: Revista d'història Moderna*, 1(18), 181–188.
- Saguer, E. (1996). *La consolidació de la propietat pagesa a Catalunya (El Baix Empordà, 1850-1940)*. Universitat de Girona.
- Saguer, E., & Colls, J. (2004). Mossos i criats. Una radiografia del treball assalariat als masos (Girona, 1946). *Estudis d'història Agrària*, 17, 813–827.
- Saguer, E., Jover, G., & Benito, H. (2013). *Comptes de senyor, comptes de pagès. Les comptabilitats en la història rural*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.
- Salas Auséns, J. A. (n.d.). Los registros parroquiales como fuente para el estudio de la inmigración: franceses en Barbastro entre dos centurias (siglos XVI-XVII). *Argensola: Revista de Ciencias Sociales Del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 67–84.
- Salas Auséns, J. A. (1988). Movimientos migratorios en la España de la Edad Moderna. *Revista de Demografía Histórica*.
- Salas Auséns, J. A. (2003). Buscando vivir en la ciudad: trayectorias de inmigrantes franceses en los siglos XVII y XVIII. *Revista de Demografía Histórica*, 141–165.
- Salas Auséns, J. A. (2009). *En busca de El Dorado. Inmigración francesa en la España de la Edad Moderna*. Bilbao: Universidad del País Vasco.
- Sales, N. (1989). Els segles de la decadència (segles XVI-XVIII). In P. Vilar (Ed.), *Història de Catalunya* (pp. 103–126). Barcelona.
- Sales, N. (2002). *De Tuïr a Catarroja: estudis sobre institucions catalanes i de la corona d'Aragó (segles XV-XVII)*. Catarroja: Editorial Afers.
- Sánchez i González, M. (2003). La immigració occitana al Vallès meridional (1550-1640). *Terme*, 18, 117–128.
- Sanz, P. (2008). Fronteras , poder y milicia en la España Moderna Consecuencias de la administración militar. *Manuscrits: Revista d'història Moderna*, 26, 1640–1652.
- Sarti, R. (2007). Criados, servi, domestiques, gesinde, servants: for a comparative history of domestic service in Europe (16th-19th centuries). *Obradoiro de Historia Moderna*, 16, 9–39.
- Scholliers, P., & Schwarz, L. (2003). *Experiencing wages: social and cultural aspects of wage forms in Europe since 1500*. (P. Scholliers & L. Schwarz, Eds.). New York: Berghahn Books.

- Schultz, T. W. (1978). Migration: an economist's view. In W. McNeill & R. S. Adams (Eds.), *Human Migration. Patterns and Policies* (pp. 377–386). Bloomington: Indiana University Press.
- Serra, E. (1980). El règim feudal català abans i després de la sentència arbitral de Guadalupe. *Recerques: Història, Economia, Cultura*, 150–164.
- Serramontmany, A. (2016). Criades , mossos i altres servents del Mas Terrats de Romanyà d'Empordà. 1794-1808, 1–24.
- Shepard, A. (2014). *Accounting for Oneself: Worth, Status, and the Social Order in Early Modern England. Disputatio* (Vol. 6). <https://doi.org/10.1093/acprof>
- Siddle, D. J. (2000). *Migration, mobility, and modernization*. Liverpool : Liverpool University Press.
- Silvestre Rodríguez, J. (2000). Aproximaciones teóricas a los movimientos migratorios contemporáneos : Un estado de la cuestión. *Historia Agraria*, 21, 157–192.
- Simon i Tarrés, A. (1996). *La Població catalana a l'Edat Moderna : deu estudis*. Bellaterra : Universitat Autònoma de Barcelona.
- Simon i Tarrés, A., & Alberch i Fugueras, R. (1982). L'evolució demogràfica de Girona en els segles XVI i XVII a través dels registres parroquials. *Estudi General*, (2), 11–32.
- Sjaastad, L. A. (1975). The costs and returns of human migration. *The Journal of Political Economy*, 5(LXX), 80–93.
- Snell, K. D. M. (1985). *Annals of the labouring poor : social change and agrarian England, 1660-1990*. Cambridge [etc.] : Cambridge University Press.
- Soldevila, X. (1994). Senyors, pagesos i ramaders a la Torroella del segle XIV.pdf. *Llibre de La Festa Major de Torroella de Montgrí*, 49–61.
- Soldevila, X. (1999a). La ramaderia ovina i comerç de la llana a Torroella de Montgrí (1290-1340). *Llibre de La Festa Major de Torroella de Montgrí*1.
- Soldevila, X. (1999b). Masades i servituds a Torroella de Montgrí i la seva comarca (1290-1340). In *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est, ss. XI-XX* (pp. 91–125).
- Soldevila, X. (2001). Els masos del monestir d'Amer al Baix Empordà al començament del segle XIV. In *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII)* (pp. 429–440). Barcelona: CSIC.

- Soler, S. (1988). Els capbreus de Vilajoan (1482-1566). *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 21, 37–56.
- Stark, O. (1993). *La migración del trabajo*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- Tello, E. (1983). Propietat agrària i percepció de rendes. El paper de l'endeutament en la distribució social de les terres (Cervera 1744-45). *Estudis d'història Agrària*, (6), 57–99.
- Tello, E. (1986). La utilització del censal a la Segarra del set-cents: crèdit rural i explotació usuària. *Recerques: Història, Economia, Cultura*, 38(18), 47–71.
- Tello, E. (1990). Vendre per pagar. La comercialització forçada a l'Urgell i a la Segarra al final del segle XVIII. *Recerques: Història, Economia, Cultura*, (23), 141–160.
- To Figueras, L. (1993). Drets de justícia i masos: hipòtesi sobre els orígens de la pagesia de remença. *Revista d'Història Medieval*, 6, 139–147.
- To Figueras, L. (1999). El nom dels masos (el domini de Santa Maria de Vilabertran en els segles XI-XIII). In *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est*, ss. XI-XX (pp. 23–43).
- To Figueras, L., & Congost, R. (1999). *Homes, masos, història : la Catalunya del Nord-Est : segles XI-XX*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Todaro, M. P. (1976). *Internal migration in developing countries*. Geneva: International Labour of Office.
- Torras Elias, J. (1980). Estructura de la indústria pre-capitalista. *La draperia*, 1, 7–28.
- Torras, J. (1978). Lluita de classes i desenvolupament del capitalisme. In *I Col·loqui d'Història Agrària* (pp. 155–164). València: Diputació Provincial de València.
- Torrent i Bagudà, E. (1985). La població a Torroella durant el segle XVII. *Llibre de La Festa Major de Torroella de Montgrí*.
- Torrent i Bagudà, E., & Fort, J. (1999). Concessió del massís del Montgrí. *Llibre de La Festa Major de Torroella de Montgrí*.
- Torres i Sans, X. (1995). *La Vall de Torelló als segles XVI i XVII : una història de paraires i bandolers*. Vic : EUMO.
- Torres i Sans, X. (1999). De senyors del drap a senyors de la terra: draperia i masoveria en la regió de Girona als segles XVI i XVII. In *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est*, ss. XI-XX (pp. 229–269).
- Torres i Sans, X. (2006). *La Guerra dels Segadors*.

- Torres Sans, X. (2000). Los sin papeles y los otros. Inmigraciones francesas en Cataluña (siglos XVI-XVII). *Historia*, 241(1953), 33–37.
- Torres Sans, X. (2003). Identitat i vocabulari: nació, terra i pàtria a la Catalunya dels Àustria. *Pedralbes: Revista d'història Moderna*, 23(2003), 41–57.
- Valls Junyent, F. (1990). Creixement agrari i diferenciació social pagesa a la comarca d'Anoia entre començaments del segle XVI i mitjans del XVII. *Pedralbes: Revista d'història Moderna*, 99–136.
- van Zanden, J. L. (2002). The “Revolt of the Early Modernists” and the “First Modern Economy”: An Assessment, 55(4), 619–641.
- van Zanden, J. L. (2005). Una estimación del crecimiento económico en la Edad Moderna. *Investigaciones de Historia Económica*, 1(2), 9–38.
[https://doi.org/http://dx.doi.org/10.1016/S1698-6989\(05\)70001-1](https://doi.org/http://dx.doi.org/10.1016/S1698-6989(05)70001-1)
- Vicedo Rius, E. (2002). Estacionalidad y productividad del trabajo en un marco tecnológico tradicional : Cataluña Occidental , 1750-1890. *Historia Agraria*, 27, 101–131.
- Víctor, 1961- Farías Zurita. (2003). Entre ofensiva monàrquica i resistència senyorial: sobre els orígens de la “servitud” dels homes de mas a la Catalunya dels segles XII-XIV. *Recerques: història, economia, cultura*, (45), 139–169.
- Vilalta, M. J. (2003). Los franceses en la Lleida moderna. Posibilidades para trabajar, dificultades de inserción. In M. B. Villar Garcia & P. Pezzi Cristóbal (Eds.), *Los extranjeros en la España Moderna. Actas del I Coloquio Internacional* (pp. 695–705). Málaga.
- Vilar, P. (1973). *Catalunya dins l'Espanya moderna : recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals. Vol II. El medi històric*. Barcelona: Edicions 62.
- Vives i Vives, P., & Comas i Pié, J. (1984). La immigració francesa a Vila-Rodona (ss. XVI-XVII). *Quaderns de Vilaniu*, V, 149–156.
- Wallerstein, I. M. (1979). *El Moderno sistema mundial*. Madrid [etc.] : Siglo XXI.
- Whittle, J. (2004). Servants in rural England c. 1450-1650: hired work as a means of accumulating wealth and skills before marriage. In M. Agren & A. L. Erikson (Eds.), *The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400-1900* (pp. 89–111). London: Ashgate.
- Whittle, J. (2017). *Servants in Rural Europe : 1400-1900*. : The Boydell Press,.
- Williams, S. (2005). Earnings , Poor Relief and the Economy of Makeshifts : Bedfordshire in the Early Years of the New Poor Law. *Rural History*, 16(1), 21–52.

- Woodward, D. (2000). Early Modern Servants in Husbandry Revisited. *The Agricultural History Review*, 48(2), 141–150.
- Yun Casalilla, B. (1999). La historia económica por el lado de la demanda y el consumo: unas reflexiones generales. In B. Yun Casalilla & J. Torras Elías (Eds.), *Consumo, condiciones de vida y comercialización: Cataluña y Castilla, siglos XVII-XIX*. (pp. 9–23). Junta de Castilla y León, Consejería de Educación y Cultura.
- Yun Casalilla, B. (2004). *Marte contra Minerva. El precio del Imperio Español c. 1450-1600*. Barcelona: Crítica.
- Yun Casalilla, B., & Torras Elías, J. (2003). Historia del consumo e historia del crecimiento. El consumo de tejidos en España, 1700-1850. *Revista de Historia Económica*, 1–70.
- Yun Casalilla, B., & Torras, J. (1999). *Consumo, condiciones de vida y comercialización: Cataluña, Castilla, siglos XVII-XIX*. Junta de Castilla y León. Consejería de Educación y Cultura.
- Zucchitello, M. (1989). L'abastament de blat en un any de crisi: Blanes 1530. *Quaderns de La Selva*, 2, 113–133.